

Kolegium Edukacji Praktycznej

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne
Nr 1/2008

Warszawa 2008

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Rada Naukowa:

Przewodniczący: bp prof. ThDr. PhDr. Stanislav Stolárik, CSc.

Członkowie:

doc. JUDr. Mária Bujňáková, CSc., Prof. PhDr. František Mihina, CSc., dr Andrzej Lipczyński, prof. dr hab. Wanda Rusiecka, prof. dr hab. Ewgenii Bobosow, prof. h. c. prof. JUDr. Vladimír Babčák, CSc., Mons. Prof. ThDr. Ing. Anton Konečný, PhD., Prof.. ThDr. Cyril Hišem, PhD., prof. PhDr. Rudolf Dupkala, CSc., prof. PhDr. Vasil Gluchman, CSc., prof. PhDr. Anna Tokárová, CSc., Doc. PhDr. Pavol Dancák, PhD., prof. PhDr. Jozef Džuka, CSc., doc. PhDr. Nadežda Krajčová, PhD., prof. dr hab. Stefan Konstańczak, prof. dr hab. Józef Jaroń, prof. dr hab. Valentij Vandyszew, prof. ThDr. PhDr. Amantius Akimjak, PhD., PhDr. Dana Baláková, PhD., prof. dr hab. Stanisław Jedynak, ks. prof. dr hab. Edward Jarmoch, Prof. PhDr. Viera Bacova, DrSc., Prof. Dr. Vasilij Gritsenko, prof. RNDr. René Matlovič, PhD.,

Recenzenci wydania:

prof. zw. dr hab. Zachariasz Łyko

Wydział Psychologii, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie;

doc. JUDr. Mária Bujňáková, CSc.,

Dziekan Wydziału Prawa Uniwersytetu im. Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Słowacja;

prof. dr hab. Józef Jaroń,

Wydział Historyczny, Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna, Łowicz;

prof. PhDr. Rudolf Dupkala, CSc.,

Dziekan Wydziału Filozoficznego, Uniwersytet Preszowski, Prešov, Słowacja.

Kolegium Redakcyjne:

Redaktor Naczelny: prof. dr hab. Paweł Czarnecki

Sekretarz Redakcji: mgr Wiktor Kwiecień

Asystent: Krystian Krajewski

Skład, opracowanie graficzne

mgr inż. Adam Polkowski

apolkowski@vp.pl

Adres redakcji i wydawcy:

Kolegium Edukacji Praktycznej

ul. Łucka 15/6, 00-842 Warszawa

www.humanum.webd.pl, humanum@humanum.webd.pl

Żaden fragment tej publikacji nie może być reprodukowany, umieszczany w systemach przechowywania informacji lub przekazywany w jakiegokolwiek formie – elektronicznej, mechanicznej, fotokopii czy innych reprodukcji – bez zgodny posiadacza praw autorskich

ISSN 1898-8431

Spis treści

SPIS TREŚCI.....	3
------------------	---

FILOZOFIA

ADRIANA ŠVIRKOVÁ BIOETIKA V SÚČASNOIM DISKURZE. (PROBLÉM UMELEHO OPLODNENIA)	9
BEÁTA BALOGOVÁ PROBLEMY RODZINY ZASTĘPCZEJ NA SŁOWACJI	17
MARIÁN CEHELNÍK ANTROPOLOGICKÁ TÉMA V SOCIÁLNEJ FILOZOFII KRITICKÉHO RACIONALIZMU	37
PAWEŁ CZARNECKI STANISLAV STOLÁRIK BIOETHICS, SOZOLGY AND MODERN ETHICAL SUB-DISCIPLINES	49
VASIL GLUCHMAN NON-UTILITARIAN CONSEQUENTIALISM: A HISTORY OF THE LAST DECADES	55
MARTA GLUCHMANOVÁ ETICKO-MORÁLNA A PEDAGOGICKO-PSYCHOLOGICKÁ PROBLEMATIKA NEGATÍVNYCH PREJAVOV SPRÁVANIA DETÍ A MLÁDEŽE V ŠKOLSKOM A MIMOŠKOLSKOM PROSTREDÍ.....	73
FRANTIŠEK MIHINA KANT VO FILOZOFICKÝCH ŠTÚDIÁCH CH. S. PEIRCEA.....	81
ONDREJ TOMOVČÍK KIERKEGAARDOVA FILOZOFIA KRESŤANSKEJ LÁSKY	95
DANIEL SIKORSKI REKLAMA I ETYKA	107
BOHUSLAVA MIHALČOVÁ MICHAL PRUŽINSKÝ LIMITATION AND ASSUMPTION OF HANDICAPPED WORKERS FOR THE ROLE OF A MANAGER – LEADER.....	111
LEONID S. KARMAZYNOV ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОГО ОТЧУЖДЕНИЯ В ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОМ ОБЩЕСТВЕ.....	119
VLADIMÍR BABČÁK DOHODY V DAŇOVOM PRAVE	123

HISTORIA

EWA KUŹMA DZIAŁALNOŚĆ OPIEKUŃCZO – WYCHOWAWCZA SZKÓŁ W LATACH 1949 – 55 NA PRZYKŁADZIE LUBELSKIEGO OKRĘGU SZKOLNEGO	133
---	-----

ПЕДАГОГІКА

JÁN KAMOĎA	
EKONOMICKÉ PROBLÉMY PRI VZNIKU A FORMOVANÍ NEZISKOVÝCH ORGANIZÁCIÍ	145
STEFAN KONSTAŇČAK	
UWARUNKOWANIA BEZPIECZEŃSTWA NAUCZYCIELI I UCZNIÓW W SZKOLE	151
OKSANA WOROSZUK	
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З СІМ'ЄЮ, ЯКА ВИХОВУЄ ДИТИНУ З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ	159
JAN ZUBELEWICZ	
PRZEMOC UCZNIÓW WOBEC NAUCZYCIELI I POLITYKA WŁADZ OŚWIATOWYCH	167
PRAWO	173
KATARZYNA STANIK-FILIPOWSKA	
ADMINISTRACYJNO-PRAWNE PODSTAWY OCHRONY ZABYTKÓW NIEMATERIALNYCH W PRAWIE POLSKIM (ZAGADNIENIA PODSTAWOWE)	175
JERZY KOWALSKI	
ETAPY ZMIAN USTROJU PAŃSTWA W II RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ (1918-1939)	183
WIKTOR KWIECIEŃ	
POJĘCIE I CELE INSTYTUCJI INFORMOWANIA I PRZEPROWADZANIA KONSULTACJI Z PRACOWNIKAMI W PRAWIE UNII EUROPEJSKIEJ	199
MIROSLAV ŠTRKOLEC	
SUBJEKTY DAŇOVÉHO KONANIA V SLOVENSKEJ REPUBLIKE	205
MAŁGORZATA ORZEŁ	
W KRĘGU POLITYKI <i>GENDER MAINSTREAMING</i> NA PRZYKŁADZIE RÓŻNIC W WYNAGRODZENIACH POMIĘDZY KOBIECIAMI A MĘŻCZYZNAМИ W POLSCE	217
KARINA PRIEVOZŇIKOVÁ	
VYVÝNOVÉ TENDENCIE V OBLASYI COLNÉHO PRÁVA	223

СУРЬСЬКА

PETER ČUKA	
SHAPING OF DEVELOPMENT TRENDS OF TOURIST TRAFFIC (TT) IN BANSKÁ BYSTRICA AND ITS RECREATIONAL BACKGROUND OUT OF GEOGRAPHIC TOURIST TRAFFIC AND MOVEMENT VIEW	229

РЕЦЕНЗІЄ

GITA GEREMEŠOVÁ	
V. GLUCHMAN, <i>MORALITY OF THE PAST FROM THE PRESENT PERSPECTIVE: PICTURE OF MORALITY IN SLOVAKIA IN THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY</i>, NEWCASTLE, CAMBRIDGE SCHOLARS PUBLISHING 2007.	239
VASIL GLUCHMAN	
I. KIŠŠ, <i>SOCIÁLNA ETIKA</i>, BRATISLAVA, UK 2006, 386 S.	241

JERZY KOWALSKI	
W. WOŁODKOWICZ, J. KRZYNÓWEK (RED. PR. ZB.), ŁACIŃSKIE PAREMIE W EUROPEJSKIEJ KULTURZE PRAWNEJ I ORZECZNICTWIE SĄDÓW POLSKICH, LIBER, WARSZAWA, S. 287.....	244
WIKTOR KWIECIEŃ	
V. BABČÁK, DAŇOVÉ (EXEKUČNÉ) KONANIE, VEDA VYDAVATELSTVO SAV, BRATYSŁAWA 2005, 380 S.	248
STEFAN KONSTAŃCZAK	
J. Z. GÓRNIKIEWICZ, DISTANCE STUDIES IN THE USA AND POLAND AT THE TURN OF THE XX AND XXI CENTURY, BIALYSTOK 2004, 477 S.....	249
WIKTOR KWIECIEŃ	
P. CZARNECKI, ETYKA, WARSZAWA 2006, 166 S.	251
EWA KUŻMA	
K. B. JANOWSKI, ŹRÓDŁA I PRZEBIEG ZMIANY POLITYCZNEJ W POLSCE (1980 – 1989). STUDIUM HISTORYCZNO – POLITOLOGICZNE, TORUŃ 2003, 464 S.	254
EWA KUŻMA	
P. SASANKA, CZERWIEC 1976. GENEZA – PRZEBIEG – KONSEKWENCJE, WARSZAWA 2006, 452 S.....	256
VIERA BILASOVÁ	
E. KRÁĚOVÁ, SOCIAL INSTITUTIONS (POLITICS, RELIGION, FAMILY), PREŠOV 2007, 235 S.	258
DANIEL SIKORSKI	
P. CZARNECKI, ETYKA MEDIÓW, DIFIN, WARSZAWA 2008, 144 S.	260

Filozofia

Adriana Švirková

Bioetika v súčasnom diskurze. (Problém umelého oplodnenia)

Bioetická problematika sa stáva v súčasnosti čoraz viac diskutovanou. Pričom nejde len o teoretický diskurz, ale do tejto problematiky je vťahovaná aj celá verejnosť a to práve prostredníctvom masmédií. Kľúčovým pojmom v bioetike ako oblasti aplikovanej etiky je *život*, a to predovšetkým život ľudský. Život je pritom chápaný ako dynamická hodnota, ktorá sa realizuje a naplňa samotným žitím, nie len transcendentálnym smerovaním.

Vývoj súčasných biotechnológií nás núti položiť si aj zásadné filozofické otázky a to či je vôbec možné pomocou génových manipulácií, neuromanipulácií či kyborgizácii ľudského tela cielene meniť jeho fyzické aj psychické vlastnosti a zasahovať do prirodzených dejov. Otázky čo robí človeka človekom - je to biologický substrát, telo, gény, alebo sú to hodnoty, ktoré prijímame za svoje a prostredníctvom ktorých usmerňujeme svoj život? Tradične je to práve filozofia, ktorá sľubuje kritickú reflexiu, alebo aspoň podnet na hľadanie odpovedí na takto formulované otázky. Je však filozofia skutočným poznaním, ktorá rozširuje naše poznatky o realite, alebo je len akosi múdrosťou, koordinátorkou hodnôt, ktorá nám chce uľahčiť orientáciu tým, že ju teoreticky zarámuje? Existuje špecifický spôsob poznania vlastnej filozofie, ktorý by sa líšil od poznania špeciálne vedeckého, ale ktorý by predsa obsahoval normy a metodológiu hodnú pomenovania? (Petrú, 2005, s.16).

V tomto príspevku sa zamýšľam nad problematikou umelého oplodnenia, ktoré je jedným z mála problémov, ktoré sú uspokojivo riešené na poli bioetiky. Spolu s ostatnými problémami, ktoré priniesli objavy biológie a technológie sa stávajú zaujímavým nie len pre vedu, ale aj etiku a samozrejme filozofiu, pretože prinášajú zaujímavý diskurz, predovšetkým (a ako inak) o človeku. A práve človek je tým rozhodujúcim činiteľom v konaní, ktorý má napokon dopad aj na celé ľudstvo a jeho budúcnosť, pretože volí a rozhoduje.

Dvadsať prvé storočie bude etické, alebo nebude vôbec, konštatuje G. Lipovetsky v diele *Soumrak* povinnosti. Už niekoľko rokov získava etika stále väčšiu silu, zaplavuje médiá, podnecuje filozofické, právne, ale aj deontologické úvahy. V podmienkach dynamiky súčasného spoločenského vývoja sa stáva etická sféra zrkadlom, v ktorom možno odhaliť nového ducha doby, no na druhej strane sa rozvíja spoločenský diskurz o úpadku hodnôt, hedonistickom individualizme a ohlasuje sa koniec akejkoľvek morálky. Na jednej strane sa diskutuje o znovuoobnovení morálnych hodnôt a na druhej strane sa diskutie a polemiky sústreďujú na problém dekadentného úpadku, ktorý sa prejavuje v sfére každodennosti a to v podobe mnohých druhov násilia, korupcie v politickom aj hospodárskom živote. Obidva póly diskusií však spolu súvisia, pretože etické úsilie môžeme interpretovať ako reakciu na úpadok správania sa, oživenie svedomia v konfrontácii s dôsledkami individuálnej nezodpovednosti. Téma obnovy morálky sa stáva častejšou nielen v teoretických diskusiách a polemikách ale predovšetkým v spoločenskej praxi. Natíska sa otázka akú podobu by mala mať súčasná morálka, ktorá sa vysporiadala jednak s tradičnou morálkou i minulosťou a na druhej strane ide o morálku, ktorá má ambície zabrániť morálnej ľahostajnosti. Je nesporným faktom, že sa musíme vyhnúť nesprávne pochopenej úvahe o akomsi návrate k minulosti. Naša epocha neobnovuje vládu „starej dobrej morálky,“ ale práve naopak, kritizuje a opúšťa ju. Nejde však o žiadne zmeny zákonov, či nachádzanie nových morálnych hodnôt, pretože tie

sú po stáročia zakódované v hĺbke každého človeka, ale táto dlhodobá kontinuita by nemala zastierať nový vzťah k hodnotám a nové spôsoby spoločenskej regulácie morálky, ktoré sú zatiaľ natoľko neznáme, že predstavujú aj úplne nové obdobie pre dejiny modernej etiky.

Môžeme súhlasiť s názorom G. Lipovetského, že: „Z bližšieho pohľadu prevláda efekt znovuoživania, z väčšieho odstupe sme však svedkami veľkého kultúrneho otrasu, ktorý vo svojej snahe o znovuprijatie odvekých ľudských hodnôt buduje akúsi „etiku tretieho typu,“ pretože si nemôže poslúžiť ani modelmi tradičnej náboženskej morálky, ani morálky moderny s jej laickými a prísnymi povinnosťami“ (G. Lipovetsky, 1999, s.13). Dynamika spoločenských procesov spolu s rozvíjaním sa individualistickej kultúry kladie aj pred etickú reflexiu nové otázky, ktoré súvisia s rozvojom poznania, vedy ale aj techniky a technológie. Sú to otázky, ktoré súvisia s tou najdôležitejšou hodnotou – životom.

Ľudský život neustále predstavuje jednu z najdôležitejších hodnôt, ktorá vyžaduje od človeka patričný rešpekt, povinnosť aj zodpovednosť. Etickým problémom, ktorý sa vynára vďaka rozvoju medicínskej praxe je problém umelého oplodnenia, ktoré umožňuje rodičovstvo aj tam, kde chýbajú prirodzené podmienky, napr. fyziologická neschopnosť ženy otehotnieť alebo nespôsobilosť muža k manželskému aktu a pod. Medicínske zásahy, ktoré umožňujú prekonať tieto prekážky nám predstavujú technológie, ktoré môžu sledovať aj iné ciele, napr. eugenicky motivovanú inšpiráciu s človekom. Umelé oplodnenie je preto dnes jedným z najčastejších diskutovaných problémov bioetiky.

Otázky týkajúce sa života ako biologického procesu, jeho hodnoty a kvality, jeho ľudskosti zaznievajú v posledných desaťročiach najmä v súvislosti s rozvojom biologických vied. Problematika počatia či zrodenia, žitia i prežívania, kvality a dĺžky života i moment smrti nikdy neboli len čisto „odbornými“ otázkami, vždy to boli otázky prvoradého mravného významu (Novosád, 2004, s.91). Moc človeka nad sebou samým, možnosť ovládať svoju vlastnú prirodzenosť sa stalo realitou. Aké stanovisko voči tomu-to zaujať, či uprednostníme nové prístupy alebo sa vrátíme k tradičným, to sú otázky, ktoré sú v centre záujmu a na ktoré sa upriamuje naša pozornosť. Zdá sa, akoby pre človeka bolo možné všetko, svet sa stáva laboratóriom pre tých, ktorí majú vhodné nástroje, dielňou tých ktorí ovplyvňujú, menia, opravujú či tvoria. Takéto možnosti poskytla v súčasnosti aj moderná biológia, genetika, molekulárna biológia a medicína. Vo vede akoby prestali existovať hranice, pre vedca je všetko dovolené a čokoľvek sa môže stať predmetom skúmania.

Možnosť umelého oplodnenia, sa stala krokom aj k možnosti zásahu do genetického kódu vôbec, čím vyvolala dilemy a množstvo otázok, o tom ako ju možno používať v praxi. Natíska sa však zásadná otázka: Čo si môžeme dovoliť vo vzťahu k životu? Alebo: Či a do akej miery smieme zasahovať do podstaty života? Ako chápať v zmenených podmienkach život, ak život nevzniká ani stvorením a ani evolúciou? Existujú prirodzené biologické hranice, ktoré nesmieme prekročiť? Máme morálne právo zakázať využívanie niektorých techník?... Podobných otázok je možné položiť viac. Kľúčovým problémom sa stáva prístup k praktickému využitiu možností, ktoré moderná veda ponúka. Ak totiž odpoveď znie áno, je nutné stanoviť určité pravidlá a princípy. Ak odpoveď znie nie, tak sa musíme pýtať či je vôbec možné, v súčasnosti nastoliť takýto morálny imperatív. Lineárna postupnosť či následok je neakceptovateľná a krehkosť a vážnosť problému núti hľadať zásadne morálne argumenty na vysvetlenie. A či vôbec je možné ním ešte zastaviť to, čo už je v podstate rozbehnuté. Ďalším problémom sa javí tá skutočnosť, že nevieme kto a na základe akých právomocí má o týchto otázkach rozhodnúť? Bude mať v budúcnosti (bio) etika akúsi absolútnu moc rozhodovať?

Je zrejmé, že bez mravných stanovísk k väčšine nastolených otázok nie je možné formulovať základné kritéria a stanoviť princípy ich tvorby. Otázne je aj to, či môžeme vytvoriť jednu univerzálnu platnú normu. Aj na tieto otázky sa pokúša bioetika hľadať odpovede, pričom pre ich formuláciu hľadá inšpiráciu a pomoc práve vo filozofii. Otázky, ktoré si bioetika kladie, boli vo filozofii reflektované v podstate už od jej vzniku a to rôznymi spôsobmi. Klasickým príkladom je problematika života, jeho podstaty či podoby foriem, jeho hodnoty. K ďalším klasickým filozofickým problémom, ktorého sa bioetika dotýka priamo alebo sprostredkované, sú otázky týkajúce sa problematiky vzťahu človeka a prírody. Ide o otázky pýtajúce sa na právo človeka zasahovať do prírody, do genetického materiálu biologických druhov za účelom ich premeny, teda zásadne ovplyvniť podstatu života. S tým úzko súvisí otázka prirodzených biologických hraníc, možnosti prekračovať tieto hranice tak, aby nedošlo k irrever-

rodzených biologických hraníc, možnosti prekračovať tieto hranice tak, aby nedošlo k ireverzibilným a degeneratívnym zmenám v DNA človeka a v iných biologických druhov.

Aj keď množstvo týchto otázok znie veľmi moderne, predstavy o prirodzenosti a existencii určitých bariér týkajúcich sa života, ako i hypotéz o tom, čo by zmena mohla priniesť, sú známe niekoľko storočí. S načrtnutými témami priamo súvisí celá škála otázok, ktoré súvisia s problematikou dobra a zla. Napríklad, môžeme sa pýtať na to, či to čo je prirodzené, je aj pre človeka dobré. Rovnako problematika princípov správania sa ľudskej bytosti ako morálnej bytosti v spoločnosti je ďalšou klasickou filozoficko-etickou témou, ktorú rieši aj bioetika (Novosád, 2004).

Aj na Slovensku je tento problém predmetom diskurzov, keďže táto možnosť, ktorú ponúkajú súčasné technológie je perspektívou pre dnešné manželské páry, ktoré z mnohých príčin nemôžu naplniť to poslanie rodiny, akým je práve privedenie potomkov na svet. Metóda spojenia zárodočnej bunky so spermou „in vitro“ však umožňuje predvídať aj genetické výskumy a experimenty s ľudskými kmeňovými bunkami mimo tela matky. Už rozmnožovanie s lekárskou asistenciou viedlo k praktikám, ktoré sú mimoriadnym zásahom do generačných vzťahov a do tradičného vzťahu sociálneho rodičovstva a biologického pôvodu. Stretnutie reprodukčnej medicíny s génovou technikou viedlo k metódam preimplantačnej diagnostiky a otvoril vyhliadky na pestovanie orgánov a na zásahy do génov k terapeutickým účelom.

Z pohľadu katolíckej cirkvi sú techniky umelého oplodnenia neprípustné a z morálneho hľadiska neprijateľné. Katolícka cirkev odmieta aj také techniky, ktoré vylučujú spoločné rodičovstvo zásahom osoby, ktorá nepatrí k manželskej dvojici. Jedná sa o darovanie spermy alebo vaječnej bunky, prepožičanie maternice. Argumentujú tým, že tieto techniky porušujú právo dieťaťa narodiť sa z otca a matky, ktorých pozná a ktorí sú medzi sebou spojení manželstvom. Vo vzťahu k umelému oplodneniu je cirkev a katolícka morálka zameraná sa dôstojnosť človeka, ktorý je stvorený na obraz boží. Snaha rodičov o dieťa môže ohroziť jednotu rodiny a to najmä v prípade, že manželia žiadajú o darovanie mužských alebo ženských zárodočných buniek, alebo sa priamo snažia získať embryo. Katechizmus katolíckej cirkvi hovorí, že techniky, ktoré vylučujú spoločné rodičovstvo zásahom osoby, ktorá nepatrí k manželskej dvojici sú nemorálne. Rovnako ani homologénna inseminácia a umelé homologénne oplodnenie, ktoré aj keď je považované za menej škodlivé, keďže sa odohráva len vo vnútri páru, sú považované podľa kresťanskej náuky za morálne neprijateľné. Poukazujú na to, že akt, ktorý je základom existencie nového dieťaťa, prestáva byť aktom, ktorým sa dve osoby navzájom dávajú, a aktom, ktorý zveruje život a identitu embrya moci lekárov a biológov a tým zavádza nadvládu techniky nad počiatkom a osudom ľudskej osoby. Táto nadvláda je potom v rozpore s dôstojnosťou, ktorá má byť spoločná rodičom aj deťom.

Na ďalšie súvislosti upozorňuje Igor Kišš v práci Sociálna etika, keď poukazuje na morálne problémy spojené s metódou IVF (in vitro fertilisatio), keďže pri tejto metóde dochádza k oplodneniu niekoľkých ženských vajíčok v skúmavke, pričom do maternice je prenesené len jedno vajíčko. Toto vajíčko má 30% šancu, že sa začne vyvíjať. Ak k vývoju nedôjde, je možné použiť ďalšie oplodnené vajíčko. Otázkou je čo s ostatnými zárodkami, v ktorých už život vznikol? Súčasná medicína poskytuje možnosť uchovávanía oplodnených embryí v špeciálnych chladničkách a to na dobu desiatich rokov. Tie sú však zväčša využívané na medicínske výskumy za účelom terapeutických významov pre človeka. V súlade s danou problematikou sú vedené diskusie o človeku ako osobe, a v rámci nich je nie menej významná otázka právneho statusu nenarodených. Ide o kľúčovú otázku, pretože sa dotýka podstaty a hodnotového základu celého právneho systému, ktorého základom sú ľudské práva a ľudská dôstojnosť. V Ústave SR je napr. dôležitým ustanovením čl.15 ods. 1, ktoré znie: „Každý má právo na život. Ľudský život je hodný ochrany už pred narodením“, z čoho vyplýva právna ochrana nenarodeného. V tomto smere sa naskytá problém týkajúci sa pojmu osoby. Môžeme nenarodenému priradiť automaticky pojem osoby? Tu sa otvára možnosť pre bioetiku, aby prispela k objasneniu toho, čo môžeme chápať ako ľudský život. Samozrejme, nezaobíde sa pri riešení tohto problému bez pomoci filozofie aj keď táto otázka je zložitým filozofickým problémom. V každom prípade jej riešenie je nutné pre správnu aplikáciu práva.

Ľudský život je fenomén z oblasti sveta prírody. Príroda však pojem ľudský život nedefinuje. Pokiaľ ide o právo na život, definícia ľudského života je prednostne úlohou práva (Fábry, 2007). Človek je považovaný za subjekt ľudských práv, preto sa o definícii ľudského života nerozhoduje v rovine biologického poznávania, ale v rovine normatívneho poznávania. Začiatok ľudského života sa tiež nezriedka spája s narodením. Ani toto určenie nie je bez problémov, pretože celý právny poriadok predpokladá vznik života skôr. Samozrejme, pozitívno – právna úprava nemusí nevyhnutne odrážať isté prirodzeno – právne chápanie. Aj tu však existujú protiargumenty (napr. potencialita nenarodeného) (Fábry, 2005, s. 221). Môžeme sa domnievať, že v diskusií o právnej subjektivite nenarodeného či otázke ochrany života nenájde riešenie, ktoré by všetci účastníci daného diskurzu považovali za spravodlivé. Na druhej strane je nutné, aby orgán aplikujúci právo spravodlivo rozhodol. Je teda potrebné klásť dôraz na otázku spravodlivej tvorby právno- politickej vôle.

Náhradné materstvo, ktoré s problematikou umelého oplodnenia bezprostredne súvisí, je tiež eticky neprípustné pretože podľa názoru I. Kišša, dochádza tu k neprípustnej a neetickej komercionalizácii procesu zrodenia človeka. Náhradné materstvo sa napr. v USA stáva novou formou biznisu a sociálneho vykorisťovania chudobných žien. (Kišš, 2006, s.163). Problémom sa stáva aj skutočnosť, že žena, ktorá je náhradnou matkou si počas tehotenstva vytvára materinský vzťah k dieťaťu, ktoré jej v konečnom dôsledku nepatrí, čo môže nakoniec vyvolať negatívne dôsledky postihujúce psychickú rovnováhu ženy.

Umelé oplodnenie sa teda na jednej strane zavrhuje, pretože spôsobuje degradáciu rodičovstva, na druhej strane – iní odborníci, považujú asistovanú reprodukciu za žiaducu, pretože „koitálna reprodukcia je sexuálnou lotériou a meiotickou ruletou rodičovských chromozómov“ (Kofenek, 2004, s.88).

Pre bioetiku riešenie problému umelého oplodnenia, ako jedného z mnohých problémov, znamená formulovať metodologické východiská pre analýzu morálnej dimenzie problémov, ktoré súčasne technológie a s nimi spojené možnosti i konkervencie prinášajú. Táto problematika vstupuje do priestoru etiky v čoraz ostrejších možnostiach, keďže v konečnom dôsledku je to práve človek, ktorý rozhoduje, posúva hranice, má možnosť voľby, má svoje práva a tie mu umožňujú zvoliť to čo mu život (a teda aj veda) ponúka a tak môže a mal by tieto otázky aj eticky reflektovať.

Dynamika vývoja spoločenských procesov si kladie zvýšené nároky na ich teoretickú reflexiu. Opäť vystupujú otázky týkajúce sa človeka, jeho bytia a v neposlednom rade aj jeho konania, ktorým rozširuje priestor sebazpoznávania či sebainterpretácie. Premena hodnôt a dynamický charakter étosu súčasnej kultúry vyžadujú, aby sa venovala pozornosť najmä humanistickým zásadám spoluzitia ľudí, ktorými sú najmä rešpekt a úcta k človeku, vyzdvihuje sa dôstojnosť a jeho jedinečnosť. Etický diskurz je zameraný na zodpovednosť voči budúcnosti ľudstva a na podporu humanistických hodnôt. Súčasná tendencia vývoja spoločnosti kladie dôraz na subjektívne právo a k tomu sa radí aj možnosť slobodnej voľby, rozhodnutia pre alebo proti procesu umelého oplodnenia, ako prejav individualistického vedomia, pričom individualistické vedomie je zmesou ľahostajnosti a odporu voči násiliu, relativizmu a univerzalizmu, neistoty či aktuálnej platnosti ľudských práv a táto názorová rozdielnosť považuje Lipovetsky za minimálne jadro demokratickej etiky, ktorá prerastá do rozvoja tolerance vo veciach spolunažívania (Lipovetsky, 1999). Subjektívne právo je dnes postavené nad povinnosťami a morálny záväzok v tradičnom chápaní dostáva nové konotácie. Zmierňuje sa morálne usudzovanie a oproti morálnemu nátlaku či konformite nastupuje individualizmus, ktorý sa opiera o právo na riadenie vlastného života a o právo na voľbu jedinečného spôsobu života. Do popredia sa dostáva mobilita ako výraz preexponovania individuálneho výkonu v zmysle dosiahnutia výnimočnosti bez väzby na vnútorný morálny záväzok, na zdokonaľovanie vlastnej osoby, často motivovaný ziskom a konzumom. Uprednostňuje sa distribúcia príležitostí a tá nadobúda svoj etický a sociálny význam. Súčasný človek sa teda dostáva k tej morálnej šanci, ktorú doposiaľ nemal. To znamená, že v prípade umelého oplodnenia, má manželský pár, ktorý nemôže mať deti prirodzenou cestou, právo rozhodnúť sa pre cestu asistovanej reprodukcie a túto možnosť využiť.

Génové technológie, medicínske možnosti evokujú volania po novej etike. O nej však možno hovoriť v tom prípade, že máme vypracované iné, ako sú doposiaľ známe koncepcie v dejinách etiky, spolu so základným normatívnymi kategóriami a najvyššími princípmi a kritériami mravného dobra, povin-

nosti či zodpovednosti. Pre riešenie bioetických problematík (a teda aj problému umelého oplodnenia) sú dnes k dispozícii humanistické orientácie, ktoré sú ich východiskom, aj keď myšlienka humanizmu ako etického princípu si vyžaduje spresnenie. Ide o určenie zmyslu etických hľadísk chápania človeka v jeho rozličných všeobecno – exaktných rozmeroch (Ślipko, 1998). Zjednocujúcou ideou sa v humanistických koncepciách javí princíp dobra človeka ako jednotlivca ako aj spoločnosti. Snáď poučením je pre nás aj dnes úvaha Aristotela v Etike Nikomachovej, kde hovorí, že každé umenie a každé vedecké skúmanie, práve tak ako aj všetko konanie a rozhodovanie smerujú k nejakému dobru; preto je správna definícia, že dobro je to, k čomu všetko smeruje. Ak jestvuje jeden konečný cieľ, je to hľadané dobro, ak ich je viacej, tak je to najdokonalejšie z nich.

Na dôležitosť antropologického východiska a prístupu upozorňuje Ślipko: „Toto dobro človeka má však svoju mieru v chápaní samého človeka v jeho perspektíve alebo iba dočasnej (laickej teórie), alebo transcendentnej (teistické koncepcie). Pri vzťahovaní pojmu dobra na základy morálky získava formu alebo historických a premenných normatívnych kategórií, alebo aj stálych a všeobecne platných kategórií. Teda na samotnom konci humanistických interpretácií hlavnej idey genetickej bioetiky je prítomná aj zodpovedajúca antropológia definovaná všeobecno – filozofickým chápaním sveta a jeho konečných, alebo imanentných, alebo transcendentných rozmerov“ (Ślipko, 1998, s.95).

Odlíšne stanovisko zaznamenávajú existencialistické koncepcie, ktoré sa opierajú predovšetkým o kategóriu slobody človeka. Tá však nadobúda príslušný význam a zmysel len v kontexte jej zodpovedajúceho chápania ľudskej existencie. Stojíme teda pred pluralizmom filozoficko- etického chápania normatívnych základov bioetiky, pred pluralizmom, ktorý je podmienený paralelným pluralizmom antropologických a všeobecno-filozofických predpokladov jednotlivých smerov.

Doterajšie úvahy o morálnej stránke mimotelového oplodnenia a umelého oplodnenia boli predovšetkým teoretické. Išlo v nich o to, aby na základe antropologických a všeobecných princípov kresťanskej etiky došlo k uzákoneniu určitých noriem v danej oblasti. V súvislosti s týmito úvahami bolo sformulovaných mnoho exaktných téz a záverov, a to podľa toho ako ich kresťanskí etici prijali. Všetky sú však nakoniec v hraniciach najvšeobecnejšie načrtnutého hľadiska, podľa ktorého všetky formy heterológnych praktík v oblasti umelého plodenia potomstva, ako aj ich homológne analógie patria do kategórie činností morálne zlých a zakázaných (Ślipko, 1998, s.154). Odlíšne stanovisko zaujíma tá skupina kresťansky orientovaných autorov, ktorí pripúšťajú homológne mimotelové oplodnenie. Robia to však iba na základe vlastného presvedčenia, bez rešpektovania výhrad ďalších autorov, ktorí prihliadajú na vedľajšie kritériá prokreatívnych praktík (masturbácia, ohrozenie prebytočných embryí). Odvolávajú sa na tvrdenie, že nebezpečenstvo škodlivých účinkov v manipuláciách s ľudskými zárodkami života nie je iba osobitosťou techník umelého oplodnenia, ale je to nerozlučná zložka všetkých rozhodnutí uskutočňovaných v podmienkach ľudskej existencie.

V oblasti umelých prokreatívnych techník sa problém zacielfuje na to, či ide len o fyzické zlo, alebo ide o poškodzovanie princípov mravného poriadku. Ak by sa potvrdila prvá téza nemuselo by na poli etiky nastať znepokojenie. Napr. umelú insemináciu, pokiaľ by nebola prekážkou masturbácia, ktorou sa získavajú spermie na túto činnosť, možno považovať za morálne prípustnú. O mimotelovom oplodnení to však už nie je možné povedať, keďže uskutočnená analýza tejto činnosti ukázala jej znižujúce účinky na zdravie života zygoty, ktorej je pripísaná morálna hodnota a z nej vyplýva požiadavka úcty a ochrany. Argumentácia a platnosť aj morálneho zdôvodnenia si vyžaduje hlbšiu teoretickú úvahu a analýzu a predovšetkým otvorený etický diskurz.

Filozofická tradícia sa stáva východiskom aj základným predpokladom argumentácií v bioetickej problematike. Dá sa povedať, že bioetika aj filozofia sa navzájom ovplyvňujú. Filozofické myslenie ovplyvňuje bioetiku a bioetika, tým že sa zaoberá podobnými problémami len z rôznych uhlov pohľadu, ovplyvňuje súčasné filozofické myslenie. Existujú dva základné teoretické prístupy k problematike bioetiky. Sú dané odpoveďou na otázku, či máme alebo nemáme zachovať prirodzený poriadok vecí (Novosád, 2004). Prvý prístup, ktorý môžeme označiť ako tradicionalistický v zásade obhájuje potrebu zachovania prirodzeného poriadku vecí a odmieta, z rôznych dôvodov, zásahy doň, či už ide o zásahy do transcendentálnej povahy vecí, alebo evolučných mechanizmov, či do jednotlivých organizmov. V tomto prípade sú rozhodovacie kritériá dané morálnymi normami a princípmi, ktoré sú považované

za dostatočne osvedčené, preto sú zásahy do prirodzeného poriadku vecí považované za nežiaduce a morálne neprípustné. Na druhej strane aj zástancovia koncepcie, ktorá pripúšťa možnosť ovplyvňovania prirodzeného poriadku vecí sú opatrní, pretože predpokladajú možnosť zmeny, respektíve vývinu axiologických a etických názorov, zároveň však upozorňujú, že v histórii takéto typy zmien boli spojené s otázkou hodnoty a kvality života. V súčasnosti väčšina autorov presadzuje demokratizačný proces. Ide zväčša o konkrétne prípady a konkrétne situácie ku ktorým sa vzťahuje konkrétny typ riešenia. Teda ťažisko procesov zmien je posunuté smerom k profesionálnym etikám, týka sa najmä otázok ich aplikačných možností. Väčšina autorov si uvedomuje, aké je problematické určiť mieru zásahov do prirodzeného poriadku vecí, stanoviť ju a presadiť v spoločnosti a aká cesta k tomuto procesu predchádza (Novosád, 2004, s.101).

Tieto problémy sa riešili už v rámci otázok pôvodu mravných hodnôt, problémov mravného dobra či zla a problematiky determinovanosti človeka ako mravnej bytosti. Teda ide o tradičné filozofické témy. Riešenie je determinované tým, ku ktorej koncepcii sa prikloní autor. Prvá koncepcia vychádza z predstavy o prirodzenom vzniku morálky, v nej majú hodnoty prirodzený pôvod a je možné ich prispôbovať potrebám spoločnosti. Druhá koncepcia považuje pôvod hodnôt a morálnych noriem za transcendentný a taký je aj cieľ morálneho snaženia človeka.

Podobne ako v histórii etiky, tak aj v bioetike problémy vznikajú ako dôsledok rozporov medzi viacerými etickými východiskovými prístupmi. Faktom je, že možnosti etických východísk je viacero, avšak najznámejšie sú v etike práve deontológia a utilitarizmus. Orientácia v otázke o aký typ prístupu sa autor opiera, je jedným zo základných rozlišovacích kritérií v rámci problematiky bioetiky. Utilitarizmus je koncipovaný na princípe úžitku človeka a za mravné považuje také konanie, ktoré prispieva k dobru iných. Úžitok je považovaný mravné kritérium a ako jediný etický princíp tejto koncepcie je postavený na možnosti voľby toho, čo je najlepšie v porovnaní s inými možnosťami. Utilitaristická etika je nesmierne flexibilná a v rámci bioetiky sa využíva pri riešení najmä hraničných životných situácií. Je zameraná na dobro jednotlivca, čo iné etické koncepcie nepripúšťajú, pretože predstavuje zásah do princípov metafyzického sveta. Podľa deontologickej teórie je naše konanie a skutky podmienené v prvom rade morálnou povinnosťou a má podobu kategorického imperatívu. Niektorí významní filozofi za základnú úlohu filozofie pokladajú koordináciu hodnôt. Keď sa hovorí o možnostiach bioetiky, väčšinou sa uvažuje o tých zmenách, ktoré prebiehajú, prvú je možné označiť za axiologickú a druhú za etickú. Prvá sa týka hodnotového rámca, vzniku nových hodnotových očakávaní, ktoré sa viažu na možnosti aplikovaného výskumu (Novosád, 2004, s. 104). S novými možnosťami je totiž spojený vznik nových hodnotových orientácií. Na jednej strane sa utvára možnosť korigovania tradičných vzťahov k životným hodnotám a na druhej strane tieto možnosti signalizujú aj zmenu spoločenských postojov a morálnych noriem. Ďalšie možnosti sa viažu na využívanie jednotlivých typov techník a ich aplikačných možností. Posudzuje sa uskutočniteľnosť jednotlivého projektu aj vzhľadom na jeho dôsledky, ktoré môžu mať dopad na konkrétny organizmus, ako aj morálne dôsledky určitého činu. Napríklad teoretické aj praktické zvládnutie techniky klonovania je nesporným vedeckým prínosom. Morálne dôsledky využitia tejto techniky však nie sú zmapované a jej aplikácia je spojená s nepredvídateľným množstvom rizík, preto spoločnosť reaguje v súčasnosti negatívne na možnosti jej využívania (Novosád, 2004, s.104). Rovnako je to platné aj pre možnosti umelého oplodnenia, je jednoznačným pokrokom v medicíne, no predsa jeho morálne pozadie vyvoláva množstvo dilem, či morálnych sporov. Široké problémové pole a závažnosť dopadov a riešení v otázkach bioetiky pre život človeka sú výsostne aktuálnou témou v súčasnosti. Preto si vyžaduje dôslednú tematickú analýzu pre otvorený diskurz s vedou a ostatnými spoločenskými sférami, ktoré ovplyvňujú život človeka.

Bibliografia:

- [1] Bilasová, V., Žemberová, V.(2005): *Z prienikov filozofie, etiky a literatúry*. Prešov, AFPUP.
- [2] Fábry, B. (2007): *Človek a osoba v práve a bioetike*. In: *Filozofia*, r.62, č.3, s.216-222.
- [3] Jemelka, P. (2007): *Bioetika jako disciplína*. In: *Filozofia*, r.62, č.3, s.186-190.
- [4] Lipovetsky, G. (1999): *Soumrak povinnosti*. Bezbolestná etika nových demokratických časů. Praha, Prostor.

- [5] Kišš, I. (2006): *Sociálna etika*. Bratislava, UK.
- [6] Kořenek, J. (2004): *Lekárska etika*. Praha, Triton.
- [7] Novosád, F. (2004): *Hodina filozofie*. Bratislava, IRIS.
- [8] Petrů, M. (2005): *Možnosti transgrese*. Je třeba vylepšovat člověka? Praha, Triton.
- [9] Šlípko, T. (1998): *Hranice života*. Dilemy súčasnej bioetiky. Bratislava, ed. C&S.

Summary

Present Discourse in Bioethics. (The Problem of Artificial Insemination)

Key words: reproductive assistance, bioethics, man

Every cultural era is specified by diverse questions and various problems which it's destined to face and cope with. In last decades there are begining to appear questions which portray the developement of scientific disciplines, concerning life and man himself. In 20-th century we have witnessed several revolutions. Besides the revolution in electronics and computer technique, the terapeutical and biological revolution has particularly influenced our lives. The discoveries of biology came before we could prepare our minds for it. We are necessariled to reflect a new arosed problems, revalued and interest in a new opportunities. It must to be opened philosophic – ethical dialogue because on the one side the medicine and biology and another relationship labour are fascinating with their discoveries, but on the second side they draw dilem and fear about their impact onthe future of the human race. Whether bio-etics can handle moral problems, which was brought to us biology - time will tell.

Beáta Balogová

Problemy rodziny zastępczej na Słowacji

Dla większości ludzi słowo zastępczy oznacza coś niepełnowartościowego, nie oryginalnego czy mniej doskonałego. Sformułowania „rodzina zastępcza” nie można w żadnym wypadku rozumieć jako coś, co jest mało wartościowe, albo nie oryginalne. Rodzicielstwo zastępcze może być pod każdym względem pełnowartościowe, prawdziwe – wręcz doskonałe a nawet w większości przypadków trwałe niż „więzi krwi”, więc potrafi zaspokoić w pełnym wymiarze wszystkie potrzeby dziecka. (Matějček, 1999). Rodzinną opieką zastępczą jest „formą opieki nad dziećmi, kiedy dziecko wychowywane jest przez rodziców zastępczych w środowisku, które jest najbardziej zbliżone do życia w rodzinie naturalnej” (Matějček, 1999, s. 31). Ustawa o rodzinie Nr 3/2006 Art. 44. wskazuje na to, iż przez opiekę zastępczą rozumie się więcej osobiście podjętych zobowiązań w celu zapewnienia opieki małoletniemu dziecku, gdy nie mogą tego realizować rodzice biologiczni. Opieka zastępcza według tej Ustawy polega na:

- osobistej opiece zastępczej,
- opiece wychowawczej,
- opiece w zakładach leczniczych.

„Oswojenie” tworzy formę osobistą, która jest uważana za pełnowartościowe zastępstwo wychowania w rodzinie. Najczęściej rozróżniamy dwa typy opieki zastępczej:

1. naturalne środowisko rodzinne, którego głównym celem jest indywidualna opieka nad dzieckiem, a nie powierzenie go innym osobom czy instytucjom;

2. sztuczne środowisko rodzinne, do którego włączamy komórki rodzinne i wioski dziecięce.

Rodzinną opieką zastępczą jest według S. Radvanovej et al. (1979) dla dziecka potrzebna z trzech powodów: Dziecko otrzymuje stałego wychowawcę, to znaczy osobę lub osoby z którymi może się związać uczuciowo i ma pewność nowego domu rodzinnego oraz tego, że zastąpią mu własnych rodziców. Prowadzi to do zaspokojenia podstawowych potrzeb psychicznych dziecka, główne potrzeby pewności i bezpieczeństwa, które są punktem wyjścia do zaspokojenia innych potrzeb; dziecko osiąga trwałą pozycję pomiędzy rodzeństwem, co jest bardzo ważne dla grup rodzeństw. Wśród tych dzieci, które straciły rodziców wytwarzają się silne więzi emocjonalnie, tak potrzebne do prawidłowego rozwoju. W tym wypadku najbardziej korzystna okazuje się grupowa opieka piastuńska; dziecko żyje w określonym, stałym środowisku, które zastępuje mu dom rodzinny, daje nowe poczucie pewności i bezpieczeństwa a także poczucie przynależności do małych i wielkich grup społecznych. Przykładem tego jest maksymalna integracja do normalnego życia za pośrednictwem rodziny zastępczej.

Rodzinną opieką zastępczą przeznaczoną jest dla dzieci, które mają długotrwałą albo trwałą prognozę życia w rodzinie zastępczej. Opieka ta nie sprzeciwia się innym formom i rodzajom opieki nad dziećmi, które nie mają własnej rodziny. Powinna wytwarzać jednolity, bogaty system, który będzie w stanie zaspokoić ogólne i osobiste potrzeby dzieci. „Rodzinną opieką zastępczą jest po to, aby pomóc dziecku” (Matějček, 2000, s. 81).

Argumenty przemawiające za tym, aby dziecko oddać do rodzinnej opieki zastępczej

Głównym argumentem jest utrata rodziców, albo niezdolność rodziny naturalnej do pełnienia podstawowych funkcji wychowawczych. Rodzice dziecka żyją, ale nie są zdolni do pełnienia zadań rodzicielskich. Stopień zawiadzenia jest tak duży, iż rozwój dziecka jest bardzo zagrożony. W obecnych czasach są rzadkie przypadki śmierci obojga rodziców. Jeśli taka sytuacja ma miejsce, dziecko znajduje rodzinę zastępczą u krewnych. O wiele częściej chodzi tutaj o trzy mechanizmy zaburzeń rodzinnych, które w sytuacjach ekstremalnych prowadzą do zawiadzenia systemu rodzinnego a następnie do socjalnego sieroctwa dziecka. Jest bardzo ważne, by doszło do uregulowania prawnej sytuacji dziecka, która jest warunkiem podstawowym w opiece piastuńskiej, ze względu na niepewność tworzącego się stosunku pomiędzy opiekunem a powierzonymi mu dziećmi (Radvanová, Koluchová, Dunovský, 1979).

Według G. Kubíčkovéj (1990) wolność prawna powstaje wtedy, gdy rodzice wyrażają zgodę na opiekę bez kontaktu z opiekunem, albo w ciągu najmniej 6 miesięcy nie interesowali się dzieckiem. Zainteresować się dzieckiem znaczy stworzyć warunki takie, aby dziecko mogło wrócić do rodziców. Rodzicom biologicznym zależy na tym, aby dziecko z nimi było i mogło być wychowywane przez nich. Aby były odnowione relacje z dzieckiem. Są rodzice, którzy o zabrane dziecko już więcej nie zabiegają. Nie zależy im na relacji z dzieckiem. Są też tacy rodzice, którzy zawiadli w pełnieniu obowiązków rodzicielskich, ale wbrew temu nie chcą oddać dziecka i są nim zainteresowani, ale odbiega to od prawdziwego zainteresowania się dzieckiem. Tym często zabierają dziecku możliwość wychowania w rodzinie zastępczej.

Predyspozycje rodzicielstwa zastępczego

Praktyka wskazuje na to, iż istnieją pewne warunki, na które rodzice zastępczy muszą zwrócić uwagę nim przyjmą do swojej rodziny dziecko opuszczone:

1. argumenty na przyjęcie dziecka muszą wpływać z czystej motywacji osobistej;
2. mają stałe źródło utrzymania, które jest gwarancją zabezpieczenia finansowego dzieci i rodziny;
3. praca powinna być taka, aby można było na wychowanie dziecka przeznaczyć odpowiednią ilość czasu;
4. mają odpowiednie warunki mieszkaniowe, które zapewniają potrzeby dziecka;
5. korzystają w pełni praw cywilnych i obywatelskich;
6. muszą być zdolni fizycznie i psychicznie do wychowywania dziecka;
7. wiek musi odpowiadać naturalnemu stosunkowi pomiędzy rodzicem, a dzieckiem;
8. powinni stanowić dojrzałe i trwałe małżeństwo;
9. powinni być zdolni i otwarci na „świat dziecka”. Powinni odznaczać się empatią i wyrozumiałością;
10. muszą być otwarci na przyjmowanie rad i wskazówek od innych;
11. muszą być dojrzałi moralnie, aby dziecko mogło rozwijać się prawidłowo w sferze psychicznej i fizycznej (Bubleová, 2001).

Można powiedzieć, że przy rodzicielstwie zastępczym obowiązują takie same warunki jak w rodzicielstwie biologicznym. Jednak rodzice zastępczy w porównaniu z rodzicami biologicznymi muszą te warunki spełniać, bo inaczej nie mogą nimi zostać. Dużo ludzi jest przekonanych, iż te warunki, oczekiwania i wymagania wobec rodziców zastępczych są zbyt wygórowane i wiele spraw administracyjnych uważają za biurokratyczne i zbędne. Ośmielamy się z tym poglądem nie zgadzać, ponieważ jak wiadomo, do rodzin zastępczych przechodzą dzieci uczuciowo rozchwiane, z osłabionym podstawowym zaufaniem do świata, a są to dzieci, które przeżyły kryzysy w rodzinie naturalnej, były tyranizowane, gwałcone albo zaniedbywane. Dlatego uważamy te warunki za minimum tego, co mają spełniać przyszli rodzice zastępczy. Rodzicielstwo zastępcze nie jest łatwe i kto zlekceważy proces przygotowania i podjęcia decyzji, może narazić się na duże problemy.

Formy rodzinnej opieki zastępczej

1. adopcja;
2. opieka wychowawcza;
3. oddanie dziecka innemu obywatelowi jak rodzicowi;
4. opieka;
5. profesjonalne wychowanie w rodzinie zastępczej.

1. Adopcja

Adopcja jest najdoskonalszą formą rodzinnej opieki zastępczej. Określa to Ustawa o rodzinie Nr 94/1963 Zb. p.w brzmieniu późniejszych przepisów. Stosunek, który tworzy się pomiędzy rodzicami adopcyjnymi a dzieckiem, jest z aktu prawnego taki sam jak stosunek pomiędzy rodzicami biologicznymi a własnym dzieckiem – chodzi o stosunek pokrewieństwa. Dziecko otrzymuje nazwisko po swoich nowych rodzicach. O oswojeniu decyduje sąd na podstawie wnoszącego podanie o adopcję. Przed podjęciem decyzji muszą upłynąć przynajmniej trzy miesiące, w ciągu których wnoszący podanie o adopcję troszczą się o dziecko na własny koszt (Kubičková, 1990).

Przy oswojeniu dziecko musi mieć uregulowany status prawny – niezależność, którą otrzymuje albo przez zrzeczenie się praw do dziecka przez rodziców zanim nastąpi kontakt z opiekunem albo przez sześciomiesięczny brak zainteresowania dzieckiem. Oswojenie musi być korzystne dla dziecka, wraz z zabezpieczeniem zastępczego ośrodka rodzinnego i edukacyjnego. Oswoić można tylko dziecko małoletnie. Musi być też zachowana stosowna różnica wieku między dzieckiem a opiekunem. Oswoicielami nie mogą być osoby z bliskiego pokrewieństwa np. rodzeństwo, dziadkowie. Możliwość oswojenia dziecka ma małżeństwo, albo osoba samotna. W wypadku gdy dziecko chce oswoić sobie tylko jeden z małżonków, żąda się zezwolenia drugiego. Jeżeli dziecko potrafi ocenić konsekwencję oswojenia, nie można pominąć jego opinii (Tamentež). Ustawa o rodzinie podaje dwa rodzaje oswojenia:

a) adopcja zwyczajna – ten rodzaj opieki można znieść. Na oswoiocieli przechodzą prawa i obowiązki rodziców, ale biologiczni rodzice są nadal zapisani w metryce urodzenia dziecka. Prawa i obowiązki pomiędzy dzieckiem a rodziną biologiczną zanikają. Prawo to obowiązuje dzieci do 1 roku życia;

b) adopcja stała – już z samej nazwy wynika, iż tego rodzaju oswojenia nie można znieść. Oswoiocieli są zapisani w metryce urodzenia dziecka jako rodzice. W praktyce częściej korzysta się z tego rodzaju oswojenia niż z oswojenia zwyczajnego i obejmuje ono dzieci powyżej 1-ego roku życia (Tamentež).

2. Opieka zastępcza

Opieka zastępcza określona jest Ustawą Nr 265/1998 Zb.p. o opiece zastępczej i o artykułach opieki zastępczej. Jest formą osobistą zastępczej opieki rodzinnej kierowanej i kontrolowanej prawem. Dziecko powierza się jednostce, albo małżonkom. Mają oni prawo dziecko wychowywać i decydować o zwyczajnych rzeczach dziecka. W opiece piastuńskiej rodzice biologiczni nie tracą swoich praw rodzicielskich i dlatego wymagane jest ich zezwolenie w przypadkach nadzwyczajnych dotyczących dziecka, albo o tym decyduje sąd. Opiekunowie nie są prawnymi zastępcami dziecka im powierzono. Państwo troszczy się o zabezpieczenie finansowe dla opiekuna i dzieci, to znaczy wynagrodzenie dla opiekuna, jednorazowy i powtarzający się zasiłek na zrealizowanie potrzeb dziecka w opiece piastuńskiej – zasiłki pochodzą z funduszu socjalnego Państwa.

Opieka piastuńska jest najbardziej odpowiednia dla dzieci, które nie mogą długotrwale wychowywać się we własnej rodzinie. Opieka zakładowa jednak zagraża ich rozwojowi, ale z pewnych powodów (prawnych, medycznych, socjalnych albo psychologicznych) nie nadają się dla oswojenia (Kovařík, 1991). Opieka piastuńska może być o charakterze długotrwałym (w ciągu całego dzieciństwa), ale może mieć też charakter krótkotrwały. Jeżeli jest to dla dziecka korzystne, pozostaje kontakt z rodzicami biologicznymi. Dopóki piastuni i rodzice biologiczni są niezdeydowani, kontakt może być podjęty decyzją sądu.

Praktykowane są dwa typy opieki zastępczej:

- a) indywidualna** – praktykowana w środowisku rodzinnym, do opieki powierza się 1 lub 2 dzieci;

- b) grupowa** – rodzina zastępcza na czele z małżonkami – min. 4 dzieci
– rodzina zastępcza na czele z matką piastunką – miasteczko dziecięce
(Matějček, 1999).

Opieka zastępcza powstaje decyzją sądu na prośbę małżonków albo jednostki, a najczęściej zanika po osiągnięciu 18 roku życia dziecka. Opieka piastuńska według prawa kończy się osiągnięciem wieku dojrzałości, ale z praktyki wiadomo, iż relacje psychiczne i socjalne trwają nadal. Większość dzieci korzysta z opieki piastuńskiej i po 18-tym roku życia. Opieka ta może być zniesiona decyzją sądu w ciągu jej trwania, ale potrzebne są do tego odpowiednie argumenty. Jeżeli zniesienia opieki piastuńskiej żąda opiekun, sąd zawsze rozpatrzy podanie pozytywnie. Jeżeli dziecko zostaje powierzone opiece piastuńskiej w wieku, gdy już samo potrafi ocenić sytuację, sąd bierze pod uwagę jego opinię.

3. Oddanie dziecka do wychowania innemu obywatelowi jak rodzicowi (Art. 45 1 Ustawy o rodzinie)

Sąd może powierzyć dziecko innemu obywatelowi, jeżeli wymaga tego dobro dziecka, w wypadku, gdy rodzice nie zapewnią wychowanie dziecka z powodów subiektywnych, albo obiektywnych. Opieka ta ma charakter taki jak opieka piastuńska, różnicą jest tylko skuteczność, iż jest opieką o charakterze krótkotrwałym. Stosuje się ją tam, gdzie jest nadzieja, iż warunki rodzinne będą w przyszłości dobre i rodzice będą mogli ponownie troszczyć się o dziecko (Kubíčková, 1990).

Dziecko może być powierzone jednostce, albo małżonkom. W praktyce są to przede wszystkim krewni. Powierzyć można tylko dziecko nieletnie. Tego rodzaju forma zastępczej opieki rodzinnej nie jest wspierana z funduszy państwa. Obywatel otrzymuje tylko zasiłek na dziecko od rodziców biologicznych. Tak samo jak i przy opiece piastuńskiej ma obywatel prawa i obowiązki: troszczyć się o dziecko i decydować o jego podstawowych potrzebach. Sąd jednak może indywidualnie rozszerzyć zakres kompetencji rodziców, nie może go jednak całkowicie przenieść na obywatela (Kubíčková, 1990).

Opieka nad dzieckiem w rodzinie zastępczej jest zniesiona w przypadku śmierci dziecka lub opiekuna, osiągnięciem wieku dojrzałości dziecka, zniesieniem ze strony sądu z własnej woli, albo na prośbę obywatela. Sąd zniesie to zarządzenie jeśli zostaną usunięte przyczyny, dla których dziecko zostało wzięte z rodziny.

4. Opieka (78 – 84 Ustawy o rodzinie)

Ustawa podaje dwa rodzaje opieki:

a) opieka, której celem jest zabezpieczenie wychowania i troska o dziecko małoletnie, którego rodzice umarli, byli pozbawieni praw rodzicielskich albo nie są zdolni do prawnej opieki nad nim – może być nazwane „*porucznictwem*”;

b) opieka, której celem jest zabezpieczenie ochrony praw i zainteresowań dziecka małoletniego (Kubíčková, 1990).

W zastępczej opiece rodzinnej korzystniejszym jest pierwszy typ, ponieważ dziecko ma zabezpieczoną osobistą opiekę. W tym przypadku ma prawo do otrzymywania zasiłku opieki piastuńskiej. Z drugiej strony opieka jest funkcją honorową, za którą opiekunowi nie należy się wynagrodzenie, dlatego potrzebne jest by przyjął ją dobrowolnie (*Ustawa o rodzinie Nr 64/1963 Zb.p.*).

Różnica pomiędzy opieką piastuńską, a powierzeniem do wychowania polega na tym, iż nie ma ograniczenia praw rodzicielskich, ponieważ opieka jest potrzebna w wypadku braku rodziców. W ten sposób chroni się nie tylko prawa do wychowania, ale również pozostałych praw i zainteresowań dziecka. Opiekun ma takie same prawa i obowiązki jak rodzic, oprócz obowiązku zabezpieczenia środków do życia. Ten rodzaj zastępczej opieki rodzinnej również podlega kontroli Państwa (Kubíčková, 1990).

Przepis zostaje zniesiony śmiercią dziecka lub opiekuna, osiągnięciem wieku dojrzałości dziecka, decyzją sądu mającą moc prawną, która znosi albo zmienia poprzednią decyzję o pozbawieniu praw rodzicielskich lub też rodzicom przywraca zdolność prawną a także oswojeniem dziecka i zwolnieniem opiekuna z funkcji przez sąd (Tamentež).

5. Profesjonalne wychowanie w rodzinie zastępczej

Jesteśmy świadomi tego, iż profesjonalne wychowanie zastępcze w rodzinie nie należy do rodzaju zastępczej opieki rodzinnej, ale należy do opieki ustawowej. Jednak swoimi zasadami nie odpowiada ściśle opiece ustawowej. Dziecko ma możliwość przebywania w rodzinie i okazję do prawdziwych relacji z jej członkami. Jest to rodzaj, który łączy opiekę ustawową z zastępczą opieką rodzinną.

Profesjonalne wychowywanie zastępcze w rodzinie przeznaczone jest dla dzieci, które powierzone zostały wychowaniu ustawowemu i żyją w instytucjach. Reguluje to Ustawa Nr 198/1998 w brzmieniu przepisów późniejszych, Ogłoszenie Nr 198/1998 a Ustawa Nr 279/1993 o szkolnictwie w brzmieniu przepisów późniejszych. Jest to rodzaj wychowania zastępczego, który realizuje środowisko rodzinne również tym dzieciom, które ze względu na Ustawę nie mają możliwości adopcji i nie było możliwości zabezpieczyć dla nich opiekę piastuńską. Zadaniem tego rodzaju instytucji jest zabezpieczenie przejściowej lub długotrwałej opieki nad dzieckiem z poleconym wychowaniem w zakładzie, które przebiega w instytucji, to znaczy w domach dziecka, w specjalnych zakładach wychowawczych lub też w specjalnych szkołach z internatami.

W wychowaniu profesjonalnym może zostać powierzonych jednej osobie najwyżej troje dzieci, a jeśli jest opieka nad jednym dzieckiem jest wtedy połowiczne wynagrodzenie. Osoba, która profesjonalnie spełnia swoje obowiązki w profesjonalnym wychowywaniu zastępczym w rodzinie, zostaje zatrudniona w tym zakładzie, w którym jest umieszczone dziecko. Rodzic, który chce profesjonalnie wychowywać dziecko powinien odbyć proces przygotowania i oceny, podobnie jak rodzic adopcyjny albo piastuński, przy tym obserwuje się jego osobiste predyspozycje i zdolności. Ten rodzaj opieki rodzinnej otrzymuje takie wsparcie finansowe jakim dysponuje dany ośrodek socjalny. Ten rodzaj rodzicielstwa zastępczego był u nas przyjęty przez Ustawę pierwszy raz w roku 1993 w Ustawie o szkolnictwie Nr 279/1993 a w praktyce jest od roku 1996.

Ze względu na krótkotrwałe funkcjonowanie profesjonalnego wychowania zastępczego w rodzinie nie można dokładnie określić długości czasu tego rodzaju opieki. W każdym razie są jednak przypuszczenia, iż profesjonalne rodziny będą otwarte na krótkotrwały terapeutyczny pobyt dziecka. Na razie jednak rodziny nie są przygotowane na przyjęcie dziecka w sytuacji kryzysowej, chociaż według Ustawy było by to możliwe (Bubleová, Kovařík, Pazlarová, 2002).

Rodziny profesjonalne przeżywają skomplikowany proces rozwoju. Trzeba podkreślić, iż ze względu na długość ich trwania z tego rodzaju opieki korzysta jednak bardzo mało dzieci, w porównaniu z tymi, które są umieszczone w ośrodkach opieki ustawowej.

6. Adopcja międzynarodowa

Ten rodzaj zastępczej opieki rodzinnej jest możliwym rozwiązaniem w przypadku, gdy nie ma możliwości znalezienia rodziny zastępczej w państwie urodzenia. Podkreśla się, iż dla dziecka jest wygodniejsze znalezienie rodziny w jego państwie. Gdy zostają wyczerpane wszystkie możliwości znalezienia rodziny dla dziecka w jego Państwie, dziecko jest przeznaczone do międzynarodowego oswojenia co i tak korzystnie wpłynie na jego psychikę.

Państwo Słowackie od 1.10. 2001 podpisało Traktat o ochronie dzieci i o współpracy przy oswojeniu międzynarodowych. Organem rządowym Słowacji upoważnionym do realizowania postanowień jest Centrum Obrony Międzynarodowo-prawnej dla dzieci i młodzieży, które funkcjonuje na terenie całej Słowacji.

Wnoszący podanie z pobytem w państwie przyjmującym, który chce adoptować dziecko ze Słowacji zwraca się z podaniem do organizacji rządowej w państwie zamieszkania. Jeżeli ten organ państwa przyjmującego dojdzie do wniosku, iż wnoszący podanie jest zdolny i odpowiedni do oswojenia, przygotowuje kompleksową dokumentację socjalną dla oswojenia międzynarodowego. Tę dokumentację poda organowi rządowemu na Słowacji, który ją sprawdzi i prześle z powrotem dokumentację o dziecku. Organ rządowy państwa przyjmującego i Centrum Obrony Międzynarodowo-prawnej dla dzieci i młodzieży współpracują nie tylko do ukończenia procesu oswojenia międzynarodowego ale i po wyjeździe dziecka ze Słowacji. Organ rządowy państwa przyjmującego powinien prawidłowo zawiadamić Centrum Obrony Międzynarodowo-prawnej dla dzieci i młodzieży o stanie oswojonego dziecka [Mikloško, 2004].

Przeszkody zastępczej opieki rodzinnej

W następnych rozdziałach zajmiemy się problemami, z którymi spotykają się rodzice zastępczy. W części teoretycznej zajmiemy się problemami rodzicielstwa zastępczego wszystkich rodziców, którzy opiekują się dzieckiem w jakiegokolwiek formie, w części praktycznej postawimy hipotezy, które będziemy sprawdzać u rodziców zastępczych. Naszym celem jest nie tylko wskazanie problemów, ale również szukanie możliwości ich rozwiązywania lub też zapobiegania.

Naszym celem nie jest opisanie wszystkich przeszkód i problemów rodziców zastępczych, ponieważ nie jest to możliwe. Również naszym celem nie jest uszeregowanie ich według ważności, ponieważ problem, który dla jednej rodziny jest błahy zaś dla innej rodziny może być bardzo poważną przeszkodą, z którą sobie nie daje rady i która komplikuje relacje z dzieckiem. Rodzicielstwo zastępcze jest zjawiskiem kompleksowym i dlatego też naszym zadaniem nie jest dogłębne omówienie zagadnienia, ale tylko wskazanie na te sytuacje, które się pojawiają już w czasie zastanawiania się nad rodzicielstwem zastępczym, w przygotowaniu albo w czasie aktualnego „życia” rodzicielstwa zastępczego.

Zawiadomienie dziecka

Pytanie, czy i w jaki sposób powiedzieć dziecku o tym, iż ma innych rodziców biologicznych nurtuje większość rodziców zastępczych i fachowców w tej dziedzinie. Rodzice często obawiają się reakcji dziecka, gdy mu oznajmą, iż nie są jego rodzicami biologicznymi, że urodziła go inna matka, niż ta, która się obecnie zajmuje jego wychowaniem. Chociaż odpowiedź na pytanie, czy powiedzieć dziecku o jego rodzicach biologicznych wydaje się dzisiaj jednoznaczna, jest nadal wielu ludzi, którzy są innego zdania.

Aby chronić dziecko – rodzice nie mówią o jego prawdziwym pochodzeniu. Z praktyki wiadomo, że dzieci często o swoich rodzicach biologicznych dowiadują się od kolegów, sąsiadów lub znajomych w sytuacji mało stosownej i są nieprzygotowane do przyjęcia takiej wiadomości. Świadomość tożsamości jest według Z. Matějčka (1998) sprawą rozwoju całego życia. Rozpoczyna się od dzieciństwa i postępuje aż do starości. To znaczy, iż dziecko ma ze świadomością życia w rodzinie zastępczej rosnąć i dojrzewać.

Z. Matějčka (1998) ma jednoznaczny pogląd. Stwierdza, iż dziecku mamy nie tylko powiedzieć, ale zawsze mówić, powtarzać a nawet powracać do danego tematu. W niektórych państwach jak we Francji jest Ustawa, gdzie dziecko musi być zaznajomione z daną rzeczywistością. Nowi rodzice zobowiązują się do jej przestrzegania przed sądem i gdyby obowiązku tego nie spełnili, rozwiązuje tą sprawą sąd. Chociaż nasza ustawa nie jest tak ściśle określona, jesteśmy przekonani, iż dziecko ma prawo wiedzieć, że wychowuje się u rodziców zastępczych. Prawda jednak, w pierwszym momencie trudna do przyjęcia, jest zawsze o wiele lepszą niż jej utajenie, którego i tak właściwie nie da się zachować. Z. Matějček (2002) pisze, że jeżeli rodzice uważają, iż nikt nie dowie się o ich tajemnicy, przynajmniej 20 ludzi już o niej wie.

Rodzice – piastuni mają to zadanie ułatwione. Dziecku pozostaje nazwisko pierwotnych rodziców i wtedy rodzice zastępczy, dziecko i środowisko są nieustannie w konfrontacji z rzeczywistością, w której jednak chodzi o pełnowartościowe, ale mimo wszystko ciekawe i nie szablonowe rozwiązanie losu dziecka. Przy adopcji jest ten problem bardziej skomplikowany, ponieważ rodzice mają często pokusę przywłaszczyć sobie dziecko i nie powiedzieć mu o jego rzeczywistej sytuacji. Rodzice potem żyją w ustawicznym napięciu i niepewności. Boją się, że dziecko dowie się o tym niespodziewanie. Mają również problemy z podjęciem decyzji powiedzieć dziecku o jego sytuacji i odkładają to na później. Nie ma idealnej metody jak dziecku powiedzieć o jego biologicznej rodzinie. Każde dziecko i każdy rodzic ma specyficzne cechy, które trzeba brać pod uwagę. Jednak są pewne odpowiedzi, które mogą być pomocne dla rodziców zastępczych.

Pytania podstawowe, które sobie rodzice nieustannie stawiają, można podsumować jako pytania o czas i formę powiedzenia dziecku prawdy o rodzicach biologicznych. Innym pytaniem jest sprawa przedstawienia biologicznych rodziców. Ostatnie pytanie dotyczy z reguły roli szkoły w życiu dziecka.

Kiedy?

Z. Matějček (2002) pisze, iż nie jest dobrze czekać, póki dziecko zacznie samo stawiać pytania. Może to być już za późno. Najbardziej odpowiednią porą w rozwoju dziecka jest wiek powyżej 3 lat. Również inni fachowcy zgadzają się, iż jest potrzebne, aby daną rzeczywistość dziecku wytłumaczyć tak wcześnie jak to jest tylko możliwe. Zespół autorów podręcznika dla rodziców zastępczych 1972 uważa, że wynika to z tego, że małe dziecko czując się dobrze w rodzinie zastępczej uważa tę sytuację za normalną. Jeżeli dziecko czuje się w rodzinie szczęśliwe i zadowolone, będzie dla niego oczywiste, iż go urodziła inna mama, która nie może się nim opiekować. W wieku, gdy dziecko pyta, jak przyszło na świat, mogą mu rodzice zastępczy wytłumaczyć jego pochodzenie. Dziecko w tym czasie stawia te same pytania. Z biegiem czasu poszerza zakres pytań i pogłębia swoje rozumienie. Jeżeli dziecko dowie się w tym czasie, że ma jeszcze innych rodziców, poczytuje to tylko za inną rzeczywistość, dzięki której pogłębia się jego poznanie i zrozumienie.

Tą informację przyjmuje bez problemów, jak rzeczywistość. Profesjonaliści polecają rodzicom ćwiczenia w komunikacji bezpośredniej już od dzieciństwa, aby na słowo adopcja nie czuli się zrozpaczeni. Im dłużej rodzice czekają na stosowną chwilę, tym trudniej jest rozpocząć rozmowę o rodzicielstwie zastępczym.

W jaki sposób?

Nie jest możliwe, aby dziecku ściśle wytłumaczyć rodzicielstwo zastępcze. Dziecko jednak rozpoznaje dzięki barwie głosu, czy chodzi o temat który rodzicom sprawia przyjemność czy też jest trudny i przykry i mają chęć wycofania się z niego. Niektóre dzieci będąc już dorosłymi przyznają się, że w chwili gdy dowiedzieli się o tym że rodzice którzy ich wychowywali nie są ich rodzicami biologicznymi, czuli że rodzice boją się i dlatego nie mieli odwagi więcej pytać. O tych sprawach powinno mówić się z otwartością i prostotą bez wchodzenia w zbędne szczegóły. Dzieci same pytają o to co je interesuje a jeżeli nie mają pytania jest potrzeba, aby rozmowę poprowadzić innym razem.

Bajki, opowiadania, zdjęcia rodzinne, przedstawienia są środkiem odpowiednim, aby dziecku lepiej podać tę informację w atmosferze niewymuszonej. Trzeba zwrócić uwagę na to, że unikanie tematu nie jest dobre, jak również nie jest dobre zawsze go podkreślać i do niego ciągle powracać. Z. Matějček (2002) jest tego poglądu, iż rodzice nie mają się obawiać korzystania z terminów zawodowych jak dom dziecka, adopcja, opieka piastunska, sąd itd. W wieku przedszkolnym dziecko słyszy i używa wielu słów, których jeszcze nie rozumie, ale z czasem zaczyna rozumieć ich sens.

Rodzice dziecka

Pomożemy dziecku, jeżeli mu przybliżymy jego rodziców biologicznych. Jest to lepsze rozwiązanie, pod warunkiem, że nie będzie to tylko podanie ściślej informacji. Lepiej jest przekazać tą rzeczywistość w formie opowiadania. Rodzice często pytają siebie, jak mają dzieciom przedstawić biologicznych rodziców. Dobrze jest kiedy mama biologiczna oznaczona jest jako pierwsza mama, biologiczna mama. Dziecko może rozpoznać, że tutaj chodzi o przeszłość a obecnie ma innych rodziców. Na pytanie, dlaczego rodzice biologiczni dziecko zostawili, nie ma wystarczająco zadowalającej odpowiedzi. Dziecko mniejsze potrafi łatwiej zaakceptować to proste wytłumaczenie, natomiast dziecko starsze zastanawia się nad tym, ale często przysparza mu to cierpień i prowadzi go do poznania, że jego rodzina go zostawiła. Aby dziecko potrafiło zaakceptować swoją przeszłość dobrze jest jeżeli rodzice wczują się w rolę rodziców biologicznych i mogą wtedy dziecko lepiej zrozumieć. Mogą tłumaczyć że: „twoi rodzice mieli bardzo ciężko, mieli za dużo problemów, dlatego nie mogli się o ciebie troszczyć”. Takim i podobnym tłumaczeniem możemy dziecku pomóc i ułatwić przyjęcie jego przeszłości i jego biologicznych rodziców. Powoli możemy dziecku podawać informacje o jego rodzicach. Nie da się uniknąć tego, że dziecko będzie przyjmować te informacje z bólem i chociaż jest to nielogiczne, będzie cierpieć z powodu uczuć niedowartościowania. Potrzebne jest okazanie rodzicom biologicznym wyrazy zrozumienia i współczucia, i wtedy dziecku będzie łatwiej przyjąć swoją przeszłość. Może się zdarzyć, że

dziecko zapragnie żyć w swojej rodzinie biologicznej. Pragnienie to nie powinno wprowadzić niepokoju ponieważ jest to zjawisko naturalne. Nie można tego dziecku zabronić.

Szkola

Bardzo ważnym argumentem, aby dziecku powiedzieć o jego rodzinie biologicznej jest to, żeby dziecko mogło rozwijać się w przekonaniu, że życie rodzinne polega na uprzejmości, otwartości i zaufaniu. Ta świadomość potrzebna jest dziecku i jest jedną z form obrony przed otaczającym go światem zewnętrznym. Dziecko, które wie o tym, że ma jeszcze innych rodziców, w chwili, jeżeli mu o tym powie ktoś w szkole, nie czuje potrzeby zastanawiania się, ponieważ już od dawna o tym wie i uważa to za oczywiste. Dziecku, do którego wiadomość ta dociera pierwszy raz w życiu, potrafi ona zniszczyć jego podstawowe zaufanie w świat. Jest bardziej oczywiste, że otoczenie rodziny żyje w nastawieniu, że dziecko wie o tej rzeczywistości i według tego się zachowuje. Dziecko będzie przeżywać nie tyle wiadomość o rodzicach biologicznych otrzymaną od innych, jak rzeczywistość, że rodzina, w której żyje, ukrywała przed nim tak ważną informację. Jeżeli dziecko było informowane, rośnie w atmosferze miłości, zrozumienia i poparcia.

Czas na rozmowę

Pytania dziecka najlepiej odzwierciedlają jego potrzeby. Zastępcze wychowanie w rodzinie zawsze trzeba łączyć z życiem rodzinnym. Rodzice mieli by troszczyć się o czas potrzebny na rozmowę z dzieckiem na jego tematy, czy to po szkole, przed spaniem albo w ciągu weekendu. Bardzo ważne jest by ten czas był prawidłowy. Jeżeli w rodzinie rozmawia się na różne tematy, jest to dobre podłoże do tego, by rozmawiało się również o rodzicielstwie zastępczym. Mądrzy rodzice potrafią wykorzystać pytania dzieci do tego, by zrozumieli ich myślenie i odpowiedzieli im stosownie do poziomu ich zrozumienia. Większość pytań, które dziecko stawia jest pośrednich. Dlatego wielu rodziców jest przekonanych, że dzieci nie mają do danego tematu żadnych pytań. Jeżeli rodzice uważnie słuchają dzieci, spostrzegą, że za dużą ilością pytań, które stawiają, kryją się też pytania dotyczące tematu rodzicielstwa zastępczego. Jeżeli jednak rodzice już przy pierwszych objawach albo przy pierwszym pytaniu na dany temat zwątpią, dziecko to wyczuje i pozostawia sobie potem te pytania dla siebie, by nie zadawało cierpienie i ból tym, którzy go kochają.

Ciekawość

Nie wystarczy gdy dziecku powiemy: „masz też jeszcze innych rodziców oprócz nas”. Okresy rozwoju bardzo wyraźnie wpływają na zainteresowania dziecka. Dziecko, które wytwarza sobie obraz samego siebie, chce wiedzieć jak wyglądali jego rodzice, co ich interesowało, co robili, czy jest do nich podobne, itd. Na tej podstawie dziecko wytwarza sobie obraz o samym sobie, chce lepiej zrozumieć, dlaczego jest takie, jakie jest. Strach rodziców, że dziecko się od nich odwróci, jest bezpodstawny, szczególnie w przypadkach, gdy dziecko od wczesnego dzieciństwa było konfrontowane z rzeczywistością, że ma innych rodziców. Problem, który powstaje w naszej rzeczywistości jest w tym, że rodzice zastępczy posiadają bardzo mało informacji o rodzicach biologicznych. Dlatego bardzo często jest dla nich trudne odpowiadać na pytania dziecka, ponieważ nawet oni sami nie wiedzą, kim właściwie są jego biologiczni rodzice. Tę problem ujawnia się owiele widocznej przy adopcjach, przy opiece państwowej posiadają rodzice więcej informacji. Najtrudniej jest udzielić odpowiedzi na pytanie „dlatego moi rodzice biologiczni mnie zostawili? Dlaczego nie chcieli, bym pozostał u nich”? Nie jest dobrą odpowiedzią sformułowanie, że rodzice nie mogli się o niego troszczyć, ponieważ byli ubodzy. Dziecko się potem może czuć paradoksalnie winne a równocześnie mieć obawy, że gdy jego rodzice zastępczy też nie będą mieć pieniędzy będzie musieć od nich odejść. Jeżeli chcemy, by dziecko mogło sobie wytworzyć zdrowy obraz o sobie, jest bardzo ważne mówić mu o rodzicach pozytywnie ale jednocześnie nie robić z nich bohaterów.

Kolor cery

Ponieważ na Słowacji w domach dziecka w większości są romskie dzieci, dlatego też w rodzinach zastępczych jest już owiele więcej dzieci romskich, niż było w przeszłości. Ta rzeczywistość jest spowodowana i tym, że dużo ludzi przezwyciężyło przesady i stereotypy, które się ogólnie prezentuje o populacji romskiej. Większość dzieci, które wychowują się w rodzinach zastępczych jest tak dobrze integrowana, że nawet sobie nie uświadamiają, że mają inny kolor skóry niż ich rodzice. Chociaż uświadamia sobie to ich otoczenie, które to dzieciom należy przekazywać. Dzieci romskie muszą zaakceptować swoją inność, inny kolor cery i fundament kulturalny. Rodzice mieli by wychowywać dziecko do tego by było dumne ze swojego pochodzenia. Jeżeli temu tematowi nie poświęca się dostatecznej uwagi dziecko może mieć problemy ze swoją tożsamością.

Marek Roháček (1998) zwraca uwagę na to, że dziecko romskie w rodzinie zastępczej będzie wystawione szczególnej uwadze środowiska przez sam fakt, że jest Romem także dlatego, że jako dziecko romskie jest wychowywane w rodzinie nie romskiej i cały czas otacza się w nie cygańskim środowisku.

Co konkretnego mogą zrobić rodzice dla romskiego dziecka?

1. interesować się historią w celu by byli zdolni przekazać dziecku informacje;
2. interesować się o terażniejszą sytuację Romów, ponieważ dotyczy to nie tylko terażniejszości ale również i przyszłości dziecka;
3. zaznajomić się i utrzymywać kontakt z rodziną romską, w środowisku a także umożliwić dziecku spotkanie się z nimi. Bardzo ważne dla dziecka jest, aby miało pozytywny wzór rzeczywistego Roma;
4. poprzeć w dziecku zainteresowania kulturą romską – folklorem romskim, czytać mu bajki romskie, gdyby chciał uczyć się języka romskiego, uczyć się razem z nim. Pomożecie dziecku ale też i sobie w poszerzeniu swojego i jego horyzontu kulturalnego.

Uważamy, że najbardziej potrzebne dla dziecka w każdym wieku i stosownie do jego wzrastającego poziomu rozumienia jest pomoc służąca uświadomieniu sobie swojej sytuacji. Nie można tworzyć iluzji, że jeżeli dziecko jest informowane o kolejach jego życia to wówczas rodzice unikną wszystkich problemów. To było by bardzo uproszczone rozumienie tego problemu. W każdym razie żyje się lepiej z prawdą, a jeżeli rodzice rozwiązują tę sprawę od początku, może im to później pomóc pokazać drogę rozwiązywania dalszych problemów, z którymi się będą spotykać.

Zawiadomienie rodziców

Już w pierwszych rozważaniach nad przyjęciem dziecka do rodziny rodzice muszą zebrać jak najwięcej informacji o sytuacji dziecka. W zbieraniu informacji może pośredniczyć inna rodzina, która już dziecko albo dzieci przyjęła lub pracownik socjalny, lekarz czy psycholog.

Z. Matějček (2002) twierdzi, że rodzice nie mogą podejmować takiej decyzji, która jest nieprzemysłona, a podjęta pod wpływem filmu, kolorowej ulotki czy mediów. Jest to decyzja zbyt odpowiedzialna, i jeżeli rodzicom chodzi o dobro dziecka, ma być stała. Małżonkowie muszą być wobec siebie otwarci. Powinni przyznać się przed sobą i wypowiadać swoje obawy czy wątpliwości jak również mieć respekt przed sobą. Ten z małżonków, u którego motywacja jest silniejsza, nie może wywierać presji na partnera, a tym bardziej narzucać mu swój punkt widzenia, ale ma zostawić partnerowi czas potrzebny na zważenie sytuacji. Przyjęcie dziecka do rodziny to bardzo ważna decyzja, której nie można podjąć zbyt szybko i bez przygotowania. Małżonkowie lub też osoba samotna by tę decyzję podjął, muszą wziąć pod uwagę wszystkie konsekwencje tego czynu.

Przygotowanie do rodzicielstwa zastępczego

Pomyślne przyjęcie dziecka i jego dalszy harmonijny rozwój zależy od przygotowania rodziców na przyjęcie dziecka. Na Słowacji, jak również w innych państwach każdy, kto chce zostać rodzicem zastępczym musi przejść przygotowanie. Przygotowanie potencjalnych rodziców polega na konfrontacji ich oczekiwań i potrzeb z potrzebami rodzicielstwa zastępczego a także na zbadaniu wrażliwości przy-

szłych rodziców na potrzeby dzieci oraz poszerzeniu ich kompetencji rodzicielskich (Kostelníková, 1999).

Między organizacjami, które są zarejestrowane w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych widnieje Centrum Usług Doradczo-Psychologicznych, Komitet Obywateli Navrat, Komitet Obywateli „Uśmiech jak dar” z akredytowanym programem PRIDE a PhDr. Eva Litavská jest nie państwową pracownicą socjalną, która może owo przygotowanie przeprowadzić na podstawie akredytacji.

Centum Usług Doradczo-Psychologicznych CUDP

Centrum bierze udział w przygotowaniu rodziców i piastunów do zastępczej opieki rodzinnej. Z całkowitej klienteli tworzą te przypadki 7,9 procent, po konsultacji 8,1 na jeden przypadek poczytają się ku bardziej wymagającym (Kusá, 2001).

Jednym z zadań Centrum jest rozmowa z petentami, która składa się z 3 faz:

1. sprawdzić osobowość petenta – służy temu, by wyłączyć petentów z zaburzeniami psychicznymi oraz nieodpowiednimi cechami charakteru;
2. sprawdzenie motywacji – nie zawsze jest to motywacja adekwatna do tego, czego oczekują fachowcy;
3. poradnia dla wychowania – jest przede wszystkim dla tych petentów, którzy nie mają własnych dzieci

Nieodłączną częścią fachowego przygotowania petentów jest przygotowanie do roli rodzica adopcyjnego czy piastuna. Ponieważ motywacja nie zawsze jest adekwatną, praca będąca przygotowaniem jest długotrwała i wymaga współpracy z Oddziałem Obrony Socjalno-Prawnej Urzędu powiatu i z domami dziecka. Przygotowanie przybiera często formę grupową. W niektórych miejscach pracy są grupy piastunów z inicjatywy pracowników, którzy sprawdzili, że opieka piastuńska jest mniej obserwowaną niż adopcje, a dzieci są przy tym często umieszczane u dziadków, którzy nie radzili sobie z wychowaniem własnych dzieci albo już nie są fizycznie dysponowani do wychowania małych dzieci (Kusá, 2001).

O. Kostelníková (1999) dała propozycję nowych dyrektyw CUDP. CUDP miałyby więcej interesować się potrzebami dzieci, w ten sposób, że będzie im wyszukiwać rodziców, a nie tylko penitentów. Jest też potrzeba większej spójności i współpracy w systemie. Dalszym zadaniem jest realizacja konsekwentnego przygotowania a później edukacja psychologiczna i socjalna z rodzinami zastępczymi. CUDP nie powinno osądzać, który z penitentów się nadaje a który nie, ale szukać takich predyspozycji, dzięki którym oswojenie i opieka piastuńska będą korzystne dla petentów i dzieci, będą spełniać ich oczekiwania i sprostają problemom ku obustronnemu pożytkowi. Przygotowanie to nie będzie wpisywane jako szkolenie, ponieważ to powoduje poczucie nieznanowości, niewystarczalności i ciągłego pouczenia. Bardziej stosowną formą była by formuła, w której chodziło by o rozwój zdolności zostania rodzicem zastępczym i poznawanie tajemnic rodzicielstwa. Doświadczenia pokazują, że dla rodziny jest korzystne, jeżeli utrzymuje z CUDP kontakt, a po skończeniu przygotowania byłoby pomocą przy tworzeniu dobrego stosunku między rodzicami zastępczymi a dzieckiem. Przygotowanie całego procesu rodzicielstwa zastępczego dopiero się rozpoczyna.

Komitet Obywateli Navrat – KO Navrat

Komitet Obywateli Navrat umożliwia przygotowanie do rodzicielstwa zastępczego indywidualnego albo grupowego i to z konsultacjami indywidualnymi, pobytem weekendowym albo tygodniowym. Dla lepszego zrozumienia podajemy proces przygotowania tak jak je organizuje KO Návrat (Roháček, 2004).

Celem przygotowania jest uświadomienie petentom i przewartościowanie ich oczekiwań, motywacji i decyzji. Petentom mają być podane wszystkie potrzebne informacje dotyczące procesu zastępczej opieki rodzinnej, dzieci, rodzicielstwa zastępczego, rodziny biologicznej dziecka i środowiska socjalnego petentów. Grupy są mieszane, co znaczy, że grupę tworzą pary małżeńskie, osoby samotne i petenci starający się o opiekę adopcyjną i o adopcję. Przygotowanie przebiega w kombinacji formy indywidualnej i grupowej. Rozmowy indywidualne tworzą podstawę przygotowania, ich liczba jest zależna

od potrzeb indywidualnych petenta. Spotkania grupowe realizują się raz w tygodniu podczas siedmiu tygodni.

Spotkanie pierwsze ma charakter organizacyjno-zapoznawczy. Petenci zapoznawają się z pracownikiem socjalnym, psychologiem i prawnikiem, którzy będą prowadzić zajęcia, ustalać zasady grupy, ustalać następne terminy spotkań. Później rozpoczyna się przygotowanie ukierunkowane na pytania dotyczące ustawy - złożone z pojedynczymi formami zastępczej opieki rodzinnej, ponieważ petenci mają bardzo niski poziom wiedzy z zakresu prawa. Objawia się też proces od złożenia podania, aż do powierzenia dziecka.

Dalsze dwa spotkania są skierowane na dziecko. W zakresie tych spotkań są omawiane potrzeby psychiczne dziecka i możliwość ich spełnienia, jak również kompletne informacje o stanie zdrowia, psychice i jego rodziny biologicznej, o tym jak uzyskać te informacje i jak je wykorzystać. Mówi się też o potrzebie dziecka w poznaniu prawdy o swoim pochodzeniu, ponieważ ma to wpływ na tworzenie się jego tożsamości. Dalszymi tematami są: przyście dziecka do rodziny i faza adaptacji, która jest próbą sprawdzenia dla rodziców zastępczych. Rodzice adopcyjni nie potrafią lepiej pogodzić się z problemami, jeżeli nie byli o nich wcześniej informowani. Omawia się też okres dojrzewania dziecka i jego usamodzielniania się, też o roli mężczyzny i kobiety w życiu dziecka.

Następne dwa spotkania są ukierunkowane na rodziców zastępczych. Bardzo ważnym tematem jest tożsamość rodzica zastępczego i to wszystko co się za tym kryje. Petenci muszą sobie uświadomić co było ich motywacją przy podjęciu decyzji przyjęcia dziecka, czy ona odpowiada potrzebom dziecka albo chodzi tu tylko o prestiż społeczny posiadania dziecka. Mają sobie też uświadomić czego oczekują od dziecka oraz jakie dziecko by potrafili przyjąć i wychowywać.

Na spotkaniu są też omawiane stosunki małżeńskie (jeżeli chodzi o pary małżeńskie), które mają pomóc wyjaśnić sobie w jaki sposób może przyjęcie dziecka zmienić ich stosunek. W przypadku, gdy w rodzinie już są dzieci, istnieje potrzeba przygotowania ich na przyjęcie nowego rodzeństwa. Petenci mają też opowiadać o swoich doświadczeniach z dzieciństwa – jakie było ich dzieciństwo, jaki stosunek łączył ich z rodzicami, jak byli wychowywani, ponieważ jest duże prawdopodobieństwo, że te modele wychowania przejmą od swoich rodziców. Temat zastępstwa roli męskiej dotyczy kobiet samotnych, które chcą dziecko oswoić albo wziąć do opieki zastępczej. Mówi się też o rzeczywistości w jaki sposób przyjmują obce dziecko mężczyźni, a jak kobiety.

Następne spotkanie dotyczy rodziny biologicznej. Prowadzi się dyskusję na temat sposobu powiedzenia dziecku o jego rodzinie biologicznej i przeszłości. Dziecko ma prawo poznać prawdę, jednak bardzo ważne jest w jaki sposób zostaje przekazana mu ta rzeczywistość. Przy opiece piastuńskiej zostaje kontakt z rodziną biologiczną, i tak dla piastunów jest ważne uzyskać potrzebne aspekty prawne i praktyczne dotyczące kontaktu z rodziną. Jeżeli dziecko pochodzi z grupy rodzeństwa, poleca się nawiązać kontakt również z jego rodzeństwem.

Ostatnie spotkanie skierowane jest na szersze środowisko petentów. Bada się reakcje rodzeństwa na decyzję przyjęcia dziecka, czy ich stanowisko jest pozytywne lub negatywne. Petenci muszą liczyć się z tym, że będą pod kontrolą środowiska, które czasem ma różne poglądy na ich decyzję. W zasięgu spotkań poleca się im pewne możliwości reakcji na podejrzenia środowiska. Podobnie w szkole trzeba umówić się z nauczycielem i wyjaśnić mu zaistniałą sytuację.

Pod koniec przygotowania trzeba ocenić przynos spotkań dla petentów – czy mają pewne wyobrażenie o zastępczej opiece rodzinnej, czy zaszły jakieś zmiany dotyczące sprawy, czy mają wyobrażenie o swoich pozytywach i negatywach, o limitach, czy potrafią realistycznie spojrzeć, jakie dziecko potrafią przyjąć. W przypadku, jeżeli petenci potrzebują jeszcze omówić jakieś tematy, można umówić się na dalsze spotkania. Na podstawie tego potem KO Navrat wydaje polecenie w celu zapisania się do rejestru osób nadających się do pełnienia funkcji zastępczej opieki rodzinnej.

Komitet Obywateli „Uśmiech jak dar”

Program Komitetu Obywateli Uśmiech jak dar PRIDE jest systemem specjalnie przygotowanym do pracy z dziećmi, które żyją mimo rodziny własnej. Opiera się na psychice człowieka i jego życiowych doświadczeniach.

Program PRIDE składa się z 30 lekcji, podzielonych na 9 spotkań. Spotkania realizują się w grupach (10-15 uczestników). Dane wyszkolenie zawiera w sobie 3 konsultacje indywidualne, rozmowy, z których minimalnie jeden urzeczywistni się też w środowisku domowym. Podczas całego procesu przystłym rodzicom zastępczym poświęcają czas dwaj fachowcy. Po zaliczeniu programu rodzice otrzymują certyfikat. Na poszczególnych spotkaniach rozważa się tematy, np.:

- przekonać zasmuczone dziecko,
- umacniać jego samopoczucie,
- postanowić sobie jasne zasady wychowania,
- współpracować z rodziną biologiczną dziecka,
- zaplanować razem z dzieckiem jego przyszłość,
- praca w grupie,
- rozpoznać i spełnić potrzeby dziecka.

Program PRIDE stawia sobie za cel odpowiedzialne i sumienne przygotowanie się do rodzicielstwa zastępczego [Mikloško, 2004].

PhDr, Eva Litavská

Eva Litavská jest czynną niepaństwową pracownicą socjalną w zakresie doradztwa, prewencji i niektórych czynności socjalno-prawnego obrony na podstawie zezwolenia Ministerstwa pracy, rzeczy socjalnych i rodziny Słowacji MPSVaR od roku 2001. Zakres przygotowania tworzy 26 lekcji, a postępuje się według postanowionych treści Ministerstwa pracy, rzeczy socjalnych i rodziny. Nacisk kładzie się na problematykę przywiązania uczuciowego, a stosują się też metody rozwiązywania sytuacji modelowych [Litavská, 2005]. Przyszli rodzice zastępczy mają wiele możliwości wyboru, jak przygotować się na przyjście dziecka do rodziny. Jesteśmy przekonani, że im więcej informacji rodzice zdobędą, tym łatwiej poradzą sobie z problemami codziennymi, które na nich czekają po przyjściu dziecka do rodziny.

Adaptacja dziecka w rodzinie zastępczej

Po zakończeniu przygotowania i przyjęciu dziecka do rodziny zastępczej następuje tzw. faza adaptacyjna. Adaptację możemy ogólne ograniczyć jak *cechę ogólną organizmu przystosować się do warunków, w których wyrasta, w zakresie socjalnymi chodzi o proces stopniowego przystosowania się człowieka warunkom socjalnym* (Hartl, 2004, s. 16).

M. Roháček (1998, s. 5), biorąc pod uwagę rodzicielstwo zastępcze definiuje fazę adaptacyjną jako „czas wzajemnego przysposobienia i obserwacji“. Okres adaptacji jest bardzo ważnym dla powstanie stosunku wartościowego pomiędzy rodzicem a dzieckiem. Ale równocześnie jest to okres bardzo trudny, ponieważ tworzy się w nim nowy stosunek. Dzieci, które wyrastały w domu dziecka albo zostały wyjęte z rodzin dysfunkcyjnych, mają naruszone podstawowe zaufanie do świata. Dziecko nie ufa dorosłym, żyje w niepewności, ma niskie samopoczucie, pragnie miłości i równocześnie boi się przyszłości. Ta charakterystyka wpływa na dziecko, chociaż sobie tego nie uświadamia.

Zachowania się dziecka podczas adaptacji:

Zamknięcie się w sobie i odmowne postępowanie – dużo rodziców cytuje, że dziecko się po przyjściu zamknęło w sobie, robiło tylko to, co mu ktoś nakazał. Każdy z nas doświadczył w życiu parę odrzuceń, dzieci, które były wychowywane w domach dziecka albo w rodzinie dysfunkcyjnej, doświadczyli o wiele więcej odrzuceń aniżeli dorośli.

Co mogą rodzice zrobić dla swojego dziecka?

- przekazywać mu miłość różnorodnymi sposobami, umacniać jego poczucie wartości tym, że go pochwalą, oceniają i zachęcają.
- nie będą dziecko zmuszać i będą wobec niego cierpliwi.

Robienie sobie zapasów – dzieci z domów dziecka albo z rodzin socjalnie słabszych żyją w niepewności, czy jutro też będą mieli co jeść. To postępowanie jest typowe dla dzieci, które cierpieli uczucio-

wo, to znaczy nie była spełniona ich potrzeba miłości i bliskości. Te dzieci odczuwają w sobie pustkę. Robienie sobie zapasów jest reakcją podstawową na groźną, niewytłumaczalną pustkę wewnętrzną.

Co tutaj może rodzic zrobić?

- nie mieć gwałtownych reakcji,
- ubezpieczać dziecko, że potrawy będzie dosyć i na przyszłość,
- wystarczający kontakt cielesny z dzieckiem,
- nie zwracać na to uwagi, czasem takie postępowanie minie.

Zachowanie agresywne – objawy samoszkodzące świadczą o przypuszczalnym znęcaniu się nad dzieckiem. Dziecko tym wyraża swoje uczucia, lęk, gniew. Nie potrafi wyrazić swoich uczuć słowami lub innym odpowiednim sposobem.

Co może rodzic zrobić?

- uświadomić sobie, że chodzi tutaj o reakcję naturalną,
- chodzi o zachowanie się doczasne i takie, które można usunąć, tylko potrwa to pewien czas,
- zajmąć się dzieckiem, gdyż nie jest agresywne,
- pochwalić dziecko, ocenić jego zdolności,
- wystarczający kontakt cielesny.

Kłamstwo, kradzież i nieprawidłowy rozwój sumienia – kłamstwo i kradzież powstają u dzieci często jak reakcja na środowisko pełne chaosu i nieuporządkowany sposób życia. Dziecko sobie nie uświadamia, że kłamie, nie rozróżnia pomiędzy prawdą a kłamstwem, ponieważ nie przyjmuje kłamstwa jako coś złego. Możliwe jest też, że się im pląta życie prawdziwe z pragnieniami i fantazją.

Co tutaj może rodzic zrobić?

- wystrzeżać się surowych kar,
- mieć pewne wymagania wobec dziecka a szczególnie wobec siebie
- stwarzać środowisko, w którym dziecko uczy się tego, że jest bezpieczne oraz stosowne mówić prawdę,
- nie liczyć na szybkie rozwiązania, zazwyczaj to potrwa pewien czas.

Słaby kontakt wzrokowy – dziecko, które nie potrafi patrzeć prosto w oczy, doświadcza prawdopodobnie wewnętrznej niepewności, poczucia braku zaufania, ma niskie poczucie wartości.

Co tutaj może rodzic zrobić?

- przygotować się na rzeczywistość, że jest potrzebny pewien czas, by nastąpiła zmiana,
- nauczyć dziecko patrzenia prosto w oczy,
- nauczyć dziecko wszechstronnej komunikacji

Nie wybiera skłonność do ludzi – dzieci, które nie miały możliwość przywiązania się do kogoś albo dzieci, u których się więzi rodzinne zerwane, nie robią podziału między krewnymi i obcymi ludźmi. Z każdym postępują jednakowo. Te nietrwale więzi nie potrafią zaspokoić ich potrzeby.

Co tutaj może rodzic zrobić?

- dobrze jest, jeżeli jeden z rodziców zostaje po przyjściu dziecka do rodziny na dłuższy czas w domu,
- unikać dużej ilości ludzi,
- umożliwić dziecku potrzebny czas, by mogło odzyskać pewność i zaufanie (Roháček, 1998).

Tworzenie się więzi między dzieckiem, a rodzicem

Przywiązanie – attachment – jest związkiem głębokim i wytrzymałym między dzieckiem i opiekunem podczas pierwszych lat życia. Wywiera głęboki wpływ na każdy komponent stanu ludzkiego – myśl, ciało, uczucia, stosunki i wartości“ [Levy, 2005]. Attachment nie jest coś, co rodzice robią dla swoich dzieci, jest to bardziej coś, co dzieci i rodzice razem tworzą w długotrwałym wzajemnym stosunku.

Przy funkcji podstawowej attachmentu – zapewnienia bezpieczeństwa i obrony dziecka skrzywdzonego poprzez bliskość opiekuna są też inne funkcje bardzo ważne dla dzieci:

1. nauczyć dziecko zaufania, które służy za wzór dla wszystkich przyszłych więzów;

2. przeprowadzić badania środowiska z poczuciem bezpieczeństwa i pewności, które prowadzą do zdrowego społecznego rozwoju;
3. rozwijać zdolność samokontroli, która prowadzi do efektywnego kierowania uczuciami i emocjami;
4. stworzyć podstawę do określenia swojej tożsamości, która obejmuje poczucie kompetencji, dowartościowania samego siebie i równowagi pomiędzy zależnością a autonomią;
5. wytworzyć system moralny, który obejmuje empatię, współczucie i sumienie;
6. wytworzyć system wartości, który składa się z osądzeń samego siebie, opiekunów i życia;
7. dostarczyć obrony wobec stresu i traumy, którą tworzy pomysłowość i odporność [Levy, 2005].

Dzieci, które cierpią na zaburzenia przywiązania, nie robią różnicy między swoimi i obcymi, podczas pierwszych miesięcy zachowują się tak samo w stosunku do wszystkich z którymi się spotykają. Nosi to nazwę zaburzenia przywiązania. Elena Sládeková (2004) cytuje przywiązanie „jako związek uczuciowy, który sobie dziecko stwarza w pierwszych 2 latach życia. Dzieci, które taki związek uczuciowy w 2 pierwszych latach nie wytworzą, mają później problemy ze stworzeniem związku czuciowego z innymi ludźmi, kolegami, przyjaciółmi, partnerzem życiowym. “

Taka sytuacja może się zdarzyć, jeśli dziecko wychowywane w państwowej instytucji nie ma stałego opiekuna albo też w pełnej rodzinie, w której rodzice z różnych powodów nie reagują na potrzeby dziecka. Powszechnie wiadomo, że stosunek matki i dziecka jest bardzo ważnym elementem w jego zdrowym rozwoju. Relacja, która tworzy się w pierwszych trzech latach życia dziecka staje się fundamentem dla wszystkich jego związków w czasie całego życia. E. Sládeková (2004) uważa, że na Słowacji mamy trzy tysiące dzieci, których przywiązanie jest zerwane.

Przejawy zaburzenia przywiązania:

1. przychylnością, skłonnością do osób obcych bez rozróżniania;
2. udawaną miłością;
3. brakiem relacji z rodzicami;
4. destrukcją wobec siebie, innych oraz przedmiotów;
5. surowością wobec zwierząt;
6. impulsywnością – nadpobudliwością;
7. opóźnieniem w nauce;
8. brakiem rzetelnej oceny sytuacji;
9. brakiem wyrzutów sumienia;
10. problemy z jedzeniem;
11. złe kontakty z rówieśnikami;
12. zbytne zainteresowanie się ogniem;
13. wytrwałym zadawaniem bezsensownych pytań i ciągłym gadaniem;
14. niestosowną pożądlivością i zbytnią bliskością wobec dorosłych;
15. zaburzonym sposobem mówienia;
16. ekshibicjonizm (Sládeková, 2004).

W Słowacji jeszcze bardzo mało czasu poświęca się tematyce zaburzeń przywiązania i ich rozwiązywaniu.

Zamknięcie się przed środowiskiem – kluby jako okazja do spotykania się z rodzinami zastępczymi

Wielu rodziców cieszy się, gdy pokonają fazę podjęcia decyzji, przygotowania i wreszcie przyjmą dziecko do rodziny, już więcej nie będą musieli brać udziału w żadnym spotkaniu, nie będą musieli wypełniać żadnych formularzy i nie będą chodzić do urzędów. Rodzina uważa, że na reszcie sobie odpocznie od tego ustawicznego sprawdzania czy to jest stosowne, czy nie, badania rodziny itp. Jednak zapomina się o tym, że na początku rodzina będzie obserwowana przez środowisko. Bardzo potrzebne jest przygotowanie się do tego, że po bezpośrednim przyjęciu dziecka do rodziny będzie ono powodo-

wało narastające zainteresowanie środowiska. Niedobrze jest, gdy rodzina w tym czasie zamknie się w sobie, a ludzie wokół siebie będzie uważała za złych, którym nie można zaufać. Oczywiście, trzeba liczyć się z tym, że nie każdy będzie zadowolony z rodzicielstwa zastępczego, ale zamykanie się w sobie może pociągać za sobą niekorzystne zmiany wpływające na zdrowe funkcjonowanie rodziny, poza tym idzie też o zdrowy rozwój dziecka. Wielu rodziców nie lubi zbytniego zainteresowania i dlatego nie mówią prawdy o swoich dzieciach.

Rodzina powinna wybrać grupy osób, z którymi utrzymywałaby dobry kontakt. Otoczenie dziecka byłoby poinformowane o tym, że dziecko albo dzieci wychowują się w jednej z form rodzinnej opieki zastępczej. W ten sposób rodzice pomogą środowisku taką formę opieki jako coś normalnego i naturalnego, a w ten sposób ułatwią dzieciom funkcjonowanie w grupach społecznych. Z. Matějček (2002) jest przekonany, że jeżeli rodzice tają taką rzeczywistość przed nauczycielem, przede wszystkim przed wychowawcą klasy, postępują wbrew interesom swojego dziecka. Dobrze informowany nauczyciel potrafi wytworzyć sprzyjającą atmosferę w klasie i dopomóc dziecku w integracji z grupą. Również spotkania z rodzicami zastępczymi pomagają rozwiązywać problemy w rodzinie. W Słowacji funkcjonują Kluby Komitetu Obywateli Navrat. Te kluby na razie funkcjonują na terenie 14 miast. (in: Nebyť sám, 05/2004) Klub jest miejscem, gdzie się pracuje z już powstałą rodziną zastępczą. Chodzi o grupę samopomocy dla wychowawców, ale też i innych rodziców zastępczych, którzy są w tej samej fazie, np.: adaptacyjnej i mają te same problemy.

Przewodniczącym i inicjatorem klubu jest KO Navrat, co znaczy, że klub odpowiada za stronę ekonomiczną, organizacyjną, płaci podatki za wynajęcie pomieszczeń, zabezpiecza wolontariuszy na wskazaną pracę itp. W klubie spotykają się całe rodziny, mają jednak własny oddzielny program (Mardiaková, 2001). Klub stwarza miejsce dogodne na rozmowy i wzajemną pomoc i ma ułożony program. Umożliwia opowiedzenie codziennych problemów. Jednym z gabinetów jest poradnia psychologiczna. Ponieważ KO Navrat nie ma tyłu możliwości, by mógł zabezpieczyć każdy klub fachowo, metodycznie, byłoby dobrze, gdyby w tym brało udział też CUDP.

W klubie piastunów mogą wziąć udział też petenci z rodzinną opieką zastępczą, którzy są dopiero na etapie procesu przygotowania. Jest to dla nich bardzo pozytywne i praktyczne doświadczenie, kiedy mogą przeżyć i spotkać się rodziną zastępczą, która ma już dziecko. W ten sposób bezpośrednio doświadczenie z realną codziennością i problemami rodziny pomaga im później stworzyć coraz bardziej realny obraz opieki piastuńskiej. Ponieważ większość z tych dzieci, które przychodzą do rodzin zastępczych to dzieci, które podczas życia doświadczyły co najmniej jednej straty, może się zdarzyć, że rodzina będzie potrzebować fachowej pomocy. Nigdy nie może ukrywać swoich problemów i także powinna utrzymywać regularny kontakt z fachowcami. Oni też mogą rodziców lub rodzica stosownie ukierunkować, umówić do innych specjalistów. Głównie w małych miasteczkach jeszcze wciąż panuje takie przekonanie, że ludzie wstydzą się pójść do psychologa. Jeżeli rodzic jest świadomy tego, że na pierwszym miejscu jest dobro dziecka, będzie wolny od takiego rodzaju przesądów i stereotypów. Rodzice powinni wspierać dzieci w poszukiwaniu przyjaciół. Nie mogą izolować je od pozostałych rówieśników, gdyż to nie sprzyja ich zdrowemu rozwojowi.

Zadanie pracownika socjalnego

Już w fazie podjęcia decyzji rodzice utrzymują kontakt z kierowniczką socjalną Powiatowego Urzędu. Urząd rejonu w zabezpieczeniu rodzinnej opieki zastępczej spełnia bardzo poważne zadanie. Wyszukuje mieszkańców odpowiednich do podjęcia roli rodzinnej opieki zastępczej i dzieci, które potrzebują takiego zabezpieczenia a prowadzi rejestr tych mieszkańców i dzieci. Ochrania również przygotowanie mieszkańców do współpracy z pracownikami posiadającymi akredytację. W przypadku, gdy w danym powiecie nie znajduje się odpowiedniego dziecka dla rodziców zastępczych albo rodziców zastępczych dla dziecka, Urzędu Kraju udostępnia rejestr takich dzieci i mieszkańców, a ten potem ochrania pośredniczenie w kontakcie w zasięgu kraju albo republiki (*Nr 195/1998 Zb.p.*, § 68). Przy wyszukiwaniu mieszkańców i dzieci do rodzinnej opieki zastępczej współpracuje Urząd Kraju z wsią, pracownikami nie państwowymi i społecznościami kościelnymi, które pomagają rodzinom i dzieciom.

Do tego przedsięwzięcia przyłącza się też reklamę pojedynczych form rodzinnej opieki zastępczej pomocą środków dostępnych (Roháček, 2001).

Urząd powiatowy sprawdza dane petenta chcącego być rodzicem zastępczym. Potrzebne są następujące dane:

- nienaganność – petent musi poddać wyciąg z spisu trestów,
- dochód,
- stan zdrowia – w przypadku, kiedy petent choruje chronicznie, jest potrzebne zaświadczenie lekarza, że może pełnić funkcję rodzica zastępczego,
- psychosocjalne zdolności – sprawdza się je w czasie rozmowy z psychologiem w CUDP,
- ukończenie przygotowania petentów do opieki piastuńskiej pośrednictwem CUDP, KO Navrat, przygotowania PRIDE, na którą ma licencję OZ Ušmíech jak dar albo PhDr. Evy Litavskiej jako niepaństwowej pracownicy socjalnej,
- odwiedziny pracownika socjalnego w gospodarstwie domowym petenta – służą uzyskaniu wiadomości na temat życia rodzinnego petenta i jego funkcjonowania a także o stanie majątkowym i nieruchomościach.

Na podstawie zebranych wiadomości zadecyduje się o tym, czy petent jest odpowiednim kandydatem do wykonywania opieki piastuńskiej. W przypadku, gdy jest odpowiednim zapisuje się jego dane do spisu osób odpowiednich do wykonywania tej opieki. Oprócz tego, że Urząd prowadzi rejestr mieszkańców, również ma spis dzieci, gdzie są o nich wszystkie podstawowe informacje. To np. dane osobiste dziecka, jego rodziców, rodzeństwa, ewentualne dziadków albo krewnych dziecka albo innych osób odpowiedzialnych za wychowanie dziecka. Następnie są tam dane o środowisku rodzinnym dziecka, stanie zdrowia, decyzji organu kompetentnego do opracowania relacji dziecka, jeżeli była wydana, a inne dalsze dane, które są potrzebne dla pośredniczenia opieki piastuńskiej. Tę przегład jest aktualizowany na podstawie badań dzieci w domu dziecka, zawiadomieniu z zakładu położniczego, na podstawie regularnych zgłoszeń z domu dziecka i własnym zaangażowaniem się do szukania danych z rodzin i ośrodków kryzysowych. Dalszym bardzo poważnym zadaniem Urzędu Powiatowego jest zabezpieczenie przygotowania petentów, przy którym Urząd Kraju jest gwarantem przygotowania. Urząd Powiatowy obserwuje rozwój dzieci w opiece piastuńskiej. To zadanie realizuje się pośrednictwem odwiedzin pracownika socjalnego w rodzinie. Celem tych spotkań jest obserwacja poziomu opieki i umożliwienie pomocy i rady rodzinom jeżeli pojawiają się problemy.

Jeszcze do niedawna Urząd Powiatowy był kompetentny pośredniczyć w kontakcie pomiędzy mieszkańcami odpowiednimi do wykonywania rodzinnej opieki zastępczej a dziećmi. W nowelizacji Ustawy o pomocy socjalnej Nr 450/2000 Zb.p. została ta prawomoc przesunięta do Urzędu Kraju, któremu Urząd Powiatowy przedkłada przегład dzieci i mieszkańców. Wyjątek stanowią przypadki, kiedy rodzinna opieka zastępcza powstała naturalnie bez pośrednictwa Urzędu Powiatowego w obrębie pokrewieństwa, kiedy petenci z własnej inicjatywy interesowali się opieką nad konkretnym dzieckiem.

Pracownik socjalny ma niełatwe zadanie. Ma stać się dla rodziny człowiekiem, który w fazie podjęcia decyzji będzie osobą bardzo ważną, gdyż pomoże im zapoznać się z sytuacją często dla przyszłych rodziców zastępczych obcą. Miałby to być człowiek, który dla rodziców w okresie pełnym obaw, niepewności a często i nieświadomości służy odpowiednimi informacjami, które są im potrzebne. Nie miałoby to być tylko rutynowe przekazanie papierków potrzebnych do wypełnienia ale chodzi o całościową pracę z rodziną, która poważnie zastanawia się nad przyjęciem dziecka do swojej rodziny. Pytanie, jaki jest charakter i jakość usług udzielanych przez Państwo jest bardzo komplikowane. J. Kovařík (2004) odwołując się na powtarzane analizy mówi, że państwowi pracownicy socjalni są przeciążeni pracą. To znaczy, lepiej mówić o pracownikach socjalnych, ponieważ to przeważnie kobiety. Na jedną pracownicę socjalną przypada 100 przypadków. Ta alarmująca liczba informuje, że chociaż pracownica interesuje się o swoją pracę i wykonuje ją jak najlepiej, nie jest jednak w stanie poświęcać się rzetelnie tylu przypadkom.

Innym problemem jest przeznaczenie czasu na pracę z ludźmi. Według danych, 80 procent czasu pracownica musi poświęcić na administrację a tylko 20 procent pozostaje jej na kontakt z klientelą. Ośmielamy się twierdzić, że stosunek powinien być odwrotny – 80 procent pracownica socjalna miała

by ze swojego czasu pracy poświęcać klientom a tylko 20 procent na administrację. Ten wyraźny stosunek musi się przejawiać w jakości udzielanych usług. W najlepszym interesie dziecka jest, aby o nim i jego zastępczej, ale też rodzinie biologicznej decydowali ludzie, którzy osobiście poznają wszystkie strony uczestniczące – również rodzinę biologiczną, ale przede wszystkim dziecko i przyszłą rodzinę zastępczą. To jest jedna z głównych zasad rodzinnej opieki zastępczej. Obecnie o dziecku i jego rodzinie zastępczej decyduje się w większości na podstawie opinii, nie na podstawie osobistego doświadczenia. J. Kovařík (2004) ośmiela się nawet twierdzić, że broni się tutaj interesu biurokracji a nie osób żywych, nie interesu dzieci, co uważa za sprzeczne z Ustawą o prawach dziecka (Nr 104/1991 Zb.p.). Naprawa tego stanu rzeczy jest według naszego poglądu możliwa w rozwoju terenowej pracy socjalnej. Praca socjalna musi być w tym przypadku skuteczną pracą z ludźmi. Ta praca musi być nie tylko dostatecznie fachową i profesjonalną, ale musi być celową i systematyczną. A przede wszystkim musi zajmować się dzieckiem i starać się o zabezpieczenie jego najwyższego dobra.

Literatura

- [1] ASSOCIATION OF BRITISH ADOPTION AGENCIES, Explaining Adoption. 1972. *A Guide for Adoptive*. London : 60 s. ISBN 0903534126.
- [2] ARCHEROVÁ, Caroline. 2001. *Dítě v náhradní rodine*. Praha : PORTÁL, 119 s. ISBN 80-7178-578-4.
- [3] BAKER, Bill. 2004. *Nechceme sa len pozerať, ako sa životy detí pomaly rozpadajú*. In *Nebyť sám*, roč. I., č. 5, s. 3.
- [4] BUBLEOVÁ, Věduna – KOVAŘÍK, Jíří – PAZLAROVÁ, Hana et al. 2002. *Mezinárodní srovnání přístupů a forem realizace pěstounské péče se zřetelem k využití profesionálních pěstounů při řešení situace ohroženého dítěte a reintegrace rodiny*. Praha : Středisko náhradní rodinné péče VÚPSV, 63 s.
- [5] BUBLEOVÁ, Věduna. 2001. *Předpoklady náhradního rodiča*. In *Náhradní rodinná péče*, ISSN 1212-3765, roč. IV, č. 2, s. 34.
- [6] HARTL, P.- HARTLOVÁ, H. 2004. *Psychologický slovník*. Praha: PORTÁL, 774 s. ISBN 80-7178-303-X
- [7] MIKLOŠKO, František : *Medzištátne osvojenie*. 2005 [online]. Bratislava : Úsmev ako dar. Aktualizované 20. februára 2005. [cit. 2005-3-22]. Dostupné na WWW: <http://www.nahradnarodina.sk/formy-nrs-/medzistatne-osvojenie.html>.
- [8] KOLUCHOVÁ, Jarmila. 1992. *Psychický vývoj dětí v pěstounské péči*. Praha : USI, 140 s. ISBN 80-85529-01-7.
- [9] KOSTELNÍKOVÁ, Oľga. 1999. *Čo sa deje a čo by sa mohlo diať v CPPS pri práci v oblasti náhradnej rodinnej starostlivosti*. Bratislava : Odborno-metodické oddelenie riaditeľstva CPPS, 29 s.
- [10] KOVAŘÍK, Jíří. 1991. *Dětství jako sociální jev*. Bratislava : VÚPSV, 73 s. ISBN 807138-038-5.
- [11] KOVAŘÍK, Jíří a et. 2004. *Náhradní rodinná péče v praxi*. Praha: STŘEDISKO NÁHRADNÍ RODINNÉ PÉČE a PORTÁL, 167 s. ISBN 80-7178-957-7.
- [12] KUBÍČKOVÁ, Gabriela. 1990. *Náhradná rodinná výchova detí*. Bratislava : PRÁCA, 41 s. ISBN 80-7094-201-0.
- [13] KUSÁ, Jolana. 2001. *Úvahy nad Správou o činnosti Centra poradensko-psychologických služieb pre jednotlivca, pár a rodinu za rok 2001*. In *Práca a sociálna politika*, roč. IX/2001. s. 15 – 17.
- [14] LANGMEIER, Josef – MATĚJČEK, Zdeněk. 1968. *Psychická deprivace v detství*. Praha : STÁTNÍ ZDRAVOTNICKÉ NAKLADATELSTVÍ, 383 s. 08-063-68.
- [15] LEVICKÁ, Jana - ZEMAN, Karol. 1999. *Sociálnoprávna ochrana detí a mládeže*. Trnava : SAP, 72 s. ISBN 80-88908-34-5.
- [16] LITAVSKÁ, Eva : *Informácie o príprave*. 2005 [online]. Košice : PhDr. Eva Litavská. Aktualizované 1. februára 2005. [cit. 2005-3-22]. Dostupné na WWW: <http://www.pobox.sk>.

- [17] MARDIAKOVÁ, Zuzana. 2001. Výstup z pracovného stretnutia zástupcov CPPS, OÚ, KÚ a detských domovov venovaného otázkam skvalitnenia spolupráce. In *Práca a sociálna politika*, roč. IX, 2001, č. 7-8, s. 29-36.
- [18] MATEJ, Vladimír a i. 2000. *Profesionálny rodič alebo guľatá kocka*. Martin : ADVENT ORION, 78 s. ISBN 80-967908-1-1.
- [19] MATĚJČEK, Zdeněk. 1994. *Co děti nejvíc potřebují*. Praha : PORTÁL, 108 s. ISBN 80-7178-058-8.
- [20] MATĚJČEK, Zdeněk. 1996. *Co, kdy a jak ve výchově dětí*. Praha : PORTÁL, 143 s. ISBN 80-7178-085-5.
- [21] MATĚJČEK, Zdeněk. 1994. *O rodině vlastní, nevlastní a náhradní*. Praha : PORTÁL, 98 s. ISBN 80-85282-83-6.
- [22] MATĚJČEK, Zdeněk. 1986. *Rodiče a děti*. Praha : AVICENUM, 335 s. 08-011-86.
- [23] MATĚJČEK, Zdeněk. 1999. *Náhradní rodinná péče*. Praha : PORTÁL, 183 s. ISBN 80-7178-304-8.
- [24] MATĚJČEK, Zdeněk a kol. 2002. *Osvojení a pěstounská péče*. Praha : PORTÁL, 152 s. ISBN 80-7178-637-3.
- [25] MATĚJČEK, Zdeněk. 2000. *Škola rodičů*. Praha : MAXDORF, 285 s. ISBN 80-85912-29-5.
- [26] MATĚJČEK, Zdeněk – DYTRYCH, Zdeněk. 1997. *Jak a proč nás trápí děti*. Praha : GRADA PUBLISHING, 187 s. ISBN 80-7169-587-4.
- [27] MATOUŠEK, Oldřich. 1995. *Ústavní péče*. Praha : AZ SERVIS, 141 s. ISBN 80-85850-08-7.
- [28] MIKLOŠKO, František. Výcvikový program PRIDE. 2004 (online). Bratislava : Úsmev ako dar. Aktualizované 21. 1. 2005. [(cit. 2005-01-21). Dostupné na WWW: http://www.usmev.sk/main.php?m_uid=d_uid=43lang=1]
- [29] MYDLÍKOVÁ, Eva a i. 2001. *Letom – svetom do sociálnej práce v treťom sektore*. Bratislava : ASOCIÁCIA SUPERVÍZOROV A SOCIÁLNYCH PORADCOV, 79 s.
- [30] PIOVARČIOVÁ, Tatiana et al. 2003. *Potreby, podmienky a perspektívy detí a mládeže na Slovensku*. Štúdia. Bratislava : Nadácia pre deti Slovenska, 73 s.
- [31] ROHÁČEK, Marek. 2004. *Príprava záujemcov na náhradnú rodinnú starostlivosť v centrách Návrat*. Bratislava : NÁVRAT, 4 s.
- [32] RADVANOVÁ, Senta - KOLUCHOVÁ, Jarmila. - DUNOVSKÝ, Jří: *Výchova dětí v náhradné rodinné péči*. Praha : SPN 1979, 132 s.
- [33] ROHÁČEK, Marek a i. 1998. *Zvykáme si jeden na druhého*. Martin : ALFA PRINT, 28 s. ISBN 80-967908-0-3.
- [34] ROHÁČEK, Marek – MATEJ, Vladimír. 1996. *Hľadáme rodičov*. Martin : ALFA PRINT, 22s. ISBN 80-968539-3-7.
- [35] SCHOOLER, Jayne Elliot. 1999. *Adopcia*. Bratislava : NÁVRAT DOMOV, 263 s. ISBN 80-967954-2-2.
- [36] SCHMIDTOVÁ, Elena. 1990. *Listy nielen o adopcii*. Martin : OSVETA, 256 s.
- [37] SLÁDEKOVÁ, Elena. 2004. *Pripútanie medzi rodičom a dieťaťom*. In: *Empatia*, č. 3, september 2004, s. 48.
- [38] SOBOTKOVÁ, Irena. 2001. *Psychologie rodiny*. Praha : PORTÁL, 176 s. ISBN 80-7178-559-8.
- [39] SONET, Denis. 1995. *Dobrý partnerský vzťah*. Praha : PORTÁL, 143 s. ISBN 80-7178-040-5.
- [40] Zákon o rodine č. 94/1963 Zb.
- [41] Zákon o pestúnskej starostlivosti a o príspevkoch pestúnskej starostlivosti č. 265/1998 Z. z.
- [42] Zákon o sociálnej pomoci č. 95/1998 Z. z.
- [43] Zákon č. 104/1991 Zb – Dohovor o právach dieťaťa

Summary

Alternative care in Slovakia and its problems

Key words: adoption, attachment, foster care, surrogate parents, alternative care, alternative personal care

The aim of this report is to point at surrogate care, its forms and thereto connected problems after legal arrangements that came into being after new Act of Family 36/2005 has been adopted. This is being emphasized as one of forms of abandoned children's social situation solution who have no chance at living in their own biological family nevertheless they can grow up in a new loving family and community.

Marián Cehelník

Antropologická téma v sociálnej filozofii kritického racionalizmu

Sociálna filozofia je vždy (musí byť) aj *antropologickým výkonom*. Formuláciou tejto východiskovej tézy chceme zdôrazniť dve veci: 1. ak je vôbec možné hovoriť o hraniciach medzi teritóriom sociálne a antropologicky orientovaného filozofovania, potom sú tieto hranice, ale nie demarkačné čiary, stanovené len na základe voľne vybraných kritérií; 2. väzba sociálneho na antropologické je určujúca, pričom sa sociálna filozofia na základe svojho inštrumentária usiluje tieto konexie zachytiť komplexne, t. j. práve ako filozofia, teda na úrovni filozofickej univerzálnosti.

Dnes už vari nikto nemôže poprieť, že sociálne orientovaný filozofický výkon je legitímnou súčasťou filozofovania. Sociálna filozofia má svoje vlastné dejiny, svojich reprezentantov, témy, spôsoby vysvetľovania – a teda aj výsledky. Argumentačná stratégia, podľa ktorej (najmä pod vplyvom čoraz užšej špecializácie sociálneho myslenia a spoločensko-vedného poznania) zostala sociálna filozofia „zemou nikoho“ a navyše aktivitou s „nejasným predmetom“ (Hayek, 1991a, s. 11) upozorňuje, podľa nás, ani nie tak na *stratu* kompetencie sociálnej filozofie ako takej, ako skôr na problém *delby* kompetencií, t. j. vymedzenie predmetnej oblasti a hraníc medzi špeciálnovedckým a filozofickým skúmaním spoločenského diania, vrátane validity i hodnovernosti ich výsledkov – a to aj v oblasti antropologických skúmaní.

Nech už je teda sociálna filozofia explicitnou či implicitnou súčasťou filozofického systému, jej dominantnou témou, na pozadí ktorej rieši svoje problémy, je vždy vzťah *ľudského (antropologického) a sociálneho (spoločenského)*. Tvrdenie, podľa ktorého „spoločenské“ (a všetko v ňom) je funkciou „antropologického“ nie je truizmom, ale vážnou metodologickou pozíciou. „Spoločnosť“ je dobrá abstrakcia, ale len vtedy, keď v sebe obsahuje (čo najviac konkrétne) určenie či koncept „človeka“. Jednoducho povedané, práve v závislosti od toho, ako chápeme človeka, môžeme rozumieť (alebo aj nerozumieť) situácii v jeho svete – t. j. spoločnosti – a v tomto zmysle „filozofická antropológia ako koncepcia človeka predstavuje prolegomena ku každej sociálnej filozofii... za každou sociálnofilozofickou (tiež politickofilozofickou) koncepciou sa skrýva určitý koncept človeka“ (Višňovský, 1993, s. 23, 29). Túto skutočnosť by sme mohli vyjadriť aj tak, že *antropologická motivačnosť* vždy bola v sociálnej filozofii prítomná. Aj preto jej dejiny plynuli podivuhodne paralelne s dejinami antropológie. Bohatstvo a diferencovať kategoriálnych štruktúr obidvoch a aj stratégie ich uvažovania sa rodili a kryštalizovali v priestore vzájomného prieniku.

Abstrahujúc od rozmanitých dejinných podôb sociálna filozofia je filozofickou kritikou sociálneho procesu (najmä pokiaľ ide o princípy tvoriace základ jeho sociálnej štruktúry a funkcií), ktorá môže byť realizovaná, napríklad, prostredníctvom špekulatívnej, fenomeno-logickej, normatívnej alebo analytickej aktivity (Beck, 1979, s. 2-5). A zároveň, spolu s Kantom povedané, usudzovať o princípoch spoločensko-štátneho zriadenia nie je možné bez toho, aby sme „poznali človeka i to, čo z neho možno urobiť“ (na čo sa vyžaduje vyšší stupeň antropologického skúmania)“ (Kant, 1996, s. 42). Zdôraznime, že najmä pre ten model sociálnej filozofie, ktorý sa usiluje zachytiť svoj predmet komplexne a z ktorého sa nechce vytrátiť *normatívna dimenzia*, sa antropológia ukazuje doslova akoby odrazový mostík všetkých ostatných skúmaní. Na jednej strane otázky a problémy z tematického poľa sociálnej filozofie musia byť zodpovedané na základe faktov a „logiky“, na strane druhej sa práve normatívne orientovaná sociálna filozofia zaujíma aj o hodnoty a „významy“. Jej projektovaný zmysel presahuje epistemicko-

explanačné, v konečnom dôsledku vždy len deskriptívno-vysvetľujúce ciele. Chce sa naplniť ako aktivita normatívna, teda preskriptívna či usmerňujúca, ako aktivita založená nielen na poznaní toho, čo je možné od človeka očakávať a žiadať, ale aj toho, čím sa človek môže učiť sám i čo mu treba poskytnúť. To všetko nie je dosť dobre možné bez dostatočného zakotvenia v antropológii ako *filozofii ľudského individua*, ktorá sociálnej filozofii ako *filozofii sociálneho celku* (resp. poriadku) umožní hľadanie odpovede ani nie tak na otázku, aká spoločnosť reálne práve teraz *je*, ale skôr, akou by ľudská spoločnosť (už teraz, lebo život je dnes) *mala* alebo *mohla* byť, aby bola znesiteľnou pre čo najväčší počet ľudských bytostí.

Ak sa chceme zorientovať, sformulovať svoju mienku o parametroch sveta v ktorom žijeme a taktó kooperatívne hľadať homeostázu, ktorá nám umožní optimalizovať nielen vonkajšie podmienky života, ale aj kreovať našu individualitu, potom to predpokladá (nejako) odpovedať na otázku - *akí sme*? Nejde o nič iné, než o opätovnú revitalizáciu onej slávnej kantovskej otázky „Čo je človek?“, ktorá doposiaľ funkčne vymedzuje orientáciu filozofickej antropológie. Je to naozaj tak, ako si myslel Kant samotný, že „z takého krivého dreva, z akého je vytvorený človek, nemožno vykreslať nič celkom rovné“? (Kant, 1996, s. 64). Môžeme sa prikloniť k antropologickému pesimizmu či optimizmu, ale (tak či onak) očividne nám chýba hodnoverná *sebainterpretácia*, aj keď (na prvý pohľad možno paradoxne) to, čím sme, je v mnohom podmienené práve tým, čo si o sebe myslíme. Doposiaľ sme neboli schopní prepracovať sa k spoločne zdieľanému poznaniu. V existujúcej pluralite rozmanitých doktrín o človeku sa stráca to, čo vari najviac potrebujeme, t. j. jednotiaci pohľad na človeka, ktorý by fixoval to podstatné a spoločné, no súčasne by umožnil registrovať a interpretovať všetko odlišné. Ak sme sami k sebe dostatočne úprimní, potom vieme nielen to, že nie sme „perfektní“, ale aj to, že nikto z nás sa nemusí stať presne takým, akým by chcel byť (ak vôbec dokážeme vedieť, akú bytosť zo seba chceme vytvoriť). Jedno však už dnes vieme naisto. Ako ľudia máme svoje dispozície, ale aj svoje limity. Ako súčasť živého sveta v tomto zmysle nie sme nijakou výnimkou. Jednoducho - sme „konečnými“ bytosťami.

Podľa Roberta F. Murphyho „v antropológii splyva duch romantizmu s duchom osvietenstva. Z romantizmu pochádza jej historičnosť a zaujatie všetkým, čo je bizarné a odlišné, zatiaľ čo z osvietenstva odvodzuje svoju túžbu po hľadaní poriadku a vnútornej racionality v bohatej škále ľudských prejavov... antropológia je jediná veda, ktorá sa ešte pýta: «Čo sme vlastne za bytosti?»“ (Murphy, 1999, s. 9, 19). Keď zdôrazňujeme kľúčový význam antropológie pre sociálnofilozofické poznanie, potom máme na mysli, prirodzene, predovšetkým *filozofickú antropológiu*. Ak pripustíme, že ono spojenie označuje súbor veľmi pestrých, často aj problematicky porovnateľných koncepcií či výpovedí o človeku, potom sa vynára otázka, *koho* je možné považovať za filozofického antropológa“ a ako realizovať systematicku filozofickej antropológie? Inakšie povedané, očakávame, aby sa filozof osobne, takpovediac vlastnými slovami prihlásil k antropologickej orientácii svojho myslenia, alebo predpokladáme, že jeho antropologický výkon by mal zameraný na postihnutie podstaty, a nie parciálnych parametrov ľudskej prirodzenosti, resp. požadujeme, aby jeho antropologické idey boli vyjadrené v podobe celistvej, nie marginálnej antropologickej teórie?

Pravdepodobne je to naozaj tak, že doposiaľ sa pojem filozofická antropológia používa „málo vyhranene“ (Seilerová, 2004, s. 44 a n.). Na jednej strane ním označujeme relatívne samostatnú disciplínu vo filozofii, ktorej vznik a program bol inšpirovaný Schelerom. Na druhej strane však nemožno nevidieť filozofov, ktorí (pred i po Schelerovom projekte) formulovali svoje predstavy o človeku *mimo rámca* filozofickej antropológie ako špeciálnej disciplíny vo svojich vlastných ne-antropologických systémoch. Teda, okrem toho, že obraz človeka nie je vytváraný len filozofiou, nie každá téma človeka (ako jadro antropológie) aj povaha jej riešenia má jednoznačný filozoficko-antropologický status, ktorý by sme dokázali (pripustiť) rigidne, nemenne stanoviť. V tomto zmysle potom aj miera „filozofickej antropologičnosti“ i kompozícia a celistvosť modelov človeka je nerovnaká. V zásade však, domnievame sa, platí, že filozofickým antropológom je (aj) ten, kto uznáva a zdôvodňuje význam témy človeka a svojou argumentáciou problém posúva do rozmanitých kontextov. Relevantný, produktívny obsah teda môžeme objaviť aj koncepciách, ktoré nepretendujú na úlohu či funkciu (ostro ohraničeného) antropologického učenia. Možno by sme to mohli vyjadriť aj tak, že v týchto prípadoch ide skôr o *antropológiu vo filozofii*, než o *antropologickú filozofiu*.

V naznačenom kontexte, ako súčasť panorámy antropologického myslenia v súčasnej filozofii, vnímame aj intelektuálny výkon *Karla Raimunda Poppera* (1902-1994). Antropologická téma ako uvážovanie o (limitných) možnostiach človeka sa v priestore jeho verzie kritického racionalizmu ukazuje otvorene aj skryto, ale je vždy prítomná.

Popper sa neusiloval o samoúčelné či exhibicionistické rozširovanie svojho tematického inventára, no plnosť i diferencovanosť jeho záujmov môže prekvapit'. Bol naozaj „viacdomým mysliteľom“ (J. Shearmur), aj keď jeho produkcia sa postupne ťažiskovo ukladala okolo dvoch základných elementov. Na jednej strane to boli všeobecnometodologické a epistemologické idey, na strane druhej klasické problémy teórie univerza vrátane tém sociálnej a politickej filozofie. Základný ťah jeho teoretickej aktivity však vždy smeroval k integrálnej reflexii doby a jej kultúry, k odhaleniu toho, čo nás *obklopuje* a diagnostikovaníu toho, čo nosíme v *sebe*. Poznanie jedného i druhého, no najmä kritické preskúmanie ich vzájomnej zlučiteľnosti a stanovenie podmienok pre hľadanie lepšieho sveta obkresľuje horizont i obsah jeho filozofickej koncepcie.

Domnievame sa, že takýto širší záber kritického racionalizmu nie je diskvalifikujúcim faktorom, ale skôr dobrým východiskom. Na takejto platforme sa potom ani antropologické témy nemôžu premietnuť do otázky typu „buď veda alebo filozofia“, a súčasne pre filozofiu samotnú to nie sú témy rýdzo epistemické či logické, a ani nie iba sociálne alebo politické.

Zaiste by nebolo korektné tvrdiť, že pre kritický racionalizmus je človek jediným a unikátnym predmetom filozofie a sóloproblémom filozofovania. Aj preto Poppera nemožno považovať za tvorcu nejakej osobitnej „človeka vysvetľujúcej“ teórie – to naozaj nebol jeho primárny záujem. Súčasne však problém človeka nemá v Popperovej koncepcii submisívne postavenie. Naopak! Pripomeňme jeho doslova zásadné, v rozmanitých kontextoch mnohokrát opakované stanovisko a presvedčenie o tom, že vo filozofii existujú „skutočné problémy“, že vari najdôležitejším je tzv. „problém kozmológie“, ktorého súčasťou je (okrem iného) pochopenie „nás samotných“ (Popper, 1997, s. XVI). V tomto zmysle potom aj hlavnú úlohu filozofie explicitne vymedzil ako kritické premýšľanie o univerze a práve „našej schopnosti“ (Popper, 1995, s. 171) pre dobro a zlo, úspech aj pochybenie vo všetkých diferencovaných aktivitách, ktoré ľudské bytosti realizujú.

Podľa nášho názoru je teda potrebné registrovať, čím je kritický racionalizmus *najmä* – a čím je akoby *navyššie* – a ono „navyššie“ nemusí byť len prostým dodatkom. Na jednej strane nemožno nepripustiť, že teoretické precizovanie pozície kritického racionalizmu „štartuje“ (B. Magee) z priestoru epistemológie, metodológie, logiky a filozofie vedy, no súčasne – osobitne pri vysvetľovaní podmienok individuálneho prijatia či adoptovania kritického postoja – nemožno nevidieť rezonujúce *antropologické akordy*, ktoré sprevádzajú Popperov spôsob uvažovania i argumentáciu.

Domnievame sa, že v popperovskej koncepcii sa antropologická téma ukazuje najmä v troch polohách. Po prvé, človek (ako živý tvor) je *bytosťou hľadajúcou* (všetko živé hľadá lepší svet, hľadanie je jedným z našich najstarších a najdôležitejších spomedzi všetkých životných inštinktov). Po druhé, človek (ako epistemický subjekt) je *bytosťou falibilistickou* (riziko omylu a nepravdy nemožno nikdy vylúčiť, mýlime sa často, niekedy sa radi mýlime). Po tretie, človek (ako dejinotvorný subjekt) je *bytosťou otvorenou* (otvorenosť je adaptačnou aj sebanavigačnou dispozíciou i stratégiou, pomocou ktorej človek vníma dianie okolo ako procesuálne, v kooperatívnej diskusii formuluje svoje vlastné (do)mienky, kriticky hodnotí argumenty iných a na tomto základe gradualisticky zlepšuje svoje možnosti).

V naznačenom zmysle stanovisko politickej platformy sa v mnohom utváralo na pozadí toho, čo si Popper myslel o človeku. Antropologickú otázku „čo je človek“ však Popper reformuloval a posunul skôr do podoby otázky „aký by mal byť človek“, ktorý svojou aktivitou chce zasahovať do súkolia dejín a hľadať lepší, teda znesiteľnejší svet nielen pre seba, ale aj pre ostatných. Antropológia je potom súčasťou podmienok, ktoré participujú aj na voľbe i tvorbe postoja kritického racionalizmu, pretože tento postoj (podobne ako každý iný postoj) pre neho nebol ničím iným, než vždy postojom *človeka v situácii*. Navyše, celkom reálneho človeka, teda nie vševediaceho intelektuála, ale obyčajného, konkrétneho jednotlivca, ktorý je súčasne bytosťou *suverénnou aj nedostatkovou*, bytosťou, ktorá seba samu kreuje, no v mnohom aj obmedzuje.

Popper neprenášal na človeka vlastnosti perfektne fungujúcej bytosti. Cez prizmu svojej negatívnej metodológie registroval skôr obmedzenia, limity aj improvizácie, ktoré stanovujú podmienku intelektuálnej aj morálnej skromnosti. Človeka chápal ako v princípe jedinú konštitutívnu a významovú jednotku spoločenského života a rozmanitých aktivít, ktorá *určuje všetko ostatné*. Nič v tomto našom svete nemôže byť ani lepšie, a ani horšie, než človek. Všetko je práve také, akí (aj ako) sme my! Takéto realistické a nepredpojaté antropologické hľadisko chce rešpektovať i gradualisticky korigovať nielen to, že človek je konfrontovaný so svojou „nedostatkovosťou“ vo svete poznania (a najmä vedy), ale v živote vôbec. Základným vitálnym nervom kritického racionalizmu je uvedenie si našej falibility a na nej založenej večnej neistote výkonov človeka, ktorý sa práve preto nemôže imunizovať pred kritikou a sebakritikou, aby jeho stanovisko neprerástlo do „imperatívneho postoja“ a človek samotný nepodľahol vlastnej „rétorickej manipulácii“ (Fusfield, 1988, s. 4).

Popper sa teda pred antropológiou neuzatváral. Jasne sa však vyjadril: „Antropológ nie je pozorovateľom z Marsu“ (Popper, 1995, s. 73). Keby sociálna antropológia len pozorovala sociálne fenomény zvonka a z akéhosi objektívnejšieho stanoviska, keby mala znamenať uplatnenie len pozorujúcej, opisujúcej a induktívne generalizujúcej metodológie, potom by to bolo Pyrrhovo víťazstvo. Preto Popper pri zdôvodňovaní postoja kritického racionalizmu evidentne akceptuje širšie a práve špecificky *ľudské* pozadie, v ktorom sa táto alternatíva môže narodiť a kryštalizovať. Podobu kritického racionalizmu tvaroval bohatšie, diferencovanejšie a ponúkal ju s nádejou, že človeku poskytne ešte niečo viac, než len objektívne pevný epistemický bod. Túto pozíciu vnímal aj konštruoval ako univerzálnejší *prístup k životu* vo všeobecnosti, ako niečo, čo je hodné obhajoby a uplatnenia, pretože môže byť nielen akceptovateľnou „konceptiou reality“, ale i znesiteľnou „stratégiou prežitia“ (Williams, 1989, s. viii).

Tieto skutočnosti sú preukázateľné už vtedy, keď sledujeme kryštalizáciu a zdôvodnenie postoja kritického racionalizmu, ktorý má, ako sa nazdávame, aj *antropologické a morálne základy*. Prečo je to tak?! Najskôr pripomeňme, že (aspoň pre Poppera) „racionalizmus je taký postoj, kedy sme pripravení načúvať kritickej argumentácii a učiť sa zo skúsenosti. V podstate je to postoj, ktorý pripúšťa, že «ja sa môžem myliť a ty môžeš mať pravdu a spoločným úsilím sa môžeme k pravde priblížiť»“ (Popper, 1994, s. 191). Tento základný (sokratovský) parameter racionalizmu ako kritického racionalizmu však nie je bez predpokladov! Môže sa rozvinúť až vtedy, keď korešponduje s istou *antropologickou situáciou* a bytostným naladením človeka. Stanovisko kritickej rozumnosti teda nie je primárne dôsledkom adoptovania súboru exaktných metodologicko-epistemologických pravidiel či nejakej teórie rastu vedy a vedeckého poznania, ale sa rodí a životaschopne aktualizuje z podhubia preferencie *antropologických a etických hodnôt*, ktoré si človek osvojil „už skôr“. Za takéto základne hodnoty, ktoré *iniciujú* pozíciu kritického racionalistu Popper považoval najmä intelektuálnu skromnosť a poctivosť, sebakritickosť a rešpektovanie iných názorov, kooperatívnu diskusiu, nestrannosť aj individualizmus. Súbor týchto antropologických určení človeka, ktoré podporujú jeho rozhodnutie pri voľbe postoja a obsahu kritického racionalizmu - a ktoré sú v tomto zmysle skôr *predpokladom*, než *dôsledkom* pozície kritickej rozumnosti - Popper obkreslil ideou „racionálnej jednoty ľudstva“ (rational unity of mankind), podľa ktorej pri korigovaní našej fatálnej omylnosti „musíme každého človeka... považovať za potenciálny zdroj argumentov a rozumnej informácie“ (Popper, 1994, s. 192).

Nie každý je disponovaný k tomu, aby svoje základné stanovisko k svetu, svoj životný postoj k dianiu okolo, teda k iným a (možno najviac) k sebe samému ustanovil (establish) práve takýmto spôsobom! Popper si očividne nemyslí, že kritický racionalizmus prijme každý. Aj spomedzi tých, ktorí majú afinitu k racionalizmu, si mnohí zvolia skôr jeho iné podoby. Popper argumentuje, že naša voľba je otvorená, ale zároveň aj naozaj závislá na tom, *akí sme*, pretože ako ľudia sme (z rozličných dôvodov) nerovnakí. V opozícii proti nároku nekritického (uncritical), všeobšiahleho (comprehensive) či prehnaného (excessive) racionalizmu (Popper, 1994, s. 196 a n.) obhajuje postoj skromného (modest) a sebakritického (self-critical) racionalizmu, teda kritického racionalizmu práve preto, že tento postoj najlepšie korešponduje s chápaním človeka ako *otvorenej racionálnej a morálnej bytosti*, teda subjektu schopného učiť sa a rešpektovať určité obmedzenia.

Popper de facto hovorí, že nemožno ku všetkému pristupovať len racionálne a (už vôbec nie) iba racionalisticky. Nemožno predpokladať a ani očakávať, že základom našich správnych rozhodnutí musia

byť iba *logické* dôvody a argumentácia. Voľba alternatív nie je nikdy dokonale podmienená len relevantnými logickými rozhodnutiami, pretože človek je štrukturovaný zložitejšie. Inakšie povedané, ako ľudia sa rozhodujeme nielen „podľa hlavy“, ale aj „podľa srdca“, nielen racionalisticky, ale aj *morálne a emocionálne*. Popper doporučuje využívať všetky kanály, ktoré môžu saturovať naše potreby tak, aby naše rozhodnutia neboli obmedzené, pretože „racionalistické“ a „logické“ nemusí vždy znamenať aj múdre a životaschopné. Ak sa nechceme sami pred sebou stratiť, potom naše rozhodnutia musia byť inšpirované všetkými zdrojmi, ktoré máme k dispozícii v našej ľudskej výbave. Aj racionalista musí vedieť že „prijatie alebo zavrnutie nejakej myšlienky nemôže byť nikdy čisto racionálnou záležitosťou“ (Popper, 1995, s. 189), pretože idea, podľa ktorej „človek je čisto rozumovou bytosťou“ (Popper, 1998, s. 135) je očividne nerozumnou domnienkou. K človeku (okrem rozumu) bytostne prináležia aj emócie, hodnotové presvedčenie, vášň, dokonca i osobná zaujatosť – „naozaj sa nikdy nedokážeme zbaviť svojej predpojatosti“ (Popper, 1994, s. 359) – a to aj napriek tomu, že ich mechanizmy sú často nejasné a ani jedno nevlastníme v tom zmysle, ako svoje telo. Nič z človeka nemožno odobrať bez toho, aby sme do neobrali o jeho ľudskosť. „Celkom podobne mu nemožno zakazovať, alebo zničiť jeho hodnotenie a nezničiť pritom aj jeho ako človeka“ (Popper, 1995, s. 77).

Popper navyše veľmi jasne a bez špekulovania zdôvodňuje, že keď prijímame kritický racionalistický postoj, keď si toto stanovisko osvojujeme ako svoj základný životný postoj, potom prijímame (vedome alebo nevedome) istý „návrh, rozhodnutie, vieru alebo správanie; toto prijatie môžeme označiť za «iracionálne». Či je už toto prijatie predbežné, alebo či vedie k ustálenému návyku, môžeme ho označiť za iracionálnu vieru v rozum“ (Popper, 1994, s. 197).

Je možné pochopiť, že takéto zdôvodnenie prijatia racionalizmu a jeho ustanovenia na základe viery (a teda iracionálneho rozhodnutia) dokáže provokovať. Napríklad pre A. O’Heara to znamená, že „sme sa stretli s hlavným zástancom humánneho a kritického prístupu k teoretickým i praktickým problémom, ktorý zakladá celú svoju filozofiu na predpoklade, ktorý, ako uznáva, je neobhajtiteľný“ (O’Hear, 1980, s. 147). Ak Popper pripustil, že obhajoba a akceptovanie racionalizmu je v konečnom dôsledku iracionálna, potom, argumentuje O’Hear, iracionalista sa ničím podstatným neodlišuje od racionalistu. Každý, vrátane racionalistu, prijíma určité epistemologické postoje, ktoré nemožno zdôvodniť, len prijať vierou. Na úrovni konečného postoja neexistuje rozdiel medzi človekom, ktorý hovorí, že by sme v našich postojoch mali byť racionálni a akceptovať jedine kritizovateľné teórie a tým, ktorý bude jednoducho tvrdiť čokoľvek iné. Racionalizmus je takto postavený na piesku iracionálneho postoja, keď ľudia niečo pevnejšie, začína sa prepadať. Ak Popper považuje racionalizmus za prijatie kritickej argumentácie a skúsenosti, potom racionálna obhajoba určitého postoja musí vychádzať z argumentu a skúsenosti - a nie z iracionálnej viery (aj keď viery v rozum). V prípade racionalizmu samého sa potom racionálna obhajoba bude podľa O’Heara pohybovať v *bludnom kruhu*, racionalizmus sa stáva nekonzistentným, čo by platilo aj vtedy, keby sme vedeli, že príklon k racionalizmu by zaručoval napredovanie k pravde. Preto Popperovo *demonštrovanie iracionality racionalizmu*, uzatvára O’Hear, je až príliš *veľkým ústupkom* (O’Hear, 1980, s. 147-153).

Rozumieme tejto kontraargumentácii, pretože Popperovo zdôvodnenie naozaj môže implikovať záver: ak racionalista pripustí, ak uzná, že jeho postoj spočíva na iracionálnej viere, potom už stráca oprávnenie kritizovať iracionálne pozície ostatných, kritika je ohrozená, stráca sa jej zmysel. Všetky fundamentálne postoje sa takto stávajú imúnnymi či rezistentnými voči kritike a stávajú sa len záležitosťou (rovnako relevantnej) individuálnej voľby. Napriek tomuto riziku však nepovažujeme Popperovo stanovisko za nekonzistentné a už vôbec nie za rezignujúci ústupok iracionalizmu. Popper jednoducho tvrdí, že rozhodnutie o základnom (racionálnom či iracionálnom) životnom postoji je záležitosťou individuálneho rozhodnutia a voľby, ktorá *primárne* predpokladá určitý „stav človeka“ aj *ochotu* prijať ten alebo onen postoj! Pozícia kritického racionalizmu nemusí byť dôsledkom jeho racionalistického a logického odôvodnenia, ale môže odkazovať na komplexnejší fenomén zahrňajúci sféru osobných postojov a hodnotových preferencií (intelektuálna čestnosť a skromnosť, sebakritickosť, rešpekt k názorom iných). Aj keď vo vzťahu k racionalistickému postoji vo všeobecnosti platí, že vyžaduje argumentáciu a skúsenosť ako formu zdôvodnenia každej výpovede, zároveň však samotný racionalistický postoj nemožno ustanoviť takýmto spôsobom, pretože *on sám je postojom*, ktorý nie je možné zdôvodniť rovnako, ako zdôvodňujeme nejakú výpoveď, teda argumentom. A tak aj kritický

dníť rovnako, ako zdôvodňujeme nejakú výpoveď, teda argumentom. A tak aj kritický racionalizmus je stanoviskom, ktoré si *môžeme*, ale aj *nemusíme* (bez ohľadu na jeho argumentačné zdôvodnenie) zvoliť.

V tomto kontexte Popper formuluje, domnievame sa, zásadné stanovisko: „Voľba, ktorá pred nami stojí, nie je jednoducho intelektuálnou záležitosťou alebo vecou vkusu. Je to *morálne rozhodnutie*; „voľba medzi iracionalizmom a kritickým racionalizmom obsahuje morálne rozhodnutie“; „rozhodnutie je do značnej miery rozhodnutím morálnym“ (Popper, 1994, s. 197, 198, 205). Práve na tomto pozadí a z týchto dôvodov vnímame Popperov koncept kritického racionalizmu nielen ako epistemickú a metodologickú koncepciu, ale aj ako zdôvodnenie fundamentálneho životného postoja, ako stratégiu života a hľadania lepšieho sveta, ktorá je konštruovaná na *morálno-etických základoch*. V tomto zmysle sa prikláňame k stanovisku, sformulovanom napríklad T. E. Burkeom, podľa ktorého „je evidentné, že pre Poppera racionalita je esenciálnou súčasťou morality a racionálny vývoj esenciálnou súčasťou nášho morálneho pokroku“ (Burke, 1983, s. 206).

Podobne obhajuje etické základy Popperovej filozofie H. Kiesewetter, ktorý sa nazdáva, že určite lepšie pochopíme nielen Popperove sociálno-politické práce, ale i jeho kozmológiu, metodológiu a filozofiu vôbec, keď „prenikneme k etickým základom jeho života a myslenia“, pretože „*celé* jeho myslenie je hlboko zakorenené v etike“ (Kiesewetter, 1995, s. 275). Kiesewetter je presvedčený, že dokonca aj Popperova metóda pokusov a omylov (trial and error) je popretkávaná etickými princípmi, lebo jej pozadím nie je nič iné, než morálne implikovaný záujem o nekrvavé riešenie ľudských problémov. V skutočnosti je morálnou maximou, stanovujúcou požiadavku urobiť všetko, čo sa len dá, pre odstránenie excesov konfrontačného násillia a ukrutností, ktoré do ľudského prostredia vnášajú najväčšie zlo.

Aj pre W. Słomského je popperovská metóda postupného korigovania chýb a omylov v sociálnom živote nielen opozitom fanatickej viery v politické doktríny a dogmatickej viery v možnosť revolučnej celkovej premeny, ale vníma túto metódu ako vyjadrenie *morálneho postoja*, ktorý je potrebné chápať ako pripravenosť ku kritike a sebakritike, ako odovzdanosť riziku kritickej korekcie a autokorekcie: „idea hľadania pravdy pomocou kritiky našich omylov je najdôležitejšou etickou zásadou, ktorú je potrebné prijať nie preto, že umožňuje v dlhšej časovej perspektíve dosahovať lepšie výsledky, ale kvôli nej samej“ (Słomski, 2001, s. 134).

V podobnom kontexte uvažuje aj J. Shearmur, interpretujúc Poppera ako mysliteľa, ktorý vo svojom kritickom racionalizme prezentoval *vyhranené etické stanoviská*. Upozorňuje na „explicitne etickú argumentáciu v jeho diele, ktorá navzájom prepája jeho epistemologickú a morálne idey, na základe ktorej ponúka epistemologicky zakotvenú reinterpretáciu Kantovho kategorického imperatívu“ (Shearmur, 1996, s. 25). Podľa Shearmura pozadím Popperovho zdôvodnenia racionálnej jednoty ľudstva je *etické hľadisko*, podľa ktorého je každý človek hodnotou nielen pre seba samého, ale hlavne a predovšetkým vo vzťahu k druhým, pretože je v epistemologickom zmysle zdrojom možnosti kriticismu. V tejto polohe Shearmur zároveň zdôrazňuje, že osobitne Popperova sociálna teória je očividne spojená s morálnym základom jeho filozofie (Shearmur, 1996, s. 41).

Etický a morálny výklad Popper naozaj uplatnil aj vo svojej sociálnej filozofii, osobitne v koncepcii *otvorenej spoločnosti*, ktorá je výsledkom jeho úsillia kritický postoj „rozšíriť všade tam, kde je to možné“ (Popper, 1995a, s. 111). Ale aj tu, aj v tejto oblasti, kde sa individuálne rozhodujeme medzi preferenciou otvorenej či uzavretej spoločnosti, je táto naša voľba primárne *morálnym* rozhodnutím – musíme chcieť a nepodľahneme žiadnej argumentácii či politicky vedenej sugescii, keď nechceme! Záležl len na nás a našej individuálnej morálnej voľbe, ako sa rozhodneme, akým spôsobom sa zorientujeme v sieti (objektívnych) faktov a (vlastných) ideálov.

Skutočnosť, že fakty a ideály (hodnoty, normy) sa navzájom ovplyvňujú je triviálna tak isto ako poznanie, že pri hľadaní a kreovaní lepšieho sveta potrebujeme rovnako fakty aj ideály, že tieto dva póly od seba závisia a doplňajú sa. V tomto kontexte však Popper odmietol „miešanie hodnôt (noriem) a faktov“ (Popper, 1995, s. 91) a tvrdil, že *naše rozhodnutia* o tom, čo je *pre nás významné* „nikdy nemožno odvodzovať z faktov... aj keď sa k faktom vzťahujú“ (Popper, 1994a, s. 64). Svoje stanovisko, zdôrazňujúce „nemožnosť redukcie rozhodnutí či noriem na fakty“ (Popper, 1994a, s. 65), nazval kritický dualizmus (critical dualism), teda dualizmus faktov a rozhodnutí (dualism of facts and decisions).

Prijatie pozície kritického dualizmu súčasne považuje za nevyhnutný „krok ... charakteristický pre *otvorenú spoločnosť*“ (Popper, 1994a, s. 62).

Popper nás chce presvedčiť predovšetkým o tom, že vo svojom živote stojíme permanentne tvárou v tvár pred faktami, ale „zmeniteľnými“ faktami a v takejto situácii vždy môžeme zaujať niekoľko *rozličných* postojov. Práve skutočnosť, že „všetky (meniteľné) fakty života v spoločnosti môžu viesť k mnohým rozmanitým rozhodnutiam... dokazuje, že rozhodnutie nikdy nemožno odvodiť z týchto faktov“ (Popper, 1994a, s. 64). Preto sú všetky naše rozhodnutia a voľba hodnôt, na základe ktorých meníme svet, blokujeme zmenu, alebo jednoducho nerobíme vôbec nič – morálnymi rozhodnutiami, za ktoré nesieme morálnu zodpovednosť. „Fakty ako také zmysel nemajú; môžu ho nadobudnúť len prostredníctvom našich rozhodnutí“ (Popper, 1998, s. 170), ktoré sú morálne a hodnotovo podfarbené. „Nikto a nijako“ – ale práve *my* a na základe svojich rozhodnutí dávame zmysel životu i dejinám.

Popperovská otvorená spoločnosť teda de facto akoby naozaj „začínala“ až tam, kde končí hľadanie (iba) faktualnej bázy našich rozhodnutí. Otvorená spoločnosť nie je len čistým produktom racionálneho narábania z faktami. „Hodnotové hľadisko“, ktoré podľa tvrdenia G. Radnitzkého tvorí „základ otvorenej spoločnosti“ (Popper-Lorenz, 1997, s. 100), je spojené s *obrazom človeka*, pre ktorého je príznačný morálny impulz jeho konania, morálna preferencia pri voľbe hodnôt slobody, vzájomnej pomoci, hľadania pravdy, intelektuálnej zodpovednosti a tolerancie ako najväčších hodnôt otvorenej spoločnosti. Mimo chodom, nazdávame sa, že práve zvýraznenie hodnotových parametrov a morálneho pozadia otvorenej spoločnosti, jej chápanie v podobe etického modelu môže byť dobrou odpoveďou pre tých, ktorí sa často pýtajú: Čo to *presne* znamená? Kde sa to *podarilo*? Kde je to *naozaj* tak?

Chceme teda zdôrazniť, že Popperovo hľadanie lepšieho spoločenského sveta je v oveľa väčšej miere hľadaním optimálneho *ľudského* sveta než spredmetneného prostredia, ktoré by bolo možné identifikovať pomocou ekonomických či úzko pochopených politologických charakteristík a parametrov. Jeho projekt otvorenej spoločnosti (aj budúcnosti) je, podľa nášho názoru, fundovaný skôr *eticky a morálne*, než politicky či ekonomicky!

Koniec koncov Popper sám na otázku: „Je otvorená spoločnosť primárne pojem etický?“ odpovedal súhlasne. Zároveň však pripomenul tzv. kantovský paradox etiky, pretože „etika nám hovorí, že by sme mali robiť to či ono, a to čo konáme, konať slobodne“ (Karl Popper in Prague, 1995, s. 59 a n.). Preto ani nepoprel, že (v prísnom zmysle) otvorenej spoločnosti *reálne* nič nezodpovedá, že otvorená spoločnosť očividne nie je *historický model* napriek skutočnosti, že *nejaká taká* realita tu jestvuje. Ak uprednostníme cestu do otvorenej spoločnosti, potom musíme ísť ďalej do neznáma vedením morálnymi princípmi, ktoré umožňujú kooperatívnym úsilím korigovať nezhodu a posilňovať bezpečnosť i slobodu. Ak je naše vedenie hypotetickým, ak v realite operujeme nedokonalým vedením, potom potrebujeme spoločnosť, ktorá reflektuje tento stav a takéto podmienky ľudskej existencie. Otvorená spoločnosť je potom (aj) *etickým modelom*, normatívnym, preskriptívnym modelom, ktorý ukazuje, akou by spoločnosť *mala byť* – ako by mal svet fungovať v podmienkach uznania nedokonalosti, falibility a otvorenosti človeka ako dejinotvorného subjektu.

Možnože sú parametre otvorenej spoločnosti do určitej miery neostré, pojem sám nie je exaktným pojmom a mnohé skôr len naznačuje. Zaiste treba diskutovať o tom, nakoľko je táto vízia transparentná a v akej miere či podobe (a či vôbec) aktuálne poriadky spredmetňujú a vyjadrujú hodnoty a ideály otvorenej spoločnosti. Je možné, že naozaj treba hovoriť o „produktívnom mýte modernej doby“ (F. Míhina), pretože termíny „model“ a najmä „projekt“ implikujú skôr predstavu definívneho stanoviska, ukončenosti i perfekcionizmu, proti čomu sám Popper namietal.

Predovšetkým treba zdôrazniť, že Popperov model či projekt otvorenej spoločnosti je *otvoreným* v skutočnom význame tohoto termínu. V tom je jeho heuristická sila a inšpiratívna produktivita, ale možno aj isté (interpretáčné) riziko. Otvorenou spoločnosťou totiž nie je, prísne vzaté, *ani táto*, ale *ani žiadna iná* konkrétna spoločnosť, ktorú by Popper definoval či vymedzil pomocou presne stanovených parametrov. Pravdepodobne táto skutočnosť je príčinou, že (ak abstrahujeme od úzkych pragmatických politických motívov) tento názov, ako výstižne upozornila E. Várossová, je „dnes frekventovaný až do sémantickej vyprázdnenosti“ (Várossová, 1994, s. 738). Osud spojenia otvorená spoločnosť je tak v mnohom spoločný napríklad s osudom termínu demokracia, ktorý, najmä vtedy, keď sa používa len

v pôvodnom etymologickom zmysle, často vedie až k atrofii jeho reálneho významu a nezriedka i paradoxom. Asi má pravdu G. Sartori, keď pripomína, že „slová, ktoré uctieваме, zavádzajú: *nomina numina*, mená sú bohmi“ (Sartori, 1993, s. 6). Isté je, že ani v prvom a ani v druhom prípade len s etymológiou nevystačíme.

Nie vždy si uvedomujeme, že sa pohybuje v popperovských teritoriálnych vodách, keď v rozmanitých konotáciách používame termín „otvorenosť“. Otázkou je, čo ona otvorenosť znamená a ako ju chápať. Máme na mysli skutočnosť, že tento termín nie je (v zmysle jeho možných obsahov) uzavretý. Potom aj adjektívum „otvorená“ môže byť (a asi aj v budúcnosti bude) naplnený rozličnými významami. Pre Poppera samého „myšlienka otvorenosti spočíva v tomto: nikoho nenútiť, ale snažiť sa diskutovať a v priebehu diskusie – bez toho, aby sme si mysleli, že máme zaručene pravdu – pokúšať sa dostať k nejakému záveru“ (Karl Popper in Prague, 1995, s. 59).

Keďže Popper vo svojich analýzach často hovoril o paradoxoch demokracie, slobody i tolerancie (Popper, 1994a, s. 251-252), potom dnes by sme už vari mohli uvažovať aj o „*paradoxe otvorenosti*“. Naše stanovisko sformulujeme takto: V situácii otvorenosti sa svet pod našimi (neohrabanými) rukami postupne mení (a možno už sa zmenil) z otvoreného a pestrého systému, ktorý si každý z nás mohol (vždy s rizikom, úspešne či neúspešne, ale predsa len slobodne) prispôsobovať podľa seba, na monolitný poriadok, na čiernu skrinku, do ktorej už nikto nevidí. Otvorenosť - paradoxne - zrodila unifikáciu a globalizáciu. Otvorenosť nás uzatvára (uzatvorila).

Situácia otvorenosti je vždy výrazne spojená najmä s trendami individualizácie. Dnes sa však ukazuje, že dynamika tohto procesu je protirečivá aj vo vzťahu k *charakteristikám človeka* a ich možnému zhodnocovaniu. Na jednej strane ubudlo askripcí, t. j. aj keď bezo zbytku nezanikla (lebo nemôže), predsa len sa zmenšila hodnota či bonifikácia tých antropologických parametrov človeka, ktoré sú výrazom toho, čo mu je dané buď ako jeho prirodzenosť (telesnosť), resp. v podobe jeho sociálneho statusu ako výsledku istej životnej lotérie. Na druhej strane sa síce zväčšila hodnota tých charakteristík človeka, ktoré sú výsledkom jeho individuálneho výkonu, ale súčasne pribudlo preskripcí, pretože miera naozaj reálnych možností je výrazne okupovaná tak či onak stanoveným poriadkom, pravidlami, nariadeniami. Človek pri projektovaní seba samého sa musí vyrovnávať nielen s tým, čo je mu dané ako jeho osobnostná dispozícia, ktorú nie vždy dokáže cieľu primerane modifikovať, ale predovšetkým so silnejším a unifikujúcim tlakom spoločenských inovácií. Človek je vystavený pôsobeniu dvojitého aktu – trendom individualizácie aj tlaku homogenizácie zároveň. V takejto situácii byť *otvoreným*, ale súčasne aj *svojprávnym* a zachovať si vlastnú autonómiu, vyžaduje čoraz väčšie úsilie. Najväčšie riziko je podľa nás v tom, že sme sa nechali zredukovať na pracovnú a kúpnu silu. Ako ľudia o seba zápasíme v podmienkach, v ktorých sme sa nechali odstaviť od najdôležitejšieho „zdrojového kódu“ k svetu, ktorým je kriticismus.

Zaiste aj preto Popper, keď hovoril o otvorenej spoločnosti, očividne nemal na mysli jej *definitívny*, konečný tvar a podobu, ku ktorej ľudstvo má (či dokonca musí) nevyhnutne smerovať, ale predovšetkým proces priestor, v dimenziách ktorého (najmä vládnú) politiku možno *kritizovať* a *korigovať* vo svetle skúsenosti a v ktorom je zaručené právo každého jednotlivca na kritiku a vypočutie. Naša budúcnosť je neistá a my musíme pokusne a s chybami pracovať v rámci inštitúcií, ktoré nám umožnia postupne zavádzať zmeny bez (ľudí) zničujúcej konfrontácie a krvipreliačia. Nevhodná politika a politika s nevhodnými dôsledkami sa vykoriení rovnakým spôsobom ako neadekvátne teórie vo vede. Popper akoby chcel implantovať kritickú navigáciu a mechanizmy z prostredia vedy - kde platí „Napíš a publikuj!“ - do atmosféry otvorenej spoločnosti. Veda funguje a vedecký pokrok je nesporný (napriek mnohým nejasným zákutiam) práve preto, že veda sa vzdala absolutizmu. Voľnejšie povedané: „Spoločnosť sa <nezopuje> vtedy, ak sa neuzavrie do seba, ak dokáže trvale vymieňať energiu ľudského umu s okolitým svetom“ (Markuš, 1997, s. 70).

Rozdiely medzi jednotlivcami, ktoré sa týkajú názorov na politiku, sa vyriešia v diskusii pomocou argumentov a nie silou práve tak, ako je tomu vo vede. Falibilizmus tak Popperovi poskytuje epistemologický základ pre vedu i spoločnosť. Kto chce zostať verný pravde, mal by byť neverný svojim aj cudzím omylom, musí mať silu rozlúčiť sa s omylom. Vždy a vo všetkom je potrebné kalkulovať s *ľudským* alebo *osobným faktorom* a jeho *omylnosťou*, pretože práve tento činiteľ zostáva „ónym iraci-

onálnym prvkom vo väčšine, ak nie vo všetkých inštitucionálnych sociálnych teóriách“ (Popper, 1994b, s. 121). Akceptovanie našej falibility je pre Poppera základom toho, čo by sme mohli pomenovať ako „rekonvalenscencia“ metód sociálneho poznania.

Pri charakteristike otvorenej spoločnosti tomu možno rozumieť aj tak, že jej najdôležitejšia črta je *absencia monopolu*, ktorá znamená „žiadny monopol ideológie, žiadny monopol inštitúcií, žiadny ekonomický monopol... na každom poli sociálnej organizácie a intelektuálnej organizácie existujú súperiace názory, pohľady, subjekty a inštitúcie. Fungujú, pôsobia rôzne názory na svet, rôzne politické strany, rôzne druhy ekonomického podnikania a rôzne školy myslenia“ (Dahrendorf, 1991, s. 9). V otvorenej spoločnosti (práve tak, ako v každej inej spoločnosti) jestvuje *veľa* ideí (dobrých aj zlých), ale okrem kriticismu nemá táto spoločnosť žiadnu inú zjednocujúcu či nosnú ideu.

Zrod a postupné formovanie otvorenej spoločnosti nemožno redukovať na jednoduchú *zámenu* jedného poriadku iným poriadkom, nie je pohybom od jedného typu politického systému k druhému (napríklad v zmysle Marxovej doktríny striedania spoločensko-ekonomických formácií ako prírodno-historického procesu). Projekt otvorenej spoločnosti nechce byť súbojom či bitkou medzi politickými systémami a režimami v tradičnom zmysle, pretože zatiaľ čo týchto systémov môže byť celý rad, otvorená spoločnosť existuje *len jedna*. Jedna v tom zmysle, že jej teoretický tvorca ju explicitne nespájal so žiadnym *partikulárnym* spoločenským poriadkom. Singulár „otvorená spoločnosť“ by však nemal vyvolávať zavádzajúci dojem jednoty. Naopak, pre túto spoločnosť je významné, že jej dynamom a vzpruhou je konfrontácia diferencovaných stanovísk a tendencií, z ktorých každé má svoj vlastný *raison d'être*, svoje špecifické dejiny, zámery i formy naplňovania. Jednoducho ide o to, že pojem otvorenej spoločnosti „neoznačuje ani tak štátnu alebo vládnu formu ako skôr spôsob ľudského súžitia“ (Popper-Lorenz, 1997, s. 119). V tomto zmysle otvorená spoločnosť nechce byť a ani nie je prostou alternatívou napríklad kapitalizmu či socializmu (nech sa už týmito termínami myslí čokoľvek).

Ak už chceme hovoriť o alternatíve a uvažovať o otvorenej spoločnosti v rámci nejakej dichotómie, potom jej jedinou alternatívou je „*uzavretá spoločnosť*“. Prijatie otvorenej spoločnosti je v týchto súvislostiach výsledkom akoby *absolútnej voľby* – voľby medzi *otvoreným poriadkom* demokracie, individuálnej slobody, nenásilia, vzájomnej pomoci, ochrany menších a ochrany slabých, hľadania pravdy, intelektuálnej zodpovednosti a tolerancie – a *uzavretým poriadkom* negatívnej moci, donucovania a manipulácie.

Prijatie otvorenej spoločnosti je zároveň voľbou medzi *heterogenitou a homogenitou*. Popperova obhajoba a rehabilitácia heterogenity i plurality (v hľadaní a výsledkoch) nedeštruuje (revolučne) poriadok vecí, ale „len“ alternatívne stavia jeden (otvorený) poriadok proti inému (uzavretému) a vytvára tak priestor pre ľudský dialóg o ich relevantnosti, validite a vhodnosti. Uznanie heterogenity znamená rešpektovať (aj tu najväčšiu) inakosť. To znamená, že konflikty sa nepovažujú za fatálne, pretože ich energiu je možné postupne transformovať do sociálnej zmeny. Popperovská otvorenosť je vždy otvorenosťou nielen voči iným teoretickým alternatívnym stanoviskám, ale aj voči odlišným praktickým a politickým postojom, potrebám a cieľom. Otvorená spoločnosť preto nie je, nemôže byť, priestorom pre fundamentalistov, nacionalistov, separatistov a ani romantikov, ale skôr priestorom či cestou k univerzálnejšiemu občianstvu.

Z toho by bolo možné koniec koncov odvodiť, že voči niektorým tendenciám musí byť aj otvorená spoločnosť rezistentná, že sa musí vo vzťahu k nim *uzavrieť* – a to spôsobom v princípe celkom nekompromisným, autoritatívnym. „Svet musí v dnešnej – a pravdepodobne v každej – situácii smerovať k autarkii“ (Król, 1999, 206), k uzavretiu pred všetkým, čo môže najmä v podobe rozmanitých excesov ohroziť možnosti konsenzu. Nehovoríme o potrebe uzatvárať sa pred svetom, o xenofóbií a pocite ohrozenia, ktorý vyrastá z presvedčenia, že dejiny už sú rozhodnuté a každá iná alternatíva je nebezpečnou komplikáciou. Máme na mysli tendencie, ktoré sú očividnou blokádou kritickej otvorenosti, t.j. permanentnej možnosti postupných parciálnych zmien a vylepšovania. Inakšie povedané – otvorená spoločnosť *neakceptuje* bezo zvyšku všetky hodnoty a akúkoľvek sociálnu a politickú prax ako rovnocenné a rovnako produktívne. Na hodnotách i postupoch, ktoré sa rozhodne akceptovať, sa však musí zhodnúť kooperatívne – ak chceme „demokraticky“. Zároveň to znamená, že ak aj v otvorenej spoločnosti jestvuje celý rad (viditeľných aj neviditeľných) príčin, ktoré demokraticku koordináciu súčinnosti

ohrozujú, potom jedinou garanciou zachovania demokratických štruktúr a inštitúcií je trvalá *vôľa* tieto mechanizmy zachovať.

Popper veľmi dobre vedel nielen to, že v smerovaní k otvorenej spoločnosti sme skôr *niekde na začiatku*, ale zároveň si uvedomoval, že (osobitne v tejto oblasti) neexistujú žiadne jednoduché riešenia a teda nikdy nemôže existovať dokonalá spoločnosť. Aj otvorená spoločnosť (podobne ako pravda) sú pre neho „len“ regulatívne idey, ich zmysel a funkcia sú najmä motivačné a iniciačné. „Vždy budeme žiť v nedokonalnej spoločnosti... nemôže existovať žiadna bezkonfliktná ľudská spoločnosť“ (Popper, 1995a, s. 112).

Popperovu pozíciou bol optimizmus a meliorizmus, neraz to zdôvodnil a vyjadril, že jednoducho „verí v človeka“ aj ľudstvo. Zároveň však bol evidentne znepokojený tým, že v našej civilizácii čosi nefunguje, že mnohé by mohlo byť lepším, znesiteľnejším. Obával sa, že sme až príliš obklopení najmä prevahou rozmanitých podôb intolerancie, že vulgarizujeme „iných“ a nekriticky ospravedľňujeme „našich“, občianske nahradzujeme etnocentrickým a podobne. Bol presvedčený, že v takejto situácii - všetci do jedného - strácame svoje šance, pretože, veľmi jednoducho povedané – „nie sme dosť dobrí“.

Dokonalý spoločenský poriadok nemôže existovať jednak preto, že jestvujú limity epistemologické – aj „dobrí ľudia“ sa dopúšťajú chýb a omylov, nikdy toho nevieme dosť, dnes nemôžeme vedieť to, čo budeme (možno) vedieť až zajtra. Jestvujú však aj iné obmedzujúce predpoklady, existujú univerzálnejšie *antropologické* limity – a podmienenosť povahy sociálneho života antropologickými charakteristikami znamená, že „spoločenské zriadenia nemôžu byť lepšie než ich členovia“ (Popper-Lorenz, 1997, s. 122). Spoločenské poriadky nie sú abstraktnými združeniami abstraktných tvorov. Sú vytvárané konkrétnymi, živými a historicky činnými ľudskými individuami. Všetko, k čomu dochádza v spoločnosti a dejinách, je výsledkom konania *jednotlivcov* ako ľudí s určitými vlastnosťami. Jednoducho – antropológia individualizmu má byť prolegomenou našich úvah o spoločnosti.

Táto požiadavka podľa Poppera zároveň predstavuje hlavný „kameň úrazu“ aj v kontexte uvažovania o otvorenej spoločnosti, pretože aj ona zostáva *ľudskou* spoločnosťou a ako taká nie je imúnna voči *neistote ľudského prvku, ľudského faktora*, ktorý je „práve tým *najmenej* spoľahlivým“ (Popper, 1994b, s. 122). V našom svete síce všetko začína aj končí človekom, ale jedno z „tajomstiev“ človeka spočíva v tom, že nie vždy urobíme to, čo by sme mali vykonať. Dokonca ani vtedy nie, keď vieme, čo by to malo byť.

Pravdepodobne aj z týchto dôvodov v sociálnofilozofických analýzach „najväčšiu pozornosť priťahuje vždy personálna rovina“ (Novosád, 2004, s. 10), ktorá sa však v realite ukazuje najmä vo väzbe na rovinu inštitucionálnu. V premietnutí na spôsoby koordinácie ľudskej súčinnosti je potom dôležitý aj problém povahy a charakteru *inštitúcií* v širšom zmysle. Dnes už vieme, že (veľké) *dejiny* sa nedajú plánovať na papieri, ale „*inštitúcie* sa dajú napláňovať... Len vtedy, keď krok za krokom plánujeme inštitúcie pre zaistenie slobody... môžeme dúfať, že vytvoríme lepší svet“ (Popper, 1994, s. 126). Plánovanie inštitúcií je *plánovaním pre slobodu* (F. A. Hayek) a nevyhnutnou podmienkou otvorenej spoločnosti. Podľa Poppera kvalita inštitúcií je na jednej strane podmienkou sine qua non dobre fungujúcej spoločnosti, ale predsa len sama osebe podmienkou nedostačujúcou. Ide o to, že: „Inštitúcie sú ako pevnosti. Musia byť dobre navrhnuté a musia mať dobrú posádku“ ([88], 118). Dobre pracujúce inštitúcie teda musia byť nielen dobre skonštruované, ale musia byť obsadené *vhodnými ľuďmi*. Nemožný je tak čistý *inštitucionalizmus* ako aj *čistý personalizmus*, a zároveň je potrebné rozlišovať medzi inštitucionálnymi a personálnymi problémami.

Pozadím Popperovho prístupu je očividné a zásadné odmietnutie toho, čo nazýva *inštitucionálnym výberom*, t. j. štátom garantovaného výberu najvhodnejších reprezentantov či adeptov. Inštitucionálny výber, aspoň podľa Poppera, z principiálnych dôvodov nemôže nikdy dobre fungovať. Odmietnutie inštitucionálneho výberu však nesúvisí len s politickou sférou. Aj v širšom kontexte platí, že nemôžeme disponovať inštitúciami, ktoré by dokázali neomylné vyberať len schopných a vynikajúcich ľudí. Preto Popper odmietol „zaťažovanie inštitúcií... nesplniteľnou úlohou: vybrať tých najlepších. To by sa nikdy nemalo stať ich úlohou“ (Popper, 1994a, s. 126). Okrem iného aj preto, že inštitucionálny výber nie je úplne demokratickou procedúrou, ale otvorením priestoru práve pre *inštitucionálnu indoktrináciu*, ktorá utlmuje kritické myslenie.

A ešte je tu jeden problém, ktorý sa vynára z naznačeného pozadia. Máme na mysli problém, o ktorom sa nevelmi diskutuje, ale je aktuálny práve teraz, keď doslova každodenne uzatvárame stále nové „zmluvy“. Ide o to, či má význam (a či sa vôbec „smie“) *polepšovať* a najmä morálne *zdokonaľovať* človeka. Môžeme pripustiť akoby pozitívny nátlak, donucovanie či dokonca manipuláciu? Akú to má cenu a aké riziká? A ešte inakšie, môže akákoľvek sila „donucovať“ občanov ku konaniu, do ktorého by sa inak nepustili?“ (Shapiro, 2003, s. 181). Je akceptovateľná vonkajšia ingerencia v situácii, keď nie je prítomné ono „ja chcem“? To nie je len odveká otázka či centrálny problém zdôvodnenia politickej moci. To je aj problém výchovy, vzdelávania a sebakreovania v tom najširšom zmysle, pretože tam, kde sa niečo inštaluje, formuje a rozvíja, tam (celkom prirodzene) existuje aj odmietnutie, protitlak či odpor. Nech už sú zámery zdokonaľovať človeka vedené tými najšľachetnejšími úmyslami a realizované nenásilnými sofistokovanými postupmi, to podstatné zostáva. Vždy môžu naraziť na bariéru rezistencie, nespokojnosti, pocit zmarenej sebakreativity, vedomia reštrikcie individuálnej slobody – a výsledkom môže byť aj generovanie sociálnej patológie.

Otázka človeka je pre Poppera najmä praktickou otázkou, pretože parametre či možnosti človeka celkom zásadným spôsobom podmieňujú procesy reálnej spoločenskej dynamiky. Jeho príspevok do antropologických skúmaní vytvoril priestor pre pochopenie toho, ako by svet mohol - a mal - fungovať v podmienkach uznania nedokonalosti aj otvorenosti človeka. Ak nám má antropológia aspoň našepkať všetko to, čo sme schopní, keď sme dostatočne rozumní, potom v Popperovom prípade sa tak stalo. Z jeho, pripušte, že niekedy aj tak trochu moralizatorského spôsobu hovorenia o človeku, zaznel tento hlas silno aj nástojčovo.

LITERATÚRA

- [1] BECK, R. N. (1979): *Handbook in Social Philosophy*. Macmillan Publishing Co., New York.
- [2] BURKE, T. E. (1983): *The philosophy of Popper*. Manchester University Press.
- [3] DAHRENDORF, R. (1991): *Moderný sociálny konflikt. Eseje o politike slobody*. Archa, Bratislava.
- [4] FUSFIELD, W. (1988): *Mein Missverständnis mit Mises: or, on the dilemmas of organizing a critical rationalist movement*. In: *Newsletter. For those interested in the philosophy of Karl Popper*. Volume 3, Numbers 3&4.
- [5] HAYEK, F. A. (1991): *Právo, zákonodárstvie a sloboda I*. Academia, Praha.
- [6] KANT, I. (1996): *K večnému mieru*. Archa, Bratislava.
- [7] *Karl Popper in Prague (1995)*. Ester's, Praha.
- [8] KIESEWETTER, H. (1995): *Ethical Foundations of Popper's Philosophy*. In: *Karl Popper: Philosophy and Problems*. Ed. By A. O'Hear. Cambridge University Press. The Royal Institute of Philosophy and the contributors.
- [9] KRÓL, M. (1999): *Liberalizmus strachu alebo liberalizmus odvahy*. Kalligram, Bratislava.
- [10] MARKUŠ, Š. (1997): *Zápas o otvorenú spoločnosť. Úvahy a eseje*. Polygrafia SAV, Bratislava.
- [11] MURPHY, R. F. (1999): *Úvod do kultúrnej a sociálnej antropologie*. Sociologické nakladatelství, Praha.
- [12] NOVOSÁD, F. (2004): *Alchýmia dejín*. Iris, Bratislava.
- [13] O'HEAR, A. (1980): *Karl Popper*. Routledge&Kegan Paul, London.
- [14] POPPER, K. R. (1994): *Otvorená spoločnosť a jej nepriateľ II*. Oikoymenh, Praha.
- [15] POPPER, K. R. (1994a): *Otvorená spoločnosť a jej nepriateľ I*. Oikoymenh, Praha.
- [16] POPPER, K. R. (1994b): *Bída historicizmu*. Oikoymenh, Praha.
- [17] POPPER, K. R. (1995): *Hľadanie lepšieho sveta. Prednášky a state*. Archa, Bratislava.
- [18] POPPER, K. R. (1995a): *Věčné hledání. Intelektuální autobiografie*. Oikoymenh, Vesmír, Prostor, Praha.
- [19] POPPER, K. R. (1997): *Logika vědeckého zkoumání*. Oikoymenh, Praha.

- [20] POPPER, K. R. (1998): Život je řešení problémů. O poznání, dějinách a politice. Mladá fronta, Praha.
- [21] POPPER, K. R. - LORENZ, K. (1997): Budoucnost je otevřená. Oikoymenh, Vyšehrad, Praha.
- [22] SARTORI, G. (1993): Teória demokracie. Archa, Bratislava.
- [23] SEILEROVÁ, B. (2004): Človek v paradigách filozofickej antropológie. K syntéze výpovedí o človeku. Iris, Bratislava.
- [24] SHAPIRO, I. (2003): Morální základy politiky. Univerzita Karlova v Praze, Karolinum, Praha.
- [25] SHEARMUR, J. (1996): The political thought of Karl Popper. Routledge, London and New York.
- [26] SŁOMSKI, W. (2001): Trzy światy. Szkice o filozofii Karla Rajmunda Poppera. Warszawa.
- [27] SOUKUP, V. (2004): Dějiny antropologie. Nakladatelství Karolinum, Praha.
- [28] VÁROSSOVÁ, E. (1994): Tolerancia a princíp falzifikácie. In: Filozofia. Ročník 49, číslo 11.
- [29] VIŠŇOVSKÝ, E. (1993): Status, povaha a tematické pole sociálnej filozofie. In: Sociálna filozofia. Vybrané kapitoly a state (Ed. Buraj, I.). UK, Bratislava.
- [30] WILLIAMS, D. E. (1989): Truth, Hope, and Power: The Thought of Karl Popper. University of Toronto Press.
- [31] Príspevok vznikol ako súčasť riešenia grantového projektu VEGA: „Reformulácie antropologickej otázky v súčasnej filozofii“, č. 1/3607/06

Summary

Anthropological Theme in Social Philosophy of Critical Rationalism

Key words: Social Philosophy, critical rationalism

The work is dealing with the analysis of K. R. Popper's philosophical conception of critical rationalism. Popper's anthropological conception can be viewed against the background of two fundamental areas: 1. General methodological and epistemological issues; 2. Sociophilosophical and political issues. Rather than being viewed as a narrow epistemological standpoint, critical rationalism is conceived of as an approach to life and attitude to life with its specific ethical foundation resulting from a moral choice. Popper's anthropological conception is a rational conception of survival, based on the idea of criticism.

Paweł Czarnecki
Stanislav Stolárik

Bioethics, zoology and modern ethical sub-disciplines

The word “bioethics” indicates that we make reference to the ethics of life (“bios” = “life”). However, this definition does not seem to be satisfying enough, because this discipline does not regard the issue of human’s life (in general) but problems around biological dim of human’s existence. Also by the fact, that bioethics puts main attention on human’s existence, it differs from the ecological ethics that regards problems appearing between the human’s world and natural environment. Criteria of autonomous ethical discipline seem to be also fulfilled by the “animal ethics” that searches for solution of man-animal relation’s issues, especially animals raised by a man.

The ethical reflection tending to describe a proper human’s attitude towards life has been one of the most important issue for moral philosophy since the beginning of the world. All sages, as from Epikur – the creator of philosophical systems, have endeavored to find objective rules in nature that could allow not only understand a human being in the structure of reality, but also to discover moral consequences derived from this structure. However, as late as on the turn of 60’s and 70’s philosophers realized that the human’s attitude towards life (existence) was so complicated that it had been necessary to create new specialization.

The term “bioethics” had been not rolled out by a philosopher. For the very first time this term had been in 1970 by American biochemist – Van Rensselaer Potter in the article named *Bioethics: The Science of Survival* developed afterward in his book: *Bioethics: Bridge to the Future*¹. The second mentioned book describes bioethics as the biological discipline whose purpose is to survey biomedical sciences in respect of new possibilities that can improve the quality of human’s life. According to Potter bioethics is suppose to refer to some moral criteria where the rule of mankind’s survival is the most important one. Therefore all actions intending to support this target are good. Potter describes bioethics as the science of survival. Her task is to link the science to knowledge of moral values, in order to ensure optimal conditions to mankind in future. Lack of criticism against results of biomedical studies is the significant point in Potter’s theory. He does not seem to appreciate moral difficulties related to the definition of welfare. Reflection under these difficulties dawned on Potter later on.

The first bioethical institute called *The Joseph and Rose Kennedy Institute for Study of Human Reproduction and Bioethics* was founded in 1971 at Georgetown University in Washington. This academic unit was also the publisher of five-volume *Encyclopedia of Bioethics*, where bioethics was defined as not only systematic research for moral aspects of life and medical care but also as moral reflection under decision-making process and its policy. It is emphasized that bioethics is inter-disciplinary and independent from any ethical theory or world view.

Completely antithetic meaning of bioethics had been presented by french doctor and philosopher, Jean Bernard. According to his point of view bioethics is not only the part of ethics, but it constitutes its

¹ See. A. J. Katolo, *ABC Bioetyki*, Lublin 1997, p. 28.

central core². This opinion is nonetheless secluded and most of authors treat bioethics as the part of ethics, suggesting affinity with biology and medicine³.

Some authors emphasize in turn interdisciplinary dim of bioethics. For example, J. Jaron describes bioethics as "a branch of border science of anthropology, philosophy, ethics, law, medicine, technics and theology⁴. According to J. Jaron, although bioethics' purpose is to make moral valuation and to establish ethical rules, it is not a part of ethics⁵. R. Tokarczyk in turn, made a remark that one of the most important tasks of bioethics is to prepare legal solutions linked to bioethical issues (problems)⁶.

There are some scientists who don't agree with the point that inception of bioethics is directly linked to biomedicine. W. Bołoz explains that it had been caused by changes in human's psyche. Pope John Paul II described this apparition as "the culture of death". However, according to Bołoz these changes had been taking place in parallel with development of science and technology and finally it caused genocide during the World War II and later in USSR. In science world – observes Bołoz – appeared one question: "does medicine is allowed to everything what it can"⁷?

Bioethics comprises biomedical issues, therein termination of pregnancy and suicide issue, and related sciences. However it has to be said that it's not easy to define bioethics to the end, because e.g. some subsume also doctor's ethics⁸ as a part of bioethics. Doctor's ethics refers to relations between doctor and patient. It seems to be correct to exclude other issues from doctor's ethics, because only those concerning discussed relations have moral nature⁹.

On the other hand, in modern ethical literature has appeared one new trend of linking distant and non-connected issues, only because of one reason. Namely, the central point of these contemplation is biological aspect of human's life¹⁰.

Although bioethics is new discipline, it does not mean that bioethical drifts had never appeared before in ethical reflection. J. Jaroń notices that "in fact all over the world, therein also in Poland, bioethics had been discussed yet before 1971, although this term had not been known or named"¹¹. Bioethical ideas can be found in the Bible and in publications of philosophers¹². Bioethical and eco-philosophical problems have become part of contemplations in other disciplines by the fact of scientific-technical progress¹³.

It seems that ethical contemplation under these issues have become more systematic and subordinate to the scientific rigor, which is positive phenomenon seeing that before it had been more mass media sensation. Intensified public concern without fail has contributed to appreciation of bioethics as the philosophical discipline¹⁴, however, on the other hand, it made ethics set final conclusion that in many cases occurred too trivial and rash. This conjuncture seems to have been caused by the strand of geneticist's achievements in 1990s (as duplication of sheep Dolly), what caused general conviction that duplication of human being and manipulation on human's genetic material are the matter of next few

² See. J. Jaroń, *Bioetyka-ekofilozfia-wizje przyszłości*, Warszawa 2003, p. 41.

³ See. T. Ślipko, *Granice życia. Dylematy współczesnej bioetyki*, Kraków 1994, p. 16.

⁴ J. Jaroń, *Bioetyka*, (entry), in: *Słownik etyczny*, J. Jedynak, Lublin 1999, p. 27.

⁵ See. W. Tulibacki, *Etyka i nauki biologiczne*, Olsztyn 1994, p. 113.

⁶ See. R. Tokarczyk, *Prawa narodzin, życia i śmierci*, Zakamycze 1997, p. 13 and following.

⁷ W. Bołoz, *Życie w ludzkich rękach. Podstawowe zagadnienia bioetyczne*, Warszawa 1997, p. 12 and following.

⁸ See. L. Kostro, *Bioetyka*, (entry), in: *Encyklopedia Katolicka*, R. Gryglewicz, R. Łukaszczyk, Z. Sułowski, Lublin 1989, vol. II, p. 570.

⁹ See. K. Szewczyk, *Etyka i deontologia lekarska*, Kraków 1994.

¹⁰ J. Jaroń, *Bioetyka. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 1999, p. 34.

¹¹ J. Jaroń, *Bioetyka-ekofilozfia...*, p. 62.

¹² A. Jakubik, *Wybrane wątki bioetyczne w twórczości Marii Ossowskiej*, in: *Ekofilozfia, bioetyka, etyka biznesu. Aktualne problemy współczesności*, J. Jaroń, Siedlce 2004, p. 77 and following.

¹³ See. *Ochrona środowiska społeczno-przyrodniczego w filozofii i teologii*, J. J. . Dołęga, J. W. Czartoszewski, A. Skowroński, Warszawa 2001.

¹⁴ See. A. Buzzati-Traverso, *Najnowsze kierunki biologii*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa do spraw UNESCO, Oktober 1967.

years. As one can see, these apprehensions occurred groundless and the development of genetics is no more the point of discussion, but only human embryo's duplication is still the sensitive issue.

Ethical problems linked to life do not only concentrate on human being. A man is a living organism and like all living organisms he makes an influence on environment that mutually makes influence on him. The man's influence on environment operates as the feed-back and that's why it should be discussed by ethics. Ecoethical theories can be divided out of regard for the value of nature or advantages that come from environment.

This criteria had been taken into account by J. Pawłowska, who separated few main types of ecoethical theories: egocentric ethics (interested in welfare of the subject), patocentric ethics (interested in welfare of all beings that can suffer), anthropocentric ethics (interested in welfare of all people in general), biocentric ethics (interested in welfare of all living beings) and holistic ethics (interested in welfare of whole nature)¹⁵. It is worth to point out that this division was based on objective scope of ecoethics, because it referred to human's attitude towards the nature. All this types invoke to a welfare, although each definition of welfare is different and based on alternative rules.

Ecoethics ideas can be also divided into monistic (assuming unity of man and nature) and dualistic (assuming that besides man and nature there is also spiritual element). Especially theism has a spiritual nature. Theistic conceptions assume ontological supremacy of the spiritual element. They regard material world (including man and nature) as the domain depended on spirit and subordinated to spirit. According to A. Katalo "human's body can not be treated as the group of tissues, organs and functions. It can not be either measured equally with animal's body, because it is an important part of the person, who via body and within body expresses himself and manifest himself"¹⁶.

Some authors describe eco-ethics as a part of bioethics. For instance, J.S. Fiut describes bioethics as the ethics of complaisant cohabitation between man, environment and society¹⁷. This definition is in fact the definition of eco-ethics, which means that author completely resign from differentiation of these two disciplines.

J. Jaron emphasizes relation of eco-ethics and protection of environment. According to him, ecological ethics "regards protection rules of desolate nature"¹⁸. This point of view is very significant. It pushes to discussion under destructive activity of the man. It's obvious that relations between man and nature should be reconsidered once again. Origin of ecoethic was philosophical and biological necessity, and it made enormous influence on discussion under this issue.

Ecoethics has universal nature. It does not refer to each society, culture, but to mankind in general.

In other words ecoethics is not only a part of ethics referring to conflict between man and nature, but it it's becoming the type of point of view including whole human's existence. According to J. Jaron "ecological ethics begins to appear as reflective model, series of notional formulations, that are suppose to serve to protection of human's life and nature"¹⁹. Author emphasizes that there is common point of ecoethics that ecological crisis is tantamount with the crisis of morality.

According to J. Jaron, this crisis is caused by lack of fulfillment of the hope that needs of all being could be appeased and universal growth of welfare and related to it satiation. Not before 1970s, it appeared awareness that unlimited consumption and production leads to irreversible demotion of the environment which can end up with total destruction of modern civilization²⁰. The object of the criticism is not only technology but also human being, who indiscriminately believes in progress, consumption,

¹⁵ See. J. Pawłowska, Sporne problemy etyki ekologicznej, „Kwartalnik Filozoficzny”, Kraków 1993, vol. XXI, vol. 2, p. 141 and following.

¹⁶ A. J. Katolo, ABC bioetyki..., s. 17, see. L. Żuk, Teologia, biologia i moralność, „Etyka” 5, 1969, p. 179 and following.

¹⁷ See. J. S. Fiut, *Idea bioetyki*, in: *Ochrona środowiska w świetle filozofii wartości*, Kraków 1992, p. 55.

¹⁸ J. Jaroń, *Bioetyka...*, p. 36.

¹⁹ J. Jaroń, *Bioetyka-ekofilozofia...*, p. 45.

²⁰ Ibidem.

and enormous possibilities of science. Therefore, the recipe is being search in transition of human's psyche²¹.

Generally, philosophy and ecoethics are concerned as sciences separated from protection of environment. Protection of environment can be classified as the division of biology and described as a skill of technical limitation of destructive influence of man on nature. However, this point of view is only partly correct²². First of all, protection of environment is not only a practical discipline, i.e. it's not only the practical skill of the limitation of man's harmful influence on the nature. This is also the theoretical science concerning researches for efficient protection and prevention against demotion of the environment. To emphasize scientific nature of the protection of environment, polish geologist, Walery Goetel (1899-1972) created term "sozology", proposing simultaneously to use this name for description of all actions and relations between man and nature²³ (not only hostile and destructive ones). In turn, W. Michailow defines "sozology" as the science concerning changes taking place in nature under the activity of man and methods of counteraction of its negative results²⁴.

Sozology avails with evaluative categories, e.g. the measure of undesirable influence on environment. Therefore connection between sozology and ethics is definitely close.

Lack of reaction from the side of traditional ethics (e.g. christian ethisc) on the threats related to industrial development as well as lack of any deeper reflection under the human's attitude towards nature²⁵ became the reason for which ethics has been accused of responsibility for the ecological crisis. Ethics has been also blamed for incapability to propose new moral rules that could counteract against this crisis.

Many famous ecoethical theories had been constructed *ab ovo*, because authors decided it was not possible to educe rules regulating human's attitude towards nature from general ethical principles. One of the example is movement established in 1980 in United States, called *Earth First*, that postulates return of the mankind to primitive way of life and restoration of natural ecosystems on the industrial area. This organization became famous because of illegal actions all over the world that had been classified as ecosabotage and ecoterrorizm. *Earth First* is subsumed to so called deep ecology and it idetify human and non-human zone as indivisible area²⁶.

From the practical point of view this kind of aspiration has to be found as the weakness of these theories, because it is almost impossible to convince people to change their attitude towards nature in so extreme manner. Also inaccurate is accusation that ethical theories had not been able to motivate the need for protection of nature. One the most often utilitarian argument for protection of all existing species is that each even not important one nowadays could be very desirable and indispensable in future. People are responsible for theis activity towards environment also in the face of next generations. It means, that it is possible to create utilitarian ecoethics without necessity of implementing new ideas into discussed theory (according to P. Singer)

Also christian ethics rejects mentioned accusation and tried to create its own christian ecoethics. Christian scientists propose to concern natural environment as the common welfare and to accept internal (means independed from human being) value of all beings²⁷.

Some authors separate ethisc referring to animal rights (contrary to those ecoethics²⁸). This ethics is interested in animal rights as creatures able to feel and suffer. In 1980s very popular became concept of

²¹ See. *Edukacja ekologiczna na progu XXI wieku. Stan- możliwości-programy*, J. W. Czartoszewski, Warszawa 2001.

²² See. *Humanistyczny profil ochrony środowiska*. A. Abdank-Kozubski, J. W. Czartoszewski, Warszawa 2003.

²³ See. J. Jaroń, *Ekologia, sozologia, ekofilozofia, ekoetyka, ekonomia proekologiczna: przegląd zagadnień*, Warszawa 1997.

²⁴ W. Michajłow, *Sozologia I problemy środowiska życia człowieka*, Wrocław 1972.

²⁵ See. J. Jaroń, *Bioetyka, ekofilozofia...*, p. 62.

²⁶ See. E. Pośluszna, J. Pośluszny, *Ekologiczny fundamentalizm Earth First*, in: *Ekofilozofia, bioetyka...*, p. 15 and following.

²⁷ See. J. Grzesica, *Ochrona naturalnego środowiska człowieka-problem teologiczno-moralny*, Katowice 1983.

animal liberation represented by Animal Liberation Front²⁹, the movement that had proclaimed radical postulates of equal animal and human rights.

It is significant that ethics always postulated protection of animals against suffering and unjustified scientific experiments³⁰. However some authors agree to cause the pain and kill animals but only in cases that can be useful for mankind (e.g. scientific experiments, tests)³¹.

Most of bioethical disciplines mentioned above are situated on the border of ethics and other sciences (like ecology, medicine, genetics). This inter-disciplinary nature of bioethics causes that bioethics becomes the subject of interest not only among philosophers but also other scientists. The need for common reflection under discussed issues seem to be significant and desirable, because it requires specialist knowledge of philosophy, medicine, etc. Philosopher is for sure able to penetrate elementary knowledge of ecology, medicine or biochemistry but he is not able to become a specialist in these areas that can give him sufficient understanding of phenomena that happen in present days. Therefore cooperation is the word-clue for describing new directions in bioethics, the science that comprises knowledge of many disciplines.

²⁸ See. J. Jaroń, *Bioetyka...*, p. 52 and following.

²⁹ See. S. Singer, *Towards an End to Man's Inhumanity to Animal*, London 1977.

³⁰ See. S. Singer, *Zwierzęta i ludzie jako istoty równe sobie*, "Etyka", vol. 18, p. 49 and following.

³¹ See. Ch. Hoff, *Kilka refleksji moralnych o eksperymentach na zwierzętach*, „Etyka”, vol. 18, p. 63 and following.

Vasil Gluchman

Non-Utilitarian Consequentialism: A History of the Last Decades

I. A development of non-utilitarian consequentialist ethics

The growing importance of the non-utilitarian consequentialism since the early 1980s stems from renewed efforts to respond to the criticism of traditional utilitarian and consequentialist utilitarianism.¹ Despite the fact that non-utilitarian consequentialism started almost 20 years ago, it cannot be considered as fully established ethical theory. One of the essential reasons for this that non-utilitarian consequentialism is rejected by some utilitarians who hold that consequentialism is utilitarianism and any attempt to develop a non-utilitarian consequentialist theory should be considered outside consequentialism.

Another reason for this stems from the response of critics of consequentialism who like to have a traditional opponent in ethical discussions that is utilitarianism as the main representative of consequentialism. Insofar as utilitarianism sticks to traditional themes and values such as utility, happiness, pleasure and so on, it offers enough possibilities to critics to expose the limitations and shortcomings concerning, for example with respect to its value framework, the integrity of the moral agent, the inhumanity of utilitarianism and consequentialism, etc.²

¹ Gluchman, V., 'Etika utilitarizmu a neutilitaristický konzekvencializmus' [Utilitarian Ethics and Non-Utilitarian Consequentialism], *Filosofický časopis* 44 (1996), 1, pp. 123-132. See also Gluchman, V., *Human Being and Morality in Ethics of Social Consequences*, Lewiston, Edwin Mellen Press 2003; Gluchman, V., *Etika konzekvencializmu* [Ethics of Consequentialism], Prešov, Manacon 1995; Gluchman, V., *Etika sociálnych dôsledkov a jej kontexty* [Ethics of Social Consequences and its Contexts], Prešov, PVT 1996; Gluchman, V., 'Humanity and Moral Rights', *Paideia: Philosophy Educating Humanity. Twentieth World Congress of Philosophy*, Bowling Green, Philosophy Documentation Center 1998, p. 81; Gluchman, V., 'Teoria spravneho v etike socialnych dosledkov' [The Theory of Right in the Ethics of Social Consequences], *Filosoficky casopis* 49 (2001), 4, pp. 633-654; Gluchman, V., *Slovak Lutheran Social Ethics*, Lewiston, Edwin Mellen Press 1997.

² Also see the critique of utilitarianism and consequentialism by Anscombe, G.E., 'Modern Moral Philosophy', G. Wallace-A. D. M. Walker (eds.), *The Definition of Morality*, London, Methuen 1970, pp. 211-234; Benn, P., *Ethics*, Montreal, McGill-Queen's University Press 1998; Hampshire, S., 'Morality and Pessimism', S. Hampshire (ed.), *Public and Private Morality*, Cambridge, Cambridge University Press 1978, pp. 1-22; Nagel, T., 'War and Massacre', S. Scheffler (ed.), *Consequentialism and its Critics*, Oxford, Oxford University Press 1988, pp. 51-73; Stubbs, A., 'The Pros and Cons of Consequentialism', *Philosophy* 56 (1981), 218, pp. 497-516; Williams, B., 'A Critique of Utilitarianism', J.J.C. Smart-B. Williams, *Utilitarianism: For and Against*, Cambridge, University Press 1973, pp. 77-150. According to Hampshire, "The utilitarian habit of mind has brought with it a new abstract cruelty in politics, a dull, destructive political righteousness: mechanical, quantitative thinking, leaden academic minds setting out their moral calculations in leaden, abstract prose, and more civilised and more superstitious people destroyed because of enlightened calculations that have proved wrong." (p. 4). Further he holds that "[T]he utilitarian philosophy before the First World War and for many years after it—perhaps even until 1939—was still bold, innovative, even subversive doctrine, with a record of successful social criticism behind it. I believe that it is losing this role, and that it is now an obstruction." (p. 1). But also see

A third reason for the inadequate appeal of non-utilitarian consequentialism among ethical theories stems from the lack of systematic effort to establish the non-utilitarian consequentialist theory including its theory of value. Works, mostly by American and Australian moral philosophers, are focused only on limited aspects of the ethical theory. The coherent conceptions, however, are marginal in their philosophical works and concern, above all, the particular ethical issues. Michael Slote's *satisficing consequentialism* is the most important and sophisticated attempt to develop a kind of non-utilitarian theory of consequentialism.

The diversity and disputes among different kinds of non-utilitarian consequentialism are a fourth reason that the theory does not have a more important position within consequentialism. There is a tendency to see Pettit's *virtual consequentialism* as the only correct position in the non-utilitarian consequentialist ethics.

II. The general aspects of non-utilitarian consequentialism

Non-utilitarian consequentialism does have a plural theoretical starting point. Some version of it can be identified only through their rejection of the fully accepted utilitarian values and approaches to solving the contemporary ethical and moral issues. On the other hand, other versions try to form the principles and values out of a traditional utilitarian ethical framework. Some versions of this theory are identified fully with utilitarian values and attitudes both in solving the theoretical and practical moral issues of the present and in forming the principles and value structure which crosses the boundaries of traditional utilitarian ethics. Analysis of these versions of non-utilitarian consequentialism shows nevertheless that some common elements occur in various degrees in different ethical theories understood as versions of non-utilitarian consequentialism. The basic elements of non-utilitarian consequentialism are the following: the primacy consequences in reasoning, decision, action and evaluating action; general understanding of the consequences; value pluralism, understood as rejecting the reduction of moral values to utility, happiness and pleasure; the significance moral agency; importance of the values, projects and interests of the acting moral agent; the rejection of maximisation as the only criterion for determining which action is right. Though elements are present in various degrees in most versions of non-utilitarian consequentialism, some non-utilitarian consequentialists reject some of them. For instance, Philip Pettit rejects both satisficing and agent-relativity as crucial.³

Though it is necessary for a moral theory to have some of these elements, it is not necessary to have all of these above elements to be a version of non-utilitarian consequentialism. What is the most important in such identification is the common starting-point in terms of which issues are decisive for the evaluation of acting and for the creation of the value structure the moral agent should try to achieve. Therefore, non-utilitarian consequentialism is a trend in consequentialist ethics that includes judging

Charles Douglas' view on John Stuart Mill's critics. According to him, J.S. Mill was more criticised than studied (Douglas, Ch., *John Stuart Mill: A Study of his Philosophy*, Bristol, Thoemmes Press 1994 (reprint edition of 1895, pp. 1-2).

³ According to Pettit, consequentialism represents a belief in impartialism: a belief that there are common values in the name of which we are each required to justify our individual courses of action to one another; and this is so even if those values are only articulated in the critical, reflective exercise of justification, not in the day-to-day practice of decision-making (Pettit, P., 'The Consequentialist Perspective', M. Baron-P. Pettit-M. Slote, *Three Methods of Ethics*, Oxford, Blackwell 1997, p. 148). Furthermore, he thinks that what Slote means by "satisficing" is something better described as "submaximising". It is not strategy for choosing without having to enumerate and evaluate all options completely but a procedure for choosing among options when, as in the maximising approach, they have already been fully enumerated and evaluated (Pettit, P., 'Slote on Consequentialism', *Philosophical Quarterly* 36 (1986), 144, p. 402). On the contrary, he argues that the consequentialist has to have regard, not just to what it is best to do, but also to what it is best in relevant situations to denounce, to hold up for public condemnation (Pettit, P., 'The Consequentialist Perspective', p. 164) and also he affirms that as a consequentialist he must recognise the standard of what best promotes value as the supreme moral ideal (Pettit, P., 'The Consequentialist Perspective', p. 167).

acting from the point of view of evaluating the consequences of acting (to a certain degree it also considers the consequences connected with the motives and intentions of acting moral agents). Its value structure is a pluralistic, which means that it is not limited only to the application of the utilitarian values. This is the basic unifying platform for all versions of non-utilitarian consequentialism. Such a position creates a pluralistic space for the acceptance of a diversity of opinions.⁴

Therefore, non-utilitarian consequentialism does not mean total rejecting utilitarianism, but is, above all, an attempt to expand the form and content of consequentialist ethics. It means the application of consequentialist principles to solving these new problems that either have not been researched or have been paid inadequate attention. It means the application of consequentialism to the formation of a new value structure crossing the boundaries of traditional utilitarian values. Hedonist and eudaimonist values are not dominant in non-utilitarian consequentialist value structure. It does not mean that non-utilitarian consequentialism is anti-hedonist or anti-eudaimonist, but that it is pluralistically based. There is space for the equal representation of all moral values able to co-exist with consequentialist value criterion, it means with the consequences.

The other condition for accepting non-utilitarian consequentialist values is their ability to co-exist with other moral values (traditionally anti-consequentialist) and that they contribute to moral goodness of the individual and human society. It is impossible and inconvenient to stipulate any traditional (especially formal) criterion of acceptable consequentialist principles and values without verification. The only supposition for basic treatment of these principles, values and issues is their correspondence with the mentioned criteria.⁵

The basic problems these versions of non-utilitarian consequentialism focus most attention on the inclusion or rejection of the non-utilitarian consequentialism among the theories of right or the theories of good; the position of a moral agent and its relation to the values (agent-neutral or agent-relative position), and the maximisation or moderation in connection with the realisation of values. It is a pity that the versions of non-utilitarian consequentialism pay more attention to the theory of the right, rather than to its value structure, the realisation of good in its concrete forms, the position of man as a moral agent, etc.⁶

The versions of non-utilitarian consequentialism deal with many different issues and problems. Nonetheless, they all focus on the issues of maximisation and moderation in connection with the criterion of the right acting as well as on issues such as agent-neutrality or agent-relativity. All kinds of non-utilitarian consequentialism, including Sen's theory, deal with these issues. The common focus of Sen and Pettit's theories are rights and freedom. Their common interest in these issues does not mean that

⁴ For many writers it is not clear what is the difference between the utilitarian and non-utilitarian versions of consequentialism (Griffin, J., 'The Human Good and the Ambitions of Consequentialism', *Social Philosophy and Policy* 9 (1992), 2, p. 126). Pettit has tried to give a definition of the differences between the utilitarian and non-utilitarian versions of consequentialism. The consequentialists "[D]ivide into utilitarians and non-utilitarians, depending on whether or not they accept the view that it is only consequences that bear on the utility of sentient beings which matter: only consequences that affect the happiness or preference-satisfaction of such beings." (Pettit, P., 'Introduction', P. Pettit (ed.), *Consequentialism*, Aldershot-Brookfield, Dartmouth 1993, p. xiii). There is also the terminological problem, because in English philosophical literature there is no standard for concept non-utilitarian consequentialism. For instance, Pettit uses consequentialism in a very broad meaning. He includes all versions of consequentialism without essential differentiation. This is problem because criticism of one form of consequentialism applies to all others. On the other hand, Peter Caws understands consequentialism as any non-utilitarian form of consequentialism (Caws, P., *Minimal Consequentialism*, *Philosophy* 70 (1995), p. 316).

⁵ Therefore, non-utilitarian consequentialism is not one ethical theory. Rather, is more of set of similar theories. These include: Pettit's virtual consequentialism, Slotte's satisficing consequentialism, Jackson's probabilistic consequentialism, Sen's evaluator relative theory and my ethics of social consequences (see Gluchman, V., 'Etika utilitarizmu a neutilitaristický konzekvcencializmus' [Utilitarian Ethics and Non-Utilitarian Consequentialism], pp. 123-132 for an assessment of these theories excepting Sen).

⁶ It must be said that my ethics of social consequences has already been dealing with these issues.

their views on their solutions are identical. Still, these versions of non-utilitarian consequentialism, especially with regard to their value structure, have not dealt with the issues that had been dealt, for example, by J.S. Mill or Hume. For example, Hume's theory dealt with such issues as human feelings, above all the feeling of humanity, but also with issues of marriage, divorce, the position of women, etc.

III. The most significant ethical theories in non-utilitarian consequentialism

Philip Pettit's virtual consequentialism is the most significant representative of non-utilitarian consequentialism currently. Pettit's theory deals with the theory of right rather than the theory of good. That is also why he ranks consequentialism (including non-utilitarian consequentialism) among the theories of right and not among the theories of good. According to him, the difference between the theories of right and good is that theories of right attempt to stipulate the set of possibilities which should be realised. Therefore, it does not include the definition of the exact value structure which should be realised by the moral agent. The theory of good includes a definition of values forming his or her value structure, a definition of what is good and which positive values good consists of. Pettit admits that the consequentialist theory of right should be complemented by the theory of good.⁷ On the other hand, he realises that he has not said enough in this field because he developed the theory of good especially in the theory of politics. Some works where he nevertheless deals with such values as rights, freedom, loyalty, confidence, dignity and love include.⁸ In spite of this, he views consequentialism as focusing only on one kind of ethical issue, namely the problem of the right.⁹

The reason for Pettit's reduction of consequentialism to the theory of right remains unclear. Such a position does not allow him to deal with the issues of value and value structure of his own theory. The potential of his theory has been outlined clearly. His strictly reducing approach to consequentialism as the theory of right can lead virtual consequentialism to a situation similar to that of utilitarianism. The principles can influence the material aspect of the theory to such an extent that it will not be able to solve topical practical moral problems sufficiently.

We can explain Pettit's position by his effort to form the space for the broadest acceptance of all values associated with people.¹⁰ But, on the other hand, there is a danger that without definition of what should be understood as moral good and what are the positive values which form this moral good, such a position can lead to the acceptance of undesirable values and kinds of behaviour.

For his analyses of some values is almost typical that he explores these values without precise connection with other values. His analysis of love is an example.¹¹ He avoids more significant connections between love and confidence, love and loyalty, love and respect for other person, etc. He deals with these values in different connections, although very often without attempting to find a more significant connection among them. They are always the analyses ad hoc. They evoke the impression that he is trying to avoid finding the mutual connection among these individual values. Perhaps he wants to conceal the impression that he prefers some moral values to the others.

He emphasises the value of freedom understood, above all, as kind of antipower. He says, "I am free to the degree that no human being has the power to interfere with me: to the extent that no one else is my mastery, even if I lack the will or the wisdom required for achieving self-mastery. The account is negative in leaving my own achievements out of the picture and focusing on eliminating a danger from

⁷ Pettit, P., 'Reply to Baron and Slote', M. Baron-P. Pettit-M. Slote, *Three Methods of Ethics*, Oxford, Blackwell 1997, p. 254.

⁸ Pettit, P., 'Consequentialism and Respect for Persons', *Ethics* 100 (1989), 1, pp. 116-126; Pettit, P., 'Freedom as Antipower', *Ethics* 106 (1996), pp. 576-604; Pettit, P., 'Love and Its Place in Moral Discourse', Lamb, R. E. (ed.), *Love Analyzed*, Boulder, Westview Press 1997, pp. 153-163; Pettit, P., 'The Consequentialist Can Recognise Rights', *The Philosophical Quarterly* 38 (1988), 150, pp. 42-55; Pettit, P., 'The Cunning of Trust', *Philosophy & Public Affairs* 24 (1995), 3, pp. 202-225.

⁹ Pettit, P., 'Reply to Baron and Slote', p. 264.

¹⁰ *Ibid.*, pp. 263-264.

¹¹ Pettit, P., 'Love and Its Place in Moral Discourse', pp. 153-163

others.”¹² Therefore, freedom, as antipower is the elimination of a person’s power over others. On the other hand, according to Pettit, this does not mean that freedom is not a certain kind of power as well. Pettit considers it to be a form of control executed by person in relation to his/her destiny. According to Pettit, this antipower is realised in protecting the helpless against the sources of power, in regulating the use of power and in establishing new sources to support the abilities of the helpless. Freedom supports the application of antipower at the institutions.¹³ Law plays the most important role in this process of institutionalising antipower. However, the influence of informal social and political factors in the application of freedom as antipower cannot be rejected. These include, for example, unions, consumer movements, environmental movements, associations of civic freedom, etc. According to Pettit, freedom as antipower has two aims: the reduction of subjection and the maximisation of the individual choice. Reduction of subjection is found more important, and Pettit pays the most attention to it. Pettit’s understanding freedom as antipower (in the relations between the individuals) means to realise its innocent choices and do not live in a fear from the others. It follows that the individual does not live from the grace of the others. ”You are a somebody in relation to them, not a nobody. You are a person in your own legal and social right.”¹⁴

One of the other values to which Pettit pays attention is trust. He considers it as the significant constitutive element of social and moral life because it creates space for more harmonious social life.¹⁵ Pettit associates trust with such values as loyalty, virtue and prudence. He understands the value of trust, first of all, as a value motivating the action of a person to whom trust is given. The person to whom trust is given usually acts in the way expected of him/her. In addition, trust also encourages other values, such as reliability.¹⁶ Fundamentally, we need to trust and be trusted. The desire for trust, according to Pettit, is the real motive of our action.¹⁷

Wherever trust flourishes, there will be more opportunities for people to express trust and more opportunities for innovation and for the development of trust.¹⁸ It shows the great potential of trust in Pettit’s theory because it provides the space for its realisation on the individual and social levels. Interestingly, Pettit does not deal with trust in connection with consequentialism. Nevertheless, the value of trust can play a significant role in non-utilitarian consequentialism. Though Pettit does not investigate the relation between trust and other consequentialist-based values, we can nevertheless hope he will do so in the future.

Concerning rights, it can be said that Pettit attributes to them a protective rather than a supportive function. He understands rights as based on tradition and thinks that the rights should serve the individuals as their protection above all. According to him, specific feature of rights are their untradability among persons. Another feature of rights is that they cannot be used against other goods. The third feature of rights is that they have to be precised and personalised.¹⁹ In Pettit’s understanding, rights are only some of many values as the parts of a pluralistic value structure. This clearly distinguishes him from Nozick and Dworkin who clearly interpret their moral theories as ”rights-based”, which means based on rights. The significant feature of Pettit’s understanding of rights is that they are rights that are culturally and legally effective, not just moral rights or rights in name only, and they are rights of con-

¹² Pettit, P., ‘Freedom as Antipower’, p. 578.

¹³ Ibid., pp. 589-590.

¹⁴ Ibid., p. 595.

¹⁵ Pettit, P., ‘The Cunning of Trust’, p. 202.

¹⁶ Ibid., p. 216.

¹⁷ Ibid., p. 219.

¹⁸ Ibid., p. 222.

¹⁹ Pettit, P., ‘The Consequentialist Can Recognise Rights’, pp. 45-47; Pettit, P., ‘Rights, Constraints and Trumps’, *Analysis* 47 (1987), 1, pp. 13-14.

crete persons. Therefore, he denies the absolute and universal character of rights in deontologically-based theories.²⁰

In connection with the value of rights, Pettit is interested in the issue of dignity. He does not define dignity directly but instead examines it through functional attributes concerning the possession of dignity. According to Pettit, the basic element of a person's dignity is her/his ability to protect his/her personal space against interference from other persons regardless of the reasons stimulating these persons' actions and regardless of person's interests or interests of the common good. The basic conditions of person's possessing dignity is that he/she should be free in his/her decision-making, decision conditions are publicly known, and he/she must be reliably enjoy this freedom from interference.²¹ Pettit understands dignity instrumentally because he sees its importance in the interpersonal security, it creates in the relationships among people.²² This indicates that dignity is not intrinsically valuable, the acceptance and application of which is precondition of achieving positive consequences and moral good. Dignity is understood, above all, as extrinsically valuable, as an instrumental means of achieving other values. Dignity of the person, according to him, manifests itself in one's respect for others. It means that the consequentialist moral agent considers the demands of respectable persons as privileged, and these demands block the fulfilment of some of his aims, especially those which he would consider to be necessarily fulfilled under different circumstances. Dignity of the person leads to formulating the moral maxim of respect for persons. Pettit finds dignity as a calculatively elusive and vulnerable consequence.²³ This explains why Pettit does not associate calculation with dignity and the respect for persons resulting from it. In other cases, where the calculation of consequences is possible, according to him, it is one's duty to act accordingly.

To understand the position of values in Pettit's theory of virtual consequentialism, it is necessary to mention his definition of the differences between consequentialist and deontological ethical theories. These theories deal with relation of values and good. On the one hand, Pettit argues that his theory belongs to the theory of right and that it does not deal with the theory of good, but, on the other one, the fundamental difference between consequentialism and deontology is derived from the theory of good. "Consequentialism is a view that whatever values an individual or institutional agent adopts are right to be promoted. The agent should honour the values only to the extent they are promoted. The critiques of consequentialism, on the other hand, argue that at least some values should be honoured regardless of whether they are promoted or not. Consequentialists see the relation between values and agents as an instrumental one: agents are required to produce whatever actions which have the quality of promotion of a particular value including even actions which could intuitively be considered as actions honouring them. The opponents of consequentialism see the relation between values and agents as a non-instrumental one: agents are required or, at least, are allowed to exemplify a designated value, even if this makes for a lesser realization of the value overall."²⁴

According to Pettit, the difference between promoting and honouring values can be explained best by different responses of people to such values as peace. Some pacifists argue that each country should do everything to support peace. Bertrand Russell's views are a good example of such an attitude. They

²⁰ Gewirth, A., 'Are There any Absolute Rights?', *Philosophical Quarterly* 31 (1981), 122, pp. 1-16; Lomasky, L. E., 'Gewirth's Generation of Rights', *Philosophical Quarterly* 31 (1981), 124, pp. 248-253; Machan, T. R., 'Human Rights Reaffirmed', *Philosophy* 69 (1994), 4, pp. 479-490; Meyers, D. T., 'Human Rights in Pre-Affluent Societies', *Philosophical Quarterly* 31 (1981), 123, pp. 139-144; Nagel, T., 'Personal Rights and Public Space', *Philosophy & Public Affairs* 24 (1995), 2, pp. 83-107; Nickel, J.W., 'Are Human Rights Utopian?', *Philosophy & Public Affairs* 11 (1982), 3, pp. 246-264; Schauer, F., 'Can Rights be Abused?', *Philosophical Quarterly* 31 (1981), 124, pp. 225-230.

²¹ Pettit, P., 'The Consequentialist Can Recognise Rights', p. 52.

²² Pettit, P., 'Consequentialism and Respect for Persons', p. 125.

²³ Pettit, P.-Brennan, G., 'Restrictive Consequentialism', P. Pettit (ed.), *Consequentialism*, Aldershot-Brookfield, Dartmouth 1993, pp. 125-142.

²⁴ Pettit, P., 'Consequentialism', P. Singer (ed.), *A Companion to Ethics*, Cambridge, Basil Blackwell 1991, p. 231.

led him to protest against British involvement in World War I, and he was eventually imprisoned. However, his views also led him to support British involvement in World War II. As a peace supporter, he came to the conclusion supporting British involvement in WW II is the best way to support peace. Many pacifists, including Quakers who were imprisoned together with Russell during World War I, were shocked by his support of the British participation in World War II.²⁵ The difference between consequentialist and deontological attitudes to values is associated with the fact that consequentialism is much more interested in the results of action that is its consequence, than deontology. Consequentialism chooses alternatives of actions representing a more active way of the realising these values, while deontology is more passive in this respect.

Value structure is marginal in Pettit's theory of virtual consequentialism. He does not give a clear definition of his core values. The basic features of his understanding of values are plurality and the instrumental relation to values. He does not develop a value structure for his theory and individual values are dealt with rather randomly.

On the other hand, Amartya Sen does not formulate the complete value structure of his theory, however, he clearly says that freedom and rights are the main values in his evaluator relative theory. He criticises utilitarianism because it makes all values, except for utility, instrumental values.²⁶ "Freedom may be valued not merely because it assists achievement, but also because of its own importance, going beyond the value of the state of existence actually achieved."²⁷

Sen sees a close connection between the realisation of the values of freedom and rights with the moral agent's actions because the agent considers his/her own interests, it is reasoning, deciding and evaluating many phenomena from the "agent-relative" perspective. Sen distinguishes two basic kinds of freedom: "well-being freedom" and "agency freedom". According to him, "agency freedom" is broader than "well-being freedom". "Well-being freedom" includes the ability of man to achieve well-being. The "agency freedom" is associated with the fact that the person is free to achieve any aim or value that he/she considers important. Personal agency cannot be understood without taking personal aims, objects, obligations and, more broadly, personal theories of good into consideration. While "well-being freedom" is freedom to achieve something concrete, for example well-being, agency freedom is not aimed at one goal only, but it is freedom to achieve what a person as responsible agent decides to achieve or should achieve. The nature of agency freedom thus becomes quite different from a "well-being freedom", which focuses on particular objective and value opportunities.²⁸

Although both aspects (well-being and agency freedom) are important, according to Sen, each of them is important in a different way. From one perspective, a person is understood as acting and judging agent, while from the other one, a person is understood as an agent whose interests and advantages should be considered. In connection with the idea of freedom, there is the tendency of intrinsic plurality. Sen calls power and control two different elements of freedom. Personal freedom can be expressed as the power to achieve one or other result. Personal freedom also depends on whether what is chosen will be respected and whether corresponding issues will be realised. Sen calls this element of power effective power. Effective power is not associated with the mechanism and process of control.²⁹

With respect to rights, Sen rejects both deontological and utilitarian approaches. According to him, deontological approaches are not able to justify rights associated with Berlin's conception of positive freedom. This problem also applies to negative freedom. Sen stresses that in order to prevent the violation of freedom of one person, one must often violate the freedom of another. He also rejects the utilitarian approach to rights permitting sending people to fight with wild animals to please the spectators.

²⁵ Pettit, P., 'The Consequentialist Perspective', p. 126.

²⁶ Sen, A., *On Ethics & Economics*, Oxford-Cambridge, Blackwell 1992, p. 49.

²⁷ *Ibid.*, p. 60.

²⁸ Sen, A., 'Well-Being, Agency and Freedom', *The Journal of Philosophy* 82 (1985), 4, pp. 203-204.

²⁹ *Ibid.*, p. 209.

The utility of the spectators would trump the death of those sacrificed.³⁰ Sen sees the consequentialist goal rights systems as the way out of this dilemma. According to Sen, such strategy forms a broad class of systems. Moreover, the realisation or non-realisation of rights is the evaluative element of the relations. "Rights-consequence" systems are sensitive to the evaluation of consequences, but this does not make them fully consequentialist in the traditional sense. Another feature of these systems is that, in spite of their orientation to rights, they do not reject the instrumentality of rights.³¹ Building rights into consequentialist ethics, according to Sen, differs from deontological ethics in two aspects at least: it does not reject the possibility that rights can be overridden for the sake of other benefits and it requires the evaluation of duties through consequentialist analysis of mutual dependence, which can be done in the evaluator - relative form. Sen concludes that "[T]he relative importance of different types of rights and duties must depend ultimately on the comparative analysis of consequences and their evaluations."³²

Moral rights, which are to be appreciated and realised (not only respected in the form of limitations), according to Sen, can serve as the way out for self-interested behaviour.³³ In the context of consequentialism (non-utilitarian), Sen finds the realisation and consideration of the idea of general independence in relation to the application of the rights in society very important.³⁴ It means that in the decision or evaluation process, it is not necessary to consider only the intrinsic value of certain objects, but also their instrumental value and the consequences for other things: "...it would be a mistake to ignore consequences even when one is dealing with intrinsically valuable objects. The case for consequential reasoning arises from the fact that activities have consequences. Even activities that are intrinsically valuable may have *other* consequences. The intrinsic value of any activity is not an adequate reason for ignoring its instrumental role, and the existence of instrumental relevance is no denial of its intrinsic value."³⁵

Sen's value structure shows, above all, his primary interest in economic theory. Regardless, it creates a space (although not necessarily adequate) for development of further values associated with basic values of his theory, it means with freedom and rights. Justice belongs to these other values. According to him, justice can be realised only in connection with actual freedom among different people.³⁶ Sen understands actual freedom as a choice between different ways of life, so this is an ability of a person to achieve it through work, action and being.³⁷ Justice, in his understanding, is part of people's freedom to choose their ways of life. In connection with this, Sen criticises Rawls' theory of freedom, because neither primary goods nor rather broadly defined resources, in fact, can satisfy needs without actual freedom. Finally freedom is a constitutive element of justice.³⁸

Comparison of Pettit's and Sen's theory shows that while Pettit's theory is better in the theory of right, Sen's is richer in the theory of good. The core of Pettit's theory are formal criteria for the stipulation of the rightness of action, and the core of Sen's theory are positive moral values. Positive aspect of Sen's theory is that he also applies fundamental moral values to the economic activities and it creates a very important space for social career of the individual (for his/her moral career as well). Freedom, rights and justice, then, have basic and decisive importance in Sen's theory.

³⁰ Sen, A., 'Rights and Agency', *Philosophy & Public Affairs* 11 (1982), 1, pp. 3-39 (cited according to version published in S. Scheffler (ed.), *Consequentialism and its Critics*, Oxford, Oxford University Press 1988, pp. 187-223).

³¹ *Ibid.*, p. 199.

³² *Ibid.*, p. 223.

³³ Sen, A., *On Ethics & Economics*, p. 57.

³⁴ *Ibid.*, p. 73.

³⁵ *Ibid.*, p. 75.

³⁶ Sen, A., 'Justice: Means versus Freedoms', *Philosophy & Public Affairs* 19 (1990), 2, p. 112.

³⁷ *Ibid.*, p. 114.

³⁸ *Ibid.*, p. 121.

I should point out that moral values cannot be identified with some kinds of ethical theories only on the basis of formal criteria. What is decisive is the content included in moral values in real life situations. Relations among values and the way of their realisations are important as well. Finally, it means that it is wrong to argue that some values are utilitarian or consequentialist and others deontological if one does not identify the exact content of those values. For instance, most ethical theories have dealt with the value of happiness. Nevertheless, it does not follow that all theories should be included, for example, in utilitarian theories simply because utilitarianism considers happiness to be one of its basic values. Kant and Hegel have dealt with the value of utility and consequences as well, but that does not mean they should be considered utilitarians or consequentialists. It also concerns such moral values like freedom, rights, justice, etc.

Another significant field which is dealt with by all versions of non-utilitarian consequentialism is the relation of the moral agent to values in terms of the extent to which the values should be considered as agent-neutral (neutral from the point of view of a moral agent) or agent-relative. The problem of impartiality or partiality in the reasoning, decision and action of a moral agent raises the question of whether a moral agent has to be only an impartial observer, or value judge regardless his/her own interests, personal plans and projects or if he can consider, his interests, plans and projects as well. Different versions of non-utilitarian consequentialism agree on this issue, though they can be characterised by two approaches. On the one hand, Pettit argues that only agent-neutrality is right and corresponds to the principle of universality and should be equally applied to all moral agents. On the other hand, other kinds of non-utilitarian consequentialism, including ethics of social consequences accept agent-relativity.

However, Pettit's agent-neutrality is not the same as utilitarian agent-neutrality. Utilitarianism almost rejects the possibility of considering the interests and needs of a moral agent. The decisive criterion for judging the interests of a moral agent is what achieves the best results or the greatest utility, happiness or fulfilment of desires in general. Pettit rejects agent-relativity because it does not provide a notion of goodness required by all at the same time.³⁹ According to him, it could lead to non-teleological positions being understood as forms of consequentialism. Egoistic and selfish attitudes to values could then be understood as consequentialist. He gives an example to prove this danger for consequentialism. Let us imagine two mothers, A and B, who believe that it is right to prefer their children in certain contexts. Let us suppose they are in the situation in which neither can act towards her children without interfering with the other's action towards her children which means they are in direct competition. According to the relativist view, each of them will do what she considers right. She will be motivated to do everything in favour of her children regardless of what it could mean for the other children. According to Pettit, such moral commitment can lead to the civic wars.⁴⁰

According to him, consequentialism rejects the theories providing space for appreciating relativized values.⁴¹ The universalizability in consequentialism is, according to him, understood in neutral way, which means that rightness is a quality common from all perspectives. He rejects possibility that rightness could be a relativist value in some contexts at least. If universalizability is understood in neutral way, then there will be no problem to universalise any judgement about rightness because it will include neutral value.⁴² According to Pettit, "The agent-relative and restricted forms of consequentialism are

³⁹ Pettit, P., 'The Consequentialist Can Recognise Rights', p. 44.

⁴⁰ Pettit, P., 'The Consequentialist Perspective', p. 149. Pettit defends a position criticised by himself in connection with deontological ethical theories and their relation to the criticism of consequentialism. He criticises the opponents for attributing their own conclusions to consequentialism (Pettit, P., 'Consequentialism and Respect for Persons', p. 124; Pettit, P., 'Consequentialism', p. 234; Pettit, P., 'Consequentialism and Moral Psychology', *International Journal of Philosophical Studies* 2 (1994), 1, p. 1). However, he also attributes to the agent-relative position the egoistic and selfish features of conduct and action, although it is not always true that the relative position can necessarily lead to egoism and selfishness.

⁴¹ Pettit, P., 'The Consequentialist Perspective', pp. 130-131.

⁴² *Ibid.*, p. 145.

unconvincing... because of the central motivating idea which is extra-consequentialist. There is nothing which could evoke the right option, but the right option is one which produces good. As part of the agent-relative approach, there are no goods which all people should be desiring at once. The restricted approach finds the production of good to be relevant for some options, but not, arbitrarily, for all of them.”⁴³

However, Pettit is ‘extremist’ in his presentation of dangers of agent-relativity because he deliberately identifies this position with egoism (which is not the same). This leads him to the dangers of civil or moral war.⁴⁴ I do not think that it is a sufficient reason against agent-relative and partial position. Agent-relativity does not entail non-consequentialism because the main criterion of consequentialism (non-utilitarian) is not agent-neutrality. More important, from this point of view, is preferring the consequences as the main criterion for reasoning, deciding, acting and judging, not agent-relativity or agent-neutrality. Utilitarianism insists on the latter, causing many problems, one of them being how to cope with critique concerning the integrity of a moral agent.

It seems that Pettit tries to retain the purity of non-utilitarian consequentialism. It is quite disputable. I believe that there are ways to develop agent-relativity in non-utilitarian consequentialism as well. Also, in the example, it is possible to find situations in which agent-relativity is acceptable for non-utilitarian consequentialism. I do not argue that all positions have to be acceptable in this way. On the other hand, we do not want to construct these cases in the way Kant did. In Kant’s example, the servant decided to lie to protect his lord from murder, he helped him escape, but the lord was run over by the horses in the street and killed. According to Kant, the servant was guilty for his death.⁴⁵

Pettit is aware of the fact that such his view forms obstacles for solving many other situations. Therefore, he considers the situations with the exceptions in the agent-neutrality of a moral agent. He deals, for example, with the issue how it is possible to justify our care for our own children. How can agent-neutrality be defended, when the agent should be a loving parent. Let us think about this problem from the following perspective: the parent has to consider how he can serve the general value of children the best since the children trust their parents.⁴⁶ According to him, it has to be clear in these cases that the best way for the agent to support this value is to adopt the habit of reasoning about one’s action in relation to this value. Therefore, the agent has to accept the self-restrictive approach in thinking in a more concrete way justifying the neutral value. So such a consequentialist is a self-restrictive consequentialist, but not a consequentialist who always and everywhere sees only the final values have to be applied.⁴⁷ Considering this position in the context of his other views which concern his understanding of loyalty and respect for persons, we can draw conclude that Pettit’s version of non-utilitarian consequentialism has two forms. One them is maximising and the other one is realistically restrictive.⁴⁸

Amartya Sen is one of the first theorists conclude that it is possible to combine consequentialism with the agent-relativity. Nevertheless, Sen realised that this is possible, only outside utilitarian consequentialism, which is narrow and inadequate.⁴⁹ According to him, utilitarian understanding of the person

⁴³ Pettit, P., ‘The Consequentialist Can Recognise Rights’, p. 44.

⁴⁴ But (civic) wars are often motivated by non-egoistic values and ideals such as national or religious ones. Often it is the non-egoistic character of the motives that makes them seem legitimate or even obligatory (thanks for this point to D. Birnbacher).

⁴⁵ Kant, I., ‘The Metaphysical Principles of Virtue’, I. Kant, *Ethical Philosophy*, Indianapolis-Cambridge, Hackett 1983, p. 93; Kant, I., ‘On a Supposed Right to Lie Because of a Philanthropic Concerns’, I. Kant, *Ethical Philosophy*, Indianapolis-Cambridge, Hackett 1983, pp. 162-166.

⁴⁶ Pettit, P., ‘The Consequentialist Perspective’, p. 157.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 158.

⁴⁸ I will continue exploring this issue in the next part of the paper.

⁴⁹ Sen, A., *On Ethics & Economics*, p. 58.

is unable to distinguish its various aspects and it tries to motivate normative evaluation only on the basis of well-being and utility.⁵⁰

Sen argues that agent-relativity enables consequentialism to avoid many problems criticised by many opponents. According to him, a special sense of responsibility that a person feels to his family or friends can influence his moral judging. If it is connected with evaluating the goodness of results, it can be argued that this partiality means violation of the demands of universalizability characteristic for most ethical theories since Kant. While this partiality can be considered to be a moral weakness, it is less clear that it is in concrete cases. Consider whether one should give a toy to a child in the street or to his own child. Sen concludes that the person is right if he gives it to his own child. The principle of universalizability is respected because everybody would do the same.⁵¹ Compare to Pettit, who criticises the agent-relativity for its inability to meet the requirement of universalizability, Sen's example shows that there are agent-relative situations which lead to acting and pursuing values demanded of all moral agents. Therefore, the claim for universalizability can be applied in the context of consequentialist agent-relativity.

According to Sen, there is "[N]o compelling reason why a morality that is sensitive to the differences in the position of people *vis-à-vis* states (including actions that bring the states about) should not permit—indeed require—that different people evaluate the same state differently."⁵² He is aware of the fact that his demand or claim for relativity of evaluation is in sharp contrast with traditional consequentialist approaches based on universality and objectivity of evaluation. However, he argues that his approach enables us to use these categories of moral thinking that are impossible in traditional consequentialist forms. The advantage of his approach is that it allows for the possibility of accepting agent-relative values. "[D]eontological values can, in fact, be accommodated within consequence-based evaluation through evaluator-relative outcome moralities. This would yield doer relativity and viewer relativity of *action* judgements of the kind imposed by deontology, but will operate through consequence-based reasoning."⁵³

Donald Regan criticises Sen for the fact that the "evaluator-relative" position does not allow the moral agent to give sincere advice to others because everybody will consider above all his interests.⁵⁴ Therefore, Regan, like Pettit, identifies agent-relativity with egoism or even selfishness. It is as if considering the interests of other people was possible only from the perspective of agent-neutrality and impartiality. Is it a manifestation of (perhaps hidden) distrust to a moral agent? On the one hand, Regan and Pettit are ready to believe that the moral agent can be impartial to all affected agents in his/her effort to achieve maximisation of happiness, benefit, etc. On the other hand, they do not believe that the moral agent is able to judge his/her interests partially and also objectively in the context of the interests of other affected agents.

Objectivity and impartiality are semantically incompatible notions, they are neither synonymous nor identical in some contexts. Objectivity and partiality need not be opposed and need not necessarily exclude each other under some circumstances. I consider certain inter-human relations fundamental. It would thus be absurd to consider them to be on the same level as the relations to alien people or even to be excluded from our considerations (I mean especially family, work and friendship). The basic condition for the harmony of objectivity and partiality is that the partial relations must not be preferred in the form damaging the legitimate interests of other affected persons. It means it is wrong to prefer a friend over a professionally more qualified person. Nevertheless, it must be said that, in this connection, par-

⁵⁰ Sen, A., *Resources, Values and Development*, Oxford, Basil Blackwell 1984, p. 308; Sen, A., *On Ethics & Economics*, p. 59.

⁵¹ *Ibid.*, pp. 285-286.

⁵² Sen, A., 'Rights and Agency', S. Scheffler (ed.), *Consequentialism and its Critics*, Oxford, Oxford University Press 1988, p. 213.

⁵³ *Ibid.*, p. 222.

⁵⁴ Regan, D., 'Against Evaluator Relativity: A Response to Sen', *Philosophy & Public Affairs* 12 (1983), 2, pp. 93-112.

tiality of reasoning must not be identified (consciously or unconsciously) with preference for one's own person, which means with egoism and selfishness.

All moral agents (individual as well as social) should be interested first in being objective and then partial because the right people in the right positions can contribute more to the goodness of us all. Thus it can be said that it is not impartiality, but reasonable partiality is basic. Thus, agent-relativity and partiality are not to be excluded. Such an approach creates a sufficient space for fulfilling the requirement of universalizability. It accepts that every agent should fulfil requirements associated with his moral obligations to those close to him/her. On the other hand, every agent should accept or consider the legitimate interests and needs of other affected moral agents.

In his theory of satisficing consequentialism, Michael Slote dealt with the theory of right than with its value structure. Nevertheless, partial analysis of the acceptability and non-acceptability of particular values in traditional consequentialism shows, according to Slote, that many values of morality are simply outside consequentialist ethical consideration. He finds consequentialist inability to value charity, and good deeds to be one of its most negative features. In his view, utilitarianism reduces the moral values only to utility, happiness, pleasure, etc.

Slote criticises utilitarian consequentialism for neglecting personal needs, interests and projects as well. He sees the advantage of his theory of satisficing consequentialism in the fact that this version achieves many positive results thanks to its "[A]gent-relative permissions to pursue one's own projects and concerns."⁵⁵ His satisficing consequentialism focuses more on the realisation of personal good than on the good at all. Then a value of action is considerably dependent on production of enough good in general, especially for the agent. Therefore, this version of non-utilitarian consequentialism "[I]n effect then allows various sorts of *compromise* between the demands of impersonal morality and personal desires and commitments. To that extent, it allows greater scope for personal preferences and projects than traditional optimising act-consequentialism does."⁵⁶ For example, he mentions the situation of a doctor who has decided to help human suffering by voluntarily leaving to work in India. Why to India? According to Slote, the act utilitarian asks if the greatest suffering was in India. The doctor's decision to go to India could be influenced, for example, by his admiration for Indian art. Can it be said that he has decided incorrectly if the greatest suffering is not in India? No, because he has considered both the need to reduce suffering in the world and his own interests and projects. Unlike Pettit, in connection with the doctor's decision, it is impossible to consider this decision as an act of selfishness or egoism leading to civil or moral war. Of course, the doctor's decision, despite his consideration for his own interests, does not lead to non-consequentialism. It is fully compatible with universalizability. It can be argued that it would be right to require that everybody in a similar situation decide in the same way. Slote finds action motivated by love important as well. However, he is aware of the fact that it is difficult to justify the moral preference for one's own children in traditional consequentialist theory. An example would be a parent who must decide between rescuing his own child and achieving the best consequences. Traditional consequentialist denies that one may justify morally the action leading to rescue his own child. According to Slote, traditional "[C]onsequentialism typically assumes that moral truth is best understood if one takes an impersonal standpoint, if one gets outside of oneself and views oneself."⁵⁷

Also according to Frank Jackson, consequentialism which accepts a broader than utilitarian value basis is compatible with agent-relative right action. Such action is often directly aimed at achieving good consequences for persons and plans close to the agent. According to Jackson, consequentialism can be agent-relative by manifesting itself in action associated with family, friends, colleagues, his/her

⁵⁵ Slote, M., *Beyond Optimizing: A Study of Rational Choice*, Cambridge-London, Harvard University Press 1989, p. 29.

⁵⁶ Slote, M., 'Satisficing Consequentialism', P. Pettit (ed.), *Consequentialism*, Aldershot-Brookfield, Dartmouth 1993, p. 370.

⁵⁷ Slote, M., *Common-Sense Morality and Consequentialism*, London-Boston, Routledge & Kegan Paul 1985, p. 101.

own projects, etc. Jackson's kind of consequentialism differs substantially from the utilitarian understanding of the individual and his interests in relation to the community and its interests.

When we act, according to Jackson, we have to decide according to what is best for us in the given moment, not what will be suitable for us sometimes in the future. Therefore, what is most important for Jackson is the subjective probability function of the moral agent, i.e., the agent's probability evaluation of the results of his/her action based on his/her momentary knowledge of the decision conditions. Of course, in deciding about what to do in the particular moment he/she has to take into account what he/she will be doing in the future. In his view, what is usually valid for the moral agent is that he/she can work better on the plans including himself/herself, family and friends rather than other people. Jackson gives the example of Jones, who has to decide whether to teach either a history or a philosophy course. She is professionally eligible to teach both courses. But since she is rather interested in philosophy, we can suppose then that her results in philosophy will be better. According to Jackson, similar examples show that chances for success are usually better when we work in the field we like (and with a small group of close people) rather than working with people with whom we are not familiar. Of course, there are some exceptions following from human psychology. Jackson's example is Mother Teresa and her charity activities.⁵⁸ Jackson concludes "[O]ur conviction that a morally good life gives a special place to responsibilities toward a smallish group."⁵⁹

IV. Pettit's virtual consequentialism

Pettit's theory of *virtual consequentialism* is a partial exception to this kind of non-utilitarian consequentialism. Pettit, in addition to agent-neutrality considers maximising to be an inevitable supposition for retaining the consequentialist character of his theory. He appeals to three requirements of standard consequentialism: every state of the world has an evaluator-neutral value; right option is that which maximises of the objectively probable value; right option should be used at the decision.⁶⁰ However, Pettit is not always consistent. At one place, he defines consequentialism in contrast to deontology in connection with one's relation to values in terms of whether one is promoting or honouring values. Elsewhere, he claims that "[R]oughly speaking, consequentialism is the theory that the way to tell whether a particular choice is the right choice for an agent to have made is to look at the relevant consequences of the decision: to look at the relevant effects of the decision on the world."⁶¹ I do not wish to argue that Pettit's ideas concerning the nature of consequentialism are contradictory because they concern different aspects of consequentialism. I only want to show that both agent-neutrality and maximising are not common to all his definitions. Hence, Pettit hovers somewhere between non-utilitarian consequentialism (which consists, above all, in evaluator relativity, satisficing consequentialism, probabilistic consequentialism and the ethics of social consequences) and utilitarianism itself. Most of the above given ethical theories have shifted from utilitarianism more than Pettit's theory of virtual consequentialism. Connection with utilitarianism stems from his commitment to agent-neutrality and maximisation. However, it is necessary to emphasise that his positions are not identical with utilitarianism. I have already said that Pettit admits a self-restrictive consequentialist approach to realising neutrality. A similar approach is evident in what he says about maximisation.

On the one hand, Pettit argues that "[A]s a consequentialist I must recognise the standard of what best promotes value as the supreme moral ideal."⁶² According to him, the promoting of value should be defined not by maximising actual value, but by maximising expected value. There, he ignores the difference between reasonable maximising and subjectively maximising expected. The maximising of

⁵⁸ Jackson, F., 'Decision-Theoretic Consequentialism and the Nearest and Dearest Objection', *Ethics* 101 (1991), 3, pp. 461-482.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 481.

⁶⁰ Pettit, P., 'The Consequentialist Can Recognise Rights', p. 43; Pettit, P.-Brennan, G., 'Restrictive Consequentialism', pp. 125-126.

⁶¹ Pettit, P., 'Introduction', p. xiii.

⁶² Pettit, P., 'The Consequentialist Perspective', pp. 167-168.

expected value gives a clearer idea about promoting because it means that the agent decides to realise value and acts in time of choice.⁶³ Therefore, Pettit acknowledges a problem with practically promoting the mentioned highest moral ideal. This problem manifests itself in two levels: on the one hand, he specifies his understanding of maximising through the inclusion another factor in his definition. This factor concerns the fact that the moral agent has to achieve a moral ideal achievable for him/her. Another requirement making the achievement of the highest moral ideal less difficult is that the agent can be asked to achieve only if others are similarly required in similar situations.⁶⁴

The second level in which Pettit's awareness of the difficulties concerning the application of maximising manifests itself relates to the psychological qualities of a moral agent. He accepts the fact that the moral agent's psychology plays a significant role. Decision and action are not based only on calculation, but motives, desires, opinions, etc. play an important role as well. He concludes that restricted moral judgements are possible for the consequentialist meaning that one can choose the less than best option. According to him, the consequences should be elusive and vulnerable in some unconscious activities or in situations when calculation of the consequences would mean waste of time.

To justify his restrictive approach, Pettit gives an example of loyalty to family or friends, in relation to whom he does not consider it necessary to calculate in the traditional consequentialist way. He defends fulfilling these requirements regardless of whether they bring the best possible result.⁶⁵ Nevertheless, he rejects Slote's alternative model of *satisficing consequentialism*.

Slote's starting point is his belief that it is possible to separate the idea of rightness of action based on consequences from the idea of the rightness of action based on achieving the best consequences.⁶⁶ Slote uses an example from everyday experience to justify his arguments. Everybody has been in the situation when he/she refused another meal because he/she had eaten enough. Slote concludes that we need not always be maximalists, and that we should rather moderate our desires and needs. According to him, such moderation need not be irrational at all. In his view, satisficing does not necessarily mean asceticism, but constitutes something between asceticism and the maximisation of satisfaction.⁶⁷ Slote also warns that it does not mean an explicit rejection of the better and acceptance of the good enough.

According to Slote, satisficing allows for charity and performing good actions. He sees this as the main advantage of this kind of non-utilitarian consequentialism because it creates a broader space for the acceptance of these values rejected by traditional consequentialism. On the other hand, Slote reminds, "It does not imply that it could be rational actually to *reject* the better for the good enough in situations where both were available."⁶⁸ According to him, the advantage of the "satisficing" position, in addition to other advantages, is in the way it approximates consequentialism to common sense morality. Hence, it opens new possibilities for consequentialism. Slote thinks that it is possible to overcome limitations and shortcomings of both moral attitudes in the symbiosis of satisficing consequentialism and common sense morality. On the other hand, Slote is aware of the fact that these attitudes bring him in to conflict with traditional kinds of consequentialism. According to him, this conflict can influence

⁶³ Pettit, P., 'Consequentialism and Moral Psychology', p. 11.

⁶⁴ Pettit, P., 'The Consequentialist Perspective', pp. 167-168.

⁶⁵ Pettit, P.-Brennan, G., 'Restrictive Consequentialism', pp. 125-142.

⁶⁶ Slote, M., 'Satisficing Consequentialism', pp. 351-375.

⁶⁷ Therefore, I find necessary to publish definition of satisficing according to the dictionary: "[To] decide on and pursue a course of action that will satisfy the minimum requirements necessary to achieve a particular goal." (Simpson, J.A.-Weiner, E.S.C. (eds.), *The Oxford English Dictionary*, Oxford, Clarendon Press 1989, 2nd edition, vol. 14, p. 504). Slote gives a definition of this term as follows: "[W]e may rationally seek less than the best for ourselves and sometimes even reject what is better for ourselves for what is good enough." (Slote, M., *Beyond Optimizing: A Study of Rational Choice*, p. 8).

⁶⁸ Slote, M., *Beyond Optimizing: A Study of Rational Choice*, p. 12.

future of consequentialism.⁶⁹ His theory helps specify the features of non-utilitarian consequentialism, but, on the other hand, it risks abandoning consequentialism for virtue ethics.⁷⁰

Pettit has denied that satisficing consequentialism is rational because it is not possible to justify rationally one's decision in a situation in which one has two equal possibilities, namely maximising and satisficing (where one should prefer the latter). "What Slote means by satisficing is something better described as "submaximising". It is not strategy for choosing without having to enumerate and evaluate all options completely but a procedure for choosing among options when, as in the maximising approach, they have already been fully enumerated and evaluated."⁷¹ In spite of Slote's arguments, Pettit argues that it does not concern only the individual cases, but all considered things. He considers Slote's examples as having limited validity. Besides, according to Pettit, these cases do not demonstrate that agents do not decide according to their best possibilities and their knowledge. According to Pettit, consequentialism has to prescribe the maximisation, not a form of "sub-maximising."⁷² However, he is willing to accept "satisficing" in situations when there is not enough time for the calculation all possible consequences.⁷³

Pettit's rejection of Slote's satisficing consequentialism can be criticised for its attempt to present the exclusive rightness of his virtual consequentialism. On the other hand, he can also be criticised for misinterpretation of Slote's arguments. All views show that Slote does not reject a possibility of achieving the maximum good, but he denies that maximisation as the only criterion acceptable for consequentialists. It allows consequentialism to accept every action (from ascetic to maximising) as right. Of course, only in case the action is aimed at promotion of the moral good. Therefore, Pettit, in difference from Slote, has entirely opposite view.⁷⁴

Though Pettit has criticised satisficing for its alleged demotivation and irrationality, his "restrictive" position is similar to the "satisficing" position. In both cases there is a choice of less than maximum possible good, and, in both cases, the reasons for such a moral agent's choice are subjective. Among the subjective aspects of the "restrictive" position are, for example, the acceptance of loyalty to family and friends and respect for the dignity of the person. Therefore, the difference between them is that "satisficing" accepts agent-relativity and, finally, is optional. On the other hand, the "restrictive" position is based on agent-neutrality and, above all, is the result of a forced decision based on external circumstances which, for various reasons, do not allow maximising the moral good (especially subjective moral good). Using criterion of simplicity to the moral agents, we should conclude that Slote's "satisficing" position should be preferred to Pettit's "restrictive" one. The former is less demanding.

Amartya Sen does not exactly deal with the issue of maximising, but he has indicated in several contexts that his evaluator relative theory is applicable only in relation to broad consequentialism. By broad consequentialism, he means the theory accepting the meaning of consequences, but refuses the idea that

⁶⁹ Slote, M., *Common-Sense Morality and Consequentialism*, p. 60.

⁷⁰ See Slote, M., *From Morality to Virtue*; Slote, M., *Virtue Ethics*, pp. 175-238.

⁷¹ Pettit, P., 'Slote on Consequentialism', p. 402.

⁷² *Ibid.*, pp. 403-405.

⁷³ Pettit, P., 'Satisficing Consequentialism', P. Pettit (ed.), *Consequentialism*, Aldershot-Brookfield, Dartmouth 1993, pp. 378-388; Pettit, P., 'Slote on Consequentialism', p. 402.

⁷⁴ Christine Swanton in her paper entitled *Satisficing and Virtue* argues that Pettit does not interpret Slote correctly, and that he has taken some statements out of context (Swanton, Ch., 'Satisficing and Virtue', *Journal of Philosophy* 90 (1993), 1, p. 35). Further discussions of the "satisficing" strategy of moral reasoning can be found, for example, in Griffin, J., *Well-Being: Its Meaning, Measurement, and Moral Importance*, Oxford, Clarendon Press 1986, pp. 355-356; Carlson, E., *Consequentialism Reconsidered*, Dordrecht, Kluwer 1995, pp. 14-19; Schmidtz, D., *Rational Choice and Moral Agency*, Princeton, Princeton University Press 1995, pp. 28-54; Swanton, Ch., 'Satisficing and Virtue', pp. 33-48; Hurka, T., 'Two Kinds of Satisficing', *Philosophical Studies* 59 (1990), pp. 107-111; Mulgan, T., 'Slote's Satisficing Consequentialism', *Ratio* 6 (1993) 2, pp. 121-134; Cummiskey, D., *Kantian Consequentialism*, New York-Oxford, Oxford University Press 1996, p. 102.

the right action is always the one which produces the best consequences.⁷⁵ Similarly, Frank Jackson argues that "[I]n general it seems to me potentially misleading to speak of consequentialism as giving the moral agent the aim of doing what has the best consequences."⁷⁶ As an example, he gives the kind of spontaneous or even instinctive action that occurs when there is not enough time to consider the possible consequences. According to him, maximising is not a motive for right action in consequentialism: "The right motive for action on the consequentialist view is the agent's beliefs combined with desires that conform to the consequentialist value function, and the consequentialist value function assigns no value as such to maximising expected utility. What ought to move a person to action according to consequentialism are desires which may be represented as ranking states of affairs in the consequentialist way, but maximising expected utility is not a factor in this ranking."⁷⁷

Narrow analysis of the aspects of non-utilitarian consequentialism shows that Pettit's theory of virtual consequentialism hovers somewhere between utilitarianism and other kinds of consequentialism. However, it cannot be considered as utilitarian consequentialism because it supports a plural value structure (though his own is relatively vague), and because it, in certain circumstances, admits the possibility of accepting non-utilitarian attitudes in solving the agent's relationship to some values (e.g., parental love to the children). Also it admits, in some circumstances, the possibility of accepting a non-maximising attitude about promoting moral good. Nevertheless, most of its basic positions are close to utilitarian views. In addition to this, we can also find a similarity with utilitarianism in its propensity to the exclusiveness of its view within consequentialism. He sharply rejects "agent-relativity" and partiality as well as "satisficing". If we consider (in non-utilitarian consequentialism) prevailing common aspects of these theories and, on this ground, extend a number of elements forming the ground of non-utilitarian consequentialism, we would come to the interesting conclusion. It means that the extension of the number of elements defining non-utilitarian consequentialism and a requirement for their acceptance would lead to narrowing a space for the acceptance of some theories as non-utilitarian consequentialist. Concretely, it would affect that the theory of virtual consequentialism would be excluded from non-utilitarian consequentialism. On the other hand, acceptance of the very general elements defining this ethical theory could lead to a situation that some deontological ethical theories could be included. Of course, such a result could evoke undesirable chaos. Maintaining non-utilitarian consequentialism separates its identity more appropriate.

One possible way of understanding Pettit's consequentialist theory within non-utilitarian consequentialism is in terms of broad and narrow non-utilitarian consequentialism. The framework of broad non-utilitarian consequentialism is best clarified by the definition given in the introduction. Its basis would be a broad understanding of consequences and a plural value structure. Virtual consequentialism might than be considered as belonging to broad non-utilitarian consequentialism. Narrow non-utilitarian consequentialism, in contrast, would also include "agent-relativity" and partiality and could accept a non-maximising strategy for promoting moral good (then we can include into broad non-utilitarian consequentialism evaluator relative theory, satisficing and probabilistic consequentialism and ethics of social consequences).⁷⁸

⁷⁵ Sen, A., 'Evaluator Relativity and Consequential Evaluation', *Philosophy & Public Affairs* 12 (1983), 2, pp. 131-132.

⁷⁶ Jackson, F., 'Decision-Theoretic Consequentialism and the Nearest and Dearest Objection', p. 468.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 471.

⁷⁸ But this might exclude Cummiskey's theory from non-utilitarian consequentialism, Cummiskey calls his theory *Kantian Consequentialism*. In spite of the fact that Cummiskey presents his theory as a new form of consequentialism, his starting points and value structure are basically utilitarian. The core of his value structure is happiness, and he pays a considerable attention to pleasure. Therefore, he has presented just the statements about his new value structure and did not give a new value structure. In spite of the fact that he claims the need to put the agent in the foreground, he does so only declaratively because the interest of all has priority. Kant associates the notion of humanity with the idea of human dignity, but Cummiskey merely interpret dignity from the position of contemporary neo-Kantians such as Darwall and Hill. Similarly, rights are not sufficiently investigated in

Nevertheless, Pettit's own definition of virtual consequentialism leads one to doubt whether he is really consequentialist. In spite of his criticisms of "agent-relativity" and "satisficing", Pettit argues that virtual consequentialists should always be, at least implicitly, consequentialist in their reasoning. According to him, consequentialist reasoning can characterise the virtual consequentialist thinking without the agent explicitly or implicitly making any consequentialist calculations. The virtual consequentialist should have an idea about the influence of his actions on the world, and the good he should cause. The agent will do it unreflectively and spontaneously. According to Pettit, he eventually appreciates the value of reflective consequentialist reasoning sooner or later. According to him, this connects consequentialism with virtue ethics. To be the virtuous means to love a good. Virtue theorists argue that loving good is difficult, almost impossible, at least without certain habits of mind and heart. These habits are usually characterised as virtues. The consequentialists, according to Pettit, agree with virtue theorists at least on one point: it is practical wisdom – phronesis, which is celebrated also by the theorists of virtue.⁷⁹ According to Pettit, "[A]gents are not expected to inspect their behaviour continually, or guide their decision-making, by reference to how well it promotes the neutral values that they countenance. But agents are expected always to be ready to go over to such a self-examining, and potentially such a self-reforming, mode. They will be expected to do so whenever they are challenged by their fellows about their behaviour; they will be expected to recognise the validity of such challenges and the requirement to respond. And they will be expected to do so, more generally, whenever there is reason to think that their behaviour may not indeed be optimific. Such reason will be available so far as agents have not thought about the matter for some time, or have not thought about it since the appearance of some change in their circumstances."⁸⁰

Therefore, virtual consequentialism remains faithful to two basic requirements of traditional consequentialism and also remains a moderate form of consequentialism. Virtual consequentialism can also be interpreted as having two levels. One level is theoretical where traditional consequentialist starting points and approaches are accepted and exercised in slightly modified form. The second level is practical where consequentialist reasoning remains latent or unconscious. The practical level of virtual consequentialism, as Pettit suggests in his essay *Consequentialism and Moral Psychology*, allows a space for non-consequentialist, including deontological moral reasoning. Pettit supposed a spontaneous transition from unreflective reasoning about the consequences to the reflective, consequentialist reasoning. Therefore, he does not formulate consequentialist moral reasoning as the inevitable requirement. This enabled non-consequentialist theories could not fulfil strictly defined consequentialist criterion in the practical level, and despite it to be, with a benevolence, included among the consequentialist ways of reasoning.

Some may doubt that Pettit's position is truly consequentialist even though it can be characterised as "consequence-sensitive", because it accepts to some extent, the consequences of action.⁸¹ However, Amartya Sen does not consider "consequence-sensitive" attitude as consequentialist because we can find in almost every ethical theory the consideration of consequences to some extent.⁸² The ethics of Aquinas, Kant and Hegel, are "consequence-sensitive" in this sense. Pettit acknowledged this problem

Cummiskey's version. At most Cummiskey refers to Mill. He does not justify his new value orientation or structure, which he wanted to introduce into consequentialism. It is also interesting that he does not deal with Kant's assessment of consequences at all. He mentions Kant's objections against utilitarianism, but ignores his view on consequences (which some Kantians such as Hill and Reath have dealt with - Hill, T.E., Jr., 'Kant on Responsibility for Consequences', *Jahr Recht Ethik* 2 (1994), pp. 159-176; Reath, A., 'Agency and the Imputation of Consequences in Kant's Ethics', *Jahr Recht Ethik* 2 (1994), pp. 259-281). For this reason, Kantian consequentialism cannot be considered non-utilitarian consequentialism.

⁷⁹ Pettit, P., 'Consequentialism and Moral Psychology', pp. 15-16; Pettit, P., 'The Consequentialist Perspective', pp. 160-161.

⁸⁰ Pettit, P., 'The Consequentialist Perspective', p. 160.

⁸¹ Sen, A., *Resources, Values and Development*, pp. 297-298.

⁸² *Ibid.*, pp. 312-313.

later,⁸³ stressing that consequentialist reasoning must be intentional. Hence, "consequence-sensitivity" is retained at the practical level, however, it is followed by intentional, not by spontaneous transition to the reflective consequentialist reasoning. This shift in Pettit's thinking can be reproached because the transition from spontaneous to intentional consequentialist reasoning is not a result of the moral agent's moral development, but is based on pressures from the outside, on pressures from the other people. Accepting intentional consequentialist reasoning at the practical level means the rejecting non-consequentialist reasoning. It is obviously valid only in relation to this form of reasoning and not in relation to the sensitiveness to consequences, which can also be the intuitive or non-consequentialist. Nevertheless, Pettit effectively shows that the sensitiveness to consequences of action is an integral part of life for a majority of moral agents. This is not an example of the bondage of spirit, which is shown only in moral weak or intellectually arrogant people as the opponents hold.⁸⁴

Conclusion

There is a general agreement that the age of complete philosophical and ethical theories has been overcome, that is also why the philosophy of life cannot be understood as complex and perfect. Nevertheless, contemporary ethical theory, including consequentialism and non-utilitarian consequentialism, has become so academic that it has been unable to influence moral practice significantly. Non-utilitarian consequentialism is a relatively new ethical tendency and its impact is roughly moderate. This lack of influence stems from the focus on establishing theoretical starting points rather than on the analysis of problems in moral practice. One of the reasons that these well-known theories have not developed properly is the fact that these ethical theories are taken as marginal in the hierarchy of interests of their authors. Pettit has developed virtual consequentialism besides his main field - political philosophy. Sen has developed consequentialism besides his economic theory⁸⁵ and Jackson has created it besides his philosophy of mind.⁸⁶ Despite this fact, consequentialism (including non-utilitarian consequentialism) is one of the most significant phenomena of contemporary ethical theories. It is accepted also by critics, however, there is a great opportunity to develop a non-utilitarian version of consequentialism within applied ethics, especially in bioethics, business ethics, etc.^{87 88}

⁸³ Pettit, P., 'The Consequentialist Perspective', pp. 92-174.

⁸⁴ Pettit, P., 'Consequentialism and Moral Psychology', p. 2.

⁸⁵ Amartya Sen was awarded the Nobel prize for economics in 1998, making him the second consequentialist - economist. In 1994, John C. Harsanyi was awarded the Nobel prize for economics.

⁸⁶ Slote has changed his orientation from satisficing consequentialism to virtue ethics. He continues defending his original principles without using consequences as starting -point criterion. See his *From Morality to Virtue* (1992), *Virtue Ethics* (1997, pp. 175-238), and *Morals from Motives* (2001).

⁸⁷ See for example Herissone-Kelly, P., 'Bioethics, Rights-Based Consequentialism, and Social Reality', Matti Häyry, Tuija Takala, and Peter Herissone-Kelly (eds.), *Bioethics and Social Reality*, Amsterdam - New York, Rodopi 2005, pp. 161-171; Gluchman, V., 'Miesto humannosti v etike socialnych dosledkov' [The Position of Humanity in the Ethics of Social Consequences], *Filozofia* 2005, 60(8), pp. 613-623, but also Mulgan, T., *Future People: A Moderate Consequentialist Account of our Obligations to Future Generations*, Oxford, Oxford University Press 2006, etc.

⁸⁸ For helpful comments, I am particularly grateful to Dieter Birnbacher, Erik Carlson, Philip Pettit, and David Weinstein.

Marta Gluchmanová

Eticko-morálna a pedagogicko-psychologická problematika negatívnych prejavov správania detí a mládeže v školskom a mimoškolskom prostredí

Na Slovensku po roku 1989 sa udiali veľké zmeny v mnohých oblastiach spoločenského života, vrátane školstva. V súvislosti so zmenami dochádza často k porušovaniu zákonov, disciplíny a školského poriadku. Je to cena za slobodu a demokraciu? Často sme svedkami toho, že darovanie slobody, ani dostatok peňazí nedokážu dať zmysel identite mnohých jedincov. Na prvý pohľad by sa zdalo, že agresívne sklony majú detí a mládež, ktoré trpia nedostatkom citovej výchovy, zlej situácie v rodinách – chudoba, nezamestnanosť, alkoholizmus rodičov a pod. Ale ako chápať skutočnosť, že narastá aj agresia u detí, o ktoré je dobre postarané zo strany ich rodičov? Ako rozumieť tomu, že je to tak aj u viacerých dospelých detí a mládeže napriek tomu, že žijú v blahobyte, hojnosti, slobode a z hľadiska materiálneho zabezpečenia im nič nechýba? Mnohé generácie sa domnievali, že k šťastiu a spokojnosti človeka stačí dosiahnuť spomínané ciele. No vidíme, že niekedy opak je pravdou, pretože agresivita, násilie a ostatné negatívne prejavy správania v celej spoločnosti, zdá sa, stúpajú. Možno hovoriť o morálnej a duchovnej kríze spoločnosti, respektíve celého ľudstva? Kto je zodpovedný za tento stav? Spoločnosť, štátne inštitúcie, rodina, alebo hlavne u detí a mládeže v školskom veku, sú za to zodpovední pedagógovia? Každý asi svojím dielom prispieva k stavu, v akom sa nachádzame. No často krát sa jedni odvolávajú na druhých a vzniká začarovaný kruh, z ktorého niet úniku, jeho riešenie je v nedohľadne. Zdá sa, že neexistuje účinná legislatíva a kontrola, ktorá by mala na zreteli celkové obmedzenie agresivity v správaní a konaní v rámci spoločnosti. No a narastanie agresívneho správania v spoločnosti sa odráža aj v náraste negatívnych javov v školských zariadeniach.

O prejavoch agresivity a násilia v školskom prostredí pred rokom 1989 sme sa obyčajne ani nedozvedeli. Nepatrilo to k obrazu socialistickej školy a k obrazu formovania uvedomelej mladej generácie. No myslím si, tak ako aj mnohí pedagogickí pracovníci, ktorí v školstve pôsobia už dlhší čas a majú možnosť porovnávať správanie a disciplínu detí a dospelujúcej mládeže, že isté prejavy agresivity a násilia existovali, no nie v takej forme a intenzite ako sa vyskytujú dnes. Ak sa aj prípadne hovorilo o agresivite a násilí medzi deťmi a mládežou, šikanovaní a iných negatívnych javoch v spoločnosti, bolo to obyčajne mimo školských zariadení.

Kde sa vlastne berie u detí a mládeži agresia? Je vrodená, daná ľuďom? Veľmi náročná otázka pre psychologov, lekárov, psychiatrov a ľudí, ktorí sa zaoberajú a podrobne venujú tejto problematike. Preto v súčasnosti, najmä vzhľadom na vyskytujúce sa problémy, je spolupráca pedagóga a psychológa oveľa viac žiadúcejšia. Učitelia, ktorí boli pripravovaní na svoje budúce povolanie, nevenovali sa riešeniu negatívnych prejavov u detí a mládeže, pretože to vtedajšia doba veľmi nežiadala a nepripúšťala si, že o pár rokov bude to niekedy priam akútne. Mnohé prípady, ktoré sa vyskytujú v dnešných školských aj mimoškolských zariadeniach musíme preto riešiť v pedagogicko-psychologických poradniach, vzhľadom na to, že vzdelanie pedagóga, najmä v náročnejších prípadoch, nedovoľuje mu zasahovať do psychiky jedinca tak dôsledne, ako je to v prípade školského psychológa. Nás bude zaujímať problematika násilia a agresie z pohľadu pedagogickej etiky. V školách bol zavedený predmet etická výchova (často nesprávne nazývaný etika). Jej obsahom je výchova k humanistickým ideálom a s tým spojená

snaha predchádzať agresii a násiliu. Napríklad pokúsiť sa vcítiť do pocitov druhého človeka, žiaci mali by si uvedomiť subjektivitu vlastných názorov a postojov, naučiť sa rešpektovať názor a spôsob života spolužiakov, učiteľov, výchovných pracovníkov a iných ľudí, učiť sa konštruktívnej kritike a hlavne často krát absentujúcej sebakritike. Treba klásť dôraz na úctu k iným ľuďom, čo dnešnej mládeži často chýba, sebaúctu a vlastnú zodpovednosť za všetko, čo robíme. Toto všetko by malo byť obsahom etickej výchovy v škole. Ale priznajme si, stačí, aby dieťa bolo vychovávané v takom duchu iba v škole a len na spomínanom predmete? Zaiste nie. Začiatky výchovy treba vštepovať už deťom od najútlejšieho veku. Je to v prvom rade povinnosť a úloha rodičov, pretože obyčajne dieťa vyrastá v bezprostrednom kontakte s nimi, neskôr k tomu pribudne práca pedagogických pracovníkov v predškolských zariadeniach a počas povinnej školskej dochádzky na základnej a strednej škole, ale aj v neskoršom veku, kedy sa človek vzdeláva a za výchovu človeka je zodpovedná aj spoločnosť, v ktorej jedinec žije. Ak niektorý z týchto výchovných činiteľov zlyháva, potom je sťažaná práca pedagóga, ktorý môže vyvinúť aj to najväčšie úsilie, no často krát bezvýsledne, pretože zárodoky negatívneho správania dieťaťa v škole sú vo väčšine prípadov v rodine. Zvlášť je to akútne v prípade, že rodičia nemajú na výchovu svojich detí čas.

Prejavy negatívneho správania v škole

K násilným prejavom v školách dochádza najmä v priestoroch, kde chýba pedagogický dozor. Sú to šatne, chodby, schodištia, WC, prezliedárne na vyučovacie hodiny telesnej výchovy, telocvične, jedálne a pod. No násilné prejavy možno vidieť aj v triedach, hlavne, ak tam ešte nie je vyučujúci, ba niekedy aj počas vyučovacích hodín.

Školy si často krát nechcú pripustiť, že v ich priestoroch žiaci páchajú násilie. V základných školách sa stretávame s menšími prejavmi násilia na prvom stupni, ako napríklad strkanie, prezývky, bitkárstvo, ohováranie, kopanie, posmešky na adresu obete, no s pribúdajúcimi rokmi narastá aj počet prípadov, hlavne na druhom stupni – bitkárske partie, krádeže a rôzne druhy slovnej či fyzickej agresie. Morálnou povinnosťou pedagóga je riešiť tieto prejavy už v ich zárodku, pretože ak ich prehliadame, nepovažujeme ich za dostatočne vážne na riešenie, môže sa stať, že prekročia hranicu, kedy sa bude dať agresivita či násilie v správaní týchto jednotlivcov zastaviť a môže to vyústiť do podobných tragédií ako v USA a Kanade na prelome septembra a októbra 2006, keď sme boli svedkami série školských masakrov, ktoré zasiahli tieto krajiny. Tragédie na školách rozprúdili v Spojených štátoch diskusiu o agresivite, násilí a bezpečnosti škôl. Z elektronických médií a dennej tlače sa dozvedáme o podobných incidentoch a problémoch v ďalších západných krajinách – Veľkej Británii, Nemecku, Nórsku, Francúzsku a iných. V rámci globalizácie začína sa to dotýkať aj Slovenska, hoci zatiaľ nie v takej rozsiahlej miere, ako v spomínaných krajinách. V súčasnosti sa veľa hovorí v súvislosti so slovenským školstvom (ale nielen školstvom) o kríze morálky, netolerantnosti, vzrastajúcom trende agresivity a násilia, vandalizme a podobne. V súvislosti so sociálne negatívnymi prejavmi sa hovorí o „kríze školstva a výchovy“.

V čom vlastne spočíva nemorálnosť agresívnych a násilných prejavov? V prípade fyzického násilia ide o napríklad o bezdôvodné spôsobovanie bolesti a utrpenia obeti násilia, čo ho môže robiť nešťastným a zarmúteným; ak agresor spôsobuje psychické násilie, obyčajne dochádza k ponižovaniu obete, degradácii jej ľudskej dôstojnosti, trpí tým sebavedomie obete, čoho dôsledkom môžu byť ďalšie poruchy v správaní, reči, stresové situácie a podobne.

V období dospievania, ranej adolescencie, majú učitelia obrovský vplyv na sociálny a morálny vývin študentov, keď zdôrazňujú prosociálne správanie rovesníkov a dospelých. Lepšie správanie detí a mládeže v školách dosiahneme tým, že im dovolíme participovať na rozhodnutiach v triede, rešpektujeme názory iných. To všetko pomáha rozvíjať ich zodpovednosť, motivuje ich k učeniu, pozitívne pôsobí na dosiahnutie zručností a lepších výsledkov v škole. Úlohou pedagóga je rozvíjať dobrosrdečné vzťahy v škole a prostredníctvom nej zaangažovať do diania aj ostatných pedagogických pracovníkov, vedenie školy a jej zamestnancov, samozrejme aj rodičov, aby boli príkladom láskavého a úctivého správania pre školopovinnú mládež. (Kidron – Fleischmann, 2006, s. 91)

V školách akosi ešte ťažko si pripúšťame tento fakt, aj keď o ňom každý vie a v pedagogických kolektívoch je dosť diskutovanou témou (škoda, že iba počas prestávok, v zborovni, prípadne v areáli školy). Navonok, ako keby sa vedenia škôl „obávali“ zverejniť tento fakt z dôvodu, aby nebola poškodená reputácia školy, prípadne aby škola nebola zle hodnotená a oni sa „nezviditeľnili“ v tom nesprávnom svetle. Vieme však, že agresivita a násilie existuje aj v našich pomeroch, aj keď jej riešeniu sa venuje pomerne málo priestoru a času. V spoločnosti sú stále dôležitejšie iné témy a problematika školstva sa dostane obyčajne do pozornosti verejnosti či médií pred začiatkom a koncom školského roka, počas maturitných skúšok a prípadne, ak dôjde k nejakým neudhom zo strany študentov či pedagógov v čase školských výletov alebo exkurzií. Myslím si, že je najvyšší čas, aby sa aj u nás uskutočnil dostatočne reprezentatívny výskum tejto problematiky, ktorý by slúžil ako východisko pre hľadanie riešení vo vzťahu k agresívnym a násilníckym prejavom v školskom prostredí. Výsledky prieskumov v západných krajinách, ale najmä v USA (Speaker-Petersen, 2000, s. 69) dokazujú, že najviac násilia páchajú žiaci na druhom stupni základnej školy a počas strednej školy, agresormi sú skôr chlapci ako dievčatá. Tieto morálne negatívne javy treba riešiť v zárodku a čím skôr, pretože, ak si ich nevšímate, môžu mať v neskoršom období, v dospelosti nedozerné dôsledky z hľadiska správania a konania týchto agresívnych a násilníckych jednotlivcov.¹

Na Slovensku nie je dostatok výskumov, ktoré by dokázali lepšie zmapovať situáciu v oblasti, o ktorej hovoríme. V časopise *Pedagogické rozhľady* publikovali dvaja slovenskí psychológovia (Džuka a Jenčová) výsledky prieskumu v stredných školách. Základná otázka spočívala v zistení, či existujú na slovenských stredných školách prejavy násilia žiakov voči učiteľovi. Odpoveď je jednoznačná – áno. Presnejšia odpoveď znie: podľa druhu násilného správania od 5% až po 35% stredoškolských učiteľov uvádza, že za posledných 30 dní najmenej jedenkrát zažilo jeden z opytovaných prejavov: verbálne násilné prejavy, fyzické násilné prejavy, okradnutie alebo manipulácia vecí, nútenie robiť niečo proti svojej vôli, manipulácia s cieľom dosiahnuť sociálnu izoláciu (Džuka-Jenčová, 2005, s. 19).

Spomínaná skutočnosť by mala byť podnetom k hľadaniu príčin a podnetom k uvažovaniu, čo robiť, aby tento trend nemal stúpajúcu tendenciu ako je to v západných krajinách, aby sme sa poučili zo skúseností týchto krajín. Treba prijať patričné opatrenia a na zodpovednosť vyzývať hlavne tých, ktorí sa zaoberajú školskou problematikou a morálne negatívnymi javmi, ktoré sa alarmujúco stávajú súčasťou takmer každodenného života slovenského pedagóga. Podľa výsledkov výskumu na Slovensku aj v zahraničí nárast agresivity a šikanovania u mladej generácie je súčasťou globálneho narastania agresivity a násilia vo svete.

Prvoradou morálnou povinnosťou pedagóga je odovzdávať vedomosti, schopnosti a zručnosti svojim študentom, aby boli po odbornej stránke vybavení a pripravení na život. Avšak prejavy agresivity či iného násilia žiakov počas vyučovania narúšajú prácu učiteľa, ale aj ostatných žiakov zaradených do vyučovacieho procesu. Okrem vzdelávacej aktivity učiteľa, je jeho morálnou povinnosťou aj výchovná činnosť. V spolunažívaní učiteľa so študentmi je dominantné komplexné etické pochopenie vzájomného konania (Aurin-Maurer, 1993, s. 293). V nadväznosti na to možno konštatovať, že so vzrastajúcim vekom žiakov a študentov, s ich vzrastajúcimi kognitívnymi, intelektuálnymi a morálnymi schopnosťami by sa mal učiteľ vo svojom výchovnom pôsobení snažiť o vytváranie primerane partnerského vzťahu, ktorý by sa mal zakladať na vzájomnej snahe o pochopenie postavenia žiaka či študenta a jeho správania či konania na jednej strane a rovnako by aj učiteľ mal vytvoriť predpoklady, vhodnú atmosféru pre to, aby žiaci a študenti dokázali správne pochopiť úlohu učiteľa a jeho postavenie v rámci tohto vzťahu, vrátane jeho morálnej povinnosti a zodpovednosti za ich mravný vývin smerujúci k formovaniu mravne zrelej osobnosti.

¹ S podobnými výsledkami prieskumov sa stretne aj u mnohých ďalších autorov, ktorí poukazujú na značnú rozšírenosť agresivity a násilia na školách v západnej Európe a v severnej Amerike (Behre-Astor-Mayer, 2001, s. 132-153; Flannery-Wester-Singer, 2004, s. 559-573; Furlong-Morrison, 2000, s. 71-86; Lawrence-Green, 2005, s. 587-602; Morrell, 2002, s. 38-46; Purugganan at all, 2000, s. 949-952; Smokowski-Kopasz, 2005, s. 101-110; Speaker-Petersen, 2000, s. 66-73; Unnever, 2005, s. 153-171; Whitted-Dupper, 2005, s. 167-175).

Mnohí pedagógovia namietajú, že ich úlohou nie je riešiť prejavy agresivity počas vyučovacieho procesu. Je to úloha len pre triedneho učiteľa? Alebo len pre výchovného poradcu? Myslím si, že každý učiteľ by si na svojej vyučovacej hodine mal v prvom rade sám urobiť poriadok s prejavmi násilia. Ide o žiakov, s ktorými je v kontakte a treba sa zamyslieť aj nad tým, či aj samotný pedagóg nie je niekedy príčinou agresívneho správania žiakov. Prílišná náročnosť, prísnosť, ale aj benevolentnosť a mierne nároky zo strany učiteľov sú príčinou nie celkom správneho konania jeho žiakov. Samozrejme, že sú aj vážnejšie prípady, ktoré musíme riešiť na úrovni výchovného poradcu, riaditeľa, vedenia školy, prípadne odoslať žiaka na vyšetrenie k školskému psychológovi alebo do pedagogicko-psychologickej poradne. Všetko záleží od úrovne a závažnosti spomínaných prejavov agresívneho správania.

Ak sa násilné činy vyskytujú mimo triedy, na chodbe alebo v iných školských priestoroch, niekedy učitelia zvažujú, či majú morálnu povinnosť intervenovať, či je to v ich kompetencii. Pokiaľ ide o učiteľov v základných školách, hlavne na prvom stupni, nie je pre učiteľa problém zasiahnuť. No na druhom stupni základnej a neskôr v strednej škole, majú často krát učitelia dilemu, či zasiahnuť v prospech žiaka. Je to z dôvodu obavy o vlastnú bezpečnosť. Stalo sa, že starší žiaci sa učiteľovi vyhrážali, ba mnoho krát došlo aj k verbálnemu konfliktu, fyzickému napadnutiu učiteľa, či dokonca už aj použitiu strelnej zbrane.

Učiteľ niekedy nezvláda náročnosť svojho povolania, preto treba v budúcnosti viac pozornosti venovať tejto problematike v rámci prípravy budúcich učiteľov. Do obsahu študijného programu prípravy budúcich pedagógov treba asi zaviesť aj predmet, ktorý doteraz absentuje (pretože pred niekoľkými rokmi sa možno nepočítalo, že násilné prejavy v školskom prostredí sa budú zvyšovať), v rámci ktorého by sa študenti učili prakticky zvládať neprimerané správanie žiakov (hyperaktívnych, nedisciplinovaných a pod.). Pedagogicko-psychologické poradne obyčajne riešia najzávažnejšie prejavy v správaní žiakov a študentov, v ostatných, menej závažných prípadoch je tendencia o integráciu takýchto žiakov a študentov do bežného školského kolektívu. Samotní učitelia nie sú vyšškolení na prácu so spomínanými jedincami a často im to sťažuje ich aj tak náročnú úlohu. Myslím si, že ak žiak potrebuje individuálny prístup k svojej osobe a jeho problémom, pri vysokom počte žiakov v triede (napríklad 30 žiakov či študentov a viac) ťažko predpokladať, že vyučujúci mu môže venovať dostatočnú pozornosť. Ak áno, tak je to na úkor ostatných žiakov. V tejto súvislosti potom vzniká morálna dilema, ako má učiteľ plniť si svoju morálnu povinnosť týkajúcu sa jeho úsilia o dosahovanie blaha žiakov či študentov, keď nemá na to vytvorené vhodné predpoklady zo strany vedenia školy alebo v tomto prípade skôr zo strany riadiacich školských orgánov, vrátane ministerstva školstva, ktoré vytvárajú ekonomický tlak na potrebu či priam nevyhnutnosť zvyšovania počtu žiakov a študentov v triedach.

Od pedagógov sa požaduje profesionalizmus vo vzdelávacej činnosti, ako aj integrácia zručností a poznatkov, i uvedomenie si morálnej a pedagogickej zodpovednosti a záväzkov k jednotlivcom, ktorí sú závislí na učiteľovi - k žiakom. Treba tiež venovať pozornosť rozvoju etickej a morálnej kompetencie učiteľov (Colnerud, 1997, s. 628). V prvom rade si myslím, že našim učiteľom chýba dostatočná teoretická a praktická príprava na riešenie aj takých morálne negatívnych javov, s ktorými sa stretávajú vo svojom pedagogickom pôsobení, ako sú okrem iného aj agresivita a násilia. Túto kompetenciu získavajú učitelia len v praxi, často až keď sú postavení pred potrebu riešiť problém niektorých žiakov či študentov. Horšie je to v prípade, keď sú sami vystavení agresii a násiliu zo strany niektorých žiakov alebo študentov. Rovnako aj v príprave budúcich učiteľov chýba spomínaná problematika. Veľká pozornosť sa venuje problematike čo učiť, ako učiť, ale len veľmi malá, prípadne žiadna, pozornosť sa nevenuje tomu, aké pedagogické, výchovné a morálne problémy prináša reálna prax učiteľa na základnej či strednej škole na Slovensku v súčasnosti.

Učiteľ je zodpovedný za žiaka nielen v prítomnosti, počas vyučovania, ale aj v tom, ako ho pripravil pre jeho budúci život. Dôsledky agresívneho a násilného správania sú obrovské najmä pre obeť. Dieťa, ktoré zažilo krutosť agresora, má problém v emocionálnej oblasti. Obete násilných činov často strácajú sebavedomie, cítia sa osamotené, majú depresívne sklony, sú úzkostlivejšie a v porovnaní so zdravými deťmi sú dosť neisté. Začínajú sa objavovať aj problémy so školou, stáva sa z neho záškolák, vyhýba sa škole a jej okoliu, ako aj miestam, ktoré sú bez dozoru pedagóga (Whitted-Dupper, 2005, s. 168).

Okrem toho môžeme ešte dodať, že v prípade obetí agresie a násillia, najmä pokiaľ ide o detí a mládež (samozrejme, že neplatí to len vo vzťahu k nim, ale ich sa to zvlášť dotýka) ide aj o morálny dosah takého správania na ich vnímanie humánnosti, spravodlivosti, vlastnej ľudskej dôstojnosti, možnosti riešiť konflikty nenásillným spôsobom atď.

V čase puberty a adolescencie mládež má často tendenciu nevnímať si pozitívne príklady v postave svojich rodičov či učiteľov, ale váha slova spolužiaka, často krátkrát aj násillne sa správajúceho, je pre nich „posvätná“. S týmto vekom, ako ruka v ruke, sa niekedy spája ich drzé, agresívne a vyzývavé správanie, skúsenosti s prvou cigaretou, či ochutnaním alkoholu alebo drogy. Mladý človek je často na rozhraní a hľadá svoju novú identitu, keď postavy z televíznych obrazoviek zo sveta módy a šoubiznisu sú pre nich prvotné. V tomto veku je úlohou pedagóga získať si ich správnym prístupom k riešeniu školských povinností, zaujať ich prácou v rôznych záujmových krúžkoch, ktoré sú v súčasnosti aj finančne podporované v základných a stredných školách, získať ich pre šport, hudbu a iné druhy umenia a kultúry aj prostredníctvom využívania kultúrnych poukazov. Telesné tresty a zákazy v tomto veku môžu narobiť viac škody ako osuhu.

Pedagóg a jeho postoj k riešeniu problémov

Spontánne, aktívne a cieľavedomé reagovanie na dieťa sa dotýka nielen rodičov. Učitelia a vychovávateelia sa v čoraz väčšej miere sťažujú na agresivitu žiakov v školskom aj mimoškolskom prostredí. Výsledkom je často rezignácia v zamestnaní. Vedie to k neustálej záťaži, ktorá niekedy vyústi do takzvaného syndrómu vyhorenia (burn out). Ten je sprevádzaný duševnými či telesnými príznakmi. Jedným z faktorov podieľajúcich sa na vzniku syndrómu vyhorenia môže byť aj správanie a konanie žiakov a študentov či už hyperaktívnych alebo takých, ktorí chcú na seba upútať pozornosť za každú cenu. Zo strany učiteľov treba vyvinúť veľkú trpezlivosť a dostatok sebaovládania, aby sa učiteľ dokázal vyrovnáť s touto stresujúcou situáciou. Ak sa dostane do sporu s násillníkmi a agresormi, mal by zaujať flexibilný postoj, ktorý môže byť pre žiakov celkom užitočný. Učiteľ dosiahne najväčší morálny a pedagogický účinok, ak nadviaže s takým žiakom osobný vzťah. Niekedy stačí pohľad, pekné slovo, milý úsmev, aby sme násillníka „odzbrojili“ od jeho negatívnych činov a konaní. Avšak v našej uponáhľanej dobe často neostáva priestor na spomínané prejavy. Z hľadiska formovania mravne zrelej osobnosti žiaka či študenta môže príklad pozitívnych učiteľových vlastností znamenať pre žiakov viac ako mnohé poučenia či prednášky.

Neprípúšťanie existencie agresivity v dnešných podmienkach a pomeroch v celej spoločnosti, tak ako aj v školských zariadeniach, jej potlačanie alebo bagatelizovanie nikam nevedie. Ako povedal Sigmund Freud, výchova patrí okrem psychoterapie a politiky k trom „nemožným“, čiže najnevďačnejším povolaniam (Poněšický, 2005, s. 153). Platí to dvojnásobne v učiteľskom povolaní hlavne pri riešení problémov, ktoré so sebou prinášajú násillnícke sklony detí a mládeže.

V prípade pedagogickej etiky musíme konštatovať, že je to problém nielen učiteľov, ale aj ich rodičov, vedúcich pracovníkov, doslova všetkých, ktorí sa podieľajú na výchove a vzdelávaní mládeže, čiže aj celej spoločnosti. Mnohokrát v škole chceme od svojich študentov, aby boli k sebe navzájom láskaví, úctiví, tolerantní, pravdovravní, no svojím príkladom im túto cestu neukazujeme. Sťažuje to aj skutočnosť, že spoločenské zmeny so sebou často prinášajú morálne negatívne javy a nespravodlivosť v spoločnosti, ktoré si mládež všíma. O to ťažšie je potom „budovať“ ich morálne „ja“, ak morálka v spoločnosti sa líši od tej, akú hlásame v škole. Myslím si, že situácia v školstve je istým obrazom situácie v spoločnosti. Školu nemôžeme odtrhnúť od spoločnosti, v ktorej sa nachádza, tak ako nemôžeme prehliadať morálnu klímu v spoločnosti, kde napríklad agresivita či násillie, hoci našťastie zatiaľ len vo verbálnej podobe, sa môžu stať súčasťou politiky určujúcej smerovanie nášho štátu a jeho inštitúcií v súčasnosti.

Problematika školstva, vrátane problematiky agresivity a násillia ako jednej z oblastí, ktorými sa zaoberá pedagogická etika, v plnej miere odrážajú socio-kultúrne zmeny a vývoj doby. Školstvo a učiteľ so svojimi žiakmi a študentmi nie sú izolovaným ostrovom, ktorých sa nič z vonkajšieho diania nedotýka. Práve naopak, sú takmer identickým odrazom všetkých silných a slabých stránok svojej doby a spoločnosti, v ktorej žijú a pôsobia. Platí to aj vo vzťahu k problémom učiteľského pôsobenia na

Slovensku v súčasnosti. Z toho vyplýva, že učiteľ či školstvo cez svoje morálne, výchovné a pedagogické pôsobenie neodstráni zo života spoločnosti prejavy agresie a násilia, zvlášť, ak sa s nimi žiaci a študenti budú stretávať pomaly na každom kroku mimo školy. Dôležité však v tomto prípade je, že učiteľia by nemali rezignovať na svoju morálnu povinnosť a považovať to za donquijotovský boj s veternými mlynmi. Prostredníctvom riadiacich školských orgánov by mali stáť na čele tých, ktorí budú nielen upozorňovať na existujúce nebezpečenstvo, ktoré môže vyústiť postupne až do spomínaných tragédií odohrávajúcich sa v USA a Kanade. Preto je morálnou povinnosťou všetkých zainteresovaných v školskom a mimoškolskom prostredí, ktorí formujú mravné a morálne povedomie detí a mládeže, zvlášť učiteľov, vychovávateľov a pedagogických psychológov, aby spoločnými silami dokázali čo najlepšie čeliť globalizujúcim sa problémom, ktoré so sebou prináša dnešná doba.

Použitá literatúra

- [1] Aurin, Kurt – Maurer, Martina: Forms and Dimension of Teachers' Professional Ethics – Case Studies in Secondary Schools. In: *Journal of Moral Education*, 1993, r. 22, č. 3, s. 277 – 297.
- [2] Behre, William J. – Astor, Ron Avi – Mayer, Heather Ann: Elementary- and Middle – School Teacher's Reasoning about Intervening in School Violence: an Examination of Violence-Prone School Subcontexts. In: *Journal of Moral Education*, 2001, r. 30, č. 2, s. 132 – 153.
- [3] Colnerud, Gunnel: Ethical Conflicts in Teaching. In: *Teaching and Teacher Education*, 1997, r. 13, č. 6, s. 627 – 635.
- [4] Dickens, Ch.: *David Copperfield*. Bratislava, Tatran, 1967.
- [5] Dickens, Ch.: *Mikuláš Nickleby*. Praha, SNKL, 1957.
- [6] Džuka, Jozef – Jenčová, Anna: Prejavy násilia žiakov stredných škôl voči učiteľom – výsledky výskumu. In: *Pedagogické rozhľady*, 2005, r. 14, č. 5, s. 18 – 21.
- [7] Flannery, Daniel J. – Wester, Kelly L. – Singer, Mark I.: Impact of Exposure to Violence in School on Child and Adolescent Mental Health and Behavior. In: *Journal of Community Psychology*, 2004, r. 32, č. 5, s. 559 – 573
- [8] Furlong, Michael – Morrison, Gale: The School in School Violence: Definitions and Facts. In: *Journal of Emotional & Behavioral Disorders*, 2000, r. 8, č. 2, s. 71 – 86.
- [9] Gluchman, V.: Reflexia súdobej anglickej morálky v literatúre 19. storočia (Charles Dickens a jeho anglickí súčasníci). In: *Filozofia* 2006, r. 61, č. 5, s. 403-423.
- [10] Kidron, Yael – Fleischman, Steve: Promoting Adolescents' Prosocial Behavior. In: *Educational Leadership*, 2006, r. 63, č. 7, s. 90 – 91.
- [11] Morrell, Robert: A Calm After the Storm? Beyond Schooling as Violence. In: *Educational Review*, 2002, r. 54, č. 1, s. 38 – 46.
- [12] Poněšický, J.: *Agrese, násilí a psychologie moci*. Praha, Triton, 2005
- [13] Purugganan, Oscar H. – Stein, Ruth E.K. – Silver, Ellen Johnson – Benenson, Blanche S.: Exposure to Violence Among Urban School Aged Children: Is It Only on Television? In: *Pediatrics*, 2000, r. 106, č. 4, s. 949 – 952.
- [14] Smokowski, Paul R. – Kopasz, Kelly Holland: Bullying in School: An Overview of Types, Effects, Family Characteristics, and Intervention Strategies. In: *Children and Schools*, 2005, r. 27, č. 2, s. 101 – 110.
- [15] Speaker, Kathryn M. – Petersen, George J.: School Violence and Adolescent Suicide: Strategies for Effective Intervention. In: *Educational Review*, 2000, r. 52, č. 1, s. 66 – 73.
- [16] Unnever, James D.: Bullies, Aggressive Victims, and Victims: Are They Distinct Groups? In: *Aggressive Behavior*, 2005, r. 31, č. 2, s. 153 – 171.
- [17] Whitted, Kathryn S. – Dupper, David R.: Best Practices for Preventing or Reducing Bullying in Schools. In: *Children and Schools*, 2005, r. 27, č. 3, s. 167 – 175.

Summary

Ethical –moral and pedagogical-psychological problems of children’s and youth’s negative context of behaviour

Key words: teacher, pedagogical ethics, pedagogical psychologist, negative phenomena, school environment, parent;

The author of the paper deal with the ethical and moral as well as the pedagogical and psychological problems of negative phenomena in and also out of school in Slovakia after 1989. These manifestations are very frequent in connexion with the globalisation. So the cooperation of teacher and pedagogical psychologist is more necessary at school or pedagogical and psychological centres. The achievement of successes depends on the mutual cooperation of pedagogue, psychologist and parent. Pedagogical and psychological centres usually solve the most significant phenomena in behaviour of pupils and students. In the others, less substantial cases, there is tendency to integrate those pupils and students into the school society. The problem of educational system, including the problems of violence and aggressiveness as one of the sphere the pedagogical ethics deals with, reflects the socio-cultural changes.

František Mihina

Kant vo filozofických štúdiách Ch. S. Peircea¹

„Filozofia má kozmologický a sekulárny charakter; to, čo obsahuje, formulujú ľudia, ktorí žijú a zdieľajú svoje osobité ľudské osudy. V tomto zmysle Kant s jemu vlastnou dištinktívnou schopnosťou spája okolnosť, že „filozofia je čosi, čo musí rásť detailizáciou, nie akreáciou.“

Ch. S. Peirce

Filozofia vo svojom pôvodnom sebaurčení podáva svedectvo o *ľudskej* alebo *kozmickej* skutočnosti. Svedectvo, ktoré však – tak ako v prípade akéhokoľvek druhu či typu poznania – nikdy nie je *zaručené* dostatočne presvedčivým a konečným spôsobom. Filozofia sa dlhodobo *určuje* sa skôr *genericky*, ako *taká*, nie individuálne, ako ten či onen projekt. Predstavuje – epistemicky a metodologicky – úrodnú pôdu najmä pre vedu, inak a sprostredkovane pre umenie². Samostatným problémom je aj skúmanie vzťahov vo vnútri filozofie samej – historicky, personálne, regionálne či národne.

Medzi americkou a európskou filozofiou jestvujú spojenia, ktoré vyústili do osobitého modelu formovania amerického filozofovania. „Irániou vývinu súčasnej americkej filozofie je, že stále sa prehľbujúca komunikácia s európskym filozofickým myslením vedie k ich postupnému zblížovaniu, k stieraniu rozdielov medzi nimi. Medzi tým, čo sa deje na jednom brehu Atlantiku, a tým, čo sa deje na jeho druhom brehu v oblasti filozofického života, je stále menej odlišností. Napriek tomu však nevymizli celkom“ (pozri podrobnejšie /15/, 664).

Toto by však nemohol byť opis situácie v časoch, keď sa americká filozofická scéna iba formovala, keď hľadala svoje opory a smerovanie – teda v dobách Ch. S. Peircea a jeho kongeniálnych súčasníkov. Stručne povedané, celkom inak to bolo v druhej polovici 19. storočia, v dobe faktického konštituovania sa pôvodného amerického filozofického myslenia³.

Charles Sanders Peirce (1839 – 1914) patril k tým, ktorí v hĺbke 19. storočia na vedu i filozofiu hľadeli ako na *niečo veľké*, ako na aktivity, ktoré sú podstatne dôležité pre kultúrny a civilizačný vývin vo svete ako celku. Pociťoval *metafyzický nepokoj*, pociťoval však aj starosť o *každodennosť* – tušil, že naplniť nároky oboch nie je možné tým istým spôsobom, že metafyzika nás vedie do celkom *iného*

¹ Americká filozofia v 19. storočí sa úporne usilovala o svoj vlastný príspevok do svetového vývinu tejto – zdalo sa – tak „neamerickej“ intelektuálnej činnosti. Nebolo to možné, aj keď pokusy dozaista boli, bez úzkej spojitosti s európskym filozofickým myslením. Spomedzi tých, ktorí v tomto zmysle patrili k najvytvornejším, bol Charles Sanders Peirce (1839 – 1914).

² V tomto *základnom sebaurčení* sa európska, americká a východná filozofia podstatnejšie neodlišujú, je im vlastná tá istá či veľmi podobná intencia. Trvalý záujem o vedu, vedenie a poznávanie sa však predsa len zrodil na pôde ranej gréckej (svojím charakterom európskej, svojím hlbinným pôvodom *neeurópskej* – veď *Európa* sa ako Európa sformovala až oveľa neskôr) filozofie. Možno práve tam je potrebné hľadať korene neskoršieho stavu, ktorý môžeme charakterizovať ako „určenosť európskej civilizácie vedou“ (H.-G. Gadamer).

³ Dnes význam slova *americká* v spojení s filozofiou musíme vedome a zámerne odlišiť od toho, čo vzniklo na pôde *latinoamerickej* kultúry – v literatúre, vo filozofii či v umení.

sveta ako názor a postoj *common sense*, no tušil aj to, že ich hlbinné prepojenie nie je náhodné a nepodstané⁴.

Paradoxne, počas svojho vnútorne búrlivého života nepublikoval z filozofie ani jednu knihu, okrem krátkeho obdobia (na Harvardovej univerzite) nikdy nezískal trvalé univerzitné kreslo, z ktorého by šíril svoje filozofické projekty – napriek tomu je nepochybne zakladateľom osobitého filozofického a myšlienkového hnutia, ktoré vzniklo v krajine, ktorá bola jeho domovom. Je jedným z iniciátorov a súčasne tvorcov *zlatého veku* americkej filozofie.

Uvedomoval si, že svet, ktorého podoby sa začínajú v nejasných a nehotových podobách vynárať nielen z pôvodných snov z obdobia *storočia géniov*, ak myslíme na vedu a jej novoveké ambície, ale aj z ideí, ktoré sa v rozptýlenej podobe objavovali na *trasovisku* kvasiaceho sa novovekého európskeho filozofického myslenia, nie je ešte *hotový*, a to dokonca ani len v náčrte, že doba, ktorá prichádza, bude najmä rekonštrukciou a reformáciou toho, čo máme k dispozícii iba v zárodkoch a intuíciách. Tušil, že *všetko bude tak troška inak*. Hľadal východisko, z ktorého by bolo možné *začať*, hľadal základy, ktoré by udržali váhu stavby a konštrukcie budúcich civilizačných projektov. Bol vedomým *eklektikom*, so zrejším zmyslom pre orientáciu pohyboval sa rovnako dobre v myšlienkových svetoch raných Grékov, stredovekých mysliteľov i svojich novovekých *súčasníkov*: „Od samého začiatku bol jeho prístup revolučný a konštruktívny. Neakceptoval žiadny z rozšírených intelektuálnych vplyvov..., dokázal však objaviť určitú hodnotu v každom z nich“ (5/, ix). Svoju *megasyntézu zdravých prúdov*, ktoré sa objavili v minulosti filozofie spája najmä so staršími britskými tradíciami, s kantovstvom a logikou vedy. „Konštruuje svoj vlastný empirizmus, v ktorom fallibilizmus nahrádza skepticizmus, a pragmatizmus pozitivismus. U Hegla objavil zárodok svojho princípu continuity alebo synechizmu. Prijíma evolúciu ..., v ktorej pojem náhody zohráva významnú úlohu“ (5/, ix).

Ch. S. Peirce v uvedenom zmysle nepatril k tým filozofom – ako napríklad neskôr Wittgenstein –, ktorí *vedome* abstrahovali od mnohého z toho, čo vo filozofii vzniklo v dávnej či menej dávnej minulosti. Naopak, práve v nej, v jej minulosti, hľadal oporu pre svoje vlastné postoje, uisťoval sa, že metamorfózy filozofie a jej hlavných ideí nie sú tak košaté, ako by sa mohlo zdať pri povrchnom pohľade na *nadprodukciiu* diel, ktoré uzrievajú svetlo sveta. Zaujímal sa – ako sám hovorí – „... o práce Grékov, Angličanov, Nemcov, Francúzov atď.“ (5/, 1). Pokiaľ ide o práce z oblasti metafyziky, tam bol *síce menej systematický*, no v čítaní neustal dovtedy, pokým si o jej projektoch – v úsilí porozumieť im – nebol schopný myslieť to isté, čo si o nich mysleli sami ich tvorcovia.

Spomedzi všetkých však I. Kant preda na *prečnieval*. Práve on bol *mostom*, po ktorom sa súčasná filozofia, príliš ponorená do svojich počiatkov, môže zmeniť na nástroj pre časy budúce, pre zmeny, ktoré Peirce len tušil, no pre ktoré otváral dvere napriek tomu, že nedokázal odhadnúť všetky možné dôsledky. Bol to nesporne Kant, ktorý Peircea inšpiroval a „stimuloval k filozofickej práci... bol jedným z jeho obdivovateľov; za najvýznamnejšiu ideu Kantovho myslenia považoval jeho myšlienku, že zmyslová skúsenosť je presiaknutá poriadkom, ktorý z nej nemôže byť ani priamo odvodený, ani celkom mimo vzťahu k nej...“ (18/, 7). Práve tu, v tušenom *poriadku vecí* na jednej strane, ako aj v rovnako tušenej mohúcnosti, ktorou disponuje človek na strane druhej, v potrebe sklbiť ich v jednotnom chápaní ich pôvodu i funkcií, videl smerovanie svojej intelektuálnej aktivity na pôde filozofie.

⁴ V dejinách americkej filozofie Ch. S. Peirce zohral a naďalej zohráva *unikátnu rolu*. „Jeho záujmy neboli obmedzené len na logiku, pragmatizmus, metafyziku, matematiku, geodéziu, náboženstvo, astronómiu a chémiu. Písal aj o psychológii, o výslovnosti historickej angličtiny a klasickej gréčtiny, o psychických výskumoch, kriminológii, dejinách vedy, antickej histórii, egyptológii a Napoleonovi. Pripravoval slovníky a editorské príručky, prekladal z latinčiny, nemčiny a /francúzštiny/. James nazval Peircea najoriginálnejším mysliteľom svojej generácie; Peirce sám seb radil niekam poblíž Leibniza. Jedno je dnes isté – je najoriginálnejším a najmnohostrannejším americkým filozofom a najväčším americkým logikom“ (13/, 12). A nielen to. Peirce v určitom zmysle až teraz vstupuje do *súčasného* amerického filozofovania, až dnes je *nanovo objavovaný*, domýšľaný, aby síce cez iných, no svojím dielom vstúpil do myšlienkových zápasov, ktoré sa odohrávajú dávno po tom, čo prestal sám zápasit’.

A tak sa nemeckí metafyzici, a osobitne I. Kant, stali Peirceovi tak trochu *osudnými*. Filozofiu – ako svojrázne echo na iniciatívy Kanta – chcel Peirce postaviť na „vedecký základ“, majúc na mysli vytvorenie predpokladov pre elimináciu neplodných sporov, v ktorých akoby „hluchí rozprávali so slepými“, každý si húdol svoje a nikto nikoho nepočúval. Kant sa Peirceovi zdal byť najvhodnejším mostíkom, po ktorom možno prejsť k zabezpečeniu lepšej budúcnosti pre filozofiu.

Silný a trvalý vplyv Kanta však nevyústil do Peirceovho začlenenia sa k neokantovcom. Nechcel a nestal sa ani *kantovcom*, ani neokantovcom, aj keď vplyv svojho *majstra* pociťoval po celý svoj život. Skôr ako *zjavenie* pravdy predstavoval Kant pre Peircea najmä *spôsob, ako ju hľadať*. Nechcel púho *pokračovať* v tom, čo zanechal Kant, chcel Kanta *využiť* ako neopakovateľnú inšpiráciu. Najmä cez Kanta sa mu nemecká filozofia stala „bohatým žriedlom filozofickej inšpirácie“ (/1/, I/5*); anglická filozofia mu v istom zmysle pripadala „nezrelá a biedna“ (/1/, I/5), čo však neplatilo o jej „istejších“ metódach a „presnejšej“ logike, ktorými – napriek všetkému – disponovala. Takže – povedané inak, „učil sa z prijateľného systémového konštruktivismu nemeckého modelu, usiloval sa však robiť to podľa britskej empirickej metódy“ (/9/, 365). Aj keď Kanta (neskôr) považoval za „tak trochu popleteného pragmatika“, zdalo sa mu, že prirodzeným spôsobom práve Kant, prinajmenšom epistemicky, smeroval k pragmatizmu. V Peirceových očiach bol Kant mysliteľom, ktorý má veľké zásluhy na tom, že aj keď nikdy *nezabudol* na fyziku, predsa len *presmeroval* cesty svojho myslenia do filozofie, ktorá mu pomohla premyslieť mnohé a celkom inak, ako by mu dovoľovali *okovy fyziky* ako *prísnej vedy*. Aj Peirce bol pôvodne založený *vedecky, myslel ako vedec*, filozofom sa stáva ako človek, ktorému *metodeutika* vedeckého myslenia nie je cudzia.

Ku Kantovi⁵ neprivedla Peircea náhoda, ale Benjamin Peirce, jeho vlastný otec, matematik, vášnivý čitateľ Svedenborga a veľký obdivovateľ Kanta. Ten prevzal na seba *tarchu* vzdelávania svojho syna. Vo veľmi útlom veku uviedol svojho syna do tajov „matematiky, filozofie Kanta, logiky, chémie a umenia mentálnej analýzy, v ktorom Charles Peirce tak vynikal“ (/12/, 1).

Peirce sa u Kanta inšpiroval ešte aj v tom, že pomocou tohto svojho ozajstného *majstra* filozofovania nachádza aj názov nového filozofického prúdu, ktorého spoluzakladateľom sa oprávnenne cítil byť⁶.

Čo vlastne Peirce *hľadal* v Kantových spisoch? Čo si chcel ozrejmiť, o čom sa chcel uistiť? Peirceovo *očarenie* v zmysle *hlbinnej* inšpirácie Kantom bolo dvojaké: jeho celoživotné smerovanie k filozofickej reflexii vedy, ľudského poznania na jednej strane, resp. etika a etické problémy v zmysle ich pôvodu, platnosti a spôsobu, ktorými sú včlenené do hierarchie ľudského života. „*Kritika čistého rozumu*“ obrátila jeho pozornosť k vedeckému poznaniu, a to tak k jeho metóde ako ak k jeho cieľom. *Kritika praktického rozumu* zohrala významnú úlohu tým, že obrátila jeho pozornosť k ustanoveniu logickej bázy etiky. Toto však vôbec nevyčerpáva šírku Kantovho vplyvu na Peircea. Možno vo väčšej miere, aj keď vôbec nie výlučne, sa jeho vplyv sústredil na skúmanie jeho (Kantových – F. M.) filozofických úvah v detailoch i ako systému.

Tieto vplyvy možno sumarizovať ako závery, ku ktorým bol Peirce vedený štúdiom tohto koenigberského filozofa: (a) architektonika filozofie, (b) logická báza metafyziky, (b) hranice racionalizmu,

⁵ V týchto súvislostiach sám Peirce hovorí: „Prvé naozaj filozofické knihy, ktoré som čítal, patrili do nemeckých klasických škôl. Bol som hlboko naplnený mnohými zo spôsobov ich myslenia, nebol som však schopný zmejniť sám seba. Vždy som chcel byť doma skôr v laboratóriu, učiť sa, čo som ešte nevedel, nie to, čo filozofi splodili v teologických seminároch, kde najdôležitejšie je učiť to, čo považujú za nepochybne pravdivé. Dve hodiny denne počas viac ako troch rokov som venoval štúdiu Kantovej *Kritiky čistého rozumu*, pokiaľ som ju takmer celú nevedel nasпамäť a kriticky som skúmal každú jej časť“ (/5/, 1 - 2).

⁶ Peirce si pomáha Kantovým pojmom *pragmatickej viery* z jeho *Kritiky čistého rozumu*, konkrétne z časti *Transcendentálna metodológia* (/3/, 489 a n). Peirceovi učarila Kantova *pragmatická viera*, ktorú on sám definuje ako „náhodnú vieru, ktorá je základom skutočného používania prostriedkov pre určité činy“ (/3/, 491). Vzhľadom na aktuálny stav teoretického poznania nedisponujeme v podstate ničím iným ako *vierami, presvedčeniami*, ktoré nás síce vedú cestami života – a vedú často veľmi úspešne, avšak stotožňovať ich so skutočným poznaním, teda poznaním objektívnym v zmysle zhody s tým, čo je predmetom poznávania, je ilúzia, plodný a produktívny mýtus, ktorý sprevádza európsku epistému v priebehu jej formovania od čias ranogréckeho myslenia.

(b) hranice empirizmu, (e) jednota logiky a skúsenosti, (f) logický charakter činu“ (/9/, 366). Z uvedeného vyplýva, že Peirce bol naozaj v priamom myšlienkovom zázemí I. Kanta, že sa vedome a dôsledne z Kanta nielen poučil, ale Kanta aj produktívne využil. Peirce však bol sám natoľko originálnym filozofom a mysliteľom, že spôsob, ako Kanta *pretavil* ho zbavuje akéhokoľvek podozrenia z prílišnej závislosti.

Je možné uviesť viaceré *doklady* tejto nezávislosti, aj keď ona sama nie je popretím hlbinej afinity a príbuznosti. Napríklad – nazdávajú sa mnohí – Kantov idealizmus je *subjektívny*, zatiaľ čo Peirceov *objektívny*: poriadok mysle – podľa Peircea – nevstupuje do poriadku skutočností mimo nej, jestvuje, pretože je *zrkadlom, odrazom, imitáciou* poriadku sveta. Je v *malom* tým, čím je kozmická myseľ sama osebe. Ľudská myseľ nevkladá seba samú do poriadku sveta, netvorí ho, aj keď ho *spoluvytvára*. Rovnako už samotný pojem „svet osebe“ ako nepoznateľný je v rozpore s tým, čo Peirce vkladá do ľudskej mysle, ktorá sprevádza ľudský čin.

Architektonika filozofie

V *Úvode k Architektonickému charakteru filozofie* Peirce veľmi podrobne vysvetľuje, čo má na mysli. Samotné slovo *architektonický* (Peirce si ho vypožičiava u Kanta) označuje „takú *štruktúru* skúmania, bádania, ktoré najlepšie vedie k poznaniu. Tri „formy logiky“, ktoré Peirce identifikoval, t. j. abdukcia, indukcia a dedukcia, sú časťami architektoniky, ktorá je Peirceom zamýšľaná ako semiotika“ (/7/, 351).

Idea *architektoniky* je Peirceom uplatnená v *celkovom chápaní* filozofie, v predstave o jej mieste v ľudskom vedení – filozofiu nechápal ako *výron* či intelektuálny *výplod* osamelej mysle, jednotlivca či nadpriemerného rozumu, ale skôr ako historickú syntézu aktuálneho stavu vedenia, ako – akokoľvek to znie paradoxne – *kolektívne dielo historického ducha*, ktorý sa prejavil prostredníctvom niekoho, koho je možné pomenovať.

Ten či onen filozofický projekt sa buduje „architektonicky“, *netvorí* sa tak, ako maľuje svoj obraz maliar či ako sochár opracúva mramor, v ktorom vidí tvary budúcej sochy. Filozof pracuje *ako architekt*, ktorý je symbolom tvorby iného druhu. „Filozofický začiatočník môže prehliadnúť Kantom načrtnutú dokonalosť univerzálnej a právom vychvaľovanej paralely medzi niejakou filozofickou doktrínou a architektonickým dielom; nie najmenšou z nich je uznanie kozmického charakteru filozofie. Používam slovo „kozmičský“, nakoľko *cosmicus* volí sám Kant; musím však povedať, že si myslím, že *svetský* alebo *verejný* má bližšie k vyjadreniu jeho významu. Sochárske a výtvarné umelecké diela môžu byť vytvorené pre jedného záujemcu a musia byť od jedného umelca. Maľba vždy reprezentuje nejaký fragment širšieho celku. Na svojich okrajoch je neostrá. Má byť zatvorená v nejakej miestnosti a obdivovaná niekoľkými ľuďmi. V takejto práci je individualita myslenia a cítenia elementom krásy. Ale veľká stavba, aká sa môže vyroniť len z hĺbín architektovej duše, je určená všetkým a je postavená úsilím armády predstaviteľov celého ľudstva. Je odkazom doby potomkom. A tak myslenie charakteristické pre individuum – ostré, citlivé, bystré, je príliš slabé, aby hralo čo i len najpodradnejšiu úlohu v architektúre. Ak by ktokoľvek pochyboval, že je to tak, odporúčam mu skvelú tretiu kapitolu z *Metodológie v Kritike čistého rozumu*“ (/6/, 162, resp. /1/, I/176 a n).

Filozofia má – nazdával sa Ch. S. Peirce – *kozmozlogický* a *sekulárny* charakter, to, čo obsahuje, formulujú ľudia, ktorí žijú a zdieľajú svoje osobité ľudské osudy. V tomto zmysle Kant s jemu vlastnou dištingtívnou schopnosťou spája okolnosť, že „filozofia je čosi, čo musí rásť detailizáciou, nie akreciou“ (/1/, I/177), t. j. nie akýmsi *celostným* mohutnením systému, *nabaľovaním* sa ako snehová guľa, tak-povediac kvantitatívne. Pokiaľ ide o metódu, ktorá by to umožnila, tu sa ponúka idea euklidovského postupu, ktorý pretrváva po stáročia bez obáv, že by mohol byť spochybnený. Navyše, ktokoľvek, kto sa usiluje „sformulovať názor vzťahujúci sa na fundamentálne problémy, musí si najskôr urobiť úplnú predstavu o ľudskom poznaní“ (/9/, 367), čo však nie je jednoduché. Peirce to urobiť chce – aby svoju predstavu ponúkol iným, sám sa inšpiruje u Kanta, ktorý čosi podobné urobil pred ním.

Logická báza metafyziky

Peirce si uvedomoval, že filozofii je potrebné poskytnúť *novú šancu*, aby mohla naďalej – t.j. vedľa a spolu s ostatnými formami poznania, jestvovať. Kládol si otázku, či filozofia má budúcnosť, a ak – potom na čom je možné ju založiť? Sám seba považoval za *individuum*, ktoré nie je príliš zaťažené minulosťou, ktoré dokáže nezaujato a tvorivo využiť vedeckú logiku a vytvoriť systém filozofie, ktorá nemusí byť v súlade s tradičnými dogmami. Podobne ako Kant, ani Peirceovi sa nechcelo kráčať po vyšliapaných či skôr *vychodených* cestách a chodníkoch, po ktorých sa nie vždy efektívne pohybovali mnohí filozofi pred nimi.

Túto ambíciu Peirceovi naozaj nemožno uprieť. Vzt'ahuje sa najmä na jeho model *vedeckej metafyziky*, v čom sa – prinajmenšom nepriamo – opiera o Kantovu kritiku ideí *starej metafyziky*. Kant nazýva metafyziku *vedou*, ktorej konečný cieľ sa s celou jej výzbrojou zameriava len na riešenie nevyhnutných úloh čistého rozumu, ktorými sú *boh, sloboda a nesmrteľnosť*“ (pozri /3/, 60). Povedané inak, nakoľko „isté poznatky presahujú... oblasť všetkých možných skúseností“ (/3/, 60), je potrebné venovať im osobitú pozornosť; práve nimi, teda poznatkami, ktoré presahujú „naš zmyslový svet... zaoberajú sa skúmania nášho rozumu; pre nás sú oveľa dôležitejšie a ich konečný cieľ je oveľa vznešenejší...“ (/3/, 60). V Kantovom ponímaní je metafyzika *vedou, dôležitejšou a vznešenejšou*, než je ktorákoľvek iná. V Peirceovom chápaní je to podobné – metafyzika má a musí byť *vedeckou*, aby mohla byť tým, čím ako nová filozofia byť naozaj môže.

Uvedený cieľ, resp. jeho splnenie, si však vyžiadala odpoveď na niekoľko dôležitých otázok: na čom je či mala by byť *vedecká metafyzika* založená? „Exaktná logika poskytne odrazový môstik exaktnej metafyzike“ (/1/, III/453). Vysoká mienka Peircea o *logike* Kantovho uvažovania bola východiskom jeho (Peirceovej) predstavy, že z tejto logiky je možné dedukovať metafyziku, aj keď prechod od logiky k metafyzike bol v prípade Kanta sprevádzaný *psychologizmom*, (pozri podrobnejšie /1/, I/374). Peirce bol presvedčený, že „filozofia nemôže vychádzať z ničoho, musí byť dané niečo, z čoho môžeme začať: zjavená viera, filozofická autorita alebo nejaký rad ideí, ktoré sú prijímané ako dané. Tu Kant poskytol neobyčajnú pomoc“ (/9/, 368).

V tejto súvislosti sa Peirce nazdáva, že celá Kantova filozofia je postavená na jeho logike. Peirce (v širokom slova zmysle) preberá Kantov názor, že – pokiaľ ide o metafyziku a jej konštituovanie – „logika je vo vzt'ahu k metafyzike ontologicky primárna“ (/9/, 369). Nemalú časť svojej *Kritiky čistého rozumu* Kant označuje ako *logiku*. Podľa Peircea je však „veľkou chybou, že sa to nevzťahovalo na celú prácu“ (/1/, I/35). Aj „Kantovo odmietnutie idealizmu v *Kritike čistého rozumu* bolo často považované za nekonzistentné s jeho hlavnou pozíciou... Idealista hovorí, že všetko, čo vieme bezprostredne, teda inak ako inferenciou, je to, čo je *prítomné* v mysli; veci mimo mysle nie sú v nej takto prítomné. Celá idealistická pozícia je tak postavená na pojme *prítomný*... Kant sám je však určitým druhom idealistu; nie, pokiaľ ide o substanciu vecí, čiastočne áno, ak uvažujeme o ich dôsledkoch“ (/1/, I/36–39).

Peirceova *vedecká metafyzika* je dôsledkom autorovho presvedčenia, že v ére vedy, rozumu a vedeckej civilizácie filozofiu nie je možné robiť bez úzkeho vzt'ahu k tomu *čo a ako*, resp. a základe *čoho* veda hovorí to, čo hovorí. „Nebol iba kritikom, bo *pozitívnym kritikom*, v *schéme univerza chcel získať miesto pre všeobecne odmietnutú ideu* – ideu metafyzického realizmu aplikovaného na filozofické a empirické vedy“ (/19/, 13).

Metafyzika je prejavom *zdravej mysle*, jej dôsledky priamo súvisia s usporiadaním vecí ľudských, jej prostredníctvom sa odlišujeme od všetkého, čo s nami zdieľa osud *spoluprítomnosti* v čase a priestore, ktorý okolo seba vnímame. Peirce to vyjadruje aj takto: „Národ, ktorý nedokáže rozpoznať, že pravda a spravodlivosť sú živé reality, že sú objektívne reálne práve tak ako tvrdosť diamantov alebo zákony fyzikálneho sveta, je odsúdený žiť v zmätku a v chaose“ (/2/, xvi).

Hranice racionalizmu

„Prinajmenšom v dvoch ohľadoch, pokiaľ ide o filozofiu vedy, boli Peirceove závery v priamom protiklade ku Kantovi, aj keď k nim dospel najmä po preskúmaní Kantových argumentov. Prvý z týchto

záverov sa vzťahuje na hranice dogmatického racionalizmu. Kant, ktorý bol, ako sám hovorí, prebudený z dogmatických driadok Humom, hlásal tézu, že metafyzika (alebo ontológia) je nemožná. Tým, že urobil priepasť medzi poznaním odvodeným zo zmyslov a poznaním racionálnym („syntetické sudy a priori“), si Kant vyrobil problém, ktorý sa bežne jednoducho pokúšal odstrániť. Aj keď sa usiloval stanoviť pevné základy pre také poznanie, nedôveroval ontológom, namietal proti kozmológiám tým, že je založená na neriešiteľných antinómiách“ (/9/, 369-370).

Tu, pravda, nehovoríme o celom Kantovi, zdôrazňujeme najmä to, čo tento *bard* nových ciest v chápaní nášho poznania vyčítal príliš dôverčivým a dostatočne nezdôvodneným ontológiám, ktorými sa dejiny filozofie priam hemžia. Peircea v tomto zmysle inšpiroval k epistemickej *opatrnosti*, ktorej „nikdy nie je nazvyš“. Napriek tomu však Kant nerezignoval, naopak, hľadal možnosti, ako sa „nepriamo“ *zmocniť vecí*. Aj keď sú nepoznateľné – veď čas a priestor sú subjektívne –, predsa len v určitom zmysle ako „externé a objektívne sú v istom zmysle poznateľné“ (/9/, 370). Kant tým mieni, že aj keď naše poznanie *vecí osebe* je relatívne, určitý druh priamej skúsenosti sa na ne vzťahuje, skúsenosť a ich poznanie sú nezávislé na tom, ako sú *naozaj* osebe. Spôsob, ako sa ich *zmočňujeme*, je nadindividuálny, v tomto zmysle *všeobecne platný*, a teda epistemicke objektívny.

Peirce bol aj v tejto súvislosti *naozaj* vytrvalý, usiloval sa kultivovať filozofiu nie „na spôsob“ empirických vied, ale ich prostredníctvom, bol presvedčený, že bezbrehejšou špekuláciou, ktorú mnohí filozofi obľubujú, je potrebné *nasadiť uzdu*. Validnú metafyziku nie je možné vybudovať iba a výlučne „rozumovo“, aj keď rozum sám k svojmu metafyzickému *naplneniu* neustále smeruje, metafyziku si *žiada*, bez nej je akoby neúplný, nenaplnený, nevyužitý. Zložitá, *netriviálna* „jednota rozumu a empirizmu“ –, tak by mohla znieť Kantova kategorická požiadavka, ktorú si Peirce berie k srdci, sa mu stáva východiskom, na ktorom hodlá postaviť chrám vlastnej *vedeckej metafyziky*. „Moderní logickí pozitivistí spolu s Kantom verili, že ontológia je svojou povahou dogmatická, nesúvisí s čímkoľvek empirickým, a tak – podľa vedeckých štandardov, nemožná – je to postoj, ktorý zastáva minimálne jeden z Peirceových priateľov a nasledovníkov, James. Peirce sám však tieto Kantove názory považoval len za výstrahu, varovanie nebyť – pokiaľ ide o metafyziku – príliš absolutistickým a neobľomným... Pre Peircea je metafyzika široká veda, ktorá musí nevyhnutne zodpovedať vedeckej metóde a zahŕňať iné vedy ako svoje odvetvia. Aj keď Peirce vychádzal pôvodne z Kantovej pozície, obchvatom nakoniec prišiel k odlišnému záveru“ (/9/, 371).

Hranice empirizmu

Nespočetné a nekonečné Kantove úvahy o možnostiach, hraniciach či legitimité empirizmu boli pre Peircea rovnako inšpiratívne ako jeho názory o racionalizme a iných kľúčových problémoch epistemológie. „Kant tvrdil, že ozajstné poznanie je univerzálne a nutné – potiaľ Peirce súhlasí. Súhlasil s ním aj v tom, že univerzálne a nutné poznanie sa týka poriadku ideí... Rozdiel (medzi nimi – F.M.) je však už v samotnom chápaní termínu „idea““ (/9/, 372). Pre Kanta je *idealita* súčasťou našich predstáv o veciach, nie *vecí osebe*; idey sú *rozumové pojmy*, ktoré nemajú nijaký predmet v skúsenosti, majú – tým, že *organizujú* skúsenosť – predovšetkým *regulatívnu* funkciu.

Peirce sa v tejto súvislosti usiluje Kanta *pobritšitiť* – tradície britského filozofovania, ku ktorým má pomerne vysokú afinitu, mu nedovoľujú jednoducho *prejsť* na pozície svojho nemeckého majstra.. Inými slovami, ak sú pre Kanta idey výlučne *subjektívne*, pre Peircea sú „úplne objektívnou vecou; pre Kanta je všetko pravdivé poznanie napoly mentálne, nakoľko *vecí osebe* nepoznáme; pre Peircea však idey alebo generálie – ako ich nazýva, majú vonkajšiu a objektívnu existenciu; generálie však nemusia byť aktuálne, môžu byť len možné; možnosť sa môže zmeniť na objektívnu aktualizáciu; takto ich môžeme poznať. Vychádzajúc z Kantovho princípu, že „všetko poznanie sa začína skúsenosťou“, Peirce konštatuje, že generálie, z ktorých nadobúdame poznanie, musia pochádzať z našej aktuálnej skúsenosti, tzn. skúsenosti, v ktorej sa uplatňuje logická možnosť“ (/9/, 372). Povedané slovami Peircea, „ak hovoríme o ideí... zvyčajne myslíme... na ideu mimo akejkoľvek účinnosti... takáto idea je však práve tak absurdná ako nemysliteľná... bez zákona niet regularity, bez ideí niet potenciality“ (/1/, I/213). Ak radikálny empirizmus spochybňuje možnosť akýchkoľvek generalizácií, ktoré by sa neopie-

rali o skúsenostnú bázu, radikálny racionalizmus vystupuje s obranou na druhom konci epistemického spektra.

Rozum a skúsenosť však môžu vystupovať vo vyvázenejšej bilancii, nazdáva sa Peirce. Rozum sa vydáva do sveta skúsenosti, empirie prostredníctvom zákonov logiky, ony samé zo skúsenosti nepochádzajú, majú v nej však enormné možnosti pôsobenia. „Kritériá poznania nenájdeme v epistemológii samej, skôr v logickom preskúmaní predpokladov empirického skúmania, v teoretickom rozume, ktorý je úzko prepojený s praktickými aplikáciami. K tomuto názoru ho privedlo štúdium logiky a afinita k matematike. V tomto zmysle Peirce opäť začal u Kanta a končí celkom inde. Začína Kantovým odmietnutím možnosti vedy bez toho, aby predpokladom akýchkoľvek jej platných záverov nebolo porozumenie rozumovým princípom, odkláňa sa od neho v úsilí nájsť objektívne základy týchto princípov“ (9/, 372–373).

Jednota logiky a skúsenosti

Neustále sme konfrontovaní s nespočetným množstvom a nikdy nekončiacim tokom pocitov a vnemov, v ktorom si *robíme poriadok*, usporadúvame ho, vnášame do neho *kus seba samých*. Vo vlastnej *skúsenosti* nie sme pasívni, aj skúsenosť sama sa však celkom *nepoddáva*, obsahuje čosi, čo nemôžeme zmeniť, v čom nám *odoláva*. Peirce sa usiluje *stanoviť*, presnejšie *odhaliť* spôsob, ako *narábame* s vlastnou skúsenosťou, ako ju v dôsledku seba samých, svojej –, teda nám prislúchajúcej – epistemickej výbavy, upravujeme.

Poučenie hľadá u Kanta – v nádeji, že bude vyhovovať jeho intuícii, že skúsenosť nás nezahltí svojou rezistenciou voči *ľudskému* vstupu do jej charakteru a podôb. V tejto súvislosti sám Peirce hovorí: „Podľa Kanta, ústrednou otázkou filozofie je „Ako sú možné syntetické sudy *a priori*?“. To však vyvoláva ďalšiu otázku ako sú vôbec syntetické sudy možné. Ak získame odpoveď na všeobecnú otázku, tá čiastková bude pomerne jednoduchá. Toto je záмок odo dverí filozofie“ (1/, V/348). Kant sám hovorí, že práve v *tejto* otázke je „obsiahnutá vlastná úloha čistého rozumu“ (3/, 66). V tejto súvislosti Peirce rozlišuje medzi *a priori*, čím rozumie *všeobecné*, resp. to, čo sa v syntetických súdoch *opakuje*, čo nepochádza *zvonku*, ak myslíme na rozum a jeho aktivitu či mohúcnosť; pod *syntetickým* – naopak – rozumie to, čo sa vzťahuje na skúsenosť, čo nepochádza z rozumu samého, ale čo je ním len *usporadúvané*.

Peirce sa usiluje nájsť spôsob, ako a v čom logika ako dispozícia ľudského rozumu *napomáha* skúsenosti a – naopak –, ako je skúsenosť logikou organizovaná, resp. čoho sa logika v skúsenosti samej nedotýka, na čo sa nevzťahuje. Podstatné je nájsť vnútorný, funkčný vzťah medzi usudzovaním a skúsenosťou, medzi formami usudzovania – teda indukciou, dedukciou a abdukciou – a *tokom*, ktorý na nás neustále dolieha a *vyžaduje* si svoje usporiadanie. Ak uplatníme usudzovacie formy na tok skúsenosti, Kant sa nazdával, že v záveroch (napr. sylogizmu) je len to, čo je už vopred *myslené* v premisách, Peirce tu namieta, že „záver sylogizmu síce môže byť *obsiahnutý* v premisách, nikdy však v nich nie je aj skutočne *myslený*. Nie je len objavený *po*, on aj *z nich* vyplýva“ (9/, 374). A tak nielen vedecká filozofia, filozofia vôbec, nielen „metafyzika, dokonca i zlá metafyzika sú naozaj postavené na observáciách, či už vedome alebo nie; jediný dôvod, prečo sa to všeobecne nepripúšťa je, že sú postavené na takom druhu fenoménov, ktorými je skúsenosť každého človeka natoľko saturovaná, že im nevenuje nijakú pozornosť“ (pozri podrobnejšie /20/, 156).

V Peirceových predstavách sa sylogizmus mení na nástroj objavy, prestáva byť púhym truizmom, ako sa nazdával Kant. Usudzovanie je platným, k novým záverom vedúcim postupom, obsahuje v sebe samom čosi, čo vstupuje do našej predstavy o skúsenosti, ak ho naň uplatníme, skúsenosť ním *získava*. No a – pravdaže, aj my sami. *Slabiny* viacerých metafyzických projektov – ak ich posudzujeme z tohto pohľadu – sú skryté často v logickej nedôslednosti, v nedodržiavaní prísnych *logických* “ normatívov

kladených na usudzovanie, ak, pravda, samé predpoklady, na ktorých sú postavené, majú oporu v špecifickej skúsenosti⁷.

„Peirce vychádzal z Kantovej *Transcendentálnej estetiky*, osobitne z názoru, že univerzalita a nutnosť vo vedeckej indukcii je analógiou filozofickej univerzality a nutnosti... Peirce odvodil z Kantovej pôvodnej pozície záver, že logika a skúsenosť (alebo experiment) sú v platnom poznaní vždy na sebe nezávislé“ (9/, 374). No nezávislé *geneticky*; logika a skúsenosť patria do rozličných sfér, nemajú ten istý zdroj, ak myslíme na ich pôvod. Majú však významnú a nezastupiteľnú *spoluúčasť* na formovaní našich predstáv o skutočnosti. V „*Transcendentálnej logike*“ svojej prvej *Kritiky*... Kant píše, že „myšlienky bez obsahu sú prázdne, nazerania bez pojmov slepé; preto je rovnako nevyhnutné robiť pojmy zmyslovými (t. j. priraďovať im predmet v nazeraní), ako robiť nazerania umovými (t. j. podraďovať ich pojmom)... Len ich spojením môže vzniknúť poznanie“ (3/, 97).

Poznanie, správanie a konanie či estetické usudzovanie ľudí je z pohľadu Kantových *Kritík*... vedené princípmi, ktoré nemožno odvodiť zo skúsenosti, aj keď k nej neustále *smerujú*. Človek je *vyzbrojený* schopnosťou či dispozíciou, ktorá je sama osebe – podľa Kanta – na tejto skúsenosti nezávislá, naopak, *forma* tejto skúsenosti, t. j. spôsob, *ako ju vlastnime*, je závislá od tejto schopnosti. Peirce v podstate nemal námietky proti takejto subjekt zahŕňajúcej interpretácii, nisi však, že by mohúcnosť ľudského rozumu bola apriórna inak ako len genericky, *ako nadindividuálna*.

Logický charakter činu

V pragmatizme sa vzťah medzi *prácou mysle* a *ľudským činom* považuje za podstatný, *kruciálny*. Sféry myslenia a konania sa v ľudskom svete vnútorne prepájajú, navzájom sa *vyžadujú*. Veľmi voľne povedané, to, čo platí pre vzťah „rozum – skúsenosť“, platí aj pre vzťah „myseľ – ľudský čin“. Aspoň v optike Peirceových interpretácií. A aj tu, podobne ako v iných projekciách, Peirce hľadá a nachádza oporu v Kantovi. Tentoraz však nie len v „*Kritike čistého rozumu*“, ale aj v dvoch následných *kritikách*, v „*Kritike praktického rozumu*“ a v „*Kritike súdnosti*“.

Kant sa pokúsil vysvetliť kategorický imperatív ako dedukciu čistého rozumu, čo – podľa Peircea – obsahuje viaceré obtiaže, ktorých si bol sám Kant, nazdával sa Peirce, dobre vedomý. „Kategorický imperatív nemožno celkom postaviť len na jeho prepojení či už s „*Transcendentálnou estetikou*“ alebo „*Transcendentálnou logikou*“. Kant bol nútený uskutočniť riskantný skok zo svojej kritickej filozofie k dominantnému princípu svojej etiky, čo však, zdá sa, nebolo celkom podoprené. Peirce síce nebol kantovcom, bol však študentom Kanta. Bol si vedomý nedostatkov a obmedzení svojho učiteľa. Pokúsil sa odstrániť priepasť medzi čistým rozumom a praktickým činom... jednota čistého rozumu a empirického poznania spočíva podľa Kanta v myslí“ (9/, 375). To však nepripúšťal Peirce – korekčná funkcia ľudského konania, teda činu, aktu či vôle je rovnocenná aktívnej organizujúcej práci mysle⁸.

Peirce vysoko oceňoval Kantovu *technológiu* myslenia, vôbec nie však všetky jeho závery. V tejto súvislosti sa prikláňal k riešeniu, ktoré uzrelo svetlo sveta v štúdiu *Ako vyjasniť naše idey* (už z roku 1878). „Zvážme, aké možné predstaviteľné praktické dôsledky by mohol mať určitý pojem. Naša predstava týchto dôsledkov je potom našim úplným pojmom tohto objektu“ (6/, 82). Ak je pravdou, že „Kant nikdy nebol schopný uspokojivo vysvetliť ako *chápanie, rozumenie*, ktoré je samé osebe „*zdrojom zákonov prírody*“... môže produkovať pojmy“ (9/, 375), ktoré *usporadúvajú* skúsenosť bez toho, aby z nej pochádzali, aby s ňou geneticky súviseli, potom túto epistemickú *medzeru* bolo potrebné odstrániť. Peirce preto *vykročil* z Kantovho spôsobu uvažovania, skutočnú či fiktívnu jednotu nehľadal

⁷ Nemožno súhlasiť s tým, aby metafyzické koncepcie boli redukované na „myšlienky o slovách“ či „myšlienky o myšlienkach“, je potrebné napojiť, naviazať ich na translingvistickú skúsenosť. K tomu potrebujeme nielen rozum a jeho dispozície, ale aj skúsenosť, ktorá ho prekračuje.

⁸ Jednoducho epistemické kyvadlo nemožno ustáliť na žiadnej z jeho možných krajných pozícií. Pragmatisti hľadajú jeho *vyváženú* polohu, v ktorej má svoje miesto práve tak rozum, myseľ, logika, *a priori*, ako aj *tvrdošijné* pôsobenie sveta, o ktorý sa zaujíname. Náš záujem oň nemôže byť uspokojený tým, že ho dáme *do zátvorky*, že ho ponecháme ako vždy aktuálnu, no nikdy v skutočnosti nenaplnenú možnosť.

v myslí, výlučne na jej teritóriu, naopak, hľadal a – ako sa nazdával – aj ju našiel *mimo mysle*, „vo vonkajšom, objektívnom a poznateľnom skutočnom svete“ (9/, 375). Peirce sa však nevrátil k raným Grékom, napr. k atomistom a ich predstavám, že vonkajší svet sa tak, ako *je osebe* dostáva do mysle poznávajúceho. *Skutočný svet* pragmatistov je ten, ktorý *tvoríme*, ktorý sa nám *ponúka* k činu, v ktorom zápasíme o podoby seba i jeho samého.

Peirce sa usiluje *nesklamáť* svojho čitateľa⁹. Jeho analýzy sú naozaj *mikroskopicky* jemné a detailizujúce, jeho sylogizmy (možno až) prírodovedne konštruované, *kritika* ľudského rozumu zreteľne dominuje nad pochybnou *cenziúrou*. Filozofia nie je len *stavbou*, čo ako zložitou a rozľahlou. Je skôr nikdy nedokončeným *chrámom*, ktorého autorom je ľudstvo, nie jedinec, aj keď ten či onen filozofický spis vždy svojho konkrétneho autora má. Je to „uvážlivá logická schopnosť“, ktorá by mala vo filozofii, resp. u tých, ktorí sa jej venujú, nahradiť inštinktívne pozadie vlastných úvah, smerovať ku kritickému používaniu rozumu. Práve spomínaná „uvážlivá logická schopnosť“ by mala zaujať ich miesto a jedinou funkciou tejto logickej uvážlivosti musí byť schopnosť zbaviť sa arbitrárneho a individualistického charakteru myslenia. Takže, nakoľko arbitrárny a individualistický charakter myslenia sú čiastočne škodlivé, logická uvážlivosť alebo disciplinovaný rozum je potrebné uplatniť vždy, keď je to len trochu možné“ (1/, 1/178).

Poznanie má principiálne *tenatívny* charakter, je vždy len dočasné, neustále sa k jeho výsledkom vraciame. Nie v nedôvere k ich aktuálnej podobe, tie *fungujú*, slúžia našim zámerom. Skôr preto, že *nefungujú* večne, ich využiteľnosť sa mení, stráca sa a hľadáme iné, ktoré ich nahradia. „Nikdy si nebudeme môcť byť v ničom absolútne istí a nikdy nebudeme schopní presvedčiť sa o exaktnej hodnote akéhokoľvek kritéria alebo univerzálnej miery... Som presvedčený, že názor, ktorý by viedol k inému záveru, je neudržateľný, aj keď na ňom nie je vlastne nič nové; pokiaľ ide o pravdu, pridržalo sa ho veľa najväčších duchov všetkých čias“ (5/, 58). Peirce sa nazdával, že vo významnom zmysle k nim patril aj I. Kant.

Bol to práve Kant, ktorý Peirceovi vnukol presvedčenie, že anglický empirický variant filozofie je potrebné doplniť uznaním, rešpektovaním subjektu a jeho nespočetných foriem možného prejavu a vstupu do obrazu sveta, ktorý tvoríme a v ktorom napokon žijeme. A tak je treba anglických empirikov doplniť: o to „najlepšie od nemeckých metafyzikov: súdržný systém poznania, ktorý nevyklučuje nič, avšak hodí sa na všetko“ (9/, 366).

Ak budeme vychádzať z predpokladu, ktorý je vo vzťahu k Peirceovi všeobecne prijímaný, že totiž Peirceov epistemický postoj je vedomým odmietnutím Descartovej a vôbec karteziánskej stratégie vo filozofii, potom – voľne povedané, Peirce hľadal minimálne takú vplyvnú autoritu, akou bol Descartes. Túto *náhradu* nachádza práve v Kantovi. „Čo Kantovi naozaj slúži ku cti je, že kriticky preskúmal naše prirodzené inklinácie k iným názorom. Názor, že niečo je *univerzálne* pravdivé ide ďalej, než *opravňuje* skúsenosť. Názor, že niečo je nevyhnutne pravdivé (to znamená, že nie je pravdivé len v existujúcom stave vecí, ale bolo by pravdivé v každom stave vecí) ide takisto ďalej, než opravňuje skúsenosť. Toto spomenul Leibniz a pripustil Hume, a Kant to znova opakuje“ (6/, 68). S Kantom Peirce sympatizuje aj

⁹ Filozof sa má v tomto duchu orientovať skôr na *kritiku*, na *predpoklady*, uplatnením ktorých dokážeme postupne vybudovať monumentálny chrám ľudského vedenia. Keď Kant odsúdil *dogmatický postup* používania rozumu ako postup „bez predchádzajúcej kritiky svojej schopnosti“ (3/, 52), chcel zdôrazniť, že skôr, ako začneme nejakým nástrojom pracovať, mali by sme zvážiť, čo ním môžeme a dokážeme vykonať, posúdiť všetky jeho (skrýte) možnosti. Peirce chce postupovať obdobne: nikdy si nemyslel, že jeho tvrdenia sú *konečné*, že sa priblížil k *pravde*, že sa jej *zmcnil* a pod. „Jestvujú tri veci, vo vzťahu ku ktorým nemáme nádej, že by sme ich mohli rozumom dosiahnuť, a to absolútna určitosť, absolútna presnosť a absolútna univerzalita. Vôbec si nemôžeme byť istí, že naše závery sú čo i len približne pravdivé...“ (1/, 1/141). A vôbec nič na tom nemení ani to, že mnohí – nielen v minulosti – sa naozaj nazdávali, že disponujú schopnosťou prepracovať sa až k pravde, dokonca k pravde absolútnej. Ak sa Kant nazdával, že predsa len jestvuje možnosť dopracovať sa k niečomu, čo je naozaj spoľahlivé, napr. matematika, Peirce *odolal* pokúšaniu a zotrval na svojom fallibilistickom presvedčení: „Nanešťastie, Peirceovi sa nepodarilo zbaviť sa arbitrárneho a individualistického charakteru myslenia o nič viac ako Kantovi, aj keď Peirce v tomto smere urobil bravúry pokus“ (9/, 367).

preto, že jeho prostredníctvom sa dostáva k využitiu Huma, ale nepriamo i Locka a Leibniza. Humova otázka, ktorá je v jeho *A Treatise on Human Nature* podstatná (a bola podstatná ako inšpirácia aj pre Kanta v *Kritike čistého rozumu*) a ktorá znie: „Čo môžeme poznať zo skúsenosti?“ naznačuje, že ono *čo môžeme* sa mení na iniciáciu celej *novej transcendentálnej metodológie*, v ktorej bude vystupovať skúsenosť ako východisko a poznávacía pretváracia mohúcnosť subjektu, ktorý dáva konečnú podobu tomu, čo nosíme v myslí ako „zrkadlový“ obraz skutočnosti. Nie je to ani skutočný obraz skutočnosti, no nie je to ani fikcia. V tejto súvislosti je poučná analýza, ktorú na stránkach svojho fundamentálneho spisu *Križa európskych vied a transcendentálna fenomenológia* uvádza E. Husserl (pozri podrobnejšie /14/, 109 a n). Husserl sa nazdáva, že Hume ide „až do konca“, že „všetky kategórie objektivity sú fikcie; fikciami sú vedecké kategórie... fikciami sú rovnako aj predvedecké kategórie... fikciou je aj celá zdanlivo apodiktická matematika... V Humovom *Treatise* sa na fikciu mení svet vôbec..., a tým aj objektívna veda... dôsledne musíme povedať, že rozum, poznanie, i poznanie pravých hodnôt a čistých ideálov akéhokoľvek druhu vrátane ideálov etických – nie je nič iné ako fikcia. Je to teda naozaj *krach objektívneho poznania*¹⁰“ (/14/, 109-110).

Hume podľa Kanta uskutočnil *cenúru* rozumu. Čo je však naozaj potrebné, je jeho *kritika*, t.j. prechod od dogmatického ku kritickému posudzovaniu, t.j. ktorým sa určujú jeho hranice, možnosti, mohúcnosť. Leibnizova predstava o sebarozvoji vnímajúceho subjektu (v rozume nie je nič, čo by predtým nebolo v zmysloch, okrem rozumu samého), sa cez Huma dostáva ku Kantovi a v ňom, v jeho spracovaní si ju všíma aj Ch. S. Peirce. Noetická aktivita subjektu sa tak v Peirceovi nestráca, naopak, u neho a v celom pragmatizme veľmi osobitým spôsobom dominuje¹¹.

Peirce hľadaním opory – v našom prípade v I. Kantovi, sebe a iným chcel dokumentovať, čo síce všetci pragmatisti vedeli či tušili, čo však malo byť zrejme aj iným¹². Problém *objektívneho poznania* sa v tejto optike stáva problémom neriešiteľným, samé *objektívne poznanie* sa rozplýva v osobnostnej

¹⁰Nie je v tejto súvislosti dôležité, že Humov spis *Treatise on Human Nature* (1739 -1740) Kant – tak ako mnohí iní – nepoznal. Poznal ostatné jeho spisy a nie vždy si vedel s Humom *poradiť*, tak ako si ani Peirce nevie vždy *poradiť* s Kantom. V každom prípade Peirce bol v rovnakej situácii ako „Kant, ktorý... sa poučil u Huma, že medzi čistými pravdami rozumu a metafyzickou objektivitou zostáva priepasť nepochopiteľnosti“ (/14/, 115). Objektívna veda je podľa Kanta „subjektívne ukotvený produkt... filozofické teórie sa nutne uskutočňujú v subjektivite“ (/14/, 118). Ak všetko – *objektívny svet*, v ktorom žijeme a v ktorý dúfame, veda, v ktorej objektivitu veríme... – „vytryskáva z mojej subjektivity“ (/14/, 119). Humovým „problémom nie je nič iné ako záhada sveta v najhlbšom a poslednom zmysle, záhada sveta, ktorého bytie je zo *subjektívneho výkonu*“ (/14/, 119). Práve *táto* záhada trvá – *trvá* ako problém u Kanta, *trvá* ako problém aj u Peircea.

¹¹Peirceovi šlo najmä o to, aby sa neabstrahovalo od stanoviska, že nič, čo vyhlasujeme sa *nevyhnutne* či *univerzálne* pravdivé, skúsenosť v konečnom dôsledku nepotvrďuje. Naopak, práve ona nás nabáda k epistemickej opatrnosti. A ak niektoré propozície, napr. geometrické, predsa len môžeme oprávnené považovať za „univerzálne pravdivé“, potom „nepochádzajú zo skúsenosti“ (/5/, 16). Kde je však ich pôvod? Ak nie je *mimo* človeka, ak nepochádza zo skúsenosti, teda zo sveta, ktorý nám sprostredkúva skúsenosť, potom *musí* byť v *ňom samotom*, kdesi v jeho vnútri, v jeho spôsobe, ktorým poznáva! „Práve toto je Kantov spôsob uvažovania... Môžem vziať Kantovu *Kritiku čistého rozumu*, jednu časť po druhej, a ukázať, že práve takto Kant uvažuje. Všade ukazuje, že bežné objekty, akými sú stromy..., obsahujú elementy, ktoré nie sú obsiahnuté v prvotnej zmyslovej prezentácii. Nemohli by sme si však byť istí, ak by sme tieto stromy zbavovali reality. Ak o nich hovorme, jestvuje tu čosi všeobecné, čo je zabezpečené, čo umožňuje všeobecnú vieru o nich.... Keď však (Kant)

¹²O niečo neskôr (v apríli 1907) to vyjadril Peirceov kongeniálny spolutvorca pragmatistickej filozofie W. James: „Pragmatické hnutie... sa objavilo tak náhle, ako keby spadlo z neba. Skupina smerov, ktoré vo filozofii vždy existovali, si zrazu začala byť kolektívne vedomá svojej existencie a svojho spoločného poslania“ (/4/, 19). Aj W. James zdôrazňuje, že pragmatizmus je „len“ *nové meno pre staré spôsoby myslenia*. Je teda nielen potrebné, ale aj *možné* ukázať, že pragmatisti sa „kúpu vo vodách“, v ktorých už mnohí plávali dávno pred nimi. Všetci pragmatisti – tí *prví*, pôvodní, ale aj tí ďalší až po súčasných, nedokážu zabudnúť na Protagorovu ideu „človeka ako miery všetkých vecí“, na ideu nevyhnutného vstupu človeka do formovania predstavy, obrazu, modelu... skutočnosti, ktorú nosíme vo svojej myslí vo viere, že verne zrkadlí či odráža *mimomyslovú* skutočnosť. No rovnako dobre by sme sa mohli uspokojiť aj so Sofoklovou Antigonou a v nej obsiahnutým *chválospievom* na človeka, ktorý sme uviedli ako motto našej štúdie.

zainteresovanosti a epistemickej odkázanosti na štruktúry mysle, rozumu, ktoré nevieme ovplyvniť a zmeniť. Rezignácia na objektivitu však neznamená ani *škandál*, ani *krízu* či *kolaps* vedy a poznania, nie je cudzorodým prvkom ani provokujúcim hlasom v modernej filozofii vedy. Naopak, je vernejším variantom reflexie toho, čo sa na pôde vedy a vedenia deje, je bližšie k charakteru dejov, ktoré na tomto poli prebiehajú.

Jedným z tých, ktorí v širších súvislostiach, s hlbokým zmyslom pre hlbinné pochopenie tohto problému, bol – podľa Peircea – aj I. Kant¹³. V tejto súvislosti Peirce odporúča „nádhernú tretiu kapitolu *Metodológie* z Kantovej *Kritiky čistého rozumu*“ (/5/, 72). Peirce, jeden z pragmatistov, ktorí sú pevne presvedčení, že pri našom pohybe po svete sa nezaobídeme bez sústavného „narážania“ na neho, bez neustáleho „kontakту“ s ním, v tejto súvislosti vyzdvihuje Kantove názory z uvedenej časti *Kritiky*. Kant zdôrazňuje, že „kritikou nášho rozumu sme konečne zistili toľko, že pri jeho čistom a špekulatívnom používaní nemôžeme fakticky vôbec nič vedieť. Nemala by preto umožňovať väčší priestor *hypotézam*, aby sme si mohli aspoň vymýšľať, mieniť, keď už nie tvrdiť“ (/3/, 463)? V tomto zmysle sa Peirce usiloval o projekt *nového racionalizmu*, ktorého podstatnou súčasťou by mala byť *teória hypotézy*, produktívne zahrňujúca nielen aktivitu mysle, rozumu, ale aj pôsobenie prostredia, v ktorom sa vždy *situačne*, teda nie nezainteresovane, nachádzame.

V tomto zmysle sa Peirce usiluje nájsť – a u Kanta ich naozaj nachádza – spoľahlivé argumenty pre vlastný model pozitívneho *skepticizmu*, pre projekt či koncepciu *epistemickeho fallibilizmu*. Skutočná tvorivosť je podľa Peircea skrytá v dôsledne *abduktívnom* spôsobe uvažovania, ktorý ako podstatný obsahuje tvorivosť opierajúcu sa, okrem iného, aj o spôsob argumentácie. Pri „polemickom používaní čistého rozumu“ (pozri /3/, 466) smerujeme k tomu, aby sme sa „niečo dozvedeli“, aby sme neostali v kognitívnom vákuu ako dôsledku neefektívneho používania čistého rozumu. Hypotézy čistého rozumu, ktoré sú súčasťou „našej kompletnej výzbroje“, slúžia na to, aby sme sa ich sústavným *previeraním* dostali bližšie k „pravde vecí“, o ktorú usilujeme. Pri *polemickom* (nie *dogmatickom*) používaní čistého rozumu pri posudzovaní validity hypotéz nejde o „rozmnožovanie argumentov metodologické svedomie – , ale najmä o ich *vyvracanie*, o ich argumentatívnu elimináciu, a teda o upevnenie tých, ktoré napokon v tejto skúške odolajú. *Protivníkom*, ktorého hypotézy vyvracáme, sme napokon predovšetkým my sami. „Protivníka tu však musíme hľadať vždy v sebe samých. Špekulatívny rozum je totiž pri svojom transcendentálnom používaní *osebe* dialektický. Námietky, ktorých by sme sa mohli obávať, sú v nás samých... Vonkajší pokoj je iba zdanlivý. Treba vykonožiť semeno sváru tkvejúce v povahe ľudského rozumu... Rozmýšľajte teda nad námitkami, na ktoré ešte ani jeden odporca neprišiel... Netreba sa pritom vôbec ničoho obávať, treba však dúfať, že získate trvalé vlastníctvo, ktoré už nikdy nemožno napadnúť... Celý zmyslový svet je iba obrazom, ktorý sa vynára pred naším terajším spôsobom poznania a ako nejaký sen nemá osebe nijakú objektívnu realitu“ (/3/, 467 - 468).

Peirce sa pre mnohých stal *pionierom moderného empirizmu*. Odmietol ideu, že „najvyššie“ vedenie je „nezainteresované“ na čomkoľvek praktickom. Naopak, vedenie, ktoré *pláva* v dokonale *očistených* priezračných vodách mimo všetkého, čo púta k svetu poznávajúceho, je či môže byť formálne elegantné, nutné a univerzálne, nedotýka sa však toho, čím a ako človek v tom *svojom* svete prežíva dni svojej každodennosti. Ak pre raných Grékov platilo ako truizmus, že skúsenosť *nie je* vedenie, potom v kantovsko-peirceovskej perspektíve je – naopak – samozrejmé, že vedenie a veda sa musia nielen osvedčiť na empirických skutočnostiach, ale práve toto *osvedčenie* ich validizuje.

¹³ Je pravda, že v *Kritike čistého rozumu* Protagora ani raz nespomína, ako by ani nejestvoval, no mnohými náznakmi k nemu, k jeho ideí *človekomiery* smeruje. Peirce sa k nemu obracia –okrem iného aj preto, že – na rozdiel od mnohých či väčšiny iných, Kant „netrpel na predsudky“, že jeho „metafyzická argumentácia“ je dôveryhodná, pretože práve on a „niekoľkí iní“ (napríklad Berkeley a Spinoza) aj na tomto *krechkom* poli uvažujú a argumentujú „ako experimentalisti“ (/11/, 18), čo Peirceovi nanajvýš vyhovovalo. Navyše, Kant prisudzoval filozofii „kozmozologický“ alebo „sekulárny“ charakter, nedomnieval sa, že filozofia by mala používať „argumentačné stratégie“, ktoré sa okrem želaní ich užívateľov neopierajú o nič, čo by ich mohlo urobiť dôveryhodnými v očiach oponentov alebo jednoducho spoludiskutujúcich.

Peirce bol vášnivým, zainteresovaným a originálnym mysliteľom, ktorého písomný odkaz je neobčajne rozsiahly napriek tomu, že on sám si vôbec nevedel predstaviť, čo vlastne so svojimi rukopismi má urobiť a či vôbec uzrú svetlo sveta. To, čo zanecháva ako myšlienkové dedičstvo, ozačuje súhrnným názvom *fallibilizmus* a jeho ústrednou ideou je neuspokojenie sa s tým, čo už vieme, neustály *kognitívny ťah* k novému epistemicky zaručenému poznaniu. „A naozaj, v pokornom fallibilizme kombinovanom s hlbokou vierou v realitu poznania a intenzívnym úsilím objavovať, zdalo sa, že moja filozofia napreduje“ (1/, I/14).

Ak sa usilujeme o pravdu, mali by sme najprv pokúsiť predstaviť si, čo je to pravda. Postoj infallibility je „neodolateľne komický“ (1/, I/9), „nijaký človek so sebaúctou nikdy nič nekonštatuje bez toho, aby si stále nepripomínal, že sa asi jedná o omyl“ (1/, I/9). Pripomína to Kantovu maximu z opisu „disciplíny čistého rozumu vzhľadom na hypotézy“ (3/, 463an), hľadať protivníka najmä v sebe samom, v kritickom duchu preverovať, nie potvrdzovať všetky hypotézy, ktoré sme si *vynysleli*, aby sme pomohli čistému rozumu ponoriť sa do vln búrlivého sveta empirických premien. Súčasťou vedeckej, filozofickej a vôbec bádateľskej morality je pokora a fallibilita ako bariéry proti dogmatizmu, ku ktorým má čistý rozum sklon. Poznanie má principiálne *tenatívny charakter*, je len *dočasné*, nie je – aj keď by sme si to želali, trvalé a nemenné.

Peirceova koncepcia *konštruktívneho skepticizmu* je doktrína *antikarteziánska*. Podobne ako Descartova, neskôr Kantova, ale aj Peirceova noetická projekcia obsahuje pochybnosť ako podstatnú črtu procesu poznania. „Je pravda, že v priebehu svojich skúmaní človek môže nájsť dôvod, aby zapochyboval o tom, v čo veril. V tom prípade však pochybuje preto, že má k tomu pozitívne dôvody, vôbec nie v dôsledku karteziánskej maximy. Nebudeme sa preto tváriť, že vo filozofii pochybujeme o tom, o čom nepochybujeme v hĺbke duše.“ (5/, 229).

Peirce si uvedomoval, že porozumieť spôsobu, ako sa človek genericky i ako individuum správa a ako komunikuje so svojím okolím, t.j. ako uskutočňuje svoj *ľudský spôsob* jestvovania, znamená porozumieť spôsobu *ako funguje ľudská myseľ*. V tejto súvislosti sa opäť vracia ku Kantovi a hľadá v ňom podporu i inšpiráciu, keď hovorí: „Už od Kantových čias sa rozlišujú tri časti mysle: pociťovanie /radosti a bolesti/, poznávanie a chcenie... Toto delenie sa nezrodilo z vlastných myšlienok Kanta. Naopak, Kant si ho vypožičal od dogmatických filozofov. Skutočnosť, že Kant toto delenie akceptoval, znamenala, ako sa správne konštatovalo, ústupok dogmatizmu“ (6/, 109). Dogmatizmus je však potrebným *predstupňom* kritického myslenia, ak si uvedomíme jeho skutočnú *tvár* a funkciu pri prechode od *cenzúry* ku *kritike* rozumu a rozumových aktivít. Myseľ sa prezentuje všetkými tromi druhmi (pociťovanie, poznávanie, chcenie) *súčasne* – iba dodatočne medzi nimi rozlišujeme, a aj to iba vtedy, ak sa o to vedome pokúsime. To, čo sa nakoniec objaví *pred ňou*, teda *pred myslou* ako *obraz, odraz, predstava*... skutočnosti, je ňou priamo – aspoň podľa presvedčenia Ch. S. Peircea, podmienené, na nej v určitom stupni závislé, ňou ovplyvnené. To je však postoj, ktorý bol pre pragmatistov celkom charakteristický, navyše v tomto zmysle sa všetci jeho predstavitelia názorovo zhodli.

Napriek mimoriadnej inšpiratívnosti zo strany Kanta, ktorú Peirce priznával a ku ktorej sa po celý svoj život hlásil, Peirce predsa len ostal *nezávislým* v potrebnej miere. Aj keď v technológii tvorby konceptuálneho modelu skutočnosti by si santom celkom dobre rozumel, „jeho derivácia kategórií nesmeruje ani tak k transcendentálnej dedukcii ako skôr k experimentálnym metódam, s ktorými je pragmatizmus tradične užšie spájaný... Navyše, na rozdiel od Kanta, Peirce je pluralista“ (8/, 7). A v otázke možností poznania, tu má bližšie k optimistickému náčrtu možností ľudského poznania *mimo* zložitostí, ktoré si neodpúšťa Kant. Kantova „*Ding an Sich*“ – „táto časť Kantovej filozofie je Peirceovi len ťažko sympatická“ (17/, 32).

Peirceove sympatie ku Kantovi boli podložené jeho vlastným smerovaním. Vyfažil ich v miere, ktorá pragmatistickej filozofii v Peirceovom podaní pomohla. Uchoval Kanta v jeho pôvodnosti, seba a svojmu chápaniu pomohol na úrovni originálneho prenosu myšlienkového odkazu, ktorým sa inšpiroval.

Literatúra:

- [1] Collected Papers of Charles Sanders Peirce. Eds. Ch. Hartshorne a P. Weiss. The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts 1960.
- [2] Peirce, Ch. S.: Selected Writings. Values in a Universe of Chance. Ed. By Ph. P. Wiener. Dover Publications. Inc. New York 1966.
- [3] Kant, I.: Kritika čistého rozumu. Pravda. Filozofické odkazy. Bratislava 1979.
- [4] James, W.: Pragmatismus. Nové jméno pro staré způsoby myšlení. Centrum pro studium demokracie a kultury. Brno 2003.
- [5] Buchler, J. (ed.): Philosophical Writings of Peirce. New York. Dover Publications. New York 1955.
- [6] Pragmatizmus. Malá antológia filozofie XX. storočia. Zv. I. Eds.: E. Višňovský a F. Mihina. IRIS. Bratislava 1998.
- [7] Brent, J.: Charles Sanders Peirce. A Life. Indiana University Press. Bloomington 1998.
- [8] The Rule of Reason. The Philosophy of Charles Sanders Peirce. Eds. J. Brunner and P. Forster. University Toronto Press. Toronto 1997.
- [9] Feibleman, J.: Peirce's Use of Kant. In: The Journal of Philosophy. Vo. XLII, No. 14, July 5, 1945.
- [10] Shusterman, R.: Estetika pragmatizmu. Krása a umenie života. Kalligram. Bratislava 2003.
- [11] Chiason, Ph.: Peirce's Pragmatism. The Design for Thinking. Rodopi. Amsterdam – Atlanta, GA 2001.
- [12] Deledalle, G.: Charles S. Peirce. An Intellectual Biography. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia 1990.
- [13] Weiss, P.: Bibliography of Charles S. Peirce. In: Bernstein, R. J.: Perspectives on Peirce. Yale University Press, 1965.
- [14] Husserl, E.: Krize evropských věd a transcendentální fenomenologie. ACADEMIA. Filozofická knihovna. Praha 1972.
- [15] Mihina, F.: Duch americkej filozofie. In: Filozofia. Roč. 47, 1992/11.
- [16] Booler, J.: Charles Peirce and Scholastic Realism. A Study of Peirce's Relation to John Duns Scotus. University of Washington Press. Seattle 1963.
- [17] Mounce, H.O.: The Two Pragmatisms. From Peirce to Rorty. Routledge. London and New York 1997.
- [18] Feibleman, J. K.: An Introduction to the Philosophy of Charles S. Peirce. The M.I.T. Press, Cambridge, Mass. 1970.
- [19] Mihina, F.: Peirceova vedecká metafyzika ako forma kritiky tradičných dejín filozofie. In: Filozofia dejín filozofie 1. Ed.: V. Leško. AFPhUP. Prešov 1998.

*Pri citáciách z 1/ – Collected Papers of Ch. S. Peirce – označenie rímskou číslicou I – V znamená príslušný zväzok, číslica uvedená za ňou znamená príslušný § v danom zväzku.

Summary

Kant in the reflections of Ch. S. Peirce

Key words: Kant, pragmatism, *noetic pluralism*, idealism

What is of central importance in Kant's thought is the idea that sensory experience is permeated with the order. Idealism to which Kant refers is *subjective*. It holds that the world is constituted by an order which is mental in character but which is quite independent of the *human* mind. For Peirce, but not only

for him, pragmatism is not a philosophical *weltanschauung* or metaphysics of truth and reality – rather it is a method of rendering ideas clear and distinct and ascertaining the meaning of words and concepts. Pragmatism is form of the monumental revolt against cartesianism – in this sense this project was influenced by congenial intellectual predecessors – namely by the I. Kant and his critical philosophy.

Pragmatism accepts the hypothesis of the *noetic pluralism*, which is not strictly derived from the kantian thought. Anyway, pragmatic noetic theory strikly defends hypothesis of *noetic pluralism* as a fundament for shaping of the conception of the world, which is different, when we compare its in different people.

According to Peirce (and others pragmatists) among the German philosophers Kant especially seemed to him to have „possessed in a high degree all seven of the mental qualifications of a philosopher: to ability to discern what is before one’s conciousness; inventive originality; generalizing power; subtlety; critical severity and sense of fact; systematic procedure; energy, diligence, persistency and exclusive devotion to philosophy“.

Ondrej Tomovčík

Kierkegaardova filozofia kresťanskej lásky

Práca dánskeho filozofa Sörena Kierkegaarda *Skutky lásky* je svojráznou manifestáciou a sugestívnou reflexiou kresťanskej lásky. Po Augustínovi, Tomášovi Akvinskóm či Pascalovi aj Kierkegaard recipuje fenomén lásky ako vážny teologický, ale aj filozofický problém. Prezentuje lásku, nachádzajúc jej metafyzické zakotvenie v Bohu, ktorý je garantom a pôvodcom jej existencie v človeku, subjekte jej prežívania. Svedectvom, že esenciálnym základom lásky je autorita Boha, sú časté citácie a odvolávania sa na Bibliu, ako aj Kierkegaardova hlboká kresťanská viera a jej zvnútornené prežívanie. Práve onen dôraz na prežívanie viery zaraďuje Kierkegaarda k iniciátorom a podnecovateľom existencialistických tendencií vo filozofii.

Samotná láska má podľa Kierkegaarda skrytú povahu, čo ju na jednej strane stajomňuje, na druhej strane však možno pozorovať jej prejavy, zakúšať jej sladkú prítomnosť stelesnenú v skutkoch milujúceho, ktorý svojím konaním transcenduje seba samého v akte dávania sa a následne zvečňuje samotnú lásku. Kierkegaardovi ide o projekciu lásky v čase i mimo času, keď o nej hovorí, že spája časnosť s večnosťou, je putom večnosti či „večným okamihom“. Ním sa stáva v momente potlačenia zmyslovo-
sti, ktorá sa stráca v čase, na rozdiel od duševnej lásky, ktorá pretrváva. „Kresťanská láska zostáva, preto jednoducho je, lebo to, čo zaniká, kvitne, a čo kvitne, zaniká, ale to, čo zostáva, sa nedá ospevovať, to sa musí veriť a žiť,“¹ podotýka Kierkegaard. Inšpirovaný apoštolom Pavlom dodáva, že láska zostáva, aj keď všetko pomíne.² Okrem časovej dimenzie nemožno nepostrehnúť jej nadčasový rozmer, zvýraznený metafyzickým atribútom večnosti a ontologickým ukotvením v Bohu. Paul Müller na svojej práci *Kierkegaardove skutky lásky (Kierkegaard's Works of Love)* zvýrazňuje životodarný aspekt lásky: „Láska je primárne suverénna manifestácia života, ktorá ontologicky, a teda pôvodne, prináleží každému ľudskému životu.“³ Láska nie je produktom osoby, nevzniká z ničoho, jej bytie má fundamentálnu povahu (*i Grunden*).⁴ Prítomnosť lásky ako Bohom daného vena je osebe fundamentálnou myšlienkou Kierkegaardovej antropológie, ktorá má svoj pôvod v základe kreacionistickej idey.⁵ Láska je hlboko zakorenená v ľudskej, Bohom stvorenej podstate, ktorej historicky prislúcha rovnako pred i po svojom zviditeľnení.⁶

Prínosom Kierkegaardovej koncepcie je podľa nášho názoru funkčná konkrétnosť lásky, na ktorú kladie silný akcent, prezentujúc jej javovú stránku, a takpovediac, skutkovú podstatu lásky. V kontexte Lukášovho evanjelia pripomína, že láska sa pozná po ovocí. Dvojrozmernosť lásky precizuje aj vo svojom tvrdení: „Každý život, a tým i život lásky, je ako taký skrytý; je ale zjavný v niečom inom.“⁷ Tým iným sú práve skutky, ktoré sú najadresnejším, najbezprostrednejším a najautentickejším vyj-

¹ Kierkegaard, S.: *Skutky lásky*. Brno, CDK 2000, s. 11.

² porov. „Láska nikdy nezanikne.“(1 Kor 13, 8)

³ Müller, P.: *Kierkegaard's Works of Love. Christian Ethics and Maieutic Ideal*. København, C. A. Reitzel 1993, s. 14.

⁴ Tamže, s. 14.

⁵ Porovnaj Nordoft, K.: *Kierkegaard's Psychology*. Duquesne University Press 1978, s. 378, 374.

⁶ Müller, P.: c.d., s. 15.

⁷ Kierkegaard, S.: c.d. s. 11.

adrením lásky, ktorá bez toho, že by sa zriekla metafyzickej podstaty, zostupuje z neba na zem, odieva sa do presvedčivej konkrétnosti a jasnosti. Kierkegaardovo videnie je jednoznačné v tom, že ľudská láska spočíva v Božej láske, dodáva však, že jej skrytý život je poznateľný po ovoci a v samotnej skutočnosti, že ju nemožno redukovať na nevysvetliteľnú tajomnú silu, na čiru prapodstatu či kozmickú energiu, tendujúcu k metafyzickej neosobnosti a odtrhnutosi od reality.⁸ Láska, aj napriek svojmu tajomnému či božskému pôvodu, nemôže ostať uzavretá sama v sebe, usiluje o zviditeľnenie v skutkoch, kde potvrdzuje svoju intencionalitu, zameranosť na osobu druhého.⁹ V dimenziách kresťanskej viery sa Kierkegaard obracia na Boha, ktorý vo svojej prozreteľnosti vidí i do srdca človeka, abstrahuje od vonkajšieho úkonu, ktorému chýba vnútorný obsah. V intenciách protestantskej etiky odsudzuje okázalé incenzovanie Boha a povrchnú nábožnosť, ktorá sa vyžíva vo vonkajších prejavoch, čo veľmi často vedie k oslabeniu osobnej viery a vnútornej nábožnosti. Práve strata osobného, zvnútorneného prežívania viery i lásky je tragédiou pre samotné kresťanstvo, ktorému vytyka inštitucionálny charakter a odcudzenie sa pôvodným ideálom. Od straty úprimnej nábožnosti je len kúsok k pokrytectvu a farizejstvu, čo pregnantne vystihol Shakespeare, keď v tragédii Hamlet ústami Polonia hovorí, že svätá tvár, čo žiari zbožnou láskou, je odjakživa tou najlepšou maskou samého diabla.¹⁰ Túto repliku možno oprávnenne považovať za nadčasovú, keď reflektujeme skutočnosť, že za príťažlivý zovňajšok či formálnu uhladenosť a distingvovanosť sa dá pomerne dobre skryť emocionálna plytkosť, myšlienková bezobsažnosť a rigidná zbožnosť.

Kierkegaard venuje pozornosť aj noetickým otázkam poznania či poznateľnosti lásky. Kierkegaardov noetický postoj neašpiruje na explikáciu samotnej entity, ktorá v kontexte jeho filozofie zapadá do ontologického systému kresťanského náboženstva, smeruje skôr k postihnutiu fenomenálnej zložky lásky, ktorou je jej výsledný produkt, potvrdzujúci jej aktívnosť a produktivnosť. Nesúhlasí s predstavou o láske ako o nejakom skrytom cite príliš vznešeným na to, aby prinášal plody, artikuluje jednoznačne, že strom sa pozná po ovoci.¹¹ Odmieta glorifikáciu lásky ako abstraktnej veličiny, ktorá sa vzdiaľuje od konkrétneho individua a jeho potrieb. Jej skutočnou hodnotou, najpresvedčivejším znamením je konkrétny vzťah k druhému človeku, v ktorom sa realizuje v celej svojej plnosti. Všetky snahy, redukujúce lásku na číry element duchovnej podstaty, zahmlievajú jej bytostné „poslanie“, intencionalnú zameranosť na druhého.

Láska ako povinnosť

Kierkegaardova analýza fenoménu lásky sa nevyhýba ani kontroverznému problému povinnosti milovať. Známý biblický imperatív znie nekompromisne a kategoricky: „Milovať budeš svojho blížneho ako seba samého!“¹² V tejto súvislosti vyvstáva viacero otázok: Je možné milovať iného viac než seba? Kde sa nachádza hranica medzi láskou k sebe samému a egoizmom či narcizmom, sebaláskou a sebecťvom? Rôzne odpovede ponúkajú Aristoteles, Spinoza, Kant či Nietzsche, ale aj Kierkegaard, ktorý lásku k sebe samému chápe ako predpoklad produktívnej lásky k blížnemu, teda nehovorí o potlačení vlastnej subjektivity v prospech druhého. Diferencuje lásku k blížnemu od lásky k „milovanej“ či priateľovi, k človeku, ktorý vzbuduje sympatie svojím príťažlivým zovňajškom. „Blížny“ je každý človek, neplatia žiadne sympatie alebo antipatie, blížneho si nevolíme. „Zamilovanosť sa určuje predmetom, i priateľstvo sa určuje predmetom, len láska k blížnemu sa určuje láskou.“¹³

⁸ K. E. Løgstrup naopak vyčíta Kierkegaardovi, že jeho láska k blížnemu je *akozmická*, že jeho vzťah k Bohu dostatočne nezahŕňa vzťah k svetu a blížnemu. Blížšie vid' prácu: Løgstrup, K, E.: *Opgør med Kierkegaard*. København, Gyldendalske Boghandel 1967, s. 61 – 62.

⁹ Tamže, s. 12

¹⁰ Shakespeare, W.: *Hamlet*. Bratislava, Ikar 2006, s. 78.

¹¹ Kierkegaard, S.: c.d., s. 15.

¹² Matúš 22, 39

¹³ Mikulová Thulstrupová, M.: *Kierkegaard a dejiny kresťanské zbožnosti*. Brno, CDK 2005, s. 120.

Je paradoxné, podotýka Kierkegaard, že lásku k blížnemu neospevuje ako vznešenú žiaden básnik. Láska, ktorú ospevujú básnici, je podľa neho skrytou „sebaláskou“. Pod ňou rozumie nielen lásku k sebe, ale predovšetkým lásku s výhradou voči ostatným, lásku selektujúcu na základe sympatie či antipatie, fyzickej príťažlivosti či odpudivosti a pod. Kierkegaard v zhode s kresťanským učením zastáva názor: „Milovať jedného človeka viac než ostatných je milovať ho v rozpore s ostatnými.“¹⁴ Vyzdvihuje lásku k blížnemu, k celému ľudskému pokoleniu i k nepriateľovi bez výnimky. Sympatie či antipatie nehrajú žiadnu rolu, sú irelevantné a bezpredmetné vo vzťahu k univerzálnej láske k blížnemu. „Milovať toho, kto nám je v sympatii bližší než všetci ostatní, je sebaláska.“¹⁵ Láska k sebe a k blížnemu by mala byť bez rozdielu identická, pretože blížny vo vzťahu k nám je podľa Kierkegarda to isté, čo sme my sami k sebe, teda naším druhým „ja“, zdvojením nášho „ja“. Láska k blížnemu má vyššiu hodnotu a stálu platnosť v porovnaní s mileneckou (erotickou) láskou, ktorú považuje za sebalásku.

Je pravdou, že v prípade mileneckej lásky ide o „slobodný“ a jedinečný výber konkrétneho partnera, nesúhlasíme však s Kierkegaardovou degradáciou tejto lásky na lásku sebeckú. Aj v prípade partnerského vzťahu je jeho základnou podmienkou odovzdanosť a úcta voči partnerovi, potenciálna schopnosť uprednostniť požiadavky a záujmy druhého na úkor vlastných. Predpoklad a záruka kvality mileneckej lásky tkvie v schopnosti milujúceho vidieť v milovanom autonómnu ľudskú bytosť, v dispozícii milovať partnera nezištné, bez výhrad a podmienok, teda láskou, ktorá vyviera z pozitívneho vzťahu k sebe a druhým. Nesto-tožňujeme sa s Kierkegaardovou identifikáciou mileneckej lásky a sebalásky. V prípade nezrelej mileneckej lásky možno hovoriť o sebeckom postoji so zámerom vlastniť objekt subjektívnej príťažlivosti. Definiáciu sebeckosti prezentuje Erich Fromm v tvrdení o človeku, ktorý „sa zaujíma len o seba, chce všetko pre seba, necíti žiadne potešenie, keď dáva, ale len keď berie. Na vonkajší svet sa pozerá iba z toho hľadiska, čo z neho môže vyťažiť; nemá záujem o potreby iných, ani úctu k ich vážnosti a integrite. Nevídá nič než seba; posudzuje každého a všetko z hľadiska vlastnej užitočnosti; je zásadne neschopný milovať“¹⁶. Sebestvo a láska sa vzájomne vylučujú, nemožno však stotožňovať sebestvo a sebalásku, ktoré nie sú podľa Fromma ani zďaleka identické, ale skutočne protichodné. Milovať iného ako seba samého znamená mať reálny záujem o seba, vnímať seba samého ako osobnosť, ktorá je nositeľom určitej hodnoty, čo sa má adekvátne prejavíť v postoji k iným, v prisúdení rovnakej hodnoty partnerským subjektom. „Úcta k vlastnej integrite a jedinečnosti, láska a pochopenie seba samého sa nedá oddeliť od úcty, lásky a pochopenia iného jednotlivca. Moja láska k sebe je neodlučiteľne spätá s láskou ku ktorejkoľvek inej osobe.“¹⁷ Kierkegaard podobne ako Kant nepovažuje za relevantné príliš zdôrazňovať lásku človeka k sebe, ktorú vníma ako súčasť ľudskej prirodzenosti, čo z hľadiska etiky (na rozdiel od psychológie) nemá pozitívnu morálnu hodnotu. Určite to súvisí aj s Kierkegaardovým príklonom k protestantskej viere a spôsobom myslenia ovplyvneným Lutherom. Podľa nášho názoru je istým nedostatkom, že Kierkegaard dôslednejšie nediferencoval sebestvo a sebalásku, ktorú v zhode s Frommom vnímame ako pozitívny predpoklad produktívnej lásky k blížnemu v konfrontácii so sebestvom, implikujúcim neschopnosť človeka milovať nielen iných, ale aj seba.¹⁸

Láska v Kierkegaardovej reflexii ostro kontrastuje s afektívnosťou a bezprostrednosťou vášne, ktorá je výsledkom žiadostivosti a náruživosti. Kým vášnivá láska je spontánnym produktom náhodných a nespútaných silných citových záchvevov duše, kresťanská láska je povinnosťou, morálnym imperatívom s univerzálnou platnosťou. Podstatou antinómie a rozdvojenosti pojmu láska je diverzifikácia zdrojov, v ktorých má láska svoj stály pôvod. Milenecká či vášnivá láska má svoj pôdorys v srdci človeka, v ktorom sa rysujú pohnútky a spontánne citové prejavy vo vzťahu k objektu túžby. Práve spomí-

¹⁴ Kierkegaard, c.d., s. 18

¹⁵ Tamže, s. 19 (Výraz sebaláska by sme v tomto kontexte nahradili pojmom sebestvo.)

¹⁶ Fromm, E.: *Človek a psychoanalýza*. Praha, Svoboda 1967, s. 105.

¹⁷ Tamže, s. 104.

¹⁸ Podľa Fromma je pravdou, že sebeckí ľudia sú neschopní milovať, nie sú však ani schopní milovať seba. (Tamže, s. 106.)

naná spontánnosť je tým diferenčným kritériom, odlišujúcim tento typ lásky od lásky kresťanskej proveniencie, ukotvanej v autorite Boha, z dokonalosti ktorého pochádza a ku ktorému smeruje. Transcendencia pramení zo skutočnosti, že Boží zákon predstavuje lásku ako nepodmienujúcu povinnosť ku každej osobe. Láska ako povinnosť vylučuje akékoľvek hľadanie objektu lásky, ktorý je jej daný už vopred.¹⁹ Kierkegaardovo vymedzenie temporálnosti lásky smeruje k odkrytiu jej kvality a zároveň poukazuje na veličinu premenlivosti a nepremenlivosti. Bezprostredná láska je založená na báze premenlivosti, čo vystihuje hypotetický výrok: „Keď ma nechceš milovať, budem ťa nenávidieť.“ Kalkuluje a správa sa vypočítavo, chce byť opätovaná; na odmietnutie odpovedá nenávisťou a pohrdaním, žiarli na objekt svojej vášne, ku ktorému zaujíma vlastnícky postoj. Z týchto dôvodov Kierkegaard deklasuje bezprostrednú mileneckú lásku o úroveň nižšie, neprisudzujúc jej výnimočné postavenie. Jej protipólom je „pravá láska, ktorá prešla zmenou večnosti, a tým sa stala povinnosťou, nikdy sa nezmení, je jednoduchá, miluje a nikdy, nikdy jej milovaný nebude predmetom nenávisťi“²⁰. Charakterizuje ju nepremenlivosť, vyjadrená kategorickou premisou: „Aj keď ma budeš nenávidieť, budem ťa milovať.“ Pravá láska nepozná žiarlivosť, ktorá „miluje“ tak, ako je milovaná. Neriadi sa priamou úmernosťou, vyniká štedrosťou a srdečnosťou dávania. Jej konštitutívnu zložkou je fakt, že pramení z paradoxu viery, kontrastujúcej s prirodzenou racionalitou a emocionálnou výbavou osobnosti jednotlivca. Kierkegaard v úsilí vstúpiť láske nadčasovú hodnotu posilňuje jej metafyzické korene a prisudzuje jej charakter povinnosti. Pomocou kategórie povinnosti zabezpečuje a zaisťuje trvanie lásky. „Jedine, keď je láska povinnosťou, je naveky zaistená.“²¹ Akékoľvek pochybnosti, či môže byť akt lásky povinnosťou, vyvracia Kant, keď diferencuje lásku ako prejav náklonnosti a lásku k blížnemu, o ktorej hovorí Písmo. „Lásku ako náklonnosť totiž nemožno prikázať, no robiť dobro z povinnosti, najmä, ak nás k tomu nevedie nijaká náklonnosť, ba ak tomu dokonca bráni prirodzený neprekonateľný odpor, to je praktická, a nie patologická láska, spočívajúca vo vóli, a nie v citovej náchylnosti, v zásadách konania, a nie v rozplývajúcej sa účasti; len túto jedinú lásku možno prikázať.“²² Pre Kanta je predpokladom a základom praktickej lásky akt vôle, znútornené princípy konania, vyjadrené v mravnom zákone. Kierkegaard postuluje pomer lásky k večnosti, ktorá jediná garantuje jej nezávislosť a slobodu. Prikázanie lásky je a priori dané, jednotlivec vystupuje voči nemu v subordinatívnom postavení, ak posúdime fakt, že objekt lásky je irelevantný, jeho fyzická prítomnosť zanedbateľná, následne získame extrakt jednoduchej lásky nezávislej nielen od objektu, ale aj subjektu, ktorý sa nestáva jej iniciátorom, ale participátorom večnosti. Ono „musíš“ večnosti je jediným prostriedkom, ako sa podľa Kierkegarda ochrániť pred ošemetnosťou zvyku, ktorý vo vzťahu k večnosti nedisponuje mocou. Bezprostredná milenecká láska nie je slobodná, keďže závisí od vzťahu milujúceho k milovanému, ktorého môže potenciálne stratiť. „Len keď je láska povinnosťou, je láska v blaženej nezávislosti navždy slobodná.“²³ Človek nadobúda nezávislosť v okamihu, keď stráca v milovanej osobe všetko, čím bol k nej pripútaný, keď zotrva v rovnakej, nezmenenej láske. Kierkegaard sa pýta, či možno hovoriť o nezávislom konaní osoby, ktorá odoprie lásku tomu, kto ju odopiera jej. Jeho odpoveď znie, že koná závisle, pretože jej zotrvávanie v láske závisí na láske druhého. Povinnosť ju oslobodí od závislosti a zúfalstva bezprostrednej lásky, ktorá „miluje silou zúfalstva, i keď je šťastná...“²⁴ Naopak, láska, ktorá prešla premenou večnosti, nemôže nikdy zúfať. Príčinou zúfalstva, podotýka Kierkegaard, nie je nešťastie ani strata milovaného, ale nedostatok večnosti. Pripomína, že prikázanie lásky má božský pôvod, odkiaľ čerpá právo byť imperatívom a povinnosťou pre všetkých. Láska ako povinnosť nie je zárukou osobného šťastia, ani nie je chránená pred nešťastím, je však chránená pred zúfalstvom, ktoré deštruuje človeka i samotnú lásku. Človek disponuje mohutnou kreatívnou silou, čím sa pripodobňuje láske, ktorá plodí život. Bytostným poslaním človeka je zachovať lásku tým, že zachová seba samého.

¹⁹ Müller, P.: c.d., s. 25

²⁰ Kierkegaard, S.: c.d., s. 28.

²¹ Tamže, s. 27.

²² Kant, I.: *Základy metafyziky mravov*. Bratislava, Kalligram 2004, s. 23.

²³ Kierkegaard, S.: c.d., s. 30.

²⁴ Tamže, s. 32.

Antinómia axiologických postojov (modalita lásky)

Kierkegaard na báze konfrontácie dvoch hodnotových svetov projektuje dva axiologické modely lásky, resp. alternatívy, ktoré sú podľa neho vzájomne nezlučiteľné, pričom hlavnú pozornosť venuje kresťanskej láske k blížnemu, ktorú dogmaticky opiera o kategorickú požiadavku zjaveného náboženstva a biblické poslanstvo. Kierkegaardov spôsob myslenia je miestami viac teologický ako filozofický, keďže dogmaticky operuje s hotovou „pravdou“, ktorej pravdivosť potvrdzuje bez akéhokoľvek náznaku spochybňovania, teda bez toho, že by ju podrobil kritickej reflexii a racionálnemu diskurzu. Navybočuje z iracionalistickej línie, majúc na zreteli vznešený cieľ: osláviť Boha filozofickým „posvätením“ lásky, ktorú v zredukovanej podobe prezentuje nielen ako hodnotový ideál, ale aj ako imperatív, mobilizujúci k jej praktickej realizácii.

Kierkegaardova filozofia lásky poukazuje na inkomensurabilitu jej dvoch typov, reprezentujúcich rôzne životné mody (štádiá), ktoré zastáva jednotlivec. Mysliteľov axiologický postoj je konzistentný s ontologickým postojom, kde hodnota korešponduje so substanciálnou formou ním skúmanej entity. Explikácia fenoménu lásky súvisí s danou optikou nazerania, je diferencovaná v závislosti od axiologického subjektu a hodnotového sveta, ku ktorému sa hlási. Medzi nazeraním kresťana a básnika je podľa Kierkegarda prenikavý rozdiel. Kresťan a básnik manifestujú diferencované axiologické postoje, súvisiace s príslušnosťou k určitému spôsobu prežívania skutočnosti, ktorú rôznorodo interpretujú v závislosti od konkrétnej hermeneutickej situácie, v ktorej sa ocitajú. Ak pripustíme, že láska v celej svojej bohatosti foriem je univerzálnou potrebou individua, potom radikálne vyznievajú Kierkegaardove slová na adresu svetského básnika, o ktorom platí, že pokiaľ je básnikom, kresťanom nie je.²⁵ Obaja (kresťan i básnik) zastávajú odlišné hodnotové postoje, transformujúce lásku do špecifických štruktúr a kategórií. Náboženské (kresťanské) videnie sveta je nesené vierou, vo svetle ktorej nám predstavuje lásku, ktorá učí milovať celé univerzum nepodmienene. Optika básnika (estéta) je infiltrovaná zlúčeninou náklonnosti a vášne, čím uvoľňuje putá rozkoše a z pohľadu kresťanskej morálky aj hriechu. Milenecká láska sa zrkadlí vo vášni, bez ktorej je nemožné milovať, a teda rozdiel medzi milovaním a kresťanskou láskou je neodškriepiteľný. Obidva axiologické postoje sa javia ako inkompatibilné. Estét zbožňuje náklonnosť, prikazovať lásku je podľa neho najväčšia hlúposť, v zrkadle jeho reflexie je láska spontánnym emocionálnym stavom, ktorý zatemňuje myseľ, prieči sa putám povinnosti, je predmetom básnickej inšpirácie, únikom z temnôt každodennej všednosti. Renáta Kišoňová vo vzťahu ku Kierkegaardovej práci *Zvodcov denník* odкрýva charakter estéta Johanna nasledovne: „Pre zvodcu Johanna je láska pôžitkom, vznášať sa na rozhybaných vlnách, vďaka ktorým prichádza k rozhybaniu sa v ňom samom.“²⁶ Kresťanstvo ostentatívne zhadzuje náklonnosť z trónu a dosadzuje ono „musíš“. Kierkegaard kladie obidva postoje antagonisticky voči sebe, z čoho pramení rezultát, že je nemožné žiť podľa obidvoch modalít súčasne. Inkomensurabilita dvoch životných modov tak nadobúda svoju aktuálnu platnosť. Kierkegaardova interpretácia lásky je prezentovaná z pozície kresťana, ktorý jej pripisuje predovšetkým mravnú úlohu, láska je „slúžkou“ mravnosti, ktorej skladá účty. Pohľadovo sa stavia aj k otázke šťastia, ktorým je pre básnika zamilovanosť a nájdenie svojej jedinej lásky. Ak platí, že človek je vo vzťahu k šťastiu v pasívnej pozícii, potom neprináleží o ňom uvažovať v kontexte kresťanskej lásky, kde sa žiada výlučne aktívny postoj, súvisiaci s úlohou, mravnou požiadavkou milovať. Kresťanská láska žiada od človeka veľa, neraz, aby zaprel samého seba, čím demonštruje svoj imperatív „musíš“. Z toho je zrejmé a uvedomuje si to aj Kierkegaard, že táto mravná úloha je veľmi náročná a ťažká a nezvládne ju hocikto, tobôž ten, kto uprednostní náklonnosť, sympatiu a vášeň. Vo vzťahu k mileneckej láske Kierkegaard zmiernuje svoj rigorózný postoj tvrdením, že kresťanstvo nezakazuje zmyslovú lásku a nepohoršuje sa nad žiadostivosťou, len ju chápe ako čosi prirodzené, čo v istých súvislostiach môže znamenať aj sebeckosť. Zálubu vo vášnivej náklonnosti považuje za inú formu sebalásky, čím zvýrazňuje ich identitu, naopak lásku k blížnemu povyšuje na skutočnú lásku. Kým milovanému a priateľovi sa hovorí

²⁵ Tamže, s. 36.

²⁶ Kišoňová, R.: *Zvodcov denník alebo Kierkegaardov vzťah k žene*. In: *Postskriptum ku Kierkegaardovi*. Pusté Úľany, Schola Philosophica 2006, s. 107.

čnú lásku. Kým milovanému a priateľovi sa hovorí „druhé Ja“, blížnemu „druhé Ty“, z čoho vyplýva, že láska k „Ja“ je zároveň láskou k sebe. Mileneckú lásku a priateľstvo pokladá Kierkegaard za vrchol samolúbosti – „ja“ opité v inom „ja“.²⁷ Lásku k blížnemu poníma ako lásku medzi dvoma rovnocennými autentickými bytosťami, ktoré sa nerozplývajú v tom druhom, ani sa vzájomne neidentifikujú v jedno spoločné „ja“. Všetky sebecké pohnútky protirečia láske k blížnemu, ktorá má výlučne duchovný charakter: „Láska k blížnemu je duchovná, ale dvaja duchovia sa nemôžu stať jedným „ja“ sebeckým spôsobom.“²⁸ Kierkegaard sa napriek duchovnej blízkosti dvoch osôb usiluje zachovať odstup od „ja“, ktoré mu automaticky implikuje sebalásku ako čosi prirodzené, čo v intenciách duchovnej lásky môže pôsobiť kontraproduktívne.

V danom kontexte možno vysloviť názor, že kvalita lásky k blížnemu je odrazom vnútorného postoja k sebe samému, zdravej sebalásky, empatických a asertívnych schopností subjektu. Na rozdiel od Kierkegarda si myslíme, že aj prostredníctvom priateľstva či zamilovanosti sa človek môže priblížiť kresťanskej láske, ktorá sa prezentuje a potvrdzuje v činoch v prospech partnera. Milovať priateľa či partnera ako svojho blízkeho je niekedy nesmierne náročné a komplikované v porovnaní s láskou k ľuďom, s ktorými sa nestretávame pravidelne, prípadne s nimi nevytvárame osobnejšie vzťahy.

Trom typom lásky (mileneckej, priateľskej a kresťanskej), v ktorých sa manifestuje subjektívne „ja“, prislúchajú tri kategórie (zmyslová, duševná a duchovná). V mileneckej láske je „ja“ vymedzené zmyslovo-duševno-duchovne, v priateľskej duševno-duchovne a v láske k blížnemu duchovne. V hierarchii troch typov lásky najčestnejšie miesto prislúcha láske k blížnemu, ktorá pramení v láske k Bohu ako prostredníkovi tejto lásky. Kierkegaard podmieňuje lásku k blížnemu láskou k Bohu: „Len tým, že miluješ Boha nadovšetko, môžeš v inom človeku milovať blízkeho.“²⁹ Týmto názorom sa Kierkegaard zblíži so spôsobom myslenia Tomáša Akvinského, pre ktorého láska k Bohu bola nespochybniteľnou najvyššou hodnotou. Tej nemôže konkurovať láska k menej dokonalému a konečnému súcnu. Akvinský „ostro“ vystupuje voči tomu, čo by mohlo spochybniť výsostné postavenie lásky k Bohu. Aj láska k blížnemu musí byť napojená na tento cieľ. Zdôrazňuje, že „by bolo hanlivé, keby niekto miloval blízkeho ako hlavný cieľ, nie však, keď niekto miluje blízkeho pre Boha, čo prináleží láske“³⁰. V oboch postulátoch centrálnu miesto prináleží Bohu, ktorý je Láskou osebe, je jej prvou príčinou i konečným cieľom. Sekundárne miesto zastáva blížny ako sprostredkujúce médium vo vzťahu k Bohu, ako viditeľný článok v sérii Božích účinkov v empirickom svete. Sprostredkovateľská funkcia degraduje blízkeho na súcno, slúžiace ako médium v komunikácii milujúceho s Bohom. Nedostatkom spomínaných koncepcií je skutočnosť, že ak neakceptujeme Boha ako pôvod a cieľ lásky, samotná láska stráca svoje sémantické ukotvenie a spochybňuje sa pozícia mravného subjektu ako účelu osebe. Proces „stávania sa jednotlivcom“, ktorému prislúcha istá miera morálneho vedomia a autentického prežívania vzťahu k sebe samému, je u Kierkegarda podmienený vzťahom k Bohu, ktorý Martin Buber pomenúva ako „výlučný“ (ausschließend), čím sa všetky ostatné vzťahy vypudzujú do ríše nebytostnosti, nepodstatnosti (Unwesentlichkeit). Jednotlivec sa teda bytostne vzťahuje iba k Bohu. Buber nešetří kritikou na adresu Kierkegarda, poukazujúc na opačný Kristov príkaz, tvrdí, že ak odstránime predmet, stane sa láska prázdnuou a „bezpre-dmetovou“ (gegenstandslos). Boh však chce, aby sme k nemu prichádzali cez „Reginu“, ktorú nám posielala do cesty, a neodstraňovali ju. Buber poukazuje na to, že koncept „odpútanosti“ (Abgeschiedenheit) predstavuje koncept negatívny, koncept vzdialovania sa od sveta.³¹

Kierkegardovo postulovanie lásky k Bohu slúži ako prevencia pred sebaláskou, ktorá striehne na človeka, žijúceho podľa svetských zásad. V láske k Bohu človek pravdivo miluje aj seba samého, obet-

²⁷ Kierkegaard, S.: c.d., s. 42.

²⁸ Tamže, s. 43.

²⁹ Tamže, s. 44.

³⁰ Akvinský, T.: *Theologická summa* zv. III. Olomouc, Krystal 1938, s. 211.

³¹ Porovnaj s prácou M. Bubera: *Die Frage und en Einzelnen (Das dialogische Prinzip)*. Heidelberg, Verlag Lambert Schneider 1984. Otázka jednotlivca sa venuje aj štúdiu P. Šajdu: *Náčrt kritiky Kierkegaardovho konceptu lásky v diele M. Bubera, T. W. Adorna a K. E. Løgstrupa*. In: *FILOZOFIA*, r. 2003, č. 7, s. 484 – 493.

avá láska k inému človeku je de facto pomocou tomu druhému k láske k Bohu. Praktické uskutočňovanie kresťanskej lásky je tým najevidentnejším a najzreteľnejším sprítomnením Boha vo svete, v ktorom prevláda snaha oslobodiť sa z pút viery a žiť slobodne bez Boha. Božie a svetské chápanie lásky je plné protirečení. To, čo svet nazýva láskou, je podľa Kierkegarda sebaláska, to, „čo svet pod názvom láska ctí a miluje, je spolupatričnosť v sebaláske“³². Jediné obetavá láska sa zrieka všetkého, len aby urobila miesto Bohu. Obet' v svetskom ponímaní očakáva odplatu v ľudskej pochvale, svet kresťanskú lásku nenávidí, pohŕda ňou a prenasleduje ju, posmieva sa vznešenej, obetavej a šľachetnej láske. V dimenziách pravej religiozity je láska k Bohu indikátorom pravej lásky k ľuďom, čím Kierkegaard vyvracia Buberovo podozrenie z asociálnosti. „Odpútanosť, v ktorej jednotlivec v bdelosti upriamuje svoj pohľad do vnútra, aby sa v rozhovore s Bohom a so sebou samým očisťoval od automaniplácií a projekcií, však môže predstavovať zásadný komunitotvorný prvok, ktorý človeku umožňuje „vidieť lepšie“ a vnímať pôsobenie druhých bez excesívnych projekcií vlastných túžob, predstav a plánov.“³³ Na osi milujúci – milovaný – Boh je láska milujúceho k milovanému poskytnutím pomoci v láske k Bohu a zároveň jej prijatím. Vychádzajúc z toho, čo svet nazýva láskou, nás ohrozuje polovičatosť ako to najvyššie, čo svet uznáva a miluje: dobro a ľudí, nezanedbávajúc pritom vlastné prednosti a preferencie. V protiklade k nim kladie kresťanstvo striktnú požiadavku – milovať bez výnimky – ktorá náramne komplikuje život a spôsobuje, že človek sa ocitá pred Bohom celkom sám. Pochopenie lásky ako prostriedku, ktorým si možno život uľahčiť a získať priateľov, nemá s kresťanstvom nič spoločné. Kierkegaard odmieta nepomer v láske, kde by jeden zbožňoval a druhý sa zbožňovať dal. Vystríha pred modelom lásky, ktorý v silných vzbudzuje pýchu a v slabých snahu podriať sa. Božia optika nekorešponduje s ľudským nazeraním na lásku, ktoré prioritizuje kvalitatívne vlastnosti objektov pred substanciálnou formou lásky. Pozemský svet v trvalom odpore voči Bohu ponúka „úprimné“ priateľstvo, čím chce človeka prinútiť, aby na Boha zabudol. Nebezpečenstvo pozemskej lásky spočíva vo vylúčení Boha a pomeru lásky k nemu, čo môže nastať aj v prípade najšťastnejšej lásky.

Podľa nášho názoru Kierkegaardovo forsírovanie kresťanskej lásky ako univerzálnej lásky k človeku zahŕňa kvalitatívne a časové aspekty jej pôsobenia. Akákoľvek forma priateľského či mileneckého citu, znásobená touto láskou, nadobúda perspektívnu dimenziu, ktorá môže preklenúť náhle citové krízy, pochybnosti, okamihy nedôvery či zúfalstva, môže vyplniť emocionálnu priepasť sklamaní či beznádeje. Kierkegaard prezentuje lásku, o ktorú sa možno oprieť, keď zlyhávajú interpersonálne vzťahy, infiltrované ľudskou obmedzenosťou, pretvárkou a ľžou. Forsíruje lásku, vďaka ktorej sa oplatí milovať, aj keď človek stráca najtajnejší objekt svojej túžby alebo ho v živote nenachádza. Lásku, nehladiacu na vlastný prospech a sebauspokojenie. Povzbudzuje, že aj napriek strate všetkého, ona zostáva naveky. Reflektuje človeka ako subjekt, ktorý túži po dokonalosti, po dokonalom šťastí, dokonalejšej láske. Pripomína, že ľudský subjekt si často zamieňa lásku s objektom, ktorý nedisponuje dokonalosťou. Tú možno dosiahnuť jedine v láske k blížnemu, ktorá je tou najdokonalejšou láskou. „Dokonalosť predmetu nie je dokonalosťou lásky,“³⁴ prízvukuje Kierkegaard. Empirická skúsenosť potvrdzuje, že človeku stále menej záleží na láske a viac na objekte lásky. Aktivita v láske sa chápe ako hľadanie vysnívaného partnera, ktorý skonkrétni subjektívne túžby človeka, frustrovaného vlastnou neschopnosťou milovať. Práve produktívna schopnosť milovať je tou špecifickou hodnotou, ktorú nemožno vlastniť ako nejaký objekt záujmu či osobnej spotreby. Láska k blížnemu je podľa kodaňského Sokrata najdokonalejšou práve preto, lebo je určená láskou samou v protiklade k zmyslovej láske, ktorá sa určuje predmetom lásky.³⁵

Je nepredstaviteľné ignorovať intencionálny charakter zmyslovej lásky, avšak, sme presvedčení, že zameranie na objekt nevystihuje jej podstatu, ktorá tkvie v rovnocennej aktivite subjektu a jeho nezanebateľnom pôsobení v procese zblížovania. Akt vôle zohráva nemenej významnú úlohu a pôsobí ako

³² Kierkegaard, S.: c.d., s. 83.

³³ Šajda, P.: *Náčrt kritiky Kierkegaardovho konceptu lásky v diele M. Tubera, T. W. Adorna a K. E. Løgstrupu*. In: FILOZOFIA, r. 2003, č. 7, s. 487 – 488.

³⁴ Kierkegaard, S.: c.d., s. 49.

³⁵ Tamže, s. 49.

relevantný činiteľ nielen v dimenziách lásky k blížnemu, o čom nás presvedča Kierkegaard, ale aj v dimenziách lásky ako ľúbostnej náklonnosti k určitému partnerovi. Na túto skutočnosť poukazuje aj Fromm, konštatujúc, že sa zanedbáva vôľa ako významný faktor erotickej lásky. Stotožňujeme sa s jeho vyjadrením, že „milovať niekoho nie je len silný cit – je to rozhodnutie, je to súd, je to sľub. Keby láska bola len citom, nebolo by základu pre sľub večnej lásky“³⁶. Ak prijmeme tézu, že láska je výlučne aktom vôle, potom v zásade nezáleží, kto je jej objektom. Prijateľnejšie sa javí Frommovo tvrdenie, ktoré zjednocuje názor o dôležitosti individuálnej príťažlivosti v erotickej láske s názorom o pôsobení aktu vôle v intenciách pohlavnej lásky. Teda nemožno celkom súhlasiť s Kierkegaardom, že erotická láska sa určuje len predmetom lásky, súčasťou jej vymedzenia by tiež mala byť vôľová aktivita subjektu, ktorý chce milovať láskou ako takou.

Láska a viera

Kierkegaardova reflexia smeruje k radikalizácii lásky ako číreho uskutočňovania, stojacemu v protiklade k sľubom, ktoré ju odvádzajú od konania. Kresťanská láska je sústredene prítomná v každom svojom výraze, je stálou činnosťou, vzdialená od nečinnosti a ponáhľania. Nerozdáva sľuby namiesto činov, nikdy sa neuspokojí s predstavou, že je hotová, nikdy sama seba neobdivuje. Produktom lásky je permanentné konanie a čin, ktorý je svätý, pretože je naplnením zákona. Konzekventným naplnením zákona bola Kristova láska, kvalifikovaná ako číre uskutočňovanie.³⁷ Medzi zákonom a láskou nie je rozpor, vzájomne sa dopĺňajú: zákon vyžaduje – láska obdarúva. Zákon stelesňuje požiadavku, ktorú uskutočňuje láska. Zákon je návrh a láska jeho realizáciou a niečím celkom určitým. Podľa Kierkegaarda „len jediná moc môže dokončiť prácu, pre ktorú je zákon návrhom, a to je práve láska sama. Zákon a láska sú ako nákras a hotová práca jedného a toho istého umelca, majú jediný a rovnaký pôvod.“³⁸ Zákon projektuje výzvu, apeluje na lásku, v ktorej sa žiada zviditeľniť. Bez lásky je len neosobným ideálom, vďaka nej disponuje kľúčom od brány fenomenálnej skutočnosti. Supremácia lásky a viery vystupuje v pomere k zákonu a rozumu. Láska a viera ako dve z troch kardinálnych kresťanských cností navonok kontrastujú so zákonom a rozumom, ktoré zastávajú sekundárnu pozíciu na ceste k nadobudnutiu kresťanskej dokonalosti. Rozum „trpí“ pochybnosťou, čo mu bráni preniknúť k istote viery, rovnako určujúca povaha zákona neašpiruje na kumulatívnu a syntetizujúcu funkciu lásky, ktorá pôsobí ako summum bonum vo vzťahu k Bohu. Napriek tomu ich koexistencia je nevyhnutná a prirodzená. S prioritou lásky pred zákonom je to podobné ako s prioritou viery pred rozumom. Tá podľa Anzelma z Canterbury nekonkuruje hľadaniu, ktoré je vlastné rozumu. Jeho úlohou je objaviť spôsoby, ktoré umožnia dosiahnuť určité chápanie obsahu viery, a venovať sa hľadaniu toho, čo miluje.³⁹

Dualizmus pozemského a transcendentného sveta prehlbuje dvojaká predstava o láske: božská a čisto ľudská. Kierkegaard vyčíta svetskej múdrosti, že opúšťa Boha ako významný komponent lásky v pomere človeka k človeku, čím participuje na kreácii „sveta bez Boha“. V láske ako pomere medzi človekom a človekom, chýba „mediurčenie“, medzičlánok, ktorým je Boh. Na Boha ako súčasť láskyplného vzťahu poukazuje vo svojej interpretácii Kierkegaardovej etiky lásky Stephen Evans vo vyjadrení: „Môžem milovať svojho blížneho ako seba samého, keď mám vzťah s Bohom, ktorý sa stáva „mediurčením“ v každom pravdivom láskyplnom vzťahu.“⁴⁰ Kierkegaard projektuje lásku ako pomer medzi človekom, Bohom a človekom. Pripúšťa lásku človeka k človeku, pokiaľ sa vzťahuje k Bohu a slúži oslave jeho lásky. Milovať iného znamená dopomôcť inému k milovaniu Boha.⁴¹ Takto

³⁶ Fromm, E.: *Umění milovat*. Praha, Český klub 1996, s. 58.

³⁷ Kierkegaard, S.: c.d., s. 70.

³⁸ Tamže, s. 74.

³⁹ Túto Anzelmovu myšlienku parafrázuje pápež Ján Pavol II. vo svojej encyklike *Fides et ratio* v slovenskom vydaní na strane 61.

⁴⁰ Evans, C. S.: *Kierkegaard's Ethic of Love. Divine Commands & Moral Obligations*. Oxford, Oxford University Press 2006, s. 112.

⁴¹ Kierkegaard, S.: c.d., s. 75.

sugestívne prezentuje Kierkegaard svoj postoj, podmieňujúc lásku k človeku láskou k Bohu, čím implicitne vtesnáva lásku do kontextu viery, ktorá sa stáva apriórny predpokladom lásky. Vylúčením bezprostrednosti vytesňuje lásku do nadosobnej roviny mystickej či mystifikovanej duchovnosti. Kierkegaard sa štylizuje do roly ortodoxného ochrancu kresťanskej spirituality, keď pripúšťa rozbitie vzťahu, v ktorom absentuje Boh. Rezultátom je paradoxná nenávisť v láske k milovanému, uprednostneného pred Bohom. Milovať Boha znamená milovať seba samého, milovať iného človeka ako Boha znamená seba samého podvádzat' a dovoliť inému, aby nás miloval ako Boha, znamená podvádzat' toho človeka.⁴² Akcentovaním dominantnej pozície Boha a lásky k nemu Kierkegaard znejasňuje a problematizuje lásku človeka k človeku, ktorá takto stráca reálnu perspektívu. Rezolútne vyhlasuje, že žiadna láska ani jej výraz sa nemôže vymknúť vzťahu k Bohu, v ktorom má svoj pôvod. Nemá na mysli len tých, ktorí sú úplne oddaní Božiu povolaniu, ale aj tých, ktorí sa chcú zapáčiť inému pohlaviu. („I človek, ktorý patrí žene v láske, musí na prvom mieste patriť Bohu a nestarať sa, či sa žene páči.“⁴³) Theodor W. Adorno vo svojej eseji *Kierkegaardova náuka o láske (Kierkegaards Lehre von der Liebe, 1966)* ostro kritizuje Kierkegaardov koncept lásky i celej jeho filozofie, ktorej ústredným motívom je láska k Bohu a každá iná náklonnosť je teleologicky subsumovaná do kontextu viery ako predkladu bezprostrednej lásky. Adorno pregnantne postrehol Kierkegaardom prezentovanú antinómiu kresťanskej a prirodzenej lásky. „Láska spočíva v tom, že človek, podľa Kierkegaardovho vyjadrenia, každého človeka miluje kvôli Bohu a vo vzťahu k Bohu. Láska sa pre Kierkegarda stáva kvalitou čirej vnútornosti. Kierkegaard vychádza z kresťanského príkazu lásky 'Miluj' a interpretuje ho tak, že celý dôraz kladie na jeho abstraktnú všeobecnosť. Objekt lásky sa teda v istom zmysle stáva ľahostajným.“⁴⁴

Prototypom religióznej paradigmy a hrdinom viery je pre Kierkegarda biblická postava Abraháma. Jeho heroizmus sa viaže k známej udalosti biblických dejín, keď Bohu veľkodušne obetoval to najcennejšie – svojho jediného syna Izáka. I keď požiadavka Boha sa mu nejavila takou neslýchanou, za akú ju pokladáme dnes⁴⁵, predsa možno jeho konanie považovať za rozporuplné vo vzťahu k sociálnej role otca, z rámca ktorej sa Abrahámov čin vymyká. Tento aspekt postrehol i Kierkegaard, čo mu poslúžilo ako základ pre diferenciaciu etiky a náboženstva, prisúdiac výsostné postavenie viere. Známu Tertulianovu maximu *Credo quia absurdum* Adorno transponuje do podoby *Amo quia absurdum*, keďže veriť u Kierkegarda znamená spočinúť v náručí Boha, ktorý je láska, byť schopný vrhnúť sa do absurdna, potlačiť racio a všetko, čo nás pripútava k tomuto svetu. Veriť znamená viesť dialóg s večnosťou, ktorá je obsiahnutá v našom vnútri. Veriť znamená participovať na večnosti, transcendovať seba samého. Kierkegaard pripúšťa, že Boha možno milovať dvojako: bez viery, avšak, „človek, ktorý miluje Boha bez viery, myslí iba na seba, naopak ten, kto miluje Boha vo viere, myslí na Boha“⁴⁶. V tomto postuláte možno dešifrovať rys egocentrizmu v prípade, že láska k Bohu, v ktorej absentuje viera, má tendenciu byť len demonštrovanou láskou k sebe. V snahe vyzdvihnúť Boha Kierkegaard zámerne prehlíada individuum, jeho vlastné motívy, skúsenosti a danosti, ktoré, podotýka Adorno, majú byť v Kierkegaardovej láske zneplatnené ako svetské (weltlich).⁴⁷ Láska nekorunovaná vierou sa stáva ekvivalentom bezprostrednosti, svetskosti, estetického vzrušenia, donchuanského solipsizmu, zdrojom vlastného uspokojenia či sebalásky. Keďže láska ako „puto večnosti“ spája dve heterogénne dimenzie, temporálnu a večnú, je objektom viery (faith).⁴⁸ Supremácia viery vtlačá láske inštrumentálny rozmer, znehodnocujúci nielen objekt, ale aj samotný milujúci subjekt, ktorý v akte lásky stráca autonómne postavenie, pokiaľ sa odmietne podvoliť absurdnému paradoxu viery, potlačiť

⁴² Tamže, s. 76.

⁴³ Tamže, s. 79.

⁴⁴ Adorno, T. W.: „Kierkegaards Lehre von der Liebe.“ In: Konstruktion des Ästhetischen. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag 1966, s. 269 – 270.

⁴⁵ Bližšie pozri prácu: Trutwin, W. – Maga, J.: *Otváral nám Písma. Úvod do sveta Biblie*. Spišské Podhradie, Kňazský seminár biskupa J. Vojtaššáka Spišská Kapitula 1993.

⁴⁶ Kierkegaard, S.: *Bázeň a chvéní. Nemoc k smrti*. Praha, Svoboda – Libertas 1993, s. 32.

⁴⁷ Adorno, T. W.: c.d., s. 291.

⁴⁸ Müller, P.: c.d., s. 15.

svoje ego a bez špekulatívneho pochybovania sa odovzdať do vôle transcendentného absolútna. V Kierkegaardovej koncepcii kapituluje láska ako hodnota osebe a víťazí ako nástroj viery. Ak by sme pretransformovali Kierkegaardov postulát do podoby, „človek, ktorý verí v Boha bez lásky, myslí iba na seba, naopak ten, kto verí v Boha v láske, myslí na Boha (a na ľudí)“, jeho koncept lásky by nadobudol celkom inú, realistickejšiu a realizovateľnejšiu formu, ktorá by nebola vyhradená len jedincom typu Abraháma. Kierkegaardovo tvrdenie, že možno milovať Boha bez viery i vo viere, dopĺňame názorom, že možno veriť v Boha bez lásky i v láske. Veriť v Boha bez lásky však znamená popierať jeho existenciu, keďže Boh je láska.

Literatúra:

- [1] ADORNO, T. W.: „Kierkegaards Lehre von der Liebe.“ In: *Konstruktion des Ästhetischen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag 1966.
- [2] AKVINSKÝ, T.: *Theologická summa zv. III*. Olomouc, Krystal 1938.
- [3] EVANS, C. S.: *Kierkegaard's Ethic of Love. Divine Commands & Moral Obligations*. Oxford, Oxford University Press 2006.
- [4] FERREIRA, M. J.: *Love's grateful striving*. New York, Oxford University Press 2001.
- [5] FROMM, E.: *Člověk a psychoanalýza*. Praha, Svoboda 1967.
- [6] FROMM, E.: *Mít nebo být? Praha, Naše vojsko 1992*.
- [7] FROMM, E.: *Umění milovat*. Praha, Český klub 1996.
- [8] KANT, I.: *Základy metafyziky mravov*. Bratislava, Kalligram 2004.
- [9] KIERKEGAARD, S.: *Bázeň a chvění. Nemoc k smrti*. Praha, Svoboda – Libertas 1993.
- [10] KIERKEGAARD, S.: *Okamžik*. Praha, Kalich 2005.
- [11] KIERKEGAARD, S.: *Skutky lásky*. Brno, CDK 2000.
- [12] KIERKEGAARD, S.: *Zvodcov denník*. Bratislava, Kalligram 2003.
- [13] KIŠOŇOVÁ, R.: „Zvodcov denník alebo Kierkegaardov vzťah k žene.“ In: *Postskriptum ku Kierkegaardovi*. Pusté Úľany, Schola Philosophica 2006.
- [14] MÉSZÁROS, O.: „O časovosti lásky.“ In: *FILOZOFIA*, r. 1990, č. 3.
- [15] MÉSZÁROS, O.: *Závan transcencie. O časovosti lásky*. Bratislava, Kalligram 2001.
- [16] MIKULOVÁ THULSTRUPOVÁ, M.: *Kierkegaard a dějiny křesťanské zbožnosti*. Brno, CDK 2005.
- [17] MÜLLER, P.: *Kierkegaard's Works of Love. Christian Ethics and the Maieutic Ideal*. København, C. A. Reitzel 1993.
- [18] OLŠOVSKÝ, J.: *Niternost a existence. Úvod do Kierkegaardova myšlení*. Praha, Akropolis 2005.
- [19] ŠAJDA, P.: „Náčrt kontrapozície preferenčnej a nepreferenčnej lásky v diele Sørensa Kierkegaard.“ In: *FILOZOFIA*, r. 2007, č. 2, s. 110 – 121.
- [20] ŠAJDA, P.: „Náčrt kritiky Kierkegaardovho konceptu lásky v diele M. Bubera, T. W. Adorna a K. E. Løgstrup.“ In: *FILOZOFIA*, r. 2003, č. 7, s. 484 – 493.
- [21] ŠESTOV, L.: *Kierkegaard a existenciální filosofie*. Praha, OIKOYMENH 1997.
- [22] UMLAUF, V.: *Kierkegaard. Hermeneutická interpretace*. Brno, CDK 2005.

Summary

Kierkegaard's Philosophy of Christian Love

Key words: Love, Preference, Neighbour, God, Faith, Duty

Kierkegaard publicly declared himself a religious and Christian author. Therefore, it is the conception of Christian love, which is the crucial subject of his essay. Kierkegaard's concept of love wants to show especially the perception of the Other by an individual. I am commanded to love my neighbour as myself, and it is only when I learn to love in this way that I can become the self I was created to be and truly want to be. I can only love my neighbour as myself when I have a relation to God, who becomes

the 'middle term' in every true love relationship. Neighbour-love is not exhausted by nor is it reducible to such natural human forms of love as erotic love and friendship. We have a fundamental duty to love God that we are obligated to obey his command to love the neighbour. Love for the neighbour is not merely what God requires; it is something that presupposes love for God.

Daniel Sikorski

Reklama i etyka

Obszar, jaki zajmuje zjawisko reklamy, towarzyszy nam od wczesnego dzieciństwa i trwa z różnym nasileniem przez całe życie. Poprzez swoje różnorakie formy manifestacji reklama raz bardziej, a raz mniej zwraca na siebie uwagę odbiorcy; niekiedy pozostając poza świadomym poziomem postrzegania. Przykładem tego może być np. seria programów informujących o Unii Europejskiej. Program podkreśla zalety akcesu do Unii, informuje, sprawia wrażenie obiektywnego, wykorzystuje popularną postać, używa jednostronnego języka argumentacji *pro*, jest wspomagany akcjami ulotkowymi, billboardami, itp. Jednak całość programów jawi nam się jako informator i choć nikt nie ukrywa, iż celem tych programów jest wywołanie zmiany preferencji osób mających wypowiedzieć się w referendum, to nikt też wprost nie powie, iż właśnie te programy są typową prounijną formą reklamy.

Pozorna neutralność przekazu reklamowego jest sytuacją szczególnie niebezpieczną dla adresata reklamy. Ma ona miejsce w momencie, kiedy adresat reklamy jest nieprzygotowany do jej odbioru, nie potrafi określić, że forma, z którą się styka, jest reklamą. Na skutek permanentnego oddziaływania reklamy adresat traci ceną formę obrony, jaką jest rozsądek. Adresat zostaje uśpiony (zmysły, intelekt) i niejako w naturalny sposób przyjmuje treść reklamy, która swoją nachalną treścią wrasta w obraz świata i tworzy pełnoprawny element rzeczywistości.

Poprzez ciągle oddziaływanie niektóre formy reklamy usypiają czujność adresata, aby w tym momencie przerodzić się w naturalne potrzeby, popędy, czy inne formy zapotrzebowania jednostki, które w ten sposób przenikają do naturalnego¹ kręgu zapotrzebowania człowieka.

Zatem reklama ma wpływ na życie człowieka nie tylko od momentu świadomego wyboru, ale już znacznie wcześniej - proces ten zaczyna się od momentu dzieciństwa. Zjawisko reklamy poprzez oddziaływanie na rodziców i wywieranie wpływu na kształtowanie ich potrzeb, wślizguje się do świata dziecka i wpływa na wygląd pierwszego z odbieranych światów. Kształtuje stosunki panujące w najbliższym otoczeniu, wpływa na światopogląd, a szczególnie determinuje świat potrzeb rozwijającej się jednostki.

Reklama jest więc dziedziczna, może w ten nieuświadomiony sposób oddziaływać z pokolenia na pokolenie tworząc w ten sposób grupę lojalnych klientów marki, marki niejako rodzinnej, tradycyjnej. Znakomitym przykładem mogą być rodziny jeżdżące z pokolenia na pokolenie samochodem jednej marki, pijących ten sam trunek, a ogólnie mówiąc zaspokajających swoje niektóre potrzeby w sposób podobny do tego, w jaki zaspokajali je rodzice, czy najbliższe otoczenie. I choć wydawałoby się, że jest to mały odsetek populacji, przywiązanej pokoleniowo do marki, to jednak ma on odzwierciedlenie w rzeczywistości. Reklamodawcy budują wizerunek marki przez kilka, kilkadziesiąt lat przemysłanych, konsekwentnych działań reklamowych. Nie są one obliczone na szybki zysk, ale na edukację przyszłych pokoleń konsumentów, dlatego działania etyka w reklamie to nie tylko analiza problemów ist-

¹ „Naturalne” w tym przypadku oznacza własne, nie wynikające z sugestii zapotrzebowanie jednostki na pewne dobro, które ma służyć do zaspokojenia wewnętrznej potrzeby, np.: człowiek ma chęć zjeść cukierek nie dlatego, iż widział reklamę cukierków, ale dlatego, że nie powodowany oddziaływaniem (uświadomionym, czy nieuświadomionym) przekazów reklamowych ma chęć na coś słodkiego, co ma być czymś słodkim, ale nie konieczne wyobrażeniem konkretnego gatunku słodczy, marki słodczy.

niejących, ale umiejętność patrzenia w przyszłość i analizy potencjalnych konsekwencji teraźniejszych działań reklamowych. Dlatego musimy powiedzieć, że etyka reklamy to analiza przyszłości, wgląd w nadchodzące lata, pokolenia. Reklama wywiera i będzie wywierać na świat ogromny wpływ, zmieniać go i kształtować, a zmian, jakich dokona, nie da się łatwo odwrócić. Konsekwencje dzisiejszych kroków reklamowych zawsze będą nam towarzyszyć w przyszłości. Dlatego myśląc o jutrze, nieuchronnie nasuwa nam się wniosek, że jednym z podstawowych zadań etyki w reklamie jest wskazywanie zagrożeń nie tylko teraźniejszych, ale przede wszystkim przewidywanie tych zmian, które dokonywać się będą przy wsparciu reklamy w przyszłości.

Wpływ reklamy a etyka

Działanie reklamy to nie tylko problem wywierania wpływu na kształt postrzegania świata poprzez odbiorcę reklamy, to także problem wpływu reklamy na zdrowie fizyczne adresata, otaczające go stosunki społeczne, tryb życia, a w końcu na cały świat duchowy, czy religijny.

Reklama wpływa na całą masę zjawisk nietolerancji i paradoksalnie tolerancji. W pierwszym przypadku może dzielić społeczeństwo (ludzi), a w drugim ich zbliżać. Znakomitym przykładem mogą być kampanie społeczne na rzecz akceptacji ludzi chromych, kalekich, ubogich, itp., które „reklamują innych” jako takich jak my.

Kampanie reklamowe to także cała rzesza inicjatyw skierowanych do kreowania postaw społecznych, np.: postaw proekologicznych, prokulturalnych, itd. Wielki sukces, jaki dzięki reklamie został osiągnięty na rzecz ochrony środowiska, to np. Dzień Sprzątania Świata², który dzięki działaniom reklamowym w masmediach, spotom telewizyjnym, radiowym, billboardom, czy innym formom przekazu reklamowego na stałe już wpisał się do kalendarza światowych wydarzeń. Inną rzeczą jest czynne wykorzystywanie reklamy w polityce, obecnie wykorzystywanie jej na rzecz integracji z Unią Europejską, która przeznaczyła ogromne środki finansowe na rzecz edukacji prounijnej w Polsce³. Idąc dalej, reklama to także promocja Polski w świecie: jej naturalnego środowiska, atrakcji turystycznych i całego ogromu piękna, które mamy do zaoferowania turystom z całego świata.

Reklama poprzez swoje niekiedy niekontrolowane skutki może doprowadzać do głębokich zmian w postrzeganiu rzeczywistości. Przypuśćmy, iż reklama dotyczy pewnego stylu życia związanego z kształtowaniem postaw społecznych, zmusza do postrzegania innych jako zagrożenia i konkurencji, ciągle nawołuje do obserwowania posunięć innych osób, a także ma na celu wzbudzenie nieufności. Łatwo sobie wyobrazić, jak mógłby wyglądać świat pod wpływem tak skonstruowanych przekazów reklamowych. Takie sytuacje miały już miejsce, wystarczy wspomnieć najgorszy przejaw reklamy, tj. propagandę, której siłę wykorzystał nazizm, socjalizm i wiele innych nieludzkich systemów. A skutki, jakie były, wszyscy znamy doskonale.

Zauważyliśmy, że reklama jest mową wielu dziedzin życia, wpływa na relacje społeczne, ma wpływ na nasze życie duchowe i fizyczne, a wreszcie kształtuje nas ciągle na nowo. Widząc to musimy zastanowić się, czy etyka nie powinna czasami powziąć próby określenia dziedzin życia, które bezpośrednio będą chronione od wpływu reklamy. Oczywiście zdajemy sobie sprawę z tego, że świat to niejako układ naczyni połączonych, i że wpływ bezpośredni reklamy może zostać zastąpiony pośrednim. Dlatego tak wielkie i ciężkie zadanie stoi właśnie przed etyką, która musi podjąć na nowo próbę odpowiedzi na pytanie: czy reklama powinna pojawiać się we wszystkich obszarach życia, w których konfrontacji z nią nie wytrzymują nawet racjonalne argumenty? Czy świat może rządzić się reklamą porzuciwszy „zdrowy rozsądek” i czy to właśnie nie wyprowadzi nas i świata na przysłowiowe manowce?

Wpływ reklamy na odbiorcę

Reklama to przekaz zakodowanych treści, obliczony na wywołanie określonego efektu, który ma na celu zmianę „stanowiska” odbiorcy. Wspominaliśmy, że zmiany te mogą dotyczyć szeregu dziedzin

² Por.: www.naszaziemia.pl

³ Środki, których rozdysponowaniem zajmuje się także powołana agencja reklamowa.

życia; wpływać nie tylko na cele sprzedażowe, ale także mogą być obliczone na dokonanie zmiany mentalności. W najprostszej formie dotyczy to programów długofalowych, mających na celu zmianę punktu widzenia odbiorcy przekazu reklamowego.

Właśnie dlatego, biorąc pod uwagę fakty powyższe, musimy zastanowić się nad konsekwencjami wpływu reklamy na dzieci i młodzież. Oni są bardziej podatni na sugestię, mniej racjonalnie spoglądają na to, co niosą ze sobą komunikaty reklamowe typu: „To ludzka rzecz pogadać. Telekomunikacja Polska SA”. Ciśnie się nam na usta: tak, oczywiście, to ludzka rzecz rozmawiać, ale czy „rozmowa” z bohaterem książki, kształtuje mniej niż codzienne plotki przez telefon z sąsiadem z drugiej przeczni-cy. Czytanie nic nie kosztuje, a plotkowanie w tym przypadku tak.

Dzieci i młodzież kształtujące swoje poglądy wobec wielu zjawisk nabierają doświadczenia, które później wywiera głęboki wpływ na całe dorosłe życie.⁴ Właśnie dlatego brak ukształtowanych poglądów, umiejętności racjonalnego spoglądania na treść reklamy, bezkrytyczność w odbiorze, szczególnie naraża młodego konsumenta na niekontrolowany wpływ reklamy. Nieumiejętność rozdzielenia własności przedmiotów w reklamie od własności rzeczywistych przedmiotów reklamy, to właśnie na pozór błaha różnica, staje się największym zagrożeniem dla młodych ludzi. Wystarczy przypomnieć coraz to częstszy obraz dzieci krzyczących na matki, posądżające je o brak miłości i to tylko dlatego, że chcą wymusić zakup, np.: lalki Barbie, która w reklamie jest synonimem szczęśliwego dzieciństwa (kochający rodzic w reklamie daje dzieciom miłość właśnie poprzez przedmiot reklamy). Założeniem reklamy jest wywołanie określonych postaw dzieci i rodziców. Reklama lalki Barbie skierowana jest do dzieci. One jednak same nie mogą dokonać zakupów, dlatego reklama została tak skonstruowana, aby dzieci wymuszały na rodzicach zakup lalki: jeżeli mnie kochasz, to mi ją kup; jeżeli mi jej nie kupisz, nie uwierzę, że mnie kochasz.

Rozpoczęliśmy od negatywnego wpływu reklamy na ludzi, ale gdybyśmy tylko przy nim zostali, popełnilibyśmy bardzo wielkie nadużycie, dlatego teraz nadeszła pora na kilka słów o pozytywnym wpływie przekazów reklamowych.

Reklama to także źródło wielu ważkich informacji potrzebnych człowiekowi. Przekaz reklamowy stanowi instrument nie tylko nacisku, ale może być postrzegany jako synonim wolności wyboru. Człowiek może podejmować autonomiczne decyzje w obszarze dóbr, usług, postaw, itd. *Reklama może odgrywać ważną rolę w procesie, dzięki któremu system gospodarczy, kierujący się normami moralnymi i reagujący na dobro ogółu, przyczynia się do rozwoju społeczeństwa.*⁵ Papieski dokument wskazuje na wiele innych ról, jakie reklama może spełnić, np.: *Reklama w dziedzinnie polityki może mieć swój wkład w demokrację, podobnie jak ma wkład w dobrobyt gospodarczy w systemie rynkowym opartym na normach moralnych.*⁶ Zatem, jak mogliśmy zobaczyć, reklama może mieć bardzo pozytywny wpływ na otaczający nas świat, ale pamiętać musimy o tym, jak łatwo możemy jej nadużyć i wykorzystać w celu przeciwnym.

Etyka w zjawisku reklamy

Ogólnie rzecz biorąc etyka reklamy powinna zająć się możliwością wyważenia prawdy reklamowej i formy, w jakiej zostaje ona przekazana, ponadto skutkami, jakie pociąga za sobą przekazywanie treści reklamowych, wywierających wpływ na poczucie godności, widzenie świata, człowieka przez adresatów reklamy. Etyka reklamy to także zgodne określenie stosunku przymiotów przedmiotu reklamy (przez odbiorcę) do rzeczywistych, posiadanych przez ów przedmiot własności. Etyka w reklamie to konieczna droga edukacji dla każdego pracownika w strukturze rynku reklamy. Wiedza na temat etyki w branży reklamowej to nieodzowna część procesu powstawania przekazu reklamowego, określania celów reklamy i jej konsekwencji; dalej, etyka to ogniwo, które powinno dawać pewność miejsca re-

⁴ Por.: H. Zielińska, *Dzieci i dzieciństwo a badania naukowe*, [w:] *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Toruń 1997, z. 317, s. 277 – 284.

⁵ Dz. czyt. „L'Osservatore Romano” Watykan 1997, [w:] www.opoka.org.pl

⁶ Tamże.

klamy w życiu, zapobiegając wyłonieniu się reklamy jako bytu niezależnego od innych dziedzin życia, czyli reklamy pojętej jako samej w sobie, reklamy niezależnej od wszystkiego, kierującej się swoimi własnymi normami zmienianymi wraz z celami stawianymi reklamie. Etyka to zwierzchnik reklamy wyznaczający jej drogę, po której stapać powinna ze względu na dobro samych adresatów reklamy, stosunków społecznych i harmonii świata.

Summary

Advertisement and ethics

Key words: advertisement, ethics, mass media

Advertisement's ethics is the analysis of the future and the survey into oncoming (next) years and generations. Advertisement exerts and will exert significant influence on people, will be changing and shaping them and these changes will be irreversible. Consequences of the present advertising actions will always accompany to people in future. Therefore, one conclusion comes unavoidably to mind that the only mission of the ethics nowadays, is to describe not only present menaces but also future ones.

Bohuslava Mihalčová
Michal Pružinský

Limitation and assumption of handicapped workers for the role of a manager – leader

Introduction

Present conditions of economic and social development in the countries of European Economic Commonwealth established assumptions for solution of taboo aspects of standard competency of handicapped and also to prove competent even on leading positions within organizations. This article concerns the opening of some problems that are connected with the assumptions and limitation of competency of these people on managerial posts.

1. Knowledge as the basic assumption of economic development

The time we live in is determined by many specialists as: "the age of learning", or of knowledge management. The knowledge management is today a very popular term even though that it always existed under another name and content. Our ancestors¹ lived with this concepts in middle age as well as long before when during the nights various legend were told that were inherited from father to son. From the foreman to journeyman were transferred the best experiences and step by step was given especially this what is not possible to give further on. Today under the term knowledge management it is understood the generating, running, preservation and revision of common specialization. The knowledge = information + X, where X is a complex of previous knowledge, skillfulness, experience of mental models etc.² The knowledge is a part of intellectual capital of an organization, that involves:³

- **Knowledge capital** (skillfulness, competency, knowledge, experience and capability of individuals usable of value establishing for customers and though also the profit making),
- **Structural capital** (documents of industrial legal protection, information and communication technologies, know/how, etc.).
- **Relation – relation capital** (organization culture, relations and communication between colleagues, customers, delivers, partners, organization image etc).

To change the vision of knowledge society to mission, it is necessary to leave all conservative without claim for survival and to build so called "intelligent companies", that reach success in competition environment. But they have to re-classify, modify the managerial processes and with a champ to assure a change in the intellectual development, but be understood in a broader context especially of human capital. W. Bennis, advisor of American presidents as of Kennedy, Johnson, Carter and Reagan has said a thought: "The most difficult leadership personalities of 21. century will be releasing of their organization's intellectual capacity".

¹ HRONÍK, F.: *Development and education of workers*. Praha : Grada Publishing, a. s., 2007, p. 75. ISBN 978-80-247-1457-8

² VYMĚTAL, J. - DIAČIKOVÁ, A. - VÁCHOVÁ, M.: *Information and knowledge management in the practice*. Praha : Lexis Nexis CZ, 2006. ISBN 80-86920-01-1

³ ŠVARCOVÁ, L.: Knowledge passing between firms – socially adequate solutions enriching all of us. In: *Quality for life*, 3/2007, p. 24. Ostrava – Mariánské Hory. ISSN 1213-0958

Each healthy society has to be based on working potential. The working potential uses the named intellectual and emotional potential. Searching, using and developing of human resources potential in the society contributes to the development of its intellectual capital. A society is healthy, if its working potential does not create only “healthy” workers,⁴ but also handicapped who are able to involve themselves to the social and working life and in the reasonable cases also to be on the top of companies as leading personalities.

This article concerns the research task VEGA No. 1/3810/06 “*Management of knowledge as one of the factors of increasing the Slovak companies competitiveness ability in the integrated European market*” and deals with the identification of assumptions, but also with brakes of handicapped in the process of their socializing and gaining the managerial positions in the conditions of knowledge management. After all 2007 was declared by European Parliament and by the Board of European Union for the “European year of equal opportunities for all”.

2 Lisbon strategy - basis of building the knowledge capital and equal opportunities for all

The ninetieth years of the last century were characterized by lagging of many European economies behind the developed regions of the world and behind the global competitors. The reason of this lagging was especially insufficient economical reforms. Inevitable was the necessity of definition of common economic strategy with the aim to reach in the next decade a higher economical growth and at the same time the preserve the principle of European social model.⁵

According to the necessity to solve this situation in March 2000 the representatives of the member countries of the European Economic Commonwealth agreed upon (note see Lisbon strategy) ambitious goal⁶: from EU to build up “till 2010 the most competitive and most dynamic information oriented economy of word, able of lasting growth with greater number of work places and greater social cohesion”. According to this strategy the individual member states worked out national reforms programs.

The further years however showed that to fulfill these ambitions is not easy. Whereas some countries (as Finland or Sweden) successfully filled the stated goals and were establishing themselves in the foreground of worldwide comparison of competitiveness, other economies were fighting with slow growth, low employment and low innovative levels of activities. For Lisbon strategy the 2005 was a fault year. The European Board adjusted its basic reform proposed by European commission. The number of preferred goals are reduced and at the same time the engagement of member countries increased.

The National program of reforms specified for the 2005 - 2008 reforms necessary for creating the knowledge capital in Slovakia with the aim to receive the standard of life of the most developed countries of EU as quick as possible. Within that were stated the following priorities in Slovakia: education, an information society, employment, science, research, innovations and creating of a transparent entrepreneurial environment. These ambitions in Slovakia were reevaluated in 2006. Very positively were evaluated the goals to build up and develop information technologies, transparent environment and to reduce the unemployment. On the contrary for a lack there was assumed the slowly solution of regional inequality and structural unemployment, but especially **insufficient integration of vulnerable groups**, as are handicapped, or Roma inhabitants.

In the next part of the contribution, attention is focused on people with disabilities, and on building their abilities in the knowledge society.

⁴ Note. The Constitution of the Health World Organization defines the **health understanding** as follows: “Health is a state of a complete physical, mental and social amenity and not only absence of an illness or lesion”. This definition takes for equal as well as physical, mental and even the social side of a man health. **Sociological understanding of health** emphasizes the mutual symbiosis of social, economical, ecological, cultural, psychological, genetic and other social- biological factors.

⁵ BRITVÍK, M.: *Information and communication technologies for physical and mental handicapped*. Dissertation thesis. Ružomberok : KU in Ružomberok, Faculty of pedagogy, 2007, p. 43

⁶ Lisbon European Council. 23 and 24 March 2000. eee2europoskop.cz

3 People with disabilities (physical or sensory), their limitations and attitudes to them

When seeking a definition of a disabled person we must compare approaches to this notion in single countries, as well as examine their social and cultural standards. The condition judged as disability in one country is not necessarily judged the same way in other countries. It follows from this that it is difficult to give the percentage of these people in global terms. Research carried out in this field so far shows that the interval of disability is somewhere between 8 to 20 %.

A significant moment in the attitude to people with health disability is the character of their disability. So we can speak about disabled people with physical, mental or sensory disability.⁷

Generally applicable regulations outlining disability defined disabled persons in a way, which is directly connected with physical impairment of motion. Its basic symptom is malfunction of the motional system of the body, either acquired or innate. Considering that movement is one of the basic expressions of man, its insufficiency is naturally reflected on overall physical and mental condition of the personality. This fact, however, with suitable approach and good conditions for the disabled person, from managerial point of view, does not prevent this person from integrating him into the social life and life of the organization where he works, moreover from becoming its leader.

Auditory and visual impairment is generally considered as sensory disability. Considering the limited extent of the article let us give at least one summary definition of health impairment/disability. Health disability is⁸ a malfunction of human organism, or of its part, or loss or lack of particular functions caused by injury, illness or inborn health condition. In Slovak legal regulations following terms are used:

- In social field: disabled citizen, severely handicapped citizen, citizen with disadvantageous health condition.
- In laws on labor relations, the term “employee with changed ability to work” was replaced by the term “employee with health impairment/disability”.

It is true that the health condition influences the performance of the man, it is demonstrated by his life-style, in self-realization, and in making social contacts. The results of a survey organized by the EU⁹ have shown a gap between the employment rate of people with disabilities and people without disabilities. In 2003 40 % of disabled persons were employed compared with 64.2 % of people without health disability. The proportion of people who are limited by relatively light impairment in their everyday life was 50 %. Altogether, less than half of disabled people are employed. This relatively low rate of employment shows that unemployment of disabled people deserves attention. Proportion of people with disability who are not active is twice as big as in people without health disability, which shows a low level of re-integration in connection with DZPP as well as low level of education and vocational training. The reasons of this high rate of inactivity are different in every country. More advantageous receiving benefits and the risk of their loss after entering employment are the main deterring factors. Unwillingness of employers to employ disabled persons may belong to further reasons because they fear of costly adjustments of the working place they would have to make. 43.7 % of the respondents believe that with suitable help they could work. While these data are different in every member state, and they differ depending on the type of work, only 15.9 % of disabled people who need help to be able

⁷ Persons with mental disability are not subject of this contribution.

⁸ BRAŽINOVÁ, A. – REHÁKOVÁ, A.: *Health Disability and discrimination*. Bratislava : MIRIUS, 2007, p. 38. Published by MIRIUS Bratislava, s.r.o for the Foundation for Tolerance and against Discrimination with financial participation of the EU. The publication is part of the project “Life without Prejudices” supported by the European Social Fund in the framework of the program EQUAL OPPORTUNITIES. Website: http://www.equaloslovakia.sk/fileadmin/user_upload/projekty/27_1.2_Zdravotne%20postihnutie%20a%20diskriminacia.pdf

⁹ Announcement of the European Commission to the European Committee, European Parliament, European Economic and Social Committee and the Committee of Regions. The situation of people with health disability in the extended European Union: European action plan 2006 – 2007.

From http://ec.europa.eu/employment_social/index/com_2005_604_sk.pdf

to work really get it. Demographic predictions for Europe say that the population in productive age in relation to overall population is decreasing. Now it is more important than ever to wholly use the potential of available labor force including disabled people. And finally, statistics in all member states show the connection between DZPP and the degree of education.¹⁰

Social statistics¹¹ that should gain relevant and comparable statistic information about social protection are aimed at production and analysis of data and measures of public administration in the field of social insurance, social support and social assistance. They also include measures from the field of active labor market policy. In the framework of labor market statistics information is provided about the state and development of employment and unemployment, job vacancies, wages, labor cost and strikes. In the framework of education data and formal education system are ensured, about lifelong education, and about the structure of the education level of the inhabitants. Health statistics are also of great importance. They are aimed at providing statistic information about the structure and performance of health facilities net, about the health condition of the inhabitants, and its determinants, and about health protection at work.

One of the serious problems that are met by disabled persons is the social stigmatization connected with prejudices of the majority (healthy) society. The stigmatization can be explained as an assumption that a disabled person is in a certain sense of the word inferior in many fields. This assumption is connected with negative expectations of insufficient working, intellectual, social as well as other capacities. As a result of this prejudice, disabled people often find themselves at the edge of the society and experience social exclusion. It is visible first of all at the labor market where the disabled belong to the most risky group. It is not the fault of the disabled person, and in many cases his low level of education but first of all the insufficiently developed net of compensating services, which causes this exclusion. The spectrum of the services is limited. Though there exist the Principles and Measures of the National Program of the Development of Living Conditions of Citizens with Health Disability in all fields of life accepted by the Government of the Slovak Republic by the Resolution No. 590 from the year 2001, and thereafter by the Resolution No. 877 from the year 2004, it is not wholly implemented to the satisfaction of the employed disabled persons. The overall solution of the problem assumes the involvement of employers as well as self-governments, which have the institutional competence to establish services providing facilities to handicapped citizens. The Act No.5/2004 Coll. on employment services, and on amendment of some acts in § 63 (Duties of employer when employing disabled citizens) in Sec. 1), letter d)¹² the employer is obliged to employ disabled citizens according to § 9 Sec.1), letter a) if he employs at least 20 employees, and if the office has in the list of job applicants disabled citizens according to § 9 Sec. 1), letter a) in a number accounting for 3.2 % of the total number of his employees. It is necessary to say that the employers try to comply with this Act by using § 64 (Assignments of orders for purposes of compulsory employment proportion of disabled citizens) – Sec. 1) Obligation to employ persons with disability according to § 9 Sec. 1 letter a) in compulsory proportion according to § 63 Sec. 1 letter d) the employer can assign a suitable order to employ these citizens. Another way to fulfill the obligation to employ disabled citizens is to submit to the punitive sanctions of § 65 (Payments for not fulfilling the compulsory share of employing citizens with disabilities – Sec. 1) The employer not employing the compulsory share of the number of citizens with disability according to § 9 Sec. 1 letter a) of the total number of his employees according to § 63 Sec.1 letter d) is obliged to at the latest by 31st March of the following year transfer to the account of the office for every citizen missing to fulfilling the compulsory number of disabled persons according to § 9 Sec. 1 letter a) payment in the amount of the triple of the minimum monthly wage applicable to the end of the respective calendar month in

¹⁰ Health disability at the birth or during childhood/adolescence can limit the possibilities of studying. It is also possible that people with low level of education carry out unskilled work in a dangerous environment. It is not possible to determine so far if one of these effects is more important than the other, or if they are cumulated.

¹¹ <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=46>

¹² Act No. 5/2004 Coll. On employment services and on changes and amendments of some laws. From: www.zbierka.sk

which the payment for not fulfilling the compulsory share of the number of disabled citizens according to § 9 Sec. 1 letter a) is transferred. This is the way the employers fulfill the duty given by the law. The described solutions do not facilitate the principal solution of the issue of integrating the disabled persons into work life.

The Order of the European Commission on state assistance for employment enables member states to create stimuli for employers and protected workshops with the goal of hiring and maintaining disabled workers. By means of social dialogue the European Commission supports social partners with the aim to realize the recommendations stated in their proclamations on employing disabled persons.¹³ In the report from 2004 about activities of social partners several initiatives connected with disabled persons are mentioned.¹⁴ In education and vocational training the work group in the field of active citizenship, equal opportunities and social links is focusing on creating political recommendations and concrete materials in relation to disadvantaged groups. From operational point of view Action Program of European Community for the Fight against Discrimination supports building capacities and increases awareness of the rights of the disabled, for example in the new cycle of conferences of the European Commission about Strategy to the European Day of People with health disability. The European Social Fund (ESF) and other initiatives of the European Community constantly support the integration of the disabled into the labor market.

The generally accepted opinion about constitutional forms of care is in many cases counterproductive, causing the feeling of inferiority. Yet the physically impaired persons who will be the subjects of the research of this contribution are able in case of created conditions to perform a full-value job, to get involved into the social life, and cover important managerial positions.

In connection with attitudes and barriers of persons with health impairment it is necessary to add that in 1997 European and national organizations of people with disabilities joined to create an independent platform, the European Disability Forum which tries to protect human rights of people with health impairment. Its latest research have shown that:

- In the EU there are more than 50 million people with disability, which accounts for more than 10 % of the total number of EU inhabitants.
- Unemployment of these citizens is twice as high as with healthy people.
- Many of these citizens do not have equal opportunities as far as access to education is concerned moreover the probability that a disabled person reaches tertiary education is twice as low as in the case of healthy people.
- The persons with disability are constantly confronted with isolation and prejudices.

4. Worker with disability being a manager – leader?

Right at the beginning as an introduction it is possible to give a positive answer to this question. At the same time we must add that it is possible only after specifying and creating suitable conditions.

4.1. Managers and leaders in general

The society and most people not familiar with the issue of management tend to consider managers and leaders for two words with the same meaning. But it is not so. The representatives – of both professions - direct and lead their workers. That is why leadership is part of the category leading. Only a very small proportion of the population becomes successful leaders. This is the reason why uniqueness is one of the decisive prerequisites of a leader.

Most successful leaders say: “The firm is so good as good are its employees”. But why is leadership so important? Because it is the leaders who ensure that something be realized. But if leadership is so

¹³ Asserting the issue of health disability in the European strategy of employment http://europa.eu.int/comm/dgs/employment_social/index_en.htm

¹⁴ CEEP, UNICE/UEAPME and ETUC 2004 “Report on activities of social partners in the member states with the aim of implementing the principles of employment”

important then there is a question what is the difference between the leader and the other non-leaders? Let us try and differentiate managers and leaders on the basis of these considerations. These two types are often considered to be the same but this is not always necessarily the case. Managers are appointed to their positions, and their possibilities to influence something are based on formal authority and powers given by their position. On the other hand, leaders can also be appointed, but they can informally appear within certain groups. Leaders are competent and able to influence others and go beyond activities assigned by formal powers.

When we distinguished these two types, we ask: Should all managers be leaders? Or should all leaders be managers? We can introduce neither any supportive nor logical argument for any version. It is positive that leadership is an advantage for managers. It would be positive if managers, in optimum case, were also leaders. It can be said, that not all leaders have capabilities and skills for effective management therefore not all of them can be managers. The fact, that someone is able to influence others, does not mean that he/she is able to make plans, organize and make controls. If we suppose (in optimum situation) that all managers should be leaders, we deal with leadership from managerial point of view. Then the definition of **leader** is: “**Leader** is an individual who can influence others and has the power of manager“. What is **leadership**? It is a process of influencing a group (groups) directed to achieve objectives.

The characteristics of managers - leaders, if the current period of radical changes is taken into account, are as follows¹⁵:

New understanding of power

Manager of traditional type “command - control“ steps aside. Currently, the effective leadership is primarily built up on personal influential position.

Creator of company/firm culture

Current managers are expected to create and preserve, and change culture of the organization in accordance with changes in the environment.

Thinker and implementor

Manager has to be able to think analytically and synthetically, creatively, strategically but, at the same time, change ideas into reality.

Model role of leader

Manager should be empathetic, and should become an example for each ethnic or cultural group of people in the institution/company.

Except for above mentioned characteristics, manager carries on, above all, these functions: strategic, motivating, communicative, consulting, evaluating, psychotherapeutic, educational and training, and disciplinary function.

4.2. Assumptions of disabled people for the role of manager¹⁶

Current economic practice as well as management practice requires more and more complex prepared individuals who would be universally prepared to use acquired knowledge, skills and experience. They have to dispose the ability to make decisions, work with information, solve problems, become integrated into team and communicate appropriately.

The objective of social intervention is to overcome social exclusion and integrate disabled people into most companies as well as to include them into life of work on a large scale. The effective social intervention has to follow two aspects: personal preconditions of individuals, (psychical resistance, skills, physical condition) and assumptions in social environment (to remove unequal chances, e.g. by removing barriers or high demands).

¹⁵ FRK, V. - KREDÁTUS, J.: *Komunikácia v personálnej a sociálnej praxi*. Bratislava : CUPER, 2002, s. 105. ISBN 80-8889-25-X

¹⁶ com. As mentioned above, it is limited to partially impaired/disabled people.

To be able to start and follow the direction of successful professional work, e.g. to be able to work in the role of manager, the disabled individual primarily has to estimate the extension of his/her invalidity/disability and physical abilities. Then, it is inevitable to dispose a certain extension of personal adaptation which enables him/her to accept his profession and function. He is important to “equip himself/herself” by psychological resistance and development to be able to face obstacles which appear in his professional career. Sociability and cooperation belong to subjective assumption of successful professional career of disabled people.

As it has been mentioned, there is an important fact whether the disability is inborn or it arose during professional (e.g. managerial) career. Researches point out to the fact that working people with acquired disability are able to be made useful to the larger extent. It is worth thinking what attitude should be taken up to other disabled people (with inborn disabilities) by employers, what opportunities should be created for them, and how they should be motivated to fully valuable performance.

As already mentioned, the assumption to be able to work professionally in limited conditions lies in appropriate motivation supported by specific motivating programmes. All mentioned assumptions have to be completed by appropriate education and qualification which are considered to be the most important factors of social stratification in the period of knowledge management. There should be a strong effort to make educational system and re-qualification courses accessible to physically disabled people with sufficient intellectual abilities but suffering from problems connected with overcoming physical barriers. In this case, it is recommended:

- selective approach in education as to the extension of disability;
- modern training forms and methods, e-learning methods, distant form of study, individual form of study, audiovisual aids, video conferences and others;
- to adjust subject matter plans of elementary and secondary schools and university study programmes to actual needs of disabled people;
- to prefer information technologies to the highest extent in education.

Conclusion

The paper is focused on contemporary problems of disabled individuals, and it deals with assumptions of making them useful in such an important area as management. It is rarely realized, in ordinary life, that the number of disabled people either with inborn disabilities or acquired disabilities caused by injuries or diseases makes a considerable portion of population. The effort of all parts interested in this field, starting with the highest EU authorities, authorities of our country and self-government, extra-government organizations, foundations as well as non-profitable organizations, is to make association and fully valuable work of these people in work positions adequate to their physical, mental but also to their managerial abilities, knowledge and skills easier.

Bibliography

Books

- [1] BRITVÍK, M.: *Information and communication technologies for physically and sensory disabled people*. Dissertation thesis. Ružomberok : Catholic University in Ružomberok, Pedagogical faculty, 2007, p. 43
- [2] FRK, V. - KREDÁTUS, J.: *Communication in personal and social practice*. Bratislava : CUPER, 2002, p. 105. ISBN 80-8889-25-X
- [3] HRONÍK, F.: *Development and education of workers*. Praha : Grada Publishing, a. s., 2007, p. 75. ISBN 978-80-247-1457-8
- [4] ŠVARCOVÁ, L.: Sharing knowledge by companies - socially responsible solutions enriching all of us. In: *Quality for life*, 3/2007, p. 24. Ostrava - Mariánske Hory. ISSN 1213-0958
- [5] VYMĚTAL, J. - DIAČIKOVÁ, A. - VÁCHOVÁ, M.: *Information and knowledge management in practice*. Praha : Lexix Nexis CZ, 2006. ISBN 80-86920-01-1

Other sources

- [1] Pushing problems of health disability in the European strategy of employment forward http://europa.eu.int/comm/dgs/employment_social/index_en.htm
- [2] BRAŽINOVÁ, A. - REHÁKOVÁ, A.: *Health disability and discrimination*. Bratislava : MIRIUS, 2007, p. 38. Issued by MIRIUS Bratislava, ltd. Foundation for tolerancy and against discrimination under the financial participation of EU. The publication is part of the project "Life without prejudices" supported by European social fund within the programme EQUAL OPPORTUNITIES. Available
- [3] http://www.equalstlovakia.sk/fileadmin/user_upload/projekty/27_1.2_Zdravotne%postihnutie%20a%20diskriminacia.pdf
- [4] CEEP, UNICE/UEAPME a ETUC 2004 "Report about activities of social partners in member countries with the aim to implement principles of employment".
- [5] Lisbon European Council. 23 and 24 March 2000. ee2euroskep.cz
- [6] Announcement of the European Commission to The Council of Europe, European Parliament, European Economic and Social Committee and Committee of Regions. Situation of people with health disability in the extended European Union: European action plan 2006 - 2007. Source in http://ec.europa.eu/employment_social/index/com_2005_604_sk.pdf
- [7] Health disability at birth or during childhood/adolescence can restrict study possibilities. It is also possible that people with low level of education perform non-qualified work in dangerous environment. It is not possible to determine whether one of these effects is more important than the other, or whether they cumulate.
- [8] <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=46>
- [9] Act No. 5/2004 Coll. On employment services and on changes and amendments of some laws. From: www.zbierka.sk

Leonid S. Karmazynov

Проблема морального отчуждения в постиндустриальном обществе

Само понятие «отчуждения личности» - предельно общее понятие, в нем органически слиты экономический, социально-политический и психологический аспекты. Именно таким - целостным - предстает отчуждение у К. Маркса в его «Экономически-философских рукописях 1844 года». Сам смысл отчуждения глубоко синтетичен. Под отчуждением понимается не только опредмечивание и отделение результатов деятельности от человека, но и превращение их в самостоятельные, неподвластные ему силы, господствующие над ним, чуждые ему и враждебные.

Моральное отчуждение - есть специфический исторический феномен общества с высокоразвитым товарным производством, то есть общества буржуазного, постиндустриального и постсоветского (не избежало морального отчуждения и советское общество). Это - не внеисторическое явление и не коллизия всех докапиталистических формаций.

Каковы же основные сущностные черты морального отчуждения в современном постиндустриальном обществе? Во-первых, это отчуждение от личности ее способности (и права) на моральное творчество, на производство моральных ценностей. Такое производство, такое творчество становится делом безличным, совершающимся где-то в недрах общества вообще, человечества, но никак не во внутриличностном мире. Это - безличное дело, оно выглядит для индивидуального сознания как нечто чуждое, как сила, отобравшая у сознания его творческие силы. Отчужденное от человека, духовное производство ценностей кажется индивиду постоянным процессом создания новых пут, оков, запретов, обременительных обязанностей, подавляющих его индивидуальность, его волю и свободу. Причем отчуждение от личности способности к моральному творчеству имеет несколько аспектов. Это не только отчуждение способности создавать новые нормы, запреты, правила, требования, но и отчуждение способности творчески реализовывать уже действующие нормы в неповторимо-конкретных ситуациях. Такая -наиважнейшая для массового поведения - нравственная способность подменяется механическими автоматизмами, равнодушным выполнением ряда предписываемых действий, для каждого из которых в различных ситуациях общения ему уготована определенная стандартная маска, которая не только скрывает личину действующего, но и является глухой преградой для нравственного взаимопонимания, взаимодействия мыслей и чувств общающихся.

Во-вторых, это отчуждение от личности действующих норм и запретов морали. Они начинают выглядеть как чуждые, враждебно поработавшие ее силы, не имеющие ничего общего с ее внутридушевым миром. Моральная императивность норм выглядит как полностью внешнее принуждение, не вытекающее из внутриличностных потребностей, побуждений. Нравственное «надо», моральное «должен» уже не звучит как личное решение, как убеждение «не могу поступать иначе», а выглядит как терзающие индивида, мучительные для него «внешние» обязанности. Ответственность становится чисто внешним, а потому формальным отношением к поведению.

Так наступает, в-третьих, отчуждение от человека его нравственной сущности, его моральное раздвоение на «подлинную» и «неподлинную», сущность. Причем, трагедия этого отчуждения состоит, прежде всего, в том, что подлинно моральной личностью выглядит за рамками тех социальных ролей в обществе, которые ей приходится играть, - лишь в личной жизни. «Неподлинно» выглядят нормы, цели, идеалы, т.е., социально значимые, крупномасштабные моральные ценно-

сти, а «подлинно» - случайные, мимолетные интересы, даже капризы, пустое эгоистическое своеволие индивида.

Наконец, в-четвертых, происходит отчуждение человека от нравственного мира другого человека. Этот другой мир оказывается таким же отдаленным, как чужие звездные миры. Он окружен панцирем непонимания, незнания. Это - чуждый, изначально враждебный мир, к которому следует относиться с опаской, быть настороже: ведь от него можно ожидать всяких неожиданностей, каверз, разрушающих спокойную тишину отчужденного существования у индивида. Впрочем, такой отчужденный моральный мир «другого» не обязательно стремится понять: его, как чуждый и враждебный, достаточно либо насильственно поработить, подчинить, либо выгодно для себя использовать, оттолкнуть как ненужный. Нравственно-психологическая рознь - неизбежный компонент морального отчуждения человека от человека. Эмоционально-нравственная потребность в близком, однозвучном нравственном мире, тоска по своему alter ego, вызываемая его одиночеством, заглушается страхом перед возможной враждебностью этого мира, перед угрозой попасть ему в плен, быть использованным. В результате развитие морального отчуждения человека перерождает внутренний мир индивида; он, как полагает А. Швейцера, уже не имеет ничего своего и даже испытывает в некотором роде страх, что от него может потребоваться это свое.

Моральное отчуждение в постиндустриальном обществе можно охарактеризовать разными понятиями: опустошенности и дезориентации, одиночества и изолированности, деперсонализации и стандартизации, потери ценностей и надежды. Но суть их - в утере морального резонанса человека с другими людьми и в раздвоении человека на две половины - «подлинную», которая запрятана и унижена, и ролевую, ущербно-функциональную, которая как чуждая сила уничтожает самый смысл и «самость» его индивидуального существования. Это, говоря словами Маркса, раскол человека на личность и случайного индивида. Наступает болезненное различие им внутри себя самого подлинной индивидуальности и рутинной роли «существования» как противоположных, враждебных друг другу сфер.

Каковы же причины морального отчуждения? К. Маркс, как материалист, ищет их в сфере социально-экономических отношений. Корни морального отчуждения, полагает он, лежат в самом фундаменте общества, основанного на развитом товарном производстве, господствующих производственных отношениях, порождающих товарный фетишизм, сущность которого заключается в том, что моральные отношения предстают как отношения вещей и выступают как обесчеловеченные. Пытаются ответить на этот вопрос и западные мыслители XX века (Э. Фромм, А. Швейцера, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер и др.). Эти мыслители обращают внимание на психологические и научно-технические причины «моральной анемии». Во-первых, они говорят о том, что утилитарно-функциональное, односторонне-ролевое общение, основанное на принципах выгодного использования человека человеком, не дает утвердиться бескорыстным привязанностям, вызывает своеобразный «кризис интимности». Процесс этот способствует превращению моральных требований в чисто «внешние» повеления, чуждые индивиду; он более не ощущает внутренней причастности к ним. Во-вторых, возрастает значение безличных средств общения в ущерб непосредственно личным, «неформальным» контактам. Непосредственное общение с другими людьми заменяется опосредствованными формами - при помощи средств связи, компьютера, различного рода символов. В-третьих, происходит ускорение общего ритма жизни и связанное с ним расширение круга общения, которое ведет к утере им глубины и непосредственности. В-четвертых, вещный, создаваемый руками человека мир порабощает его, превращает его в «слугу вещей» (Э. Фромм), происходит, по словам американского этика Г. Мюллера «вытеснение индивидуальности комфортом». В-пятых, возникает настроение бессилия, безнадежности всякой личной инициативы перед лицом могучих государственно-бюрократических механизмов, незримых, неподвластных человеку сил, делающих его игрушкой в своих руках. В-шестых, новизна в условиях жизни, постоянно порождаемая научно-техническим прогрессом, делает невозможной устойчивую систему моральных ценностей, норм и запретов; стабильной системе морали уже не на что опереться. Известный противник научно-

технического прогресса американский общественный мыслитель Л. Мамфорд утверждает, что его (прогресса) достижения ничего не прибавляют к человеческому счастью, а вот отнимают очень много. Он пророчески предупреждает против наступления бездушной «цивилизации мегамашины», где нравственные и все иные духовные ценности человека вообще исчезнут в результате бесчеловечного научно-технического прогресса. Единственный выход для человечества, полагает он,- резко замедлить темпы научно-технического прогресса и обратиться к природе - естественной, окружающей человека, и природе своего «Я». Этот перечень причин разрушения морали (как в масштабах общества, так и в пределах отдельной индивидуальности), отмечаемых современными западными мыслителями, можно было бы значительно продолжить.

Нравственное самосознание болезненно переживает безысходную разорванность «должного» и «сущего», внутреннюю дезинтеграцию присущих ему норм, оценок и требований. Собственно говоря, это состояние саморазорванности сознания, оказывающееся морально невыносимым, и послужило экзистенциалистам моделью жизни современного человека. Но стремление преодолеть коллизии нравственного сознания индивида на путях чисто внутренней перестройки его структуры и содержания оказалось несостоятельным и иллюзорным. Попытка преодолеть моральное отчуждение «в одиночестве», чисто психологически оказалась, как мы сейчас это уже видим, безуспешной.

Чем интенсивнее развивается товарное производство в современных ему формах, чем эффективнее в экономическом отношении оно становится, тем явственнее обнаруживается противоречие между высоким уровнем его развития и деформацией нравственности, тем глубже становится моральное отчуждение. Проблема эта оказалась нерешенной, она ждет своего решения.

Summary

The moral problem of expropriation in postindustrial society

Key words: morality, society, expropriation

The “personality expropriation” idea is related to economical, social, political and psychological aspects. Moral expropriation is a specific historical phenomenon of society with high-developed goods production, i.e. the bourgeoisie, postindustrial and postsoviet society.

Vladimír Babčák

Dohody v daňovom prave

I. Na úvod

Daňové právo bolo na Slovensku dlhé desaťročia považované síce za dôležitý, avšak nie rozhodujúci subsystém finančného práva. Toto hodnotenie sa priznávalo normám rozpočtového práva. Uvedené postavenie vyplývalo z toho, že rozpočtovo-právne normy zabezpečovali plnenie fiskálnej funkcie verejných rozpočtov, zatiaľ čo daňovo-právne normy iba vytvárali nevyhnutné právne predpoklady pre materializáciu rozpočtovo-právnych noriem.

November 1989 znamenal pre Slovensko historické rozhranie v spoločenskom a neskôr aj štátoprávnom usporiadaní. Uvedený medzník vyvolal zásadnú zmenu aj v nazeraní odbornej právnickej verejnosti na miesto a poslanie daňového práva v právnom poriadku. Daňové právo, ktoré sa do roku 1989 na stránkach odbornej literatúry v podstate ani nespomínalo pod týmto označením, začalo nadobúdať čoraz dôležitejšie postavenie v rámci noriem finančného práva. Išlo však iba o prvý krok dokumentujúci vzrastajúci význam daňovo-právnych noriem, ktorý sa týkal vnútorných vzťahov a väzieb tohto právneho odvetvia. V priebehu niekoľkých rokov dominantné postavenie daňového práva v rámci finančného práva prerástlo dovtedajšie hranice odvetvia finančného práva a v súčasnosti sa daňové právo už prezentuje rovnocenným postavením medzi právnymi odvetviami na Slovensku. Na Právnickej fakulte UPJŠ v Košiciach bola dokonca zriadená ako prvá na Slovensku Katedra finančného práva a daňového práva a daňové právo sa v Košiciach už takmer 10 rokov vyučuje ako samostatný predmet. V tejto súvislosti možno konštatovať, že daňové právo po roku 1989 zaznamenalo najväčšie a najzásadnejšie zmeny v porovnaní so stavom, ktorý v právnej oblasti platil dovtedy. Išlo o:

- zmeny v normotvornej oblasti. V rámci daňového práva došlo k takým zásadným zmenám v právnej úprave, že neostal v platnosti žiadny právny predpis pochádzajúci z obdobia pred rokom 1989. Toto konštatovanie sa týka tak hmotnej, ako aj procesnej zložky daňového práva. Daňové právo sa stalo najdynamickejšie sa rozvíjajúcou časťou slovenského právneho poriadku. Dynamika tohto rozvoja však spôsobuje vážne problémy v oblasti poznania, realizácie a aplikácie daňovo-právnych noriem. Tieto problémy sú spojené prevažne s nestabilitou tejto časti slovenského práva;
- zmeny v sústave daní. V súčasnosti nie je súčasťou našej daňovej sústavy ani jedná daň, ktorá platila na Slovensku pred rokom 1989;
- zmeny v oblasti daňovo-právnych inštitútov. V porovnaní s obdobím pred rokom 1989 došlo k zavedeniu celého radu nových daňovo-právnych inštitútov, ktoré predchádzajúca právna úprava nepoznala (napríklad inštitút daňového exekučného konania, nové druhy riadnych a mimoriadnych opravných prostriedkov a pod.);
- zmeny v chápaní miesta v právnom poriadku. Daňové právo sa prirodzenou cestou vyčlenilo z rámca hraníc finančného práva a prebieha proces jeho formovania sa ako nového právneho odvetvia;
- zmeny v adaptácii spoločnosti. Po roku 1989 sa zásadným spôsobom zmenil prístup spoločnosti k daňovému právu. Môže to znieť paradoxne, avšak daňovo-právne normy začala spoločnosť brať oveľa vážnejšie, či už v pozitívnom slova zmysle, alebo aj v negatívnom

význame. O zmene v prístupe spoločnosti k daňovému právu svedčí celý rad príkladov, azda jeden z najpresvedčivejších spočíva v zriadení inštitútu daňových poradcov¹.

Vzniká otázka, prečo v súvislosti s problematikou dohôd v daňovom práve spomínam práve aspekty, ktoré sa dotýkajú formovania sa daňového práva ako stabilnej súčasť slovenského právneho poriadku? Som presvedčený o tom, že zmena postavenia daňového práva a význam, ktorý sa tejto právnej disciplíne v trhovej ekonomike začal prisudzovať sú primárnymi faktormi aj pre skúmanie osobitosti dohôd v daňovom práve. Tieto skutočnosti vytvorili potrebný priestor i pre istý ústup od kogentnosti daňovo-právnych noriem v smere širšieho využitia zmluvných inštitútov.

Bez ohľadu na to, aké je faktické postavenie daňového práva v slovenskom právnom poriadku, to znamená, či je akceptované ako samostatné právne odvetvie alebo je ponímané iba ako súčasť finančného práva, v každom ohľade sa daňovo-právne normy jednoznačne považujú za súčasť verejného práva. Vyplýva to z toho, že daňové právo je právnou disciplínou, ktorá takmer absolútne upravuje tie vzťahy, ktoré sú poznamenané dominantným a nadradeným záujmom štátu, resp. územnej samosprávy. Z tohto dôvodu je pre daňovo-právne normy typické, že v ich prípade sa jedná v zásade o normy imperatívne (kogentné). Znamená to, že ich charakterizuje okrem iného aj striktné regulovanie práv a povinností daňových subjektov a jednoznačné ohraničenie možnosti ich správania sa v procese realizácie daňovo-právneho vzťahu.

V súvislosti s tým, že sa všeobecne uznáva téza, že daňové právo je právom verejným, treba pripomenúť súvislosť medzi týmto označením a charakterom právnych noriem, ktoré patria do sféry verejného práva. V tomto smere významný český právny teoretik V. Knapp konštatuje, že „právo verejné je svojím všeobecným charakterom, i keď nie výlučne, právom kogentným“². Takýmito právnymi normami sú spravidla regulované osobitne významné právne vzťahy, na ktorých precízności a stabilite má záujem samotný štát. Daňovo-právne normy patria prirodzene medzi tie normy práva, ktoré regulujú najvýznamnejšie právne vzťahy v spoločnosti. Preto je súčasne právom kogentným.

Kogentnosť daňovo-právnych noriem spočíva v tom, že neprípúšťajú žiadne odchýlky od práv a povinností ustanovených v dispozícii právnej normy. V rámci tohto rozlišovania sú prevládajúcimi normami v daňovom práve zaväzujúce právne normy.

S dispozitívnymi daňovo-právnymi normami, ktoré umožňujú subjektom daňovo-právnych vzťahov, aby si v medziach stanovených zákonom, samé určili obsah vzájomných práv a povinností, sa v daňovom práve stretávajú skôr výnimočne. Ako príklad takýchto noriem môžu slúžiť tie, ktoré upravujú mieste dane³. Okrem toho zákon o správe daní a poplatkov⁴ pozná aj inštitút určenia výšky dane dohodou. Pôjde o situáciu, kedy daňový subjekt nesplní svoju dôkaznú povinnosť pri určení výšky dane, na základe čoho môže správca dane výšku dane s ním dohodnúť. Existujú však aj iné príklady využitia dispozitívnych právnych noriem v daňovom práve.

II. Právna povaha dohôd v daňovom práve

Dohody v daňovom práve predstavujú problematiku, ktorej veda daňového práva venuje zatiaľ minimálnu pozornosť. Treba konštatovať, že v slovenskej právnickej literatúre bola táto sféra vždy na okraji záujmu expertov z oblasti daňového práva. Istým zadosťučinením je však poznanie, že aj v oblasti teórie práva a vedy správneho práva to nie je „téma dňa“. Existuje minimálne jeden dôvod, pre ktorý sa vo sfére daňového práva nevenuje tejto otázke náležitý záujem. Tento dôvod súvisí so všeobecne známou skutočnosťou, že daňové právo je svojou povahou verejným právom. Vzťahy, ktoré pritom upravuje sú jednoznačne považované za vzťahy nadriadenosti a podriadenosti. Ak vychádzame z predpokladu, že každá dohoda či zmluva vyjadruje vo všeobecnosti konsenzuálny prístup zmluvných

¹ K tomu pozri: BABČÁK, V.: Daňové právo, UPJŠ, Košice, 2005, s. 27 a nasl.

² KNAPP, V.: Teorie práva, C. H. Beck, Praha, 1995, s. 54.

³ Zákon č. 582/2004 Z. z. o miestnych daniach a miestnom poplatku za komunálne odpady a drobné stavebné odpady v znení neskorších predpisov.

⁴ Zákon č. 511/1992 Zb. o správe daní a poplatkov a o zmenách v sústave územných finančných orgánov v znení neskorších predpisov.

strán k obsahu dohody, potom vzniká akási historicky podmienená prirodzená „averzia“ k myšlienke možnosti uzatvárať v rámci daňovo-právnych vzťahov dohody. Zmluvy alebo dohody sú typické pre súkromné právo, kde dominuje zmluvná voľnosť a relatívna dispozičná autonómia zmluvných strán. Je toto typické pre daňové právo alebo ktorékoľvek iné odvetvie verejného práva? Určite nie!

Dohody aj v oblasti verejného práva sú však historickým faktom. Ide o dohody, ktoré uzatvárajú orgány verejnej správy s inými subjektmi verejnej správy alebo, čo je už zložitejšia problematika najmä z pohľadu právnych dôsledkov takýchto dohôd, s fyzickými osobami alebo s právnickými osobami. Takéto dohody sa v odbornej literatúre zvyknú označovať ako verejnoprávne dohody alebo správne dohody. Chápu sa ako jedna z foriem činnosti orgánov verejnej správy s právotvornými účinkami⁵. Ide teda o druh činnosti orgánov verejnej správy, ktorý je založený na konsenze medzi subjektmi, kde na jednej strane môže byť orgán verejnej správy a na druhej strane orgán verejnej správy, fyzická osoba alebo právnická osoba.

Verejnoprávne dohody alebo správne dohody predstavujú aplikáciu práva vo sfére verejného práva. Od individuálnych alebo normatívnych správnych aktov sa odlišujú tým, že ide o dvojstranné alebo viacstranné právne úkony, ktorými sa zakladajú, menia alebo rušia práva, právom chránené záujmy alebo povinnosti vo sfére verejnej správy. Berúc do úvahy aspekt dvojstrannosti, príp. viacstrannosti týchto úkonov sa považujú za atypické akty verejnej správy. Sú upravené odvetviami verejného práva, ktoré regulujú právne vzťahy vznikajúce v oblasti verejnej správy. Dominantné miesto medzi týmito odvetviami patrí správemu právu, ale v ostatných rokoch už aj daňovému právu a právu finančnému.

V odbornej literatúre sa verejnoprávne dohody alebo správne dohody považujú za akýsi hybrid, ktorý má veľa znakov verejného práva, ale je na zmluvnej báze, čo je typické pre súkromné právo⁶.

Čo rozhoduje o tom, či pôjde v konkrétnom prípade aplikácie verejného práva o verejnoprávnu dohodu alebo správu dohodu? Som toho názoru, že na to vplýva rámec konkrétneho odvetvia verejného práva, ktorého sa dohoda týka. Ak dohoda pôjde nad rámec administratívno-právnych predpisov a budú do nej zapracované aj ustanovenia iných odvetví práva, ako je správne právo, a nepôjde súčasne nad rámec verejného práva, pôjde o správnu dohodu s verejnoprávnymi prvkami. V prípade prevahy iných odvetví verejného práva bude vhodné o takejto dohode uvažovať ako o verejnoprávnej dohode. Toto bude aj prípad daňového práva.

Dohody, ktoré majú daňovo-právnu povahu, resp. sa dotýkajú vzťahov upravovaných daňovo-právnymi normami, možno rozdeliť na dve základné skupiny:

- dohody uzatvárané medzi štátmi v záujme zabrániť daňovým únikom a zamedziť dvojité zdanenie. Tieto dohody sa týkajú medzinárodného zdaňovania fyzických a právnických osôb. Svojou povahou ide o normatívne zmluvy;
- dohody uzatvárané medzi správcom dane a daňovými subjektmi. Tieto dohody možno ponímať ako verejnoprávne dohody.

Prvá skupina dohôd sa týka rozširovania medzinárodnej hospodárskej spolupráce, kedy sa zvyšuje účasť zahraničných fyzických osôb a právnických osôb na hospodárskych aktivitách v tuzemsku. Toto samozrejme platí aj opačne. Z tejto činnosti plynú zahraničným osobám príjmy, ktoré sa často prevádzajú do zahraničia. Každý štát preto podrobuje zdaneniu nielen tuzemské, ale aj zahraničné fyzické osoby a právnické osoby. Vzťah daňovníka k štátnemu územiu, to znamená daňová príslušnosť (daňový domicil) rozhoduje o rozsahu daňovej povinnosti.

Vzhľadom na to, že podmienky osobnej a vecnej daňovej príslušnosti a z toho vyplývajúci rozsah daňovej povinnosti nie sú vo všetkých štátoch upravené rovnako, ako vážny dôsledok tohto stavu je vznik dvojitého zdanenia, ktoré môže mať buď vnútroštátny charakter alebo medzinárodný rozmer.

⁵ Ďalšími sú individuálne správne akty a normatívne správne akty. K tomu bližšie pozri: VRABKO, M. Verejnoprávne dohody – formy činnosti orgánov verejnej správy s právotvornými účinkami. Právny obzor, roč. 84, 2001, č. 2, s. 134 – 143. Pre úplnosť uvádzam, že napríklad J. Prusák uvádza medzi formami činnosti orgánov verejnej správy aj normatívne zmluvy v zmysle medzinárodných zmlúv. K tomu pozri: PRUSÁK, J. Teória práva. Bratislava, Vydavateľské odd. PF UK, 1995, s.189 a s. 225.

⁶ VRABKO, M.: Tamtiež, s. 135.

Medzinárodné dvojité zdanenie sa pritom vyskytuje v oveľa širšom rámci než vnútroštátne dvojité zdanenie.

Aby sa zabránilo medzinárodnému dvojitému zdaneniu, viaceré štáty zakotvili vo svojich daňových zákonoch ustanovenia, na základe ktorých poskytujú jednostranné daňové úľavy. Častejším prípadom sú v tomto smere daňové úľavy v štáte príjemcu.

Na Slovensku je právna úprava pre zamedzenie dvojitého zdanenia obsiahnutá v zákone o dani z príjmov⁷ a tiež v jednotlivých zmluvách na zamedzenie dvojitého zdanenia. Tieto zmluvy sa týkajú zamedzenia dvojitého zdanenia a zabránenia daňového úniku v odbore daní z príjmov a z majetku. V uvedených zmluvách, ktorými je Slovenská republika viazaná, sa spôsob vylúčenia dvojitého zdanenia rieši metódou výňatia zahraničných príjmov zo zdanenia (exemption) aj metódou započítania zahraničnej dane (credit).

Zmluvy na zamedzenie dvojitého zdanenia menia ustanovenia daňových zákonov a preto sa pred ich ratifikáciou prezidentom republiky vyžaduje súhlas Národnej rady Slovenskej republiky. Každá takáto zmluva nadobúda platnosť po výmene ratifikačných listín a publikovaním v Zbierke zákonov. Účinnosť zmlúv nastáva pätnástym dňom po ich vyhlásení v Zbierke zákonov, ak nie je v nich ustanovený neskorší deň nadobudnutia účinnosti. V prípade týchto zmlúv sa účinnosť zvyčajne kryje s ďalším zdaňovacím obdobím, t. j. 1. januárom nasledujúcim po roku, v ktorom zmluva nadobudla platnosť. Zatiaľ čo pred rokom 1989 mal vtedajší štátny útvár uzavreté zmluvy len s 18 štátmi, predovšetkým so susednými, resp. so štátmi, ktorým sa v tom čase poskytovala pomoc aj prostredníctvom slovenských odborníkov, v súčasnosti má Slovenská republika uzavreté zmluvy s viac než 50 štátmi sveta.

Dohody na zamedzenia dvojitého zdanenia a zabránenia daňového úniku sa stávajú prameňom daňového práva transformáciou do slovenského právneho poriadku. Majú charakter všeobecne záväzných právnych predpisov v súlade so zákonom o Zbierke zákonov⁸. Ide teda o normatívny právny akt ako jednu z foriem činnosti orgánov verejnej správy, resp. ako to už bolo uvedené o normatívnu zmluvu.

Druhú skupinu dohôd tvoria dohody, ktoré v súlade so zákonom o správe daní a poplatkov uzatvára správca dane s daňovým subjektom. Už som uviedol, že svojim charakterom pôjde o verejnoprávne dohody, ktorými sa regulujú práva, právom chránené záujmy alebo povinnosti vo sfére verejnej správy, presnejšie v oblasti správy daní.

Verejnoprávne dohody možno uzavrieť len tam, kde to dovoľuje právny predpis. Takáto možnosť musí byť výslovne uvedená v právnom predpise, ináč túto možnosť nemá. V súlade s Ústavou Slovenskej republiky⁹ štátne orgány môžu konať iba na základe ústavy, v jej medziach a v rozsahu a spôsobom, ktorý ustanoví zákon. Orgán verejnej správy môže robiť len to, čo mu zákon dovoľuje. Týka sa to aj správcov dane, ktorí sú súčasne orgánmi verejnej správy.

Zákon o správe daní a poplatkov na niekoľkých miestach¹⁰ zakotvuje možnosť správcu dane uzavrieť dohodu s daňovým subjektom. Daňovým subjektom môže byť pritom fyzická osoba alebo právnická osoba, ale súčasný právny stav predvída aj právnu situáciu, keď je daňovým subjektom orgán verejnej správy (napríklad obec), avšak v tomto prípade bude orgán verejnej správy vystupovať ako právnická osoba. Pôjde teda svojim charakterom o verejnoprávnu dohodu s iným subjektom, než je orgán verejnej správy. Takéto dohody sa v odbornej literatúre zvyknú označovať ako subordináčne dohody. Základným zmyslom subordináčnej dohody nie je vyjadriť nerovnosť subjektov dohody, ale poukázať na prejav vôle, ktorý by mohol byť riešený vrchnostenský, čo v praxi znamená individuálnym alebo normatívnym správny aktom¹¹. Verejnoprávne dohody sa teda uzatvárajú namiesto riešenia otázok verejnej správy formou vydávania individuálnych alebo normatívnych správnych aktov.

Verejnoprávne dohody správcu dane s daňovým subjektom možno rozčleniť na:

- dohody týkajúce sa doručovania a

⁷ Zákon č. 595/2003Z. z. o dani z príjmov v znení neskorších predpisov.

⁸ Zákon č. 1/1993 Z. z. o Zbierke zákonov Slovenskej republiky v znení neskorších predpisov.

⁹ Pozri čl. 2 ods. 2 Ústavy Slovenskej republiky (ústavný zákon č. 460/1992 Zb. v znení neskorších predpisov).

¹⁰ Pozri napríklad § 20 ods. 8 a § 29 ods. 5 zákona č. 511/1992 Zb.

¹¹ HENDRYCH, D. a kol.: Správne právo, Obecná časť. 2. vydání, Praha, C: H. Beck, 1996, s. 89 a nasl.

- dohody o určení výšky dane.

Pokiaľ ide o dohody týkajúce sa doručovania písomnosti správcovi dane, zákon o správe daní a poplatkov¹² vychádza z toho, že ak daňový subjekt chce doručovať správcovi dane písomnosti elektronickými prostriedkami, ktoré nebudú podpísané zaručeným elektronickým podpisom, je povinný písomne oznámiť správcovi dane údaje potrebné na doručovanie na tlačive podľa vzoru uverejneného na internetovej stránke Daňového riaditeľstva Slovenskej republiky a na internetovej stránke Colného riaditeľstva Slovenskej republiky. O takomto postupe uzatvára správca dane s daňovým subjektom písomnú dohodu. Dohoda musí obsahovať najmä náležitosti elektronického doručovania, spôsob overovania podania urobeného elektronickými prostriedkami a spôsob preukazovania doručenia.

Dohody týkajúce sa určenia výšky dane sú najvýznamnejším zmluvným inštitútom daňového práva. Aby som vytvoril obraz o tom, ako sa podľa slovenského právneho poriadku rozhoduje o daňovej povinnosti a aké miesto má pritom práve uvedený zmluvný inštitút, chcem priblížiť všetky zákonné možnosti v tomto smere. V súlade so zákonom o správe daní a poplatkov má správca dane možnosť rozhodnúť o daňovej povinnosti nasledovným spôsobom: na základe podaného daňového priznania alebo hlásenia.

Pri tomto spôsobe vyrubenia dane sú možné dva postupy závislé od samotných podaní:

- daňová povinnosť sa odchyľuje od dane uvedenej v daňovom priznaní alebo hlásení alebo od dane, ktorú daňový subjekt v konaní uznal. V takomto prípade musí byť zo spisového materiálu zrejme, podľa akých pomôcok alebo na akom podklade správca dane dorubil daň odlišne, vrátane dôvodov tohto rozdielu. Zo spisového materiálu musí byť zrejme aj to, na základe čoho bol zistený daňový základ a určená daň stanovená, ak sa tak stalo bez priznania alebo hlásenia daňového subjektu;
- daňová povinnosť sa zhoduje s daňou uvedenou v daňovom priznaní alebo hlásení. V tomto prípade sa za vyrubenie dane považuje podané daňové priznanie alebo hlásenie, alebo zaplatenie dane aj bez podania daňového priznania alebo hlásenia;
- na základe dohody s daňovým subjektom.

Ide o atypický spôsob rozhodnutia o daňovej povinnosti, ktorý je skôr výnimočným opatrením správcu dane. Tieto dohody prichádzajú do úvahy vtedy, ak daňový subjekt nesplní dôkaznú povinnosť pri určení výšky dane; podľa pomôcok, ktoré má k dispozícii alebo ktoré si sám zaobstaral.

Tento spôsob zistenia základu dane a určenia dane sa môže realizovať až vtedy, ak:

- daňový subjekt nesplní niektorú zo svojich zákonných povinností pri dokazovaní, v dôsledku čoho nemožno daňovú povinnosť správne určiť (napríklad daňový subjekt nepredloží daňové priznanie alebo hlásenie) a správca dane neurčí daň ani na základe dohody o výške dane (neuzavrie s daňovým subjektom dohodu), alebo ak
- daňový subjekt vykonáva také úkony, ktorých dôsledkom je zníženie základu dane (napríklad môže ísť o predaj akcií ekonomicky, personálne alebo inak prepojenej osobe za niekoľkonásobne nižšiu cenu ako bola obstarávací cena zahrnutá pri predaji do výdavkov právnickej osoby bez odôvodnenia zníženého ocenenia hodnoty akcií), alebo ak
- daňový subjekt neumožní správcovi dane vykonať daňovú kontrolu.

Určenie dane dohodou medzi správcom dane a daňovým subjektom je teda iba jednou z možností správcu dane ako rozhodnúť o daňovej povinnosti. Ide o atypický prípad vyrubenia dane.

Dôkazné bremeno v daňovom konaní nesie daňový subjekt, ktorému zákon ukladá povinnosť preukázať všetky skutočnosti z pohľadu správnosti, pravdivosti, vierohodnosti alebo úplnosti určenia daňovej povinnosti. V prípade, že v konkrétnej daňovej veci daňový subjekt dôkazné bremeno neunesie, t.j. nesplní svoju dôkaznú povinnosť, správca dane môže s daňovým subjektom výšku dane dohodnúť. Tento inštitút je teda založený na zásade fakultatívnosti, to znamená, že zákon o správe daní a poplatkov poskytuje správcovi dane možnosť zvoliť, či uvedený inštitút využije alebo nie. Ak teda správca dane pristúpi k určeniu dane dohodou, musí byť splnená základná zákonná podmienka, a to

¹² § 20 ods. 8 zákona č. 511/1992 Zb.

nesplnenie dôkaznej povinnosti daňovým subjektom. Zároveň však možnosť úspešného využitia predmetného ustanovenia je podmienená dohodou oboch zúčastnených strán v daňovom konaní: zamestnanca správcu dane, ako aj daňového subjektu. Už zo samotného znenia „daň dohodou“ je zjavné, že obe participujúce strany musia prejavíť v záverečnom konsenze súhlas s konečnou navrhovanou sumou – sumou, na ktorej sa obaja dohodnú. Uvedená skutočnosť je najväčšou prekážkou využitia predmetného inštitútu, nakoľko daňový subjekt je málokedy ochotný dobrovoľne súhlasiť so zvýšením priznanej daňovej povinnosti prostredníctvom daňového priznania, resp. priznať, že mu vznikla povinnosť platiť daň, hoci si uvedenú povinnosť nespĺnil. A preto i napriek tomu, že správca dane disponuje dostatočným dôkazným materiálom, ktorý spochybňuje správnosť výšky priznanej dane, resp. disponuje dôkazmi, ktoré preukazujú povinnosť daň priznať, daňový subjekt nepristúpi na dohodu.

Treba konštatovať, že v slovenských podmienkach sa tento procesný inštitút uplatňuje iba zriedkavo. Správca dane najčastejšie pristupuje k určeniu dane dohodou v nasledovných prípadoch:

- ide o neúplné, nepreukazné účtovníctvo, resp. účtovníctvo nie je vedené vôbec (napríklad daňový subjekt nevedie skladovú evidenciu, resp. vedie ju neprehľadne, bez vypovedacej schopnosti, absentujú inventúry, inventúra nesúhlasí s údajmi v účtovnej závierke, atď.);
- ide o nepriznané tržby z predaja tovarov a služieb, hlavne pri povinnosti vedenia tržieb prostredníctvom elektronických registračných pokladníc, to znamená, že daňový subjekt spravidla vykazuje nereálne nízku, resp. až zápornú obchodnú prírážku;
- na základe oznámenia tretích osôb o výplate nezdanených príjmov, pričom je predpoklad, že daňový subjekt poberal nezdanené príjmy aj od ďalších osôb a zároveň daňový subjekt priznanie nepodal a daň nezaplatil;
- ak daňový subjekt nevie preukázať reálnosť zaučtovaných výdavkov, znižujúcich základ dane.

Tento spôsob určenia dane však neumožňuje určiť daňovú povinnosť presne tak, ako na základe dôkazov, predložených za týmto účelom daňovým subjektom. Aj číselný efekt vo výške dodatočne vyrubenej dane je mimoriadne nízky. Napríklad v roku 2006 bol v rámci daňových úradov v pôsobnosti pracoviská daňového riaditeľstva v Košiciach podiel dodatočne vyrubenej dane na základe dohody na celkovej sume dodatočne vyrubenej dane iba 0,3 % a v tomto roku je zatiaľ 1,5 %.

Z formálno-právneho hľadiska samotné určenie dane dohodou má formu platobného výmeru na daň, ktorým správca dane vyrozumie daňový subjekt o určenom daňovom základe a vyrubenej dani. Zákon o správe daní a poplatkov alebo osobitný daňový zákon však môže ustanoviť inak. Vzniká zásadná otázka, či takúto dohodu možno považovať za verejnoprávnu dohodu, keď jej formálno-právnym prejavom bude platobný výmer, ktorý je považovaný za individuálny daňovo-právny akt. Verejnoprávne dohody, akou je aj dohoda o určení dane sú – pokiaľ ide o formy činnosti orgánov verejnej správy – postavené na rovnakú úroveň ako individuálne správne akty, v tomto prípade individuálne daňovo-právne akty. Som toho názoru, že v tom ani nie je rozpor, pretože samotná verejnoprávna dohoda o určení dane je základom i východiskom pre vydanie platobného výmeru na daň. O daňovej povinnosti správca dane rozhodol na základe dohody, avšak z formálno-právneho hľadiska o daňovej povinnosti je daňový subjekt vyrozumiený platobným výmerom.

Proti rozhodnutiu o určení dane dohodou sa nemožno odvolať ani uplatniť mimoriadny opravný prostriedok.

III. Namiesto záveru

Problematika verejnoprávných dohôd začína byť aktuálnou už aj v oblasti daňového práva. Uvedené príklady sú iba „prvou lastovičkou“ v tomto smere. Najnovšie ako príklad verejnoprávných dohôd budú môcť byť ponímané aj zmluvy uzatvárané v konkurze a reštrukturalizácii. V konkurze a reštrukturalizácii vystupuje v mene správcu dane poverený zamestnanec správcu dane, Daňového riaditeľstva Slovenskej republiky alebo Colného riaditeľstva Slovenskej republiky. V konkurze v mene správcu dane môže konať aj tretia osoba, ktorou je právnická osoba so 100 % - nou majetkovou účasťou štátu. Uvedená právnická osoba tak môže konať na základe podmienok uvedených v zmluve uzatvorenej s

daňovým riaditeľstvom alebo colným riaditeľstvom¹³. Obdobnú povahu budú mať aj zmluvy pri mandátnej správe daňovej pohľadávky. Daňový úrad alebo colný úrad môže so súhlasom daňového riaditeľstva alebo colného riaditeľstva uzatvoriť s tretou osobou písomnú zmluvu o mandátnej správe daňovej pohľadávky, ktorá vznikla po 31. decembri 2005 voči daňovému dlžníkovi, na ktorého bol vyhlásený konkurz, alebo voči daňovému dlžníkovi, ktorý je v likvidácii¹⁴.

Z pohľadu teórie, ale aj právno-aplikačnej praxe bude treba nájsť odpoveď na celý rad otázok. V prvom rade sa to bude týkať tých verejnoprávných dohôd, u ktorých je jedným zo subjektov fyzická osoba alebo právnická osoba, teda subjekt, ktorý zo zákona nezabezpečuje výkon verejnej správy, v našom prípade správy daní a poplatkov. V praxi tieto problémy môžu byť spojené najmä s vymáhaním práv a záväzkov vyplývajúcich z verejnoprávnej dohody. Právna úprava správy daní a poplatkov sa vyznačuje vlastnými pravidlami, ktoré sa týkajú aj problematiky vymáhania týchto záväzkov v rámci daňového exekučného konania. V tomto smere - za predpokladu, že verejnoprávna dohoda neobsahuje súkromnoprávne ustanovenia alebo odkaz na ne - všeobecný súd môže zasiahnuť do riešenia sporu z dohody len prostredníctvom správneho súdnictva.

Summary

Tax Contracts

Key words: tax law, tax contracts

The article deals with the problems of contracts concluded in the area of tax law between tax administrators and tax subjects.

The background for an examination of this matter is the understanding of tax law as a new, independent branch of law, which is a part of the legal system of Slovak republic. Tax law is also considered as a branch of public law.

Furthermore, the author analyses the question of legal nature of contracts concluded by the bodies of public administration with other bodies of public administration, or with legal and natural persons. These contracts are defined as public law contracts or administrative contracts. Based on this knowledge we can define the relationship towards tax law contracts, which we can consider as public law contracts.

In the final part of the article, the author deals with the legal nature of the contract between tax administrator and tax subject concerning tax designation and concerning delivering. He points out the problems which could occur in the application practice with legal enforcement of obligations resulting from these contracts.

¹³ Pozri § 95 ods. 9 zákona č. 511/1992 Zb.

¹⁴ Pozri § 65d zákona č. 511/1992 Zb.

HISTORIA

Ewa Kuźma

Działalność opiekuńczo – wychowawcza szkół w latach 1949 – 55 na przykładzie lubelskiego okręgu szkolnego

Komuniści nawiązali do przedwojennego ustawodawstwa dążącego do powiązania samorządów terytorialnych z pracą szkoły. W odradzające się organizacje wchodziły osoby przedsiębiorcze, dzięki ich wysiłkom społeczeństwo podejmowało wiele inicjatyw służących odbudowie szkolnictwa i udzielania pomocy najuboższej młodzieży. Niebawem jednak część z nich została odsunięta od pełnionych funkcji, które powierzono osobom cieszącym się zaufaniem rządu.

Opracowane założenia planu sześcioletniego zmierzały do przebudowy systemu i oblicza ideologicznego szkół. Prowadzona działalność wychowawcza, ukazywała młodemu pokoleniu sens życia w pracy zawodowej i zaangażowaniu społeczno – politycznym. W związku z tym wprowadzono zmiany w programach nauczania, a największe nadzieje wiązano z rozwojem sieci placówek Towarzystwa Przyjaciół Dzieci. Wsparciu pedagogów służyła działalność podejmowana przez: komisje oświatowe, komitety rodzicielskie, komitety opiekuńcze, oraz propagowanie współzawodnictwa między rejonami szkolnymi. Celem jej było ukazanie ofiarnych budowniczych ustroju socjalistycznego, identyfikujących się z polityką władz. W artykule przedstawiam zarys podjętych przez nich prac zmierzających do realizacji rządowych wytycznych.

Komisje oświatowe

Ministerstwo Oświaty okólnikiem z 11 VIII 1945r., powołało gminne i powiatowe komisje oświatowe. Opierając się na ustawie z 23 II 1939r., o zespoleniu samorządu szkolnego z samorządem terytorialnym, kuratoria okręgów szkolnych w porozumieniu z władzami administracji publicznej spowodowały ukonstytuowanie się komisji. Na szczeblu powiatowym weszli do nich: przewodniczący wydziału powiatowego, trzech członków rady narodowej, dwóch nauczycieli szkół powszechnych oddelegowanych przez inspektora szkolnego, dyrektor szkoły średniej, zawodowej lub kształcącej wytypowany przez kuratora oraz dwie osoby powołane przez komisję. Analogiczny był skład komisji gminnych. Do ich kompetencji należało: opiniowanie preliminarzy budżetowych szkół i budżetów samorządowych, opracowywanie wniosków dotyczących pomocy gmin instytucjom oświatowym, ocenianie projektów sieci publicznych szkół powszechnych, wspieranie instytucji samorządowych w prowadzeniu burs szkolnych, bibliotek, świetlic, boisk, oraz niesienie pomocy uczniom niezamożnym. Wszystkie te poczynania konsultowano z komitetami rodzicielskimi, których działalność opierała się także na ustawie z 23 II 1939r.¹

Krajowa Rada Narodowa ustawą z 3 I 1946r., dokonała zmian w sposobie powoływania i składzie gminnych i powiatowych komisji oświaty. Na jej mocy przewodniczącym został członek prezydium właściwej rady oraz wchodziło do niej dwóch członków wybranych z grona rady (w woj. trzech). Na posiedzeniach uczestniczyli z głosem doradczym: inspektor szkolny lub jego zastępca (w woj. kurator),

¹ Archiwum Państwowe Lublin (dalej APL). Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego (dalej KOSL) Lublin, sygn. 2, Okólnik Ministerstwa Oświaty nr 40 z 11 VIII 1945r.; Archiwum Państwowe Zamość (dalej APZ). Powiatowa Rada Narodowa (dalej PRN) Zamość, sygn. 70, k. 87 – 89.

przedstawiciel Związku Nauczycielstwa Polskiego, nauczyciel szkoły powszechnej, dyrektor szkoły średniej lub zawodowej delegowany przez Zarząd Ogniska ZNP, a gdy takiej szkoły na danym terenie nie było, kierownik szkoły powszechnej.²

W 1949r., komisje oświatowe brały udział w reorganizacji komitetów rodzicielskich, wysuwając do nich kandydatów „współdziałających w całości kształcenie życia szkolnego w duchu obecnej rzeczywistości”.³ W latach następnych komisje opiniowały kandydatów do komitetów. Wspólnie podejmowały one wiele inicjatyw na rzecz młodzieży, m. in. prowadzono szczepienia na chorobę Heine – Medina, akcje sanitarno – porządkowe.⁴ Wraz z przyjęciem przez Sejm ustawy o likwidacji analfabetyzmu 7 IV 1949r, brały one udział w rejestracji analfabetów, organizacji kursów i nauczania indywidualnego. Ponadto uczestniczyły w zakładaniu przedszkoli, szkół powszechnych, szkół dokształcających, bibliotek, burs oraz zostały zobowiązane do rozprowadzania prasy. Ten szeroki wachlarz prac im powierzonych i brak osób zaangażowanych w nie, spowodował, iż nie utrzymywano stałego kontaktu z komitetami rodzicielskimi i dyrekcją, co przekreślało możliwość jednolitego działania w wielu kwestiach.

Komitety rodzicielskie

Na kongresie zjednoczeniowym uznano za jedno z najważniejszych zadań partii, demokratyzację szkoły i przepojenie treści nauczania „zasadami naukowego, materialistycznego światopoglądu”. Istotnym czynnikiem społecznym służącym realizacji tych wytycznych były komitety rodzicielskie. Powierzono im organizację dożywiania dzieci z rodzin robotniczych i małorolnych chłopów, sierot i półsierot oraz zaopatrywanie ich w: odzież, obuwie, podręczniki i przybory szkolne. W zakresie działalności kulturalnej, urządzały one wycieczki i imprezy szkolne. Do 1948r. duży procent członków komitetów rodzicielskich stanowili przedstawiciele inteligencji, określani przez władzę jako ludzie „wrogo nastawieni do dzisiejszej rzeczywistości”. W związku tym zarządzono wybory, aby zmienić ich oblicze ideologiczne i skład komitetów. Organizacje partyjne zobowiązano do wytypowania osób pochodzenia robotniczego i chłopskiego, członków: PZPR, Stronnictwa Demokratycznego, Samopomocy Chłopskiej, związków zawodowych, Ligi Kobiet, tak, aby nie dopuścić nikogo „o nastawieniu klerykałnym i wstecznym”. Komitety wojewódzkie PZPR wydzielały tzw. „trójki” odpowiedzialne za akcję na swoim terenie. Podobne „trójki” powstawały w powiatach, miastach i dzielnicach. Przeprowadzały one w każdej szkole zebrania przedwyborcze rodziców i działaczy partyjnych, na których omawiano rolę komitetów rodzicielskich.⁵

Na mocy zarządzenia Ministerstwa Oświaty z 26 II 1949r., komitety rodzicielskie tworzone w: przedszkolach, szkołach ogólnokształcących stopnia podstawowego i licealnego, oraz zawodowych. Terminy ich przedstawiały się następująco: w szkołach ogólnokształcących stopnia licealnego, zakładach kształcenia nauczycieli i szkołach zawodowych do 15 IV, w szkołach ogólnokształcących stopnia podstawowego mających klasy VII do I V, a w pozostałych do 15 V. Nowo wybrane komitety, miały zająć się „zwalczaniem wpływów reakcyjnych na dzieci i młodzież”, propagowaniem wśród rodziców jak i całego społeczeństwa zasad „postępowego, socjalistycznego wychowania” w szkole oraz w domu. Podejmowały one współpracę z samorządem terytorialnym, w celu zaspakajania potrzeb gospodarczych. W przyszłości miano je powoływać, co roku we wrześniu w głosowaniu jawnym, jednak w omawianym okresie nigdy tej zasady nie zrealizowano. Kandydowali do nich wyłącznie rodzice uczniów danej szkoły. Z urzędu wchodził: dyrektor i nauczyciel delegowany przez radę pedagogiczną, gdy szkoła zatrudniała ponad czterech pedagogów oraz jeden – dwóch przedstawicieli szkolnego komitetu opiekuńczego. Fundusz komitetu rodzicielskiego stanowiły: ofiary rodziców; zasiłki otrzymywane od instytucji opiekujących się szkołą, np. zakładów przemysłowych; dochody z urządzanych przez

² APZ. Inspektorat Szkolny Tomaszów Lub., sygn. 27, k. 57.

³ APZ. Akta m. Zamościa, sygn. 107, k. 5.

⁴ APZ. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej (dalej PMRN) Zamość, Wydział Organizacyjno – Prawny, sygn. 34, k. 64 – 65.

⁵ APL. Komitet Wojewódzki PZPR Lublin, sygn. 2319, k. 1 – 4.

uczniów imprez, np. przedstawień teatralnych, koncertów, występów tanecznych. Posiadane pieniądze przeznaczano zgodnie z podjętymi uchwałami i po uzyskaniu aprobaty dyrekcji.⁶

We wrześniu 1950r. nie odbywały się wybory, dlatego Kancelaria Rady Państwa wystosowała okólnik 23 X 1950r. do prezydiów wojewódzkich i powiatowych rad narodowych. Zwróciła w nim uwagę na potrzebę współpracy z komisjami oświaty i kultury. Prezydya wojewódzkich i powiatowych rad narodowych miały przeprowadzić wybory w okresie 1 XI – 15 XII. Kandydatów uzgodnionych z kierownictwem szkoły i organizacjami politycznymi, przedstawiał komitet ustępujący. Akcja wyborcza, w którą włączały się komisje oświaty i kultury rad narodowych, polegała na popularyzowaniu poszczególnych osób. W rzeczywistości w tym okresie demokratycznych wyborów nie było, a jedynie zatwierdzenie ustalonego wcześniej składu osobowego. Kancelaria Rady Państwa, rozesłała do prezydiów rad narodowych referat pt. „Zadania komitetów rodzicielskich na odcinku wychowawczym”, wygłaszany na zebraniach sprawozdawczych i przedwyborczych.⁷

Ze względu na taki przebieg wyborów, znaczna część rodziców nie angażowała się w realizację opracowanych przez niego programów. Niechętnie uczestniczono także w zebraniach przedwyborczych, na których wygłaszano ideologiczne odczyty. W powiecie zamojskim 3 X 1949r., inspektor Janiuk, przedstawił referat pt. „Pogłębienie przyjaźni polsko – radzieckiej, działalność komitetów rodzicielskich i walka z analfabetyzmem”. W sprawozdaniu do kuratorium z tego spotkania donoszono, że jedynie duże zainteresowanie rodziców wzbudziły otrzymane przez szkoły subsydia na remonty i wyposażenie, oraz pomoc materialna przydzielana dla najuboższych rodzin.⁸

Komisja kulturalno – oświatowa Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Zamościu, pod przewodnictwem Janiny Dubiel, przeprowadziła kontrolę działalności komitetów rodzicielskich. Wykazała ona, że na zebraniu 15 IX 1950r. w Liceum Ogólnokształcącym Męskim, dyrektor wygłosił referat pt. „Wychowanie socjalistyczne i wychowanie w rodzinie”, jednak rodzice nie podjęli na ten temat dyskusji. W Liceum Ogólnokształcącym Żeńskim 1 X 1950r., rodzice wraz z przedstawicielami prezydium i dyrekcją zobowiązali się do samokształcenia w zakresie pedagogiki socjalistycznej. Walne zebranie zatwierdziło opracowanie następujących tematów: „Organizacja pracy w domu ucznia”, „Szkoła i dom”, „Socjalistyczna dyscyplina pracy w szkole”, oraz postanowiono wesprzeć prace kulturalne prowadzone przez uczniów w okresie miesiąca przyjaźni polsko – radzieckiej.⁹

Zarządzeniem Ministerstwa Oświaty i prezesa Centralnego Urzędu Szkolenia Zawodowego z 15 X 1951r., ogłoszonym jako załącznik do zarządzenia z 26 II 1949r., wprowadzono zmiany w paragrafie 3, który otrzymał następujące brzmienie: „komitet rodzicielski otrzymuje ścisłą łączność z Komisją Oświaty i Kultury Gminnej (Miejskiej) Rady Narodowej, która sprawuje bezpośrednią opiekę nad działalnością komitetu. Komisja oświaty i kultury czuwa nad ideologiczną pracą komitetu rodzicielskiego na terenie szkoły i przedstawia wnioski prezydium właściwej rady narodowej w zakresie potrzeb szkoły”.¹⁰

Na zebraniu dyrektorów szkół średnich i kierowników szkół podstawowych 24 X 1951r., kierownik wydziału oświaty w Zamościu, Franciszek Jakoniewski, zapoznał zebranych ze zmianami w sprawie wyborów do komitetów rodzicielskich. Następnie cztery osoby zobowiązały się opracować referat na temat: „Zadania komitetu rodzicielskiego w walce o powszechność nauczania oraz wyniki w nauce, i wychowaniu dzieci i młodzieży”. Przed rozesłaniem tekstu do wszystkich szkół miał on uzyskać aprobatę wydziału oświaty. Mimo owych płomiennych wypowiedzi o wychowaniu socjalistycznym, napływały doniesienia o niszczeniu portretów dostojników państwowych, m. in. takie wydarzenia miały miejsce w Suchowoli.¹¹ Omówieniu podobnych wydarzeń poświęcono konferencję 18 XII 1951r. w Tomaszowie Lubelskim. Kierownik wydziału oświaty, Kazimierz Piotrkowski, przedstawił referat pt.

⁶ APL. Inspektorat Szkolny Zamość, sygn. 303, k. 42.

⁷ APZ. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej (dalej PPRN), Tomaszów Lub., Wydział Oświaty, sygn. 1, k. 8.

⁸ APZ. Inspektorat Szkolny Zamość, sygn. 303, k. 4 – 5.

⁹ APZ. Akta m. Zamościa, sygn. 108, k. 20.

¹⁰ APZ. PPRN Tomaszów Lub., Wydział Kultury, sygn. 1, k. 72.

¹¹ APZ. PPRN Zamość, Wydział Oświaty, sygn. 251, k. 2; sygn. 258, k. 1 – 2.

„Przejawy chuligaństwa na terenie szkoły”. Po dyskusji nad nim, podjęto decyzję o wspieraniu przez komitet rodzicielski wszystkich poczynań szkoły na rzecz likwidacji wybryków młodzieży na jej terenie.¹²

PWRN w Lublinie w oparciu o pismo Ministerstwa Oświaty 13 IX 1952r., podjęło uchwałę 19 IX w sprawie wyborów do komitetów rodzicielskich. Prezydya powiatowych rad narodowych zostały zobowiązane do umieszczenia na porządku dziennym posiedzenia, sprawozdania kierowników wydziału oświaty z dotychczasowych prac. Komisje oświaty i kultury oraz aktyw społeczny połączyły akcję wyborczą do komitetów rodzicielskich z wyborami do Sejmu PRL. Nowe komitety rodzicielskie, miało wybierać pod hasłem mobilizacji rodziców do podejmowania prac służących przyspieszeniu realizacji programu Frontu Narodowego. Ich głównym zadaniem miało być: wdrażanie uczniów do systematycznej nauki, kształtowanie moralności socjalistycznej, podniesienie poziomu ideologicznego, oraz pomoc organizacjom młodzieżowym i likwidacja chuligaństwa rzekomo inspirowanego przez „wroga klasowego”. Terminy wyborów przedstawiały się następująco: 5 X - szkoły średnie ogólnokształcące, zawodowe, artystyczne i zakłady kształcenia nauczycieli, 12 X - szkoły podstawowe VII-klasowe, 19 X - przedszkola i szkoły, w których wybory nie odbyły się w poprzednich terminach.¹³

Na spotkaniach przedwyborczych, kierownik szkoły wygłaszał referat na temat: „Nasze osiągnięcia i perspektywy dalszego rozwoju szkoły”, opracowany na podstawie broszur: „Oświata wczoraj i juro” oraz „Dobro i szczęście dziecka jedynym celem”. Jednocześnie zobowiązano młodzież do rozprowadzania literatury przedwyborczej i społeczno – politycznej.¹⁴

W myśl okólnika Kancelarii Rady Państwa i II Zespołu Prezydium Rady Ministrów 15 IX 1952r., przed wyborami zorganizowano zebrania na szczeblu powiatowym przedstawiciele Związku Młodzieży Polskiej, Związku Samopomocy Chłopskiej, Związku Zawodowego Nauczycielstwa Polskiego, komisji oświaty i kultury, oraz wydziałów oświaty z udziałem członków KW PZPR. Kolejnym etapem przygotowań były narady przewodniczących gminnych rad narodowych i gminnych komisji oświaty i kultury z udziałem kierowników szkół. W dzień wyborów - 28 X szkoły zostały udekorowane flagami, portretami dostojników państwowych i hasłami Frontu Narodowego. Na zebraniach frekwencja wahała się od 48% w Szkole Towarzystwa Przyjaciół Dzieci w Zamościu do 95% w Łabuniach. Kierownicy w wystąpieniach omawiali sytuację międzynarodową, w tym wytyczne XIX zjazdu Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) ZSRR, konstytucję, wybory do sejmu, upowszechnianie szkół średnich oraz ostro krytykowali system oświaty II Rzeczypospolitej. Rodzice w czasie dyskusji nie podejmowali tematyki ideologicznej, a poruszali wyłącznie zagadnienia bazy materialnej placówek, oraz spraw nauczania i wychowania dzieci. Prezentowana część artystyczna, oprócz treści czysto rozrywkowych, uwzględniała tematykę bieżących spraw politycznych kraju. W swej istocie wybory do komitetów rodzicielskich miały wykazać poparcie dla konstytucji, Frontu Narodowego i być swoistym sondażem przed wyborami do sejmu.¹⁵

W następnych latach wybory do komitetów rodzicielskich nie były poprzedzane tak dużą akcją propagandową, jednak stanowiły ważne wydarzenie w życiu szkoły. Zgodnie z zaleceniami Ministerstwa Oświaty, wydziały oświaty czuwały nad stroną ideologiczną wygłaszanych referatów i części artystycznych. Na zebraniach, kierownicy szkół odczytywali jeden z kilku przygotowanych na stopniu centralnym tekstów, np. „O zadaniach komitetów rodzicielskich na podstawie uchwał IX plenum i II zjazdu KC PZPR”, „O Froncie Narodowym”. We wszystkich szkołach wiejskich dodatkowo poruszano kwestię wywiązywania się chłopów z obowiązkowych dostaw produktów rolnych i zwierząt hodowlanych dla państwa.¹⁶

¹² APZ. PPRN Tomaszów Lub. Wydział Oświaty, sygn. 270, k. 155.

¹³ APZ. PPRN Tomaszów Lub., Wydział Oświaty, sygn. 68, k. 1 – 3, 17; PPRN Zamość, Wydział Oświaty, sygn. 260, k. 30.

¹⁴ APZ. PPRN Zamość, Wydział Oświaty, sygn. 260, k. 20.

¹⁵ APZ. PPRN Tomaszów Lub., Wydział Oświaty, sygn. 68, k. 20; PPRN Zamość, Wydział Oświaty, sygn. 259, k. 25 – 26; sygn. 261, k. 11 – 14.

¹⁶ APZ. PPRN Zamość, Wydział Oświaty, sygn. 262, k. 2, 5, 10.

Komitety opiekuńcze

Rozporządzenie Ministerstwa Oświaty z 29 VII 1947r., określało zasady działania i organizacji rad opiekuńczych tworzonych przy szkołach zawodowych. Zgodnie z nim sprawowały one pieczę nad potrzebami kształcącej się młodzieży, oraz starały się o zatrudnienie absolwentów we właściwych dla niej dziedzinach gospodarki. Podejmowały one także współpracę ze szkołą w sferze gospodarczej, jak np. remonty, zaopatrzenie w pomoce naukowe. Fundusze na te cele czerpały ze składek rodziców oraz z zakładów pracy. W skład rady opiekuńczej wchodziło od 5 do 20 delegatów sfer gospodarczych, zawodowych i instytucji zainteresowanych rozwojem oświaty, dyrektor szkoły, a także przedstawiciele koła rodzicielskiego, rady pedagogicznej i związku absolwentów.¹⁷

Rola i zadania komitetów opiekuńczych zmieniły się w świetle zarządzenia Ministerstwa Oświaty z 26 II 1949r. Jednocześnie z reorganizacją komitetów rodzicielskich, tworzono szkolne komitety opiekuńcze z inicjatywy partii politycznych i organizacji społecznych, działających w zakładach pracy, fabrykach i spółdzielniach produkcyjnych. Miały one służyć związaniu szkoły z klasą robotniczą i chłopstwem w celu wychowania młodzieży w duchu demokratycznym. W ich skład wchodziło 9 – 11 osób powołanych przez rady zakładowe, komitety fabryczne. Do ich grona włączano także dyrektora szkoły lub jego zastępcę, przedstawiciela komitetu rodzicielskiego i jednego nauczyciela. Zadania szkolnych komitetów opiekuńczych uległy istotnym przeobrażeniom w stosunku do zakresu prac rad opiekuńczych. Inicjowały one spotkania młodzieży szkolnej z przodownikami pracy, działaczami robotniczymi i społecznymi, uczestniczyły w egzaminach końcowych i maturach, przedstawiały nauczycieli i uczniów wyróżniających się w pracy społecznej do premiowania, zapraszały grono pedagogiczne i młodzież na uroczystości odbywające się w fabrykach, oraz pomagały w urządzaniu imprez szkolnych przez oddelegowywanie prelegentów, orkiestr. Podobnie jak rady opiekuńcze, wspierały one szkołę w przeprowadzaniu remontów, wyposażaniu pracowni naukowych, rozbudowie internatów i burs.¹⁸

Dążąc do nawiązania współpracy fabryk ze szkołami, Komitet Miejski PZPR w Lublinie wydał 10 IV 1953r., instrukcję w sprawie obchodów I V. Uroczyste akademie odbywające się w dniach 27 – 29 IV pod hasłem: „*Wzmocnionej walki o pokój przeciw agresji imperialistycznej*”, miały być owocem wspólnej pracy robotników i uczniów. Okolicznościowe referaty wygłaszali członkowie PZPR, a młodzież przygotowywała dekorację sali i część artystyczną.¹⁹

Socjalistyczne współzawodnictwo szkół

Ministerstwo Oświaty w 1950r., zainicjowało ogólnokrajową akcję współzawodnictwa województw i powiatów na polu odbudowy szkolnictwa i kształcenia ideologicznego. Wzory tych poczynań czerpano ze stachanowców i na ogół dyrekcje szkół, komitety rodzicielskie i komitety opiekuńcze wykazywały nimi bardzo małe zainteresowanie. W związku z tym Ministerstwo Oświaty 5 III 1951r., wystosowało do wydziałów oświaty prezydium wojewódzkich rad narodowych, pismo zobowiązujące wszystkie województwa i powiaty do włączenia się w to przedsięwzięcie. W celu dobrego przygotowania go od strony organizacyjnej wydziały oświaty i zarządy ZNP we współpracy z KW PZPR, na konferencjach wojewódzkich omawiały konkretne zobowiązania poszczególnych powiatów. Dotyczyły one: remontów i budowy szkół, uporządkowania placów, boisk, zapatrzenia w opał, zapewnienia nauczycielom mieszkań, skompletowania i przeszkolenia ideologicznego kadry pedagogicznej, oraz przygotowania referatów na konferencje sierpniowe.²⁰

¹⁷ APL. KOSL Lublin, sygn. 500, Załącznik do zarządzenia Ministerstwa Oświaty z 29 VII 1947r.

¹⁸ APL. Urząd Wojewódzki Lubelski (dalej UWL) Lublin, Wydział Kultury i Sztuki, sygn. 12, Pismo Ministerstwa Kultury i Sztuki z 1 IV 1949r.; KW PZPR Lublin, sygn. 2319, k. 5; APZ. Inspektorat Szkolny Zamość, sygn. 303, k. 42.

¹⁹ APL. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (dalej PWRN) Lublin, Wydział Oświaty spis 1, sygn. 66, k. 95 – 96.

²⁰ APZ. PPRN Zamość, Wydział Oświaty, sygn. 250, k. 11 – 12.

W oparciu o okólnik Wydziału Oświat PWRN w Lublinie 5 VI 1951r. „Przygotowanie nowego roku szkolnego – współzawodnictwo”, na konferencjach powiatowych przeprowadzonych w czerwcu ustalono, iż wszystkie szkoły powołują sąsiednie do współzawodnictwa.²¹ Na posiedzeniu Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Zamościu 6 VII pod przewodnictwem Józefa Toronta, podjęto uchwałę o wezwaniu do współzawodnictwa powiatu chełmskiego. Zobowiązano się wówczas wykończyć 3 budujące się szkoły (w Skierbieszowie, Nieliszu i Tworczowie), przeprowadzić kapitalny remont budynków szkolnych (w Zwierzyniu, Michalowie i Szczebrzeszynie), zadbać o ogrody szkolne, ogrodzenie terenu, uzupełnić sprzęty i pomoce naukowe, zaopatrzyć młodzież w podręczniki i materiały piśmienne, zorganizować ogródki miczurinowskie²², oprawić książki w bibliotekach, przygotować konferencję sierpniową pod względem ideologiczno - pedagogicznych. W pracy nad realizacją powyższej uchwały miały wziąć udział: komitety rodzicielskie, ZHP, ZMP, gminne komisje oświaty i kultury oraz komitety opiekuńcze. Powierzono im także stałą kontrolę nad terminowym wywiązywaniem się z poszczególnych zadań.²³

Podejmowane przez szkoły współzawodnictwo służyło mobilizowaniu społeczeństwa, w tym także uczniów do ciężkiej pracy w godzinach wieczornych i w dni świąteczne. Wszelkie formy szkolenia nauczycieli służyły uzasadnianiu polityki państwa, opartej na filozofii marksistowsko – leninowskiej. Od komitetów opiekuńczych oczekiwano bardzo wymiernej pomocy finansowej. Jednak była ona uzależniona od rzeczywistego zainteresowania zakładu pracy dana placówką. Angażowanie młodzieży do współzawodnictwa było swoistym przygotowaniem do ponadplanowych i darmowych czynów społecznych, podejmowanych w życiu dorosłym, w celu uczczenia świąt państwowych i innych rocznic. Mimo ogólnej niechęci do inicjatyw rządowych, ludzie stosunkowo ofiarnie pracowali z myślą o szkole dla swoich dzieci.

Szkoły Towarzystwa Przyjaciół Dzieci

Szczególnie dużą wagę przywiązywano do kształcenia młodzieży w szkołach tworzonych przez powstałe w 1949r. Towarzystwo Przyjaciół Dzieci, w wyniku połączenia Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci z Chłopskim Towarzystwem Przyjaciół Dzieci. Obowiązywały w nich te same przepisy, co w placówkach publicznych i państwowych, ale miały mieć charakter świecki. Usunięto z nich religię i emblematy religijne, a proces wychowania oparto o nurt filozofii marksistowsko – leninowskiej. Bezpośrednim zakładaniem ich zajmowały się komitety organizacyjne, które z chwilą powstania placówki przekazywały władzę komitetom rodzicielskim. Do tych szkół miała być kierowana wyłącznie młodzież z rodzin robotniczych i małorolnych chłopów. Jednak rzeczywistość odbiegała od tych założeń, np. w szkole TPD w Zamościu 6% uczniów wywodził się z rodzin inteligenckich, a do ZMP należało 92%. Wytyczne odnośnie grona pedagogicznego, zakładały zatrudnianie w nich osób posiadających pełne kwalifikacje zawodowe, ukończone szkolenie ideologiczne i rekrutujących się z członków partii. W związku z dużymi trudnościami w zrealizowaniu tak sformułowanych wytycznych, kuratorium zaaprobowало obsadzanie stanowisk przez nauczycieli bezpartyjnych.²⁴ Wszystkie ogniwa organizacyjne i pracownicy TPD zostali zobowiązani do podjęcia pracy politycznej i pedagogicznej, służącej przeciwstawieniu się „oddziaływaniu czynników klerikalno – reakcyjnych na młodzież”. Polegało ono na propagowaniu materialistycznego światopoglądu, oraz „wychowaniu w duchu wierności dla spraw socjalizmu i pokoju na świecie”.²⁵

Mimo poparcia władz oświatowych, szkoły TPD rozwijały się stosunkowo wolno. W r. sz. 1954/55 w okręgu szkolnym lubelskim było: 18 szkół podstawowych, 3 szkoły ćwiczeń, 5 ogólnokształcących stopnia licealnego. Znajdowały się one na terenie 10 powiatów, w tym w 3 miastach stanowiących

²¹ APZ. PPRN Zamość, Wydział Oświaty, sygn. 250, k. 20.

²² Ogródki miczurinowskie – to ogródki zakładane m. in. przy szkołach, na których starano się popularyzować metody uprawy roślin proponowane przez rosyjskiego uczonego Iwana Miczurina.

²³ APZ. PPRN Zamość, Wydział Oświaty, sygn. 250, k. 65.

²⁴ APZ. Inspektorat Szkolny Zamość, sygn. 297, k. 22.

²⁵ APL. PWRN Lublin, Wydział Oświaty, spis 1, sygn. 241, k. 363.

powiaty. Nie zostały utworzone na terenie powiatów: biłgorajskiego, chełmskiego, hrubieszowskiego, lubartowskiego, lubelskiego, opolskiego, parczewskiego, radzyńskiego i tomaszowskiego. W szkołach w: Łukowie, Krasnymstawie, Kraśniku, Lublinie, Chełmie, Świdniku, nauczyciele utworzyli własną Podstawową Organizację Partyjną. Na terenie Łukowa i Lublina, dodatkowo zorganizowali oni koła ZMP. Jednocześnie sprawozdania Wydziału Oświaty PWRN w Lublinie, donosiły, iż choć lekcje były „upolitycznione”, to na wycieczkach uczniowie odwiedzali kościoły w celu „odbycia gorliwych modlitw”. W szkole TPD nr 2 w Chełmie, przewodnik drużyny harcerskiej, Kolankowska „zredukowała do minimum uczęszczanie młodzieży szkolnej na naukę religii i na praktyki religijne”. W Białej Podlaskiej, Henryka Król wraz z prowadzoną przez siebie drużyną harcerską, organizowała w okresie Wielkiego Postu zabawy taneczne. Przeciwno tego typu poczynaniom wystąpiła część rodziców. W Lublinie i w Białej Podlaskiej matki zbierały dzieci po lekcjach i prowadziły na religię. Podobne wydarzenia miały miejsce w szkołach TPD w Krasnymstawie i Zamościu. Władze oświatowe określały to mianem: „wysokiego oporu światopoglądowego rodziców oraz efektem nacisku kleru”. Sprawozdania te świadczyły o toczącej się walce o model wychowania młodzieży, między rodzicami, a częścią nauczycieli popierającą władzę. Dążąc do przyciągnięcia do placówek TPD młodego pokolenia, przydzielano im najlepsze budynki, a oddziały i okręgi towarzystwa pomagały w utrzymaniu estetyki wnętrz oraz placów i boisk. Właśnie w tych szkołach, rozpoczęto przechodzenie na system lekcji prowadzonych w dobrze wyposażonych w pomoce naukowe pracowniach. Pionierem całej akcji była szkoła TPD nr 8 w Lublinie, a następnie placówki w Krasnymstawie i Zamościu. Jako pierwsze powstawały pracownie fizyczno – chemiczne i biologiczne.²⁶

Uroczystości rozpoczęcia i zakończenia roku szkolnego

Rozporządzeniem Ministerstwa Oświaty z 27 VII 1950r. powołano: gminne, powiatowe i wojewódzkie komitety uroczystości rozpoczęcia roku szkolnego. W ich skład wszedł aktyw polityczny i społeczny, przedstawiciele Wojska Polskiego oraz administracja szkolna na czele z dyrektorem. Na czele komitetu wojewódzkiego w Lublinie, stanął przewodniczący PWRN Paweł Dąbek. Komitety powiatowe organizowały 31 VIII przemarsze ulicami miast z orkiestrą i transparentami na miejsce akademii. W dniu 1 IX uczniowie słuchali radiowej transmisji przemówienia Ministra Oświaty i wystąpienia dyrektora szkół, opracowanych w oparciu o centralnie rozprowadzane materiały. Na uroczystości zabierali głos członkowie komitetów rodzicielskich i komitetów opiekuńczych. Część artystyczna oraz dekoracje budynków ściśle wiązały się z hasłami planu sześcioletniego.²⁷ Kontrolę przeprowadzono we wszystkich szkołach powiatowych i 46 niżej zorganizowanych szkołach wiejskich. Stwierdzono wówczas zbyt małe zaangażowanie się komitetów rodzicielskich w przygotowanie uroczystości. Jako dowód przytoczono w sprawozdaniu „niewłaściwe zachowanie młodzieży” ze Szkoły Handlowej w Zamościu, polegające na tańczeniu rumbi – symbolu Zachodu, podczas capstrzyku. Wszystkie powiaty w oparciu o dane z gmin i miast przesyłały szczegółowe sprawozdania do wojewódzkiego wydziału oświaty.²⁸

W Lublinie nad przebiegiem święta czuwał Miejski Komitet Obchodu Rozpoczęcia Roku Szkolnego. Odbyło się wówczas wiele imprez: Teatr Państwowy wystawił sztukę radziecką pt. „Trzy razy nie”, Teatr Kukielkowy przedstawił pt. „Zaczyna się szkoła”, w kinach wyświetlano filmy, a Filharmonia Państwowa zaprezentowała uwerturę „Swaty polskie” Feliksa Nowowiejskiego i pieśni Stanisława Moniuszki.²⁹

Zgodnie z przedwojenną tradycją do 1948r. uroczystości szkolne wiązano z nabożeństwami. Wręcz umocnieniem się komunistów, kierownik Działu Propagandy Oświaty i Kultury KC PZPR J. Albrecht, zalecił, aby nie organizować zbiorowych wyjść do kościołów. Zarządzenie Ministra Oświaty z 8

²⁶ APL. PWRN Lublin, Wydział Oświaty, spis 1, sygn. 193, k. 36 – 41; Miasto Chełm stanowiło oddzielny powiat.

²⁷ APL. PWRN Lublin, Wydział Oświaty, spis 1, sygn. 120, k. 3.

²⁸ APZ. PPRN Tomaszów Lub., Wydział Oświaty, sygn. 309, k. 2 – 3.

²⁹ APL. PWRN Lublin, Wydział Oświaty, spis 1, sygn. 67, k. 164.

IV 1949r. mówiło o „uroczystej mobilizacji młodzieży szkolnej i nauczycieli do walki o nowe demokratyczne oblicze szkoły i oświaty, o podniesieniu poziomu nauki w całym społeczeństwie”.³⁰ W związku z tym dokonano podsumowań wyników swojej pracy i kreślono plany na przyszłość. W celu ukazania ścisłych związków szkoły ze społeczeństwem na akademie zapraszano przedstawicieli: związków zawodowych, rad zakładowych, świetlicowe zespoły artystyczne i rodziców. Po południu odbywały się imprezy sportowe, widowiska artystyczne, ogniska harcerskie i kiermasze książek.³¹

Instrukcja Ministerstwa Oświaty z 6 VI 1951r. w centrum obchodów stawiała przemówienie: dyrektora szkoły, przedstawicieli komitetu rodzicielskiego i komitetu opiekuńczego oraz przewodniczącego Zarządu Szkolnego ZMP, a w szkołach podstawowych przewodnika drużyny harcerskiej. Wystąpienia ukazywały jak: „dobro młodzieży, jej zdrowie, wychowanie i wykształcenie jest najwyższą troską partii i rządu”, oraz wkład danej placówki w realizację planu sześcioletniego. Komitety opiekuńcze oddelegowywały przodowników pracy, którzy wyjaśniali młodzieży sens socjalistycznego współzawodnictwa. Okres wakacji także miał służyć grupowej i indywidualnej pracy uczniów w swoim środowisku. W związku z tym koła klasowe na zakończenie roku szkolnego zobowiązywały osoby przebywające na wsi, nie tylko do pomocy w gospodarstwie, ale przede wszystkim do prowadzenia akcji informacyjnej o rozwoju ekonomicznym i kulturalnym kraju. Członkowie ZMP podjęli się pracować w PGR, spółdzielniach produkcyjnych, pomagać przy budowie dróg zaś w ramach prac kulturalno – oświatowych w świetlicach uczyć pieśni masowych i czytać książki, a w niedzielę urządzać wycieczki za miasto.³²

W latach następnych został utrzymany ramowy program uroczystości. Nieznacznym modyfikacjom podlegały tylko referaty w części dotyczącej bieżących wydarzeń politycznych i hasła np. w 1953 r. brzmiało ono: „Nasz wkład w dzieło pokoju i realizowanie planu sześcioletniego w wielkim Froncie Narodowym – to nasze wyniki w nauce i wychowaniu”.³³

* * *

Wszystkie podjęte na terenie szkoły działania zmierzały do ukształtowania, pożądanego z punktu widzenia władzy, postaw politycznych i światopoglądowych. Miały im służyć nie tylko treści nauczania, ale też prace podjęte przez komisje oświatowe, komitety rodzicielskie i komitety opiekuńcze. Od 1949r. rząd położył nacisk na tworzenie szkół TPD stopnia podstawowego i licealnego. Korzystały one z bardzo dobrych budynków i najlepiej wyposażonych w pomoce naukowe pracowni. Odpowiednio dobrani od względem pochodzenia społecznego uczniowie i grono pedagogiczne, miało zapewnić pozyskanie z absolwentów tych szkół, ludzi oddanych partii. Zmienione treści nauczania, przebieg uroczystości szkolnych, w tym najważniejszych w życiu ucznia – rozpoczęcia i zakończenia roku szkolnego, działalność organizacji wspierających szkołę miały służyć wychowaniu młodzieży zgodnie z rządowymi wytycznymi. W rzeczywistości planów tych nie udało się zrealizować wobec oporu społeczeństwa przeciw ateizacji. Z niechęcią odnoszono się do współzawodnictwa i przodowników pracy, zachęcających do podjęcia wysiłków ponad możliwości, których sens stawał się nieuchwytny dla ludzi.

³⁰ APZ. PRN Zamość, sygn. 169, k. 134.

³¹ APZ. Inspektorat Szkolny Zamość, sygn. 266, k. 29.

³² APL. PWRN Lublin, Wydział Oświaty, sygn. 385, k. 49.

³³ APL. PWRN Lublin, Wydział Oświaty, sygn. 217, k. 656.

Summary

Activities of the Culture and Arts Department of the Lublin Regional Office (Presidium of Regional People's Council) in the years of 1944 – 1956.

Key words: cultural policy, Poland in the Stalinist era, administration of culture, limiting civic initiative

Taking over power in the country, the Polish Committee of National Liberation set up the Department of Culture and Arts which was later transformed into a ministry. From its beginning the institution started setting up its regional offices. Since it had no pre-war tradition, it encountered a variety of obstacles. Besides, some of its competences doubled with those of other ministries.

The article discusses the activities of the Culture and Arts Department of the Lublin Regional Office, which was later renamed the Department of Culture of the Presidium of the Regional National Council. It shows the measures taken to reconstruct cultural life in the local areas, initial support for local government initiative and the consequences of central administration. The article also deals with the training of staff and the personnel policy of the government.

Pedagogika

Ján Kamodá

Ekonomické problémy pri vzniku a formovaní neziskových organizácií

Úvod

V súčasnosti u nás i v zahraničí prebiehajú vedecké diskusie zamerané na teoretické a praktické otázky neziskových organizácií a ich postavenie v systéme ekonomiky štátu. V našej ekonomickej praxi sú tieto diskusie o to dôležitejšie, že takýto druh podnikov a organizácií v našej ekonomike v minulosti neexistoval a ich vznik a budúci rozvoj si vynútila transformácia našej ekonomiky na trhové podmienky. Zvlášť je táto diskusia veľmi dôležitá z hľadiska rozvoja tretieho (dobrovoľníckeho) sektora, v ktorom neziskové organizácie tvoria jeho podstatnú časť.

1. Ekonomická podstata neziskových organizácií

Na začiatku tejto vedeckej úvahy si položíme niekoľko základných otázok: aká je povaha týchto organizácií, ako a kto by ich mal zriaďovať, ako by mali byť koncipované ich riadiace orgány. Čo s prípadným ziskom a či vôbec zisk v neziskových organizáciách, ako tieto organizácie zdaňovať a pod. Všetky uvedené skutočnosti by mali byť presne vymedzené a zahrnuté v právnych normách, najmä v zákone o neziskových organizáciách. Preto sa v Ďalšom pojednaní pokúsime na podklade ekonomickej teórie i praxe formulovať podstatu neziskových organizácií, ich poslanie a ciele a postavenie v ekonomike štátu.

Pod pojem „**nezisková organizácia**“ môžeme zahrnúť širokú škálu alternatívnych organizácií ako sú napríklad nadácie, cirkvi, školy, univerzity, komory. Občianske združenia, kultúrno-osvetové zariadenia, verejno-právne organizácie, športové organizácie, svojpomocné organizácie, organizácie sociálnej starostlivosti, zdravotnícke zariadenia a pod. Ich spoločným znakom je orientácia na uspokojovanie konkrétnych potrieb, dobrovoľnosť a všeobecná prospešnosť. Tým sa odlišujú tak od organizácií komerčných (ziskových), ako aj od štátnych organizácií. Neziskové organizácie tvoria vedľa súkromného a trhového sektora (súťažná kooperácia) a verejného sektora (hierarchická kooperácia) tzv. **tretí alebo dobrovoľnícky sektor** (solidárna kooperácia), v ktorom sa uplatňujú tieto **základné princípy**:

- princíp solidarity,
- princíp uspokojovania konkrétnej potreby,
- princíp autonómie vo vzťahu k vonkajším vplyvom,
- princíp neformálnych členských štruktúr,
- princíp dobrovoľného vstupu do týchto organizácií,
- princíp výmenných vzťahov založených na vzájomnosti,
- princíp maximálnej efektívnosti vynaložených nákladov.

V demokratickej spoločnosti sa tretí sektor výrazne odlišuje od druhých dvoch sektorov: verejný sektor (vládny) poskytuje občanom národnú bezpečnosť a sociálny blahobyt. Súkromný alebo podnikateľský sektor pozostáva z podnikov, organizácií a firiem, ktorých prvoradým cieľom je dosiahnutie zisku. Ide tu vlastne o **mimovládne**, neziskové organizácie, pričom každá z nich je vedená konkrétnym spoločenským, náboženským alebo etickým poslaním, ktorých cieľom je podporovať občiansku angažovanosť a iniciatívu. Okrem toho, kým v trhovom sektore sú partneri motivovaní vlastným prospe-

chom a vo verejnom sektore je efektívnosť jednaní založená na presadzovaní a dodržiavaní právnych noriem. Sú v treťom sektore určujúcimi premennými veličinami internalizované morálne (etické) normy. Preto neziskový sektor môžeme tiež nazývať ako „sektor morálky“. Etická orientácia tretieho sektora je svetonázorové podmienená, čo týmto organizáciám vtláča účinnosť a spoľahlivosť pri plnení ich funkcií.

2. Neziskové organizácie a ekonomická teória

Pri analýze tohto problému v trhových ekonomikách sme dospeli k názoru, že objektívna nevyhnutnosť existencie neziskových organizácií je z hľadiska ekonomickej teórie odvodená od kategórie „**zlyhanie trhu**“ (market failure). Podstata uvedenej axiomy spočíva v predpoklade, že voľná trhová regulácia má len obmedzenú možnosť dosiahnuť podmienky spoločenského optima uspokojovania potrieb obyvateľstva. To znamená, že voľná trhová regulácia môže existovať len v tom prípade, keď neexistujú kolektívne (verejné) statky, externality, monopoly, ak sú všetky trhy komplexné a ak je zabezpečená úplná informovanosť a konkurencia. Keď nie je splnená čo i len jedna z uvedených podmienok, tak dochádza k zlyhaniu trhu a výsledkom ja vlastne narušenie efektívnosti a rovnováhy v ekonomike štátu.

V tomto našom pojednaní sa nemôžeme podrobne zaoberať podstatou zlyhania trhu a preto pre pochopenie príčin vzniku neziskových organizácií sa obmedzíme len na vybrané podmienky zlyhania trhu a to prostredníctvom :

- nedokonalých (neúplných) informácií,
- existencie externalít.

Neúplné informácie (nedokonalosť informačného toku) majú mnoho smerov pôsobenia proti dokonalému fungovaniu kontraktov a ich dodržiavanie, čo môže viesť k tzv. oportunnému správaniu. Zvlášť nebezpečná je informačná asymetria, ktorá spôsobuje známe deformácie typu „principal agent“, kde nedokonalosť informácií býva navyiac umocňovaná nedokonalosťou morálky. V oblasti zmluvných vzťahov ide o jav typu „utajená (skrytá) informácia“, to znamená tzv.. adverzná selekcia, ktoré je charakteristické pre vzťahy výrobcov a spotrebiteľov, zamestnávateľov a zamestnancov, veriteľov a dlžníkov, manažérov a vlastníkov a pod. Na strane spotrebiteľa sa informačná asymetria prejavuje pri tzv. statkoch dôvery, pri ktorých sa kvalita dá spoľahlivo zistiť až po uplynutí určitého času (sociálne, vzdelávacie a zdravotnícke služby). V dôsledku toho nekvalitné tovary a služby vytláčajú kvalitné tovary a služby, čo je vlastne obdoba známeho Greshamovho zákona, podľa ktorého

„špinavé peniaze“ vytláčajú z obehu „čisté peniaze“, ale „čisté peniaze“ nemôžu z obehu vytlačiť „špinavé peniaze“. Dochádza tak k adverznej selekcii a k oslabovaniu trhu, k zlyhaniu trhu v danej oblasti.

Ak informačná asymetria trh ohrozuje, existencia verejných statkov jej vzniku bráni.

Charakteristickým rysom verejného statku je jeho nedeliteľnosť a nevytlúčiteľnosť nikoho z jeho potreby. To znamená, že najmä nemožnosť vylúčenia ktorejkoľvek osoby zo spotreby a netrivialita spotreby sú základnými rozlišovacími znakmi verejného a súkromného statku. Z toho vyplýva, že zatiaľ čo súkromné statky sú predmetom trhovej výmeny, verejné statky často obstaráva štát, v rozsahu určenom preferenciami občanov (voličov).

Avšak štát poskytuje aj ďalšie statky, ktoré nemajú povahu verejných statkov a mohli by byť obstarávané aj trhov. Ide spravidla o statky, ktoré sú verejne prospešné, po nich by všask v dôsledku preferencií občanov nebol dopyt, alebo len v obmedzenom rozsahu. Jedná sa vlastne o tzv. **meritórne statky** (verejné zdravotníctvo, povinné školské vzdelanie, povinné očkovania a pod.). Preto okrem štátu môže tieto statky poskytovať i neziskový sektor.

Na rozdiel od súkromných statkov, ktoré sú poskytované na trhovom princípe a kde teda môžeme pracovať s funkciami dopytu a ponuky, je štát pri poskytovaní verejných statkov odkázaný na preferencie, aby sa nemuseli buď vôbec, alebo v plnom rozsahu na financovaní verejných statkov podieľať. Vzniká tak známy problém „čierneho pasažiera“, ktorý je v teórii hier označovaný ako „dilema väzňa“ (defektné stratégie čierneho pasažiera dominujú nad stratégiami kooperatívnymi).

Svojou povahou sa k verejným statkom približujú aj **externality** (pozitívne a negatívne externé efekty), ku ktorým dochádza vtedy, keď výroba či spotreba určitého statku má nedozierne dôsledky na produkčnú funkciu, či funkciu úžitku iného podniku, prípadne inej osoby. Čím menej môžeme tieto efekty premietť do ceny, tým viac sa približujú k verejným statkom. Dochádza tak tiež k zlyhaniu trhu, pretože alokácia zdrojov nie je optimálna. Nebezpečie zámerného skresľovania preferencií je pri pozitívnych externalitách podobné ako pri preferenciách týkajúcich sa verejných statkov. Preto internalizácia externalít sa môže riešiť najmä prostredníctvom neziskových organizácií.

3. Úloha štátu v trhovej ekonomike

Zlyhanie trhu vedie k tomu, že štát sa snaží zabezpečovať verejné statky, pretože je schopný pomocou svojich funkcií presadiť kooperatívnu stratégiu ekonomického rozvoja a pomocou daní zabezpečiť ich financovanie. Vzhľadom k tomu, že dane sú obligatórne, nemôže sa nikto do úlohy „čierneho pasažiera“ štylizovať, pričom by sa nevystavoval určitým sankciám. Pri meritórnych statkoch sa štát obvykle angažuje formou subvencií, v prípade negatívnych externých efektoch, alebo asymetrickej informácie formou regulácie príslušných aktivít.

Avšak ani štát nie je úplne spoľahlivým aktérom a preto môže za určitých podmienok nastávať aj „**zlyhanie štátu**“. Toto zlyhanie úzko súvisí s ingerenciami štátu v ekonomike a v sociálnej oblasti, ktoré bývajú v praxi veľmi rozdielne. Ekonomická prax potvrdzuje, že je otázne, či štát je skutočne schopný substituovať trh v oblastiach jeho zlyhania. Touto problematikou sa musí podrobnejšie zaoberať ekonomická teória a to v najbližšej budúcnosti. Preto problémy fungovania štátu môžeme vidieť najmä v týchto oblastiach:

- v určení spoločenských preferencií,
- v úlohe politikov a ich odbornej fundovanosti,
- v úlohe štátnej byrokracie.

Určovanie spoločenských preferencií je však veľmi ťažké a zložité. I keď by sa v demokratickom systéme a rôznymi demokratickými hlasovacími postupmi podarilo dospieť k pareto-optimálnym rozhodnutiam (čo by bola len veľká náhoda), zostane realizácia takýchto rozhodnutí v rukách politikov. Pritom správanie sa politikov môžeme prirovnávať k podnika-teľom, ktorí ponúkajú svojim voličom svoj program, ktorých cieľom je maximalizácia voličských hlasov. Trhový mechanizmus je tu vlastne nahradený volebným mechanizmom. Avšak tu sa trhová analógia končí, pretože pre fungovanie trhovej konkurencie je žiadúce, aby počet ponúkajúcich bol čo najvyšší, na politickom trhu sa usilujú o získanie väčšiny, teda ide o postavenie monopolu, alebo aspoň oligopolu. Okrem toho má kupujúci na trhu možnosť výberu a diferenciacie a rozhoduje sa vždy pre konkrétny výrobok, či službu. Naproti tomu volič taký výber nemá a musí sa často uspokojiť len so všeobecnými sľubmi. Volebné programy môžu byť preto len „statky dôvery“, pretvárajú problémy nedokonalnej informácie, politici nesledujú len všeobecne prospešné ciele, ale majú aj svoje mocenské a osobné hmotné záujmy, ktoré nemusia byť v súlade s celospoločenskými cieľmi. Preto k tomu potrebujú politici a politické strany získať voličov. Predstupujú pred svojich voličov s politickými koncepciami. V situáciách nedokonalých informácií sa obvykle politici sústreďujú na dobre informované skupiny, na voličov v oblasti tvorby dôchodkov, menej v oblasti ich spotreby.

Nerovnosť v rozdelení a využívanie informácií vedie i k nerovnostiam v ovplyvňovaní a vytváraní konkrétnej politiky. Základnou otázkou však ostáva, či je v moci štátu nahradiť zlyhanie trhu v oblasti verejných statkov a nastoliť pareto-optimálne riešenie. Dá sa však na konkrétnych príkladoch dokázať, že štát (vláda) nemá ani záujem, pokiaľ však chce v budúcnosti maximalizovať počet voličských hlasov. Musí preto robiť ústupky rôznym záujmovým skupinám a to na úkor ostatných voličov. Naviac býva preferovaný krátky časový horizont, prípadne také investície, ktorých výnosy sa dostavia v krátkej dobe, avšak ich náklady sa prejavia až v ďalších volebných obdobiach.

Ďalšou problémovou skupinou zlyhania štátu je **štátna byrokracia**, ktorá zodpovedá za plnenie úloh, ktoré má štát /vláda/ realizovať. Na potvrdenie tejto tézy by sme mohli uviesť názory mnohých autorov, ktorí sa ekonomickou teóriou byrokracie v transformujúcich sa ekonomikách zaoberajú, i priebeh a výsledky niektorých /najmä privatizačných/ postupov to dokumentujú. Byrokrat má výrazné

osobné preferencie a záujmy, volí a realizuje také projekty a aktivity, ktoré mu prinášajú najväčší úžitok.

4. Nevyhnutnosť existencie neziskových organizácií

Z uvedeného pojednania vyplýva, že ani trh, ani štát nie sú schopné v žiadúcom rozsahu a kvalite verejné statky a statky dôvery poskytovať. Tieto medzery musia potom vyplňať neziskové organizácie. Určitý priestor pre ich pôsobenie sa vytvára najmä v situácii nedokonalých informácií a informačnej asymetrie a špeciálne v prípade, keď kvalitu tovaru, alebo služby je možné zistiť až za veľmi dlhý čas a pri vynaložení vysokých nákladov /služby vzdelávania, zdravotníctva, kultúry, vedy a výskumu/.

V neziskových organizáciách, v ktorých zisk sa nerozdeľuje a zostáva vo vnútri organizácie a nemôže byť použitý pre odmeňovanie, stráca ich prípadné oportunné správanie svoju základňu /nemá zmysel sa obohacovať napr. zámerným zhoršovaním kvality/. Motivácia pracovníkov neziskových organizácií sa od základu mení a namiesto kontroly kvality výrobkov a poskytovaných služieb nastupuje dôvera zmluvných partnerov. Práve dôveryhodnú alternatívu ku komerčným organizáciám. Proti uvedenému názoru však niektorí autori namietajú, že pracovníci, ktorí nie sú ziskovo motivovaní, strácajú záujem na efektívnom chode organizácie. Touto problematikou sa v tomto pojednaní zaoberať nebudeme, pretože si vyžaduje osobitný prístup zameraný na osobitosti personálneho manažmentu v neziskových organizáciách.

Ďalšiu časť našej state zameriame na poskytovanie verejných statkov neziskovým sektorom, ktorý motiváciu prekonávania zlyhania trhového či verejného sektora tak z altruizmu, ako aj z racionálne pochopeného vlastného záujmu v strednodobom a dlhodobom horizonte. V prvom prípade sa jedná o verejné statky poskytované neziskovými organizáciami obmedzenému počtu svojich členov, najmä však v menších skupinách. Výhodou menších skupín je, že sa v týchto organizáciách môže uplatňovať uspokojovanie tzv. selektívnych potrieb, v diapazone ktorých sa vedľa predmetov sociálnych a spoločenských poskytujú i niektoré hmotné výhody. I tieto organizácie sú neziskové, sú však orientované len na uspokojovanie potrieb svojich členov. Racionálne pochopený vlastný záujem umožňuje poskytovanie statkov a služieb svojim členom na neziskovej, nekomerčnej základni.

Pri veľkých neziskových organizáciách, ktoré poskytujú verejné statky v pravom zmysle slova /tak ako sme ich predtým vymedzili/ nastáva iná situácia, princípy nevylúčiteľnosti zo spotreby, nedeliteľnosti a netriviality spotreby platia v plnom rozsahu. Do tejto skupiny môžu napríklad patriť neziskové organizácie v oblasti ekológie, humanitárnej pomoci rozvojovým zemiám a zemiám postihnutým rôznymi prírodnými katastrofami, občianskymi vojnami ďalej organizácie sociálnej starostlivosti a pomoci.

Zvláštnu skupinu neziskových organizácií môžu tvoriť organizácie, ktoré poskytujú služby, na ktorých by mal participovať aj občan. V tomto prípade ide tiež o organizácie pôsobiace vo verejnom i individuálnom záujme.

Základom kvalitného fungovania neziskových organizácií je motivácia, vychádzajúca z altruizmu pracovníkov, ktorý je v teórii i spoločenskej praxi rôzne interpretovaný a je stále predmetom vedeckých diskusií. Základná otázka, ktorá je pri tejto diskusii kladená, je zameraná na vlastnú existenčnú podstatu tohto javu, či altruizmus môže v skutočnosti existovať a v akom rozsahu. Každé jednanie môžeme chápať ako určitý druh výmeny, pri ktorom i altruista očakáva nejaké pnenie, prípadne protislužbu, avšak v širokom sociálnom kontexte. Treba tiež dodať, že altruizmus v čistej podobe je veľmi vzácny jav / a preto i veľmi cenený/, pretože jedinec má aspoň dve funkcie úžitku s navzájom odlišnými preferenciami:

- preferencie zamerané na vlastný prospech,
- preferencie reprezentujúce skupinové, sociálne a všeobecne prospešné záujmy.

Obidve skupiny preferencií majú pri jedincoch rôznu silu a preto i rôzne ovplyvňujú ich správanie.

Pre uplatnenie altruizmu v praxi má veľký význam princíp vzájomnosti, podľa ktorého je jednotlivec ochotný prispieť na vytvorenie verejného statku len vtedy, keď prispejú ostatní. Praktické uplatnenie uvedeného princípu však predpokladá organizačné a podnikateľské aktivity. Z tohto hľadiska je preto potrebné ujasniť si koncepciu „politického podnikateľa“, ktorý sa podnikateľským spôsobom „chytá“

iniciatívy a organizácie zabezpečenia verejného statku. Jeho základnou úlohou je vytvorenie zodpovedajúcej neziskovej organizácie, získanie altruisticky zameraných členov a koordinácia ich očakávania a aspirácií. Nie je potrebné zdôrazňovať, že tento postup je veľmi prepojený aj s riešením problematiky motivácie politického podnikateľa, ktorého motívy však nemusia byť vždy altruistické.

Záver

Predmetná teoreticko-metodologická úvaha nám objasnila podstatu vzniku a existencie neziskových organizácií ako dôsledok zlyhania trhu a štátu pri poskytovaní verejných statkov a služieb. Za zlyhanie /ako to bolo predtým vysvetlené/ sa považuje vlastne každá situácia, ktorá nie je pareto-optimálna, čo je síce v teoretickej rovine prijateľné, ale pre praktickú politiku to však veľký význam nemá. Keby každé zlyhanie, ktoré sa prejavuje napr. v informačnej asymetrii malo viesť k vytvoreniu neziskovej organizácie, komerčné a štátne organizácie by vlastne vymizli. To však nie je pravda. Ak by sme urobili historický exkurz do tejto oblasti, zistili by sme, že zlyhanie trhu nevyvolalo vznik neziskových organizácií, ba práve naopak, k aktivácii štátu v tejto oblasti dochádzalo v dôsledku zlyhania týchto organizácií. Ako napríklad môžeme uviesť, že najstaršou neziskovou organizáciou bola a je rodina a súkromná domácnosť už v staroveku, teda vtedy, keď o zlyhaní trhu, či štátu nemohlo byť ani reči. To znamená, že zlyhanie trhu a štátu má síce k neziskovým organizáciám vzťah, neplatí však, že by vznik neziskových organizácií bolo možné považovať za reakciu na takéto zlyhanie. To znamená, že v historickej perspektíve musí byť neziskový sektor považovaný za východisko, vedľa ktorého sa môžu rozvíjať aj ďalšie sektory. A preto rovnako ako súkromný a verejný sektor sa nezaobídu bez morálky, nie je možné ani v treťom sektore abstrahovať od motivácie ziskom, keď nechceme aby živil a bol riadený neefektívne.

Záverom nášho pojednania len toľko, že v každej vyspelej fungujúcej ekonomike musia existovať a dynamicky vo vzájomnej rovnováhe sa rozvíjať tri sektory: súkromný sektor, verejný sektor a tretí /dobrovoľnícky/ sektor, ktorý je alternatívnou cestou a efektívnym doplnkom najmä poskytovania sociálnych služieb na neziskovom princípe.

Literatúra:

- [1] Benčo, J.: Podstata verejného sektora. Ja: Sociálna politika a sociálny rozvoj, B. Bystrica, EF UMB 2000
- [2] Benčo, J. Kamoďa J., Mečiar, J.: Verejné služby / vybrané kapitoly/. Prievidza: Alfa print, 2004. ISBN 80 – 967 609 – 9 – 8.
- [3] Beňová, E.: Financie verejnoprospešných subjektov Bratislava: Ekonom, 2002. ISBN 80-967 609 - 9 – 8.
- [4] Droppa, M.: Budovanie kvalitných tímov – predpoklad prosperity organizácie. Medzinárodná vedecká konferencia. Ekonomika, financie a manažment podniku – rok 2007. Ekonomická univerzita v Bratislave, Fakulta podnikového manažmentu, Svit, 2007, ISBN 978-80-225-2382-0.
- [5] Droppa, M.: Algoritmus výberu zamestnancov. Medzinárodné sympóziu. Manažment 2006. Žilinská univerzita v Žiline, Fakulta riadenia a informatiky, Žilina 2006, ISBN 80-8070-572-0.
- [6] Kuvíková, H., Murgaš, M., Nemeč, J.: Mimovládne organizácie. B. Bystrica, Frinon, s. r. o., 2001.
- [7] Kuvíková, H.: Neziskové organizácie v Európskej únii. B. Bystrica: EF UMB, 2004. ISBN 80 – 8055 – 937 – 6.
- [8] Ochrana, F.: Verejný sektor a efektívne rozhodovanie. Praha: Managment pess, 2001. ISBN 80 – 89018 – 27 – 0.
- [9] Stiglitz, J. E.: Ekonomia verejného sektora. Praha, Grada Publishing, 1997.
- [10] Streková, Y.: Teória verejného sektora. Brno, ESF MU, 1997.

Summary

Economical issues related to establishing of non-profit organizations

Key words: unprofitable, charity institutions, the third sector, market economy, externality, public estates, public service.

Jan Kamod'a The Catholic University in Ružomberok. Pedagogic Faculty, Department of Management And Tourism. This work presents the basic problems encountered in formations of charity organizations. It deals with economical side of these institutions. The aim of this work is to explain the position and the functioning of unprofitable institutions development in the countries economy.

Stefan Konstańczak

Uwarunkowania bezpieczeństwa nauczycieli i uczniów w szkole

W praktyce zawodowej każdy nauczyciel i wychowawca wielokrotnie jest poddawany różnym szkoleniom w zakresie bezpieczeństwa. Z reguły udział w nich jest obowiązkowy, a stąd często je lekceważymy i z niechęcią w nich uczestniczymy. Tymczasem od swoich uczniów i wychowanków oczekujemy, że będą grzeczni, uważni, a swój udział w zajęciach będą traktować bardzo poważnie. Oczekujemy więc od nich czegoś zupełnie innego, niż sami w praktyce zawodowej prezentujemy. Istnieje więc duże zróżnicowanie poczucia bezpieczeństwa u dwóch zasadniczych grup funkcjonujących w szkole: nauczycieli i uczniów. Dla ucznia bezpieczna szkoła, to taka, która zapewnia mu rozwój własnych zainteresowań, bez przemocy, stresów, szanująca jego poczucie wolności i zabezpieczająca jego potrzebę przynależności (afiliacji). Trzeba wziąć również pod uwagę fakt, iż szkoła dla niemałej grupy dzieci często jest także prawdziwą oazą bezpieczeństwa. W samej Warszawie aż 7% spośród 123 tys. uczniów zostało pozbawionych elementarnego bezpieczeństwa, którego im nie dali lub pozbawili najbliżsi. Zarejestrowano tam ok. 1000 dzieci systematycznie bitych, ok. 100 wykorzystywanych seksualnie, ok. „2000 dzieci drastycznie krzywdzonych emocjonalnie” i „ok. 4000 dzieci zaniedbanych”¹. Dla odmiany dla nauczycieli bezpieczna szkoła, to dla odmiany placówka dobrze zorganizowana, gwarantująca pewność wykonywanej pracy, ale przy okazji i nie żądająca dodatkowych świadczeń wychowawczych. Z samego założenia nie jest więc możliwe, aby nauczyciele tylko swym przykładem bezpośrednio wpływali na dzieci i młodzież, na ich poczucie bezpieczeństwa. Potrzeba prowadzenia odpowiednio ukierunkowanej edukacji w tym względzie jest więc dość oczywista.

Edukacja dla bezpieczeństwa wymaga określenia stanu wyjściowego. Ten stan jest powszechnie uważany za niewystarczający. Zarówno administracja państwowa, rodzice, jak i sami nauczyciele starają się znaleźć i wprowadzić takie rozwiązania, dzięki którym szkoła ma stać się swoistą oazą spokoju i braku zagrożeń. Pomijając nierealność tego typu założeń trzeba też wskazać na fakt, że w ten sposób szkoła przestałaby w znaczącym stopniu realizować swoje zasadnicze zadania, jakim jest przygotowanie do samodzielnego życia. Samodzielnosc zaś polega głównie na umiejętności stawiania czoła niebezpieczeństwom pojawiającym się nieuchronnie w życiu.

Tymczasem zdaniem wielu naukowców „Człowiek jest urodzonym naśladowcą”². Również wiele teorii pedagogicznych zakłada, iż rzeczywiście tak jest. Podkreśla się w nich rangę autorytetów w edukacji, wzorów osobowych, konstruuje modele oraz określa odpowiadające temu ideały wychowania. Niewątpliwie jest w tym wiele racji, a jednak nie zawsze postępowanie naśladowcze jest gwarancją uchronienia się przed zagrożeniami. Naśladując innych z reguły bowiem zmniejszamy zakres własnego bezpieczeństwa. Świadczą o tym zachowania osób ogarniętych paniką, które w momencie zagrożenia widzą tylko jedną drogę wyjścia z krytycznej sytuacji, co powoduje, iż szybko przestaje ona być drogą ewakuacji, a staje się miejscem szczególnie niebezpiecznym. Tak jest np. przy próbach wydostania się

¹ J. Wyczesany, *Dzieci i młodzież zagrożone w środowisku wychowawczym*, w: *Przemoc w instytucjach opiekuńczo-wychowawczych*, pod red. I. Pospiszył, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1997, s. 12.

² S. Blackmore, *Maszyna memowa*, przekład N. Radomski, Wyd. Rebis, Poznań 2002, s. 26.

z zatłoczonych sal widowiskowych itp. w przypadku pożaru lub innego zagrożenia. Jak widać uczenie się przez naśladownictwo, choć jest powszechne wśród ludzi, to jego rezultaty nie muszą być zadawalające, gdyż ograniczają przyrodzone zdolności do samodzielnego określenia drogi życiowej. W rezultacie naśladownictwa reprodukuje się stany zastane, co samo w sobie zwiększa zakres poczucia indywidualnego bezpieczeństwa, ale niekoniecznie sprzyja powiększeniu bezpieczeństwa zbiorowego. Dylemat, jaki wówczas się pojawia wymaga indywidualnego rozstrzygnięcia, co w efekcie stanowi o zakresie wolności przysługującej członkom danej zbiorowości. Wychowanie jest sferą, w której takie dylematy się rozstrzyga, a która uczy nie tyle wiedzy, co umiejętności korzystania z własnych możliwości w służbie zbiorowości. Nie jest bowiem tak, iż konieczne jest wychowywanie niepowtarzalnego indywidualum, ale właśnie tak, że jednostkę należy wychować dla społeczeństwa. Nawet jeśli wyposażamy ją w wiedzę i umiejętności jej praktycznego zastosowania, to nie po to przecież, aby je zachowywała wyłącznie dla siebie. Indywidualne bezpieczeństwo ostatecznie oznacza bycie sobą w dobrze zorganizowanym społeczeństwie. Jednostkowe bezpieczeństwo jest więc w zasadzie wynikiem gwarancji zbiorowości, a nie naszej własnej dbałości o nie. Nie jest też tak, iż bezpieczeństwo indywidualne przekłada się wprost na zbiorowe.

Zagrożenia są więc co najmniej dwojakiego rodzaju: uświadamiane i antycypowane oraz niespodziewane, zaskakujące dla nas. Droga oddziaływania wychowawczego wydaje mi się więc dość oczywista: trzeba po prostu przygotować ludzi do stawiania czoła wszelakim możliwym zagrożeniom, a nieświadomym ich bliskości uświadamiać niebezpieczeństwo. W tej mierze pole manewru jest mocno ograniczone i nie wydaje się to możliwe poprzez realizowanie tzw. wychowania bezstresowego, bądź skrajnie zindywidualizowanego. Skuteczność wychowywania do bezpieczeństwa nie jest prostą pochodną jego treści i ładunku emocjonalnego z tym związanego. Konwencjonalne nakłanianie typu „nie wolno”, „nie należy” itp. nie niesie za sobą żadnego ładunku emocjonalnego, gdyż nie są z tym związane żadne stany odczuwane przez wychowanków jako korzystne, bądź jako zagrożenie. Emocje wiążą się bowiem z koniecznością zajęcia własnego stanowiska w danej sprawie. Ale aby zająć stanowisko trzeba coś wiedzieć na temat zagrożeń. Hasło „nie należy” nie zmusza do refleksji ani do niej nie skłania.

Bardzo często spotykamy się ze stanowiskiem, iż bezpieczeństwo to porządek, który rozumie się za zwyczaj jako regularną sekwencję wydarzeń, harmonijne dopasowanie i zestrojenie „licznych części, dzięki któremu rzeczy pozostają takimi, jakimi dotąd bywały”³. Porządek jest tylko wówczas, gdy wszystko znajduje się pod kontrolą, a to oznacza, iż nawet chwilowa niemożność kontroli niektórych elementów oznacza nieporządek, czyli brak ład. W przypadku stanu nieporządku nauczyciel traci poczucie bezpieczeństwa, gdyż przestają być skuteczne dotychczasowe metody sprawowania kontroli i wpływania na bieg wydarzeń. Z uczestnika aktywnego staje się biernym, choć nadal uczestniczącym, obserwatorem. Uzasadnionym wydaje się więc być stwierdzenie, iż pełne bezpieczeństwo w szkole nie jest możliwe z racji specyficznego rozdwojenia ról odgrywanych w niej przez samych nauczycieli. Z jednej strony są oni czynnikiem wnoszącym „nieład”, gdyż mają za zadanie ukształtować twórcze osobowości wychowanków, które z założenia nie sprzyjają utrwalaniu stanu istniejącego i są nakierowane na jego zmianę oraz kreowanie w przyszłości nowych sytuacji. Z drugiej strony nauczyciel jest przedstawicielem „ład” społecznego, w którym premiuje się nie zmianę a przystosowanie.

Dyscyplina służąca zaprowadzeniu „ład szkolnego” jest wyjątkowo krucha i nie wprowadza autentycznego porządku niewymagającego ciągłej kontroli i nadzoru. Taka sytuacja jest pochodną faktu, iż dla wielu uczniów szkoła jest instytucją przymusową, a stąd wszelką aktywność w jej ramach ograniczają tylko do pewnego minimum, które zapewnia im przetrwanie, przez co nie wiążą oni swoich własnych celów z celami szkoły. Dla odmiany grono pedagogiczne to osoby, które dobrowolnie podejmują role społeczne w swej instytucji i „aby zaspokoić swoje potrzeby i osiągnąć własne cele, na rzecz realizacji celów instytucji skłonne są działać o tyle, o ile działania te służą realizacji ich własnych celów”. Stanem idealnym jest sytuacja, w której „wszyscy członkowie instytucji przyjmują cele instytucji za

³ Z. Bauman, *Socjologia*, przekład J. Łoziński, Wyd. Zysk i S-ka, Poznań 1996, s. 188.

własne, a inaczej mówiąc: poprzez realizację celów własnych realizują w pełni cele instytucji⁴. Taki stan oznacza całkowitą integrację instytucji społecznej, ale podobnie jak jej pełna dezintegracja, jest konstruktem czysto teoretycznym. Szkoła, jak i każda inna instytucja społeczna zmierza do osiągnięcia pełnej integracji, ale o ile jest to możliwe w przypadku nauczycieli, to na ogół nieosiągalne w przypadku uczniów. Potrzeby uczniów są zaspokajane przez poszczególne szkoły w stopniu zróżnicowanym, ale z reguły dalekim od oczekiwań tego środowiska. Istnieje trudne do precyzyjnego określenia swoiste minimum potrzeb uczniów, które szkoła winna zaspokajać, aby zapewnić ich integrację wokół realizowanych zadań edukacyjnych. Szkoła, jak każda instytucja, zaspokaja ludzkie potrzeby afiliacji, a często także i prestiżu, a dla wielu uczniów z reguły jest jedyną instytucją, w której mogą to osiągnąć. W sytuacji, gdy owe minimum nie zostanie osiągnięte w ramach instytucji zaczyna się rywalizacja o ograniczone zasoby, często nawet pomiędzy uczniami a nauczycielami, a już swoistą regułą jest taka rywalizacja z pracownikami zabezpieczającymi pracę szkoły.

Nadmierna integracja szkoły jest tak samo niebezpieczna jak jej dezintegracja, gdyż wówczas własne cele zastępuje się celami instytucji. Oznacza to zanik indywidualnych dążeń i podejmowanie działań antyspołecznych, a więc patologicznych. Najczęściej przejawia się to jako dehumanizacja stosunków panujących wewnątrz instytucji oraz zamknięcie się na otoczenie. Pojawia się wówczas syndrom „grupowego myślenia” i skłonność do nadmiernej izolacji. Takie tendencje dają się zauważyć w grupach przestępczych oraz nastawionych na realizację celów społecznie nieaprobowanych. Takie myślenie sprzyja pojawianiu się złudnego optymizmu, „co do trafności podejmowanych decyzji, wiara w słuszność działania sprzyjająca lekceważeniu norm etycznych i prawnych, przekonanie o «przeciwniku» jako o kimś głupim lub złym, dążenie do uzyskania jednomyślności, co sprzyja z jednej strony «autocenzurze», a z drugiej owocuje pojawieniem się «strażników umysłów», karcących członków przejawiających poglądy odbiegające od satysfakcjonujących grupę oraz niezgodne ze wskazanymi cechami «grupowego myślenia»⁵. W efekcie szkoła przekształca się w instytucję totalną, w której nauczyciele (wychowawcy) pełnią rolę personelu społecznego pełniąc przede wszystkim funkcje regulacyjno-kontrolne względem uczniów (podopiecznych). W rezultacie osiąga się pełną kontrolę, ale szkoła taka nie jest ani trochę bardziej bezpieczna od innych, gdyż pojawiają się nowe problemy, z którymi wychowawcy nie potrafią sobie poradzić. Szkoła totalna jest więc równie niebezpieczna jak szkoła skrajnie liberalna. Zatem w pogoni za pełnym bezpieczeństwem należy sobie zdać sprawę z tego, że takie dążenia niosą ze sobą zagrożenia, od zwalczania których szkoła nie jest przygotowana. Organizacja straży szkolnej na wzór policji municypalnej jest więc posunięciem chybnym, gdyż jej utrzymanie wiąże się z koniecznością relokacji środków materialnych i finansowych, co w konsekwencji ograniczy poczucie bezpieczeństwa pozostałych osób zatrudnionych w szkole.

Przez lata szkoła nie zaspokajała potrzeb materialnych nauczycieli i pracowników obsługi choćby na poziomie średniej krajowej, nie zaspokajała też uczniowskich potrzeb prestiżu i przynależności. Dziś sytuacja zaczyna się powoli zmieniać. W sytuacji wysokiego bezrobocia szkoła zyskuje na atrakcyjności jako miejsce pracy gwarantujące zaspokojenie potrzeb materialnych na zadawalającym poziomie, a przy okazji także potrzebę prestiżu i afiliacji. Problemem pozostają jednak nadal uczniowie, którym szkoła nie zaspokaja potrzeby prestiżu i afiliacji. Skłaniam się ku przekonaniu, iż system szkolny z rozbudowanymi ofertami edukacyjnymi (szkoły bądź klasy sportowe, rozbudowany system szkolnictwa zawodowego, liczne szkoły pomaturalne itp.) stwarzając stosunkowo duże możliwości wyboru lepiej zaspokaja te potrzeby uczniowskie niż system względnie ujednolicony.

Zakres bezpieczeństwa uczniów jest więc zupełnie inny niż nauczycieli. Poza nielicznymi wyjątkami (stypendia, pomoc socjalna dla uczniów z niezamożnych rodzin) nie rywalizują oni o ograniczone środki materialne i finansowe z pozostałymi osobami pracującymi w szkole. Zatem np. groźba likwidacji szkoły ma dla nich zupełnie inny wymiar. To nie dzieci walczą o zachowanie źle wyposażonej szkoły w niewielkiej miejscowości ale ich rodzice na ogół wraz z nauczycielami. Groźba upadku instytucji,

⁴ A. Gaberle, *Patologia społeczna*, Wyd. Prawnicze, Warszawa 1993, s. 198.

⁵ Tamże, s. 201.

w której się pracuje jest więc realnym niebezpieczeństwem tylko dla części osób z nią związanych. Takie niebezpieczeństwo powoduje jednak, iż nauczyciele o wiele bardziej są związani ze swą instytucją niż uczniowie, i reagują na wszelkie zagrożenia związane ze swym miejscem pracy.

W stanach zagrożenia przejawia się naturalna skłonność ludzi, którą francuski antropolog René Girard nazywa „odróżnorodnieniem”. Oznacza to, że w sytuacji kryzysu nawet silnie zróżnicowana dotąd społeczność zajmuje względnie jednorodne stanowisko wobec zagrożenia. Zachwiana zostaje wtedy dotychczasowa hierarchia społeczna, na ogół w osobach pełniących stanowiska kierownicze upatruje się przyczyn sprawczych istniejącego zagrożenia, co często prowadzi do ich odrzucenia a nawet fizycznej eliminacji. Przedłużający się kryzys prowadzi do spadku zaufania oraz zachwiania zasad wymiany społecznej. Prowadzi to wprost nie tylko do pogłębiania kryzysu, ale także do powrotu do zasad wymiany naturalnej (bezpośredniej przy jednoczesnym spadku zaufania do oficjalnych rekompensat). Jak zauważa wspomniany autor w przypadku kryzysu szuka się jego przyczyn, choć najczęściej winą obarcza się bezosobowe przyczyny społeczne bądź postępujący kryzys moralny. W żadnym przypadku nie szuka się przyczyn w samych sobie, ale w swym otoczeniu, a szczególnie w osobach stanowiących wyróżniającą się mniejszość⁶. Z reguły oskarżenia są kierowane pod adresem kierownictwa, bądź osób czymś wyróżniających się. Bardzo często tylko stanowisko, większa wiedza bądź lepsze wykształcenie jest przyczyną obarczenia winą za sytuację kryzysową tak „wyróżnionych” osób.

„Im wyższy poziom wykształcenia, tym wyższe poczucie bezpieczeństwa”⁷ to teza, która na pierwszy rzut oka wydaje się oczywistą. Tymczasem poczucie zagrożenia dość słabo koreluje z wykształceniem. Okazuje się, że w tej sferze nasze postawy są niezależne od wykształcenia. W badaniach (CBOS) nt. „Poczucie bezpieczeństwa obywateli i opinie o dostępie do broni palnej” przeprowadzonych w 2000 r. aż 82% badanych stwierdziło, iż ich zdaniem Polska nie jest krajem bezpiecznym. Z drugiej zaś strony 72% respondentów na pytanie „Czy miejsce, w którym Pan(i) mieszka (dzielnica, osiedle, wieś) można nazwać bezpiecznym i spokojnym?” odpowiedziało twierdząco. Występowała tu bardzo wyraźna korelacja wskazująca, iż im większy ośrodek, tym poczucie bezpieczeństwa mieszkańców jest mniejsze⁸. Wiedząc, iż mieszkańcy dużych miast są lepiej wykształceni od mieszkańców wsi, łatwo zaprzeczyć przytoczonej tezie wiążącej poczucie bezpieczeństwa z wykształceniem. Taka niespójność opinii badanych świadczy, iż w tej kwestii nie tyle kierujemy się własnymi odczuciami, co opinią innych. Wiele wskazuje więc na to, iż często wyolbrzymiamy swe obawy, a w procesach wychowania metodą projekcji przekazujemy je innym.

Obawy większości Polaków mają bardzo przyziemny charakter, gdyż często związane są z codzienną egzystencją. Jest bowiem tak, iż największe obawy są związane ze zdrowiem własnym lub najbliższych (35% wskazań), a w dalszej kolejności z pogorszeniem materialnych warunków życia (34%), a na trzecim miejscu umieszczamy lęk przed utratą pracy (32%). Żadna z pozostałych obaw nie zyskała więcej niż 6% wskazań⁹. Wynika stąd potrzeba podjęcia działań wychowawczych adekwatnych do świadomości istniejących zagrożeń. Szkoła ma przygotowywać do samodzielnego funkcjonowania, gdyż nieumiejętność radzenia sobie w prozaicznych sytuacjach życiowych jest jedną z głównych przyczyn utraty poczucia bezpieczeństwa.

Jako nauczyciele uczymy ludzi jak uchronić się przed niebezpieczeństwami o stosunkowo niewielkim zasięgu, a w sprawach zasadniczych stajemy się bezradni. Nie powinno być przecież tak, iż zagrożenia, z jakimi może spotkać się młode pokolenie, ograniczamy tylko do pornografii, alkoholu i narkotyków. Nie uczymy jak bezpiecznie żyć, czego dowodem jest bezradność oferty szkoły odnośnie radzenia sobie z przemocą rówieśników. Podobnie ułomna jest oferta szkoły dotycząca zdrowego, a więc

⁶ R. Girard, *Kozioł ofiarny*, przekład M. Goszczyńska, Wyd. Łódzkie, Łódź 1987, s. 23-24.

⁷ Tezę tę wygłosił na międzynarodowej konferencji naukowej nt. „Edukacja dla bezpieczeństwa”, która odbyła się 27-29.04.2003 r. w AWF w Katowicach, Dyrektor Policealnego Studium Zawodowego Pracowników Ochrony w Krakowie Emil Korzeniowski.

⁸ M. Strzeszewski, *Poczucie bezpieczeństwa obywateli i opinie o dostępie do broni palnej*, „Komunikat CBOS” nr 2500, z 5.08.2001 (BS/56/2001).

⁹ K. Pankowski, *Nadzieje i obawy Polaków w 2001 roku*, „Komunikat CBOS” nr 2461, z 2.05.2001 (BS/17/2001).

szczególnie pożądanego stylu życia. Programy kształcenia, w tym i program edukacji ekologicznej, są niczym innym jak próbą zinstytucjonalizowanego nakłaniania, bądź przymusu naśladownictwa. Jedyny problem, to przekonanie wychowanków, że ich poczucie bezpieczeństwa może mieć charakter trwały. Tymczasem na naszych oczach wymiar bezpieczeństwa jednostkowego i zbiorowego zmienia się. Żyjemy w kulturze ryzyka i w jej ramach nieustannie obcujemy z różnorodnymi niebezpieczeństwami.

Szkolna strefa bezpieczeństwa ma wymiary możliwe do określenia przez każdego nauczyciela. W dużym uproszczeniu można je sprowadzić do dwóch dominujących form:

- najmniejszego wspólnego podzielnika – czyli dostosowanie treści i form do najsłabszego uczestnika;
- największego wspólnego podzielnika – czyli dostosowanie treści i form do własnych (nauczycielskich) obaw i fobii.

Ta druga forma jest stosowana najczęściej, gdyż nie wymaga znajomości uczniów, a wystarczy tylko skoncentrować się na sobie. Niestety obawy nauczycielskie są bardzo odległe od uczniowskich i poczucie niezrozumienia oraz obcości jest nieuchronne. Prawie żaden uczeń nie będzie podzielał nauczycielskich obaw odnośnie utraty pracy bądź przed koniecznością stawiania do kolejnej procedury kwalifikacyjnej. W rezultacie szkoła staje się miejscem specyficznych interakcji:

- rodzina-szkoła – odbywających się niejako ponad uczniami;
- państwo-szkoła – realizowanych ponad rodzicami i ponad dziećmi przez administrację oświatową;
- pomiędzy samymi dziećmi – realizowanymi niezależnie od państwa, oraz względnie niezależnie od rodziny oraz nauczycieli;
- nauczyciel-uczeń – interakcji formalnych, które są w dużej mierze niezależne od rodzin uczniowskich.

W rezultacie takiego układu reguły gry obowiązujące w szkole nie są jasne. Dla przykładu administracja szkoły jest oderwana od zadań wychowawczych, jakie szkoła spełnia. Jeszcze nie tak dawno woźny, sekretarz szkoły czy konserwator itp. spełniali określone funkcje o charakterze pedagogicznym. Dziś administracja i nauczyciele to jakby dwie odrębne instytucje. Ten podział jeszcze bardziej pogłębia się, gdy w szkole instaluje się monitoring wewnętrzny lub angażuje ochroniarzy. Są to elementy obce szkole tradycyjnej, choć być może bliższe współczesnemu życiu, a jednak w jakiś sposób pogłębiające przeciwstawność interesów obu tych grup. W ostateczności dezintegrują one system, w którym interesy jednostek i instytucji rozmiągają się. Brak poczucia bezpieczeństwa wzmaga się wraz z postępującą dezintegracją systemu. Rezultatem tego jest wprowadzenie do instytucji nowych elementów, zewnętrznych względem zadań spełnianych przez szkołę. Niezależnie od potęgi techniki i sprawności ochroniarzy, tworzą oni podsystem względnie izolowany, z którym uczniowie toczą cichą, mniej lub bardziej zakamuflowaną wojnę. W tym starciu górą będą i tak uczniowie, gdyż sprawność ich działania nie jest objęta żadnymi kalkulacjami, a zatem prędzej czy później odkryją słabe strony systemu. Skłanianiem się więc ku przekonaniu, iż te nowe elementy w funkcjonowaniu szkoły wcale nie poprawią bezpieczeństwa ani uczniów ani nauczycieli, gdyż ostatecznym ich rezultatem będzie wprowadzenie nowych, nieznanych dotąd płaszczyzn rywalizacji. Ponadto stosunkowo proste będzie przeniesienie rywalizacji ze szkolnymi ochroniarzami i prób przechrztenia systemu monitorującego na teren np. supermarketu. Nadmierne zaufanie do technicznej strony bezpieczeństwa w pracy szkoły powoduje przeniesienie na jej teren specyficznych relacji „człowiek kontra system”. Tym systemem będą nieuchronnie administracja i instytucje nadzorujące pracę szkoły, a po przeciwnej stronie zostaną uczniowie wraz z nauczycielami. Nauczyciele i uczniowie razem tworzą bowiem specyficzną jednorodną grupę, która może istnieć tylko w warunkach szkoły. Nie istnieje poza nią. W odróżnieniu od nich administracja realizować może swe zadania bez uczniów i nauczycieli, a zapewne w rozumieniu większości jej przedstawicieli najlepiej się pracuje, gdy w szkole nie ma ani jednych ani drugich.

W ostatecznym rozrachunku bezpieczeństwo w szkole rozbija się nieuchronnie na dwa wzajemnie uzupełniające się wymiary:

- zewnętrzny (dla szkoły) – ogólne ramy funkcjonowania nakreślane przez władze oświatowe i samorządowe. Są one niezmiernie ważne, gdyż pozwalają z dużą dozą prawdopodobieństwa przewidywać model przyszłego absolwenta;
- wewnętrzny (w szkole) – w zasadzie nieprzewidywalny, gdyż składają się nań działania rodziców, nauczycieli, samych uczniów i wszystkich osób związanych zawodowo lub społecznie z funkcjonowaniem szkoły.

System zewnętrzny jest stabilny i takim musi pozostać, aby system oświaty spełniał swe zadania. Jest on konieczną podstawą rozwoju całego systemu oświaty i jest podatny na zmiany sugerowane przez systemy wewnętrzne. Podlega on jednak nieustannym atakom ze strony systemu wewnętrznego, którego praktycznie wszystkie części składowe uznają go za winnego istniejącej, nienajlepszej przecież, sytuacji w szkole w zakresie bezpieczeństwa. Dla ilustracji tej tezy jako przykład przytoczę dane ilustrujące aktualny stan przestępczości młodocianych. Statystyki zaś nie skłaniają do optymizmu: „Populacja wieku 13–17 lat stanowi u nas zaledwie 5 proc. mieszkańców, ale jej udział w przestępstwach jest trzy razy wyższy, a w niektórych grupach (włamania, kradzieże, rozboje) sięga nawet 30–40 proc. [...] Wśród ogółu podejrzanych o zabójstwa liczba nieletnich sięga 6 proc. (dane z 1997 r.), a to w skali roku daje kilkadziesiąt przypadków”¹⁰. Brutalizacja życia społecznego jest faktem i nic nie wskazuje na to, aby miała ominąć szkołę. Pytanie tylko dlaczego tak się stało, kto jest temu winien? Większość pracujących w szkole szuka winy poza jej murami, a tymczasem prawie każde dziecko uczęszczało do takiej czy też innej placówki oświatowo-wychowawczej. Mamy więc paradoksalną sytuację, gdy szkołę wini się za obniżenie poczucia bezpieczeństwa w wymiarze ogólnospołecznym, a z drugiej strony to szkoła wini system zewnętrzny za brak poczucia bezpieczeństwa w swoich murach. Niewątpliwie łatwo jest odrzucać oskarżenia za niedostatki w pracy lub o bagatelizowanie zagrożeń i kierować je w stronę drugiego wymiaru bezpieczeństwa. Nie zmieni to jednak w żadnym stopniu istniejącej, a przecież niezadowolającej sytuacji. Szkoła jest instytucją społeczną i sposób jej funkcjonowania odzwierciedla sposób, w jaki funkcjonuje cały system społeczny. Nie da się oderwać bezpieczeństwa w szkole od jego pozaszkolnego wymiaru. Szkoła jest zawsze tak samo bezpiecznym miejscem jak całe państwo. Jest to wyraźna wskazówka, iż na radykalną poprawę sytuacji w tej sferze nie można liczyć. Z drugiej zaś strony szkoła wykonuje specyficzne zadania, które wymagają maksymalnej eliminacji wszelkiego typu zagrożeń. Wielu ludziom wydaje się, że byłoby to możliwe np. poprzez zniesienie obowiązku szkolnego i danie możliwości szkole usuwania najbardziej agresywnych uczniów. Takie rozwiązanie kłóci się jednak z demokratyczną zasadą równości szans, gdyż oznaczałoby radykalne rozwarstwienie społeczne, pozbawiając możliwości tzw. awansu pionowego przedstawicieli wielu grup, a tym samym ograniczyłoby to w znaczący sposób ich poczucie bezpieczeństwa.

Można sobie postawić pytanie dlaczego jest tak, że szkoła wymaga od nauczyciela bardzo wiele a prawie wcale go nie chroni przed niebezpieczeństwami grożącymi mu na tej drodze? Dlaczego więc szkoła nie jest bezpiecznym miejscem pracy? Pewną odpowiedź znajdziemy w praktyce oświatowej, gdzie można spotkać się z opinią, iż zachwianie tradycyjnym podziałem pracy w szkole, gdzie nauczyciele często dysponują znacznie mniejszą siłą przebicia niż np. pracownicy obsługi szkoły zorganizowani w agresywnych związkach zawodowych. Skutkuje to na ogół obniżeniem wymagań w stosunku do personelu pomocniczego, a więc obniżeniem jakości pracy szkoły w ogóle, a zwłaszcza ograniczeniem jej funkcji kontrolnych. Część z zadań tego personelu z konieczności przejmują nauczyciele, niezależnie od tego czy chodzi o dyrekcję czy też samych wychowawców. W dalszej kolejności oznacza to także niepotrzebne konflikty w obrębie pracowników szkoły, których pokłosiem z konieczności jest wzrost ogólnego poziomu agresji.

Zbyt często nacisk kładzie się wyłącznie na bezpieczeństwo fizyczne, angażując agencje ochrony obiektów szkolnych i osób w nich przebywających. To wszystko pochłania wiele energii oraz środków finansowych i materiałów, których z konieczności zabraknie w innych miejscach. Sama organizacja systemu szkolnego zatem nie zawsze sprzyja bezpieczeństwu osób związanych z daną placówką oświa-

¹⁰ S. Podemski, *Zabić z ciekawości*, „Polityka” 2000, nr 33(2258).

ową. Dziś szkoła często jest podzielona na „strefy odpowiedzialności” nauczycieli. Z zadań kontrolnych jednak prawie zupełnie został wyłączony personel zabezpieczający funkcjonowanie szkoły, co pogłębia istniejące rozdziewki wśród ogółu zatrudnionych w placówkach oświatowych. Bywa i tak, że działają oni wbrew interesowi nauczycieli stwarzając „enklawy niebezpieczeństwa”, w których prawa szkolne są zawieszane, jakby zapominając, iż szkoła jest wspólnym miejscem pracy. Zatem środki doraźne, jak monitoring szkoły bądź straż szkolna, nie eliminują zagrożeń, a tylko je przenoszą poza strefę kontrolowaną. Szkoła musi być skierowana w stronę przyszłości, a więc również w sferze bezpieczeństwa musi antycypować nowe zagrożenia. I to jest zasadnicza droga do stworzenia „bezpiecznej szkoły”. Zwalczając tylko niebezpieczeństwa znane tak naprawdę nie czynimy szkoły bezpieczniejszą. Jak trafnie zauważyła Anna Pawełczyńska wiedza o zagrożeniach i niebezpieczeństwach jest potrzebna przede wszystkim wychowawcom, „aby w procesie wychowania kształtować osobowość ludzką zdolną do rozpoznawania każdego zła, nawet kiedy przejawia się ono jeszcze względnie niewinnie, oraz do aktywnego świadomego oporu”¹¹.

Summary

Conditions for teachers' and pupils' safety at school

Key words: teacher, safety, school

The author in his article takes up a problem of pupils' and teachers' safety at school. A safe school for pupils is a school that ensures development of their interests without violence, stress, respecting their feeling of freedom, and protecting their need of membership. For teachers a safe school is a well organized institution, which guarantees security at work, and at the same time does not demand additional educational services. Individual safety stands for a possibility of being oneself in a well-organized society, so basically it is a result of guarantee of community, not our care of it. According to the author individual safety is different from collective safety. Threats at school are of twofold kind: known and anticipated, and unexpected. A school's task is therefore to provide children and young people with a skill of independent facing any possible threats. Safety is often identified with order, which usually means a regular sequence of events, harmonious functioning of parts. However discipline, which has to introduce the school order, does not introduce authentic order, because it requires continuous control and supervision. This situation derives from the fact that school is a compulsory institution for many pupils, due to which they do not associate the school's aims with their own ones. On the other hand teachers voluntarily take social actions in this institution. From the student's point of view discipline is often apprehended as dehumanization of relations at school.

Lack of feeling of safety increases parallelly with a progressive disintegration of the school system. This in turn brings implementation of new elements, which are entirely external to school assignments. A relatively isolated sub-system created by bodyguards, regardless of their techniques and dexterity, is a target of the students' disguised war. Students win this clash since their efficiency is not covered in any calculations. Therefore the author is inclined towards the conviction that new elements in school functioning will not improve neither pupils, not teachers safety, because they will bring new planes of rivalry. Excessive confidence in technical side of safety in school functioning causes a transfer of specific relations "man versus system" onto its grounds. Administration and supervisory institutions controlling school functioning will inevitably remain the system, while pupils and teachers will stand on the opposite side. This is since teachers and pupils together create a specific homogeneous group, which can only exist in school conditions, never outside. Summary measures such as monitoring school, or

¹¹ A. Pawełczyńska, *Wartości a przemoc. Zarys socjologicznej problematyki Oświęcimia*, PWN, Warszawa 1995, s. 8.

bodyguards, do not eliminate threats, but only transfer them beyond the controlled zone. School has to be future directed, so also in the sphere of safety it has to anticipate new threats. And this a fundamental way to create "safe school".

Oksana Woroszuk

Соціально-педагогічна робота з сім'єю, яка виховує дитину з функціональними обмеженнями

Одним із найважливіших чинників прогресивного розвитку суспільства на початку третього тисячоліття є гуманне, милосердне, дбайливе ставлення до дітей і молоді, які не мають можливості вести повноцінне життя внаслідок фізичного та розумового розвитку. Діти з особливими потребами як і інші діти народжуються з рівними у "своєму праві на життя" у суспільстві. Хоча в Україні історично склалася ситуація, за якої вони залишалися соціально незахищеною категорією і в деякій мірі ізольовані від соціуму. Вони перебувають в умовах інтернатних закладів або на вихованні у сім'ї, яка позбавлена вести повноцінне життя.

Нині в Україні спостерігається тенденція зростання чисельності інвалідів (низький рівень медичного обслуговування, катастрофа на ЧАЕС, поширення СНІДу, наркоманії, алкоголізму). Питання соціальної підтримки захисту дітей з особливими потребами набуває небувалої гостроти. Значно зросли труднощі сімей, які виховують дітей-інвалідів.

Одні з перших досліджень про взаємовплив хвороби й інвалідності одного з членів сім'ї на родичів проводилися у 30-ті роки ХХ століття в Сполучених Штатах Америки у науково-дослідницьких центрах у Балтиморі, Йельському університеті, Національному інституті охорони здоров'я у Вашингтоні, Філадельфійському центрі виховання дітей і Темпльському університеті.

У 80-ті роки виник цілий напрям у педагогіці, орієнтований на залучення матері до виховання і навчання дитини з церебральним паралічем з перших місяців життя (А.Петьо, А.Акош, М.Акош – Угорщина); досліджується взаємовплив дитини з інтелектуального та фізичною недостатністю і всіх членів родини (М.Селіман, Р.Дарлінг – США).

У вітчизняній науці до проблеми сім'ї, яка виховує дитину з особливими потребами, звертався М.Політова (про проблеми виховання і догляду за дитиною з церебральним паралічем), С. Болтівець (про дітей з психоневрологіями захворюваннями), Л.Лебедева, Л.Ступнікова, Л.Вікулова, Н.Белопольська (про виховання в сім'ї глухої дитини), В. Юрьєва (вплив дитини з вродженими патологіями на психологічне самопочуття в сім'ї), В.Синьова (робота допоміжної школи з сім'ями), Р.Майромяна і М.Семого (підходи до консультування сімей з дітьми, які мають відхилення у розвитку).

Окреслена проблематика не вичерпується наявними дослідженнями. Допомога сім'ям у яких виховується дитина-інвалід стає найважливішою проблемою сьогодення. Тому метою статті є розглянути проблем сімей, що виховують дітей з особливими потребами і особливості роботи соціального педагога з ними задля покращення її життєдіяльності.

Сьогодні, коли ринкова політика змусила частково демократизувати держанні структури і зробити кілька кроків у бік лібералізації економіки, соціальні працівники і соціальні педагоги знайшли себе у соціальній роботі стосовно дітей з функціональними обмеженнями. Вони повернули професійну діяльність до людини, зосередившись на створенні місцевих організацій і громадських товариств, які вивчають питання соціального захисту сімей із дітьми-інвалідами і допомагають у вирішенні їх проблем.

Проблемі захисту дітей з обмеженими функціональними можливостями в останні роки приділяється все більше уваги. Позитивну роль у цьому відіграв Закон України від 16 листопада 2000 року "Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам", де вперше порушене питання про необхідність пошуку шляхів і механізмів поліпшення життя таких дітей та створення умов для їхньої інтеграції в суспільство [6, 21]

Саме за пошуками шляхів і механізмів поліпшення життя таких дітей котрі виховуються у сім'ях, покликаний соціальний педагог. Він повинен спрямовувати цю сім'ю, за допомогою форм і методів соціально-педагогічної роботи. Саме ця робота з сім'єю обумовлюється групою таких чинників: типом сім'ї; проблемами, які існують в сім'ї; видом соціального інституту, що працює з сім'єю, та напрямом фахової підготовки спеціаліста, який надає послуги сім'ї. Відповідно до ознак типу внутрішньо сімейних стосунків і стилю сімейного виховання, сім'ї, загалом можна поділити на чотири групи.

Перша група - батьки з вираженим розширенням батьківських почуттів (гіперопіка). Дитина є центром усієї життєдіяльності сім'ї, в зв'язку з чим комунікативні зв'язки з оточенням деформовані. Батьки мають неадекватні уявлення про потенційні можливості своєї дитини, в матері відмічається надмірне почуття тривожності й напруги.

Друга група сімей характеризується стилем холодного спілкування (гіпопротекцією). Характерне зниження емоційних контактів батьків з дитиною, проекція на дитину зі сторони обох батьків чи одного з них власних небажаних якостей. Батьки фіксують надлишкову увагу на лікуванні дитини, висувають вимоги до медперсоналу, намагаючись компенсувати власний психічний дискомфорт за рахунок емоційного відкидання дитини.

Третю групу сімей характеризує стиль співробітництва - конструктивна і гнучка форма взаємовідповідальних відношень батьків і дітей в спільній діяльності. Такий стиль виникає при вірі батьків в успіх своєї дитини і сильній стороні її природи, при послідовному осмисленні необхідного об'єму допомоги, розвитку самостійності в дитини в процесі становлення особливих способів її взаємодії з оточуючим світом [4; 152].

Четверта група сімей має репресивний стиль сімейного спілкування, який характеризується батьківською установкою на авторитарну лідируючу позицію (частіше батьківську). Як образ відносин, проявляється в песимістичному погляді на майбутнє дитини, в постійному обмеженні її прав, в жорстких батьківських приписах, невиконання яких карається.

Найбільш складним для батьків є період, пов'язаний з народженням дитини з вадами психофізичного розвитку. Перші труднощі виникають в сім'ї при встановленні діагнозу, коли батьки потребують духовної і психологічної підтримки, кваліфікованої консультації стосовно хвороби або вади дитини, повної інформації про її наслідки як для дитини, так і для сім'ї. Батьки в процесі звикання до ситуації проходять такі стадії:

Перша стадія — стадія шоку, агресії, заперечення. Члени сім'ї шукають "винного" в тому, що сталося, звинувачують один одного, лікарів. Іноді агресія звертається на новонародженого, мати відчуває до нього негативні почуття, бачачи, що вона не така, як інші діти. В сім'ї росте напруга, погіршується соціально-психологічний клімат. Можна зустрітись з "реакцією заперечення": батьки не вірять, що дитина народилася з відхиленнями в розвитку.

Другу стадію називають "фазою скорботи" - скорботи за бажаною здоровою дитиною, якої немає. Батьки починають розуміти, що вони відповідальні за неї, але відчують себе безпорадними в питаннях виховання і догляду за дитиною, шукають поради в спеціаліста.

Нарешті, третя стадія - стадія адаптації. Батьки "приймають" ситуацію, що склалася, починають будувати життя з врахуванням того, що в сім'ї є аномальна дитина [4; 144]. Показниками адаптації є такі ознаки, як зменшення почуття смутку, підсилення цікавості до оточуючого світу, поява готовності активно вирішувати з орієнтацією на майбутнє.

Але навіть ця умовна адаптація проходить не завжди. Батьки часто відчувають почуття неповноцінності, що поглиблюється ставленням оточуючих до них і дитини, яке може бути несприятливим. Навіть якщо сім'ї не розпадаються, в них часто виникають проблеми міжособистісних відносин, конфлікти з приводу виховання дитини, розподілу обов'язків по догляду за нею. Нес-

приятливий психологічний статус батьків приводить до того, що вони не можуть адекватно оцінити можливості дитини, невірні її виховують.

В працях сучасних науковців Капської А., Звереві І., Стинської В., Мамайчук І., Ткачової В. показано, що в сім'ях, де виховуються діти з ДЦП, найбільш частий тип відносин – гіперопіка, що гальмує особистісний розвиток дитини, позбавляє її самостійності, допомагає закріпленню гальмівних рис особистості і формуванню нереальних планів на майбутнє.

Загальний стан батьків характеризують як "внутрішній" (психологічний) і "зовнішній" (соціальний тупик) чинники. Виділяють три рівні якісних змін, що мають місце в сім'ях даної категорії: психологічний, соціальний, соматичний. На *психологічному* рівні у матері дитини спостерігається стрес, що має пролонгований характер, який здійснює сильний деформуючий вплив на психіку інших членів сім'ї і стає умовою різкої, травмуючої зміни сформованого життєвого укладу сім'ї. На *соціальному* рівні спостерігається втрата контактів, сім'я стає малокомунікативною, вибірковою у зв'язках; відбувається деформація у взаємовідносинах між батьками хворої дитини, внаслідок чого часто спостерігаються розлучення. На *соматичному* рівні виникає паталогічний ланцюжок: захворювання дитини веде до психогенного стресу матері, який в свою чергу, провокує соматичні чи психічні захворювання

Тому соціально-реабілітаційна робота в першу чергу спрямована на відновлення виховного потенціалу сім'ї, захист прав членів родини у кризових ситуаціях, зміну соціального та сімейного статусу окремих членів сім'ї. Така робота здійснюється соціальним педагогом в школі, спеціалістами соціальної служби дітей та молоді, кризових центрів. Об'єктами соціальної реабілітації в сім'ї є члени родини, які потребують медичної або професійної реабілітації. Діяльність спеціалістів по реабілітації сім'ї спрямована на укріплення родинних зв'язків, подолання відчуженості дитини чи членів родини від сім'ї, корекцію взаємостунків у сім'ї, допомогу окремим членам сім'ї у професійному та соціальному становленні.

Основними формами роботи з соціальної реабілітації сім'ї є індивідуальні та групові. Серед індивідуальних форм роботи важлива роль належить консультаціям та психотерапевтичним бесідам з батьками, подружжям та дітьми – „Підтримай своє дитя”, „Повір у себе”, „Подай дитині свою руку”. Серед групових форм роботи варто відзначити тренінгові заняття, які можуть проводитися як з подружніми парами так окремо з чоловіками та жінками - „Разом до перемоги”, „Родинний дім будуймо разом”, „Я і моя сім'я”. В останні роки практикуються тренінги, з метою визначення ставлення батьків до дитини – „Моя дитина”. Груповими формами психолого-педагогічної реабілітації є семінари, відеолекторії, зустрічі з спеціалістами, групи самопомогі тощо. Провідною формою професійної реабілітації є курси перекваліфікації.

У практиці використовують короткотермінові і довготермінові моделі роботи. Серед короткотермінових: кризово-інтервентна і проблемно-орієнтовна моделі [6; 41].

Кризово-інтервентна модель роботи з клієнтами передбачає надання допомоги безпосередньо у кризових ситуаціях, які можуть бути обумовлені змінами в природному циклі чи випадково травмуючими подіями.

Втручання спеціалістів у такий період є досить ефективним, оскільки в період кризової ситуації людина особливо сприйнятлива і швидко відгукується на прояв допомоги. Допомогу можна вважати успішною, якщо вдається зняти гостру тривожність, напругу, агресивність, з'явиться нове розуміння проблеми.

Поява в сім'ї дитини з певними фізичними чи психічними вадами є також причиною стресів. З метою попередження негативних наслідків цієї проблеми, сім'ї надається реабілітаційна допомога соціального педагога, який оперативно втручається в життєву ситуацію і допомагає мобілізувати усі сили на підтримку батьків і дитини.

Звичайно, психологічна допомога є домінуючою. Проте і втручання соціального педагога є виправданим, оскільки допомога має бути не стільки глибоко психологічною, скільки комплексною і широкою за обсягом проблем та учасників подій, чіну увагу потрібно привернути до проблеми сім'ї.

Щоб попередити відмову від дитини і залучити сім'ю до процесу реабілітації, необхідно, щоб вона мала реальну уяву про перспективи дитини і про ту роль, яку сім'я може відіграти в її житті. Головним у цій ситуації є допомога сім'ї у подоланні пригніченості, розгубленості, відчаю, батькам - у формуванні активної позиції у реабілітації дитини.

З цією метою спеціаліст надає освітню інформаційну допомогу, яка дозволяє сім'ї "побачити" етапи відновлювального лікування і перспективу дитини, повідомляє про можливості визнання тимчасової інвалідності і пов'язаних із нею пільг.

Таким чином, соціальний педагог через просвітницьку і посередницьку діяльність досягає ефекту психологічної підтримки, впливає на почуття сумнівів і страху, які заважають контролю над ситуацією. Крім того, сім'я може бути залучена до програми сімейної терапії і навчальних тренінгів, метою яких є налагодження контактів між сім'ями та подолання прихованих проблем, характерних для кризових ситуацій.

Звичайно, кожна сім'я потребує значної уваги і різного рівня активності в допомозі. Втручання у кризову ситуацію, зазвичай, є першою сходиною взаємодії соціального педагога з сім'єю, яка виховує дитину з особливими потребами. Наступною сходиною є проблемно-орієнтовна — взаємодія, яка є короткотерміновою стратегією роботи, тривалість якої не перевищує 4 місяців і передбачає приблизно 10-12 контактів із клієнтом.

Проблемно-орієнтовна модель має на меті вирішення практичних питань, зосереджується лише на тій проблемі, яку усвідомлює клієнт і над якою він готовий працювати. Саме в цей період клієнт переходить до вирішення ряду проблем самостійно, що свідчить про результативність роботи спеціаліста.

Дана технологічна модель застосовується як в індивідуальній, так і в груповій терапії, в тому числі і в роботі з сім'ями, основний принцип якої полягає в концентрації уваги на пом'якшенні основних проблем через визначення і вирішення спершу простих завдань, а поступово й складних, що переконує клієнта у його спроможності вирішувати проблему.

Соціальний педагог у межах даної технологічної моделі поєднує в єдину систему методи роботи з окремим індивідом (одним із батьків чи дитиною), сім'єю в цілому, а також із сім'єю і її найближчим оточенням. Звичайно, робота з усією сім'єю потрібна, якщо назріла криза у стосунках між членами сім'ї, погіршився стиль виховання, психологічний клімат сім'ї став несприятливим тощо. Важливим методом проблемно-орієнтовної моделі є укладення угоди між спеціалістом, який надає допомогу, і клієнтом - у даному випадку це сім'я чи її представник. Угода має містити: опис ключової проблеми (чи проблем), яка вимагає вирішення; мету і завдання спроектованої роботи; процедури і методики, які будуть застосовані; вимоги до клієнта і спеціаліста, визначення ролей кожного з них у процесі вирішення проблеми (для соціального педагога це - зустрічі, бесіди, листи, оформлення документів, телефонні контакти тощо); обумовлюються також терміни спільної діяльності і дії, якщо угода буде порушена однією із сторін.

Цей метод дозволяє надати відносинам більш організованого і чіткого характеру. Крім того, угода - це один із способів реалізації етичних принципів у відносинах спеціаліста і клієнта, встановлення довірливих стосунків, можливість уникнути непорозумінь.

Довготривалі форми роботи потребують пролонгованого спілкування з клієнтом (від 4-х місяців і більше) і в основному базуються на психолого-соціальному підході. *Психо-соціальна модель* взаємодії з клієнтом передбачає більш повне розуміння людей у контексті існуючої дійсності і використання цих знань у допомозі клієнту. Таким чином, основна ідея цієї моделі полягає в тому, щоб зрозуміти людину в ситуації, пов'язати її почуття, переживання, вчинки з впливом довкілля і виявивши причинно-наслідкові зв'язки, знайти вихід із несприятливого становища.

В межах цієї моделі аналізується не лише сучасне, але й минуле клієнта, для чого можна використати метод генограм сімейного дерева. Водночас використовується метод індивідуальної роботи, оскільки клієнт у психо-соціальній моделі часто перебуває в пасивній позиції.

Основне завдання даної моделі — зміна клієнта у конкретному випадку сімейної системи, адаптація її до виконання своєї специфічної функції — реабілітації дитини-інваліда.

Використання у роботі соціального педагога різних моделей, методів і форм роботи свідчить, що його участь у комплексній реабілітації сімей, які виховують дітей з особливими потребами, з метою підвищення їхньої соціальної адаптації може давати помітні соціально значущі і педагогічні результати. Але при цьому необхідно застосовувати адекватні тактики. А.Капська виокремлює п'ять основних тактик соціально-реабілітаційної роботи з сім'єю.

Перша тактика — безпосередня робота з конкретною сім'єю: відвідування соціальним працівником (чи педагогом) сім'ї, зустріч з усіма членами родини, спостереження за спілкуванням з дитиною, визначення стратегії поведінки, навчання, вирішення проблем; відвідування спеціаліста батьками, спостереження за тим, як він спілкується з дітьми, веде прийом, консультування; спільна участь у засіданнях комісії, коли обговорюються проблеми дитини.

Друга тактика - опосередкована робота з конкретною сім'єю, що передбачає: ведення батьками і спеціалістом-куратором детальних записів про дитину, надання інформації батькам про хід її реабілітації; забезпечення батьків методичною літературою, створення карт розвитку дитини, передача у тимчасове користування ігор, приладів для розвитку дитини тощо.

Третя тактика - безпосередня робота з групою батьків, передбачає: зустрічі зі спеціалістами в офісі з метою обговорення спільних планів, методик, поведінки; організацію семінарів для батьків, рольових ігор, бесід, перегляд відеопрограм для занять; залучення до проведення спільних дозвільних заходів - свят, акцій тощо.

Четверта тактика - опосередкована робота з групою батьків, яка передбачає такі види робіт: інформування батьків про новітні технології роботи з дітьми, підготовка письмових пропозицій і домашніх завдань, копіювання потрібних матеріалів; опитування шляхом письмового анкетування, підготовка стендів, виставок - для батьків; підготовка навчально-методичних посібників, рекомендацій для батьків.

П'ята тактика - розвиток контактів між сім'ями з метою: сприяння створенню мережі нянь серед батьків, обміну досвідом, проведення зустрічей батьків вдома, залучення батьків (чоловіків) до ремонту обладнання для дітей, у тому числі вдома; допомоги у створенні асоціації, групи самопомоги батьків; активізації батьків до захисту своїх прав, до роботи в громадських організаціях, до участі в ухваленні рішень психолого-медико-педагогічної комісії; створення різного типу клубів для батьків і дітей [6].

Ціллю соціально-педагогічної діяльності в сім'ї є реалізація комплексної програми підтримки. Тут організація соціально-педагогічної роботи здійснюється поетапно.

На початковому етапі відбувається діагностика мікро соціуму і виховного потенціалу сім'ї. Сюди відносять матеріальні і побутові умови, чисельність і структуру сім'ї, емоційно-психологічний клімат і характер взаємовідносин між її членами, життєвий досвід і культурно-освітній рівень, розподіл обов'язків і наявність вільного часу, характер організації спільної діяльності, стиль спілкування, рівень педагогічної компетенції дорослих членів сім'ї, сімейні традиції. Основна ціль на початковому етапі – формування в батьків адекватних уявлень про структуру порушень психофізичного розвитку дитини і про можливості її освіти і соціалізації. Початковий етап полягає в аналізі основних проблем і проектуванні соціально-педагогічного процесу в сім'ї, відбір специфічних засобів і методів реабілітації в відповідності з загальними цілями виховання.

Наступний етап роботи можна охарактеризувати як організаційний. Він полягає в конструктивній діяльності, включаючи різноманітні форми педагогічної анімації при організації сімейно-побутової праці, освітніх заходів, відпочинку і передбачає проектування корекційно-педагогічного процесу в умовах сім'ї, підбір засобів і методів роботи, організацію педагогічного середовища в сім'ї, конструювання системи навчальної взаємодії дорослих і дитини. На даному етапі вирішуються такі завдання: навчання батьків нетрадиційних засобів і прийомів роботи з дитиною на основі індивідуальної програми; активізація участі одного з членів сім'ї як організатора реабілітації; підбір дидактичного матеріалу для спеціальних занять, виготовлення наочних засобів; обробка організаційних форм роботи, умов навчання; налагодження стилю сімейного спілкування.

На організаційному етапі проводяться спеціальні ігри, заняття, відпрацьовуються різноманітні режимні моменти, побутова праця і т. д. Через всі види цих заходів проходять такі форми спільної з дитиною діяльності, які в наслідку допоможуть сформувати основні навички і вміння, що розширюють діапазон можливостей, доступних дітям різного віку. Важливою умовою даного етапу є навчання батьків самостійному аналізу потенційних можливостей дитини, визначенню рівня сформованості соціально значущих навичок, що передбачає пролонговане спостереження і оцінку в процесі повсякденної діяльності. Цьому сприяють різноманітні методи тестування, в основі застосування яких лежить посилення на те, що основні навички формуються в дітей в однаковій послідовності, але внаслідок відхилень в розвитку, процес утворення навичок розтягнувся в часі.

Спеціально підібраний дидактичний матеріал демонструється батькам в відповідності з визначеними завданнями формування в дитини соціально значущих навичок. Далі наочно репрезентують прийоми навчання в вигляді імітації рухів, показу дій: показ педагогом дій з дитиною; виконання дій з дитиною разом з батьками і педагогом; повторне виконання дій різноманітними ігровими доповненнями; самостійне виконання дій батьків з дитиною.

Заключний етап соціально-педагогічної діяльності в умовах сім'ї - комунікативний. Він передбачає допомогу у встановленні оптимальних взаємовідносин між батьками, батьками і дітьми, іншими членами сім'ї в сфері найближчого оточення. Цей етап має вирішальне значення для нормалізації психологічного клімату в сім'ї, зниження емоційної напруги, реконструкції батьківських позицій в процесі педагогічної діяльності. Він сприяє становленню нових форм взаємодії з дитиною, засвоєнню специфічних засобів спілкування.

Робота спеціаліста в сім'ї в цей період має яскраво виражену корекційну і психотерапевтичну спрямованість. Адже саме сім'я є головним джерелом формування всієї системи спілкування і розвитку соціально значущих навичок в дитини. Це пояснюється високою ступінню залежності нетипової дитини від членів сім'ї і особливої ролі сім'ї у формуванні соціальних стереотипів її поведінки. Основними завданнями комунікативного етапу є: розширення арсеналу засобів при здійсненні комунікативної діяльності за рахунок використання специфічних способів спілкування; формування інноваційних форм взаємодії з дитиною (сеанси емоційно-розвиваючої взаємодії, предметно-ігрової взаємодії і т. д.); формування виховних навичок батьків.

В ході реалізації комунікативного етапу ефективним є застосування таких методів, як індивідуальні бесіди з дорослими членами сім'ї, засновані на емоційних контактах, спільному вирішенні проблемних ситуацій [1].

Основними критеріями ефективності соціально-педагогічної роботи на даному етапі можна вважати: стійкість психоемоційного стану дитини і батьків; рівень сформованості спільної діяльності; рівень розвитку навичок спілкування.

Цілеспрямована система соціально-педагогічної діяльності в умовах сім'ї підвищує рівень розвитку дитини, сприяє її соціальній активності, нівелює негативні переживання батьків, формує оптимістичні установки по відношенню до майбутнього.

З метою з'ясування ролі сім'ї у формуванні особистості дитини-інваліда, а також проблем, з якими стикаються батьки цих дітей у процесі їх навчання і виховання, ми провели анкетування 20 батьків учнів 8, 10, 11, 12 класів Івано-Франківського Навчально-реабілітаційного центру для дітей з функціональними обмеженнями.

Отже, результатами дослідження свідчать, що сім'я, у якій виховується дитина з функціональними обмеженнями, перебуває в складних матеріальних умовах: середньомісячний прибуток сім'ї становить в середньому 500-1500 тис. гривень. Більшість батьків – не працюють; зайняті на виробництві - 35%; за спеціальністю працює 45%. Отже, складні економічні умови, у яких перебуває наше суспільство, і наявність в сім'ї дитини з функціональними обмеженнями ставлять батьків у скрутне становище – неможливість приділити значну увагу своїй професійній діяльності, серйозно займатися нею, матеріальна незабезпеченість, водночас значна потреба у коштах, необхідних для лікування, навчання та виховання дитини. У повних сім'ях живуть 75% дітей, у неповних 10%.

У процесі дослідження важливо було з'ясувати, як батьки ставляться до своєї дитини. Так, 95% батьків сприймають дитину такою, якою вона є, поважають її, ставляться як до дитини, якій необхідне спеціальне навчання і виховання; стимулюють до самостійності і пізнання нового 75%. Постійно хвилюються за життя своєї дитини, в основному, матері 75%.

Що ж батьки вважають найбільш необхідним для дитини? Насамперед – лікування 85%. Великого значення приділяють перебуванню в атмосфері любові батьків і доброзичливі стосунки між усіма членами сім'ї 95%, спілкування з ровесниками 75%.

Основну інформацію про хворобу та порушення розвитку дитини батьки отримують від лікарів 95%; про особливе захворювання - з медичної літератури і від інших батьків 15%. У вихованні і догляді за дитиною батьки спираються головним чином на допомогу один одного 15%. Так, 55% жінок отримують допомогу від чоловіків, 55% ніхто не допомагає, 10% бабусь, 25% інших членів сім'ї.

Щодо моральної і психічної підтримки, то вона надходить переважно від друзів 55%, церкви (релігійна громада) 40%. Крім того, матеріальну підтримку деякі сім'ї одержують від відділу соціального захисту населення 60%. Решта сімей – не одержує матеріальної допомоги зовсім. При цьому переважна більшість опитуваних зазначає, що потребує різних видів допомоги: матеріальної 80%, медичної 55%.

Одночасно досліджувалось самопочуття батьків у своїх сім'ях. Батьки усвідомлюють важливість своєї ролі в сім'ї, відчувають себе потрібними. Водночас переважна більшість жінок відчувують великий дефіцит часу, бо вдома треба багато чого зробити, а вони не встигають впоратися з усіма господарчими справами (90%). На запитання "коли їдеш додому, гадаєш, що будеш робити одне, але, як правило, доводиться робити зовсім інше" відповіло 85% опитуваних.. Також у дома батькам багато доводиться хвилюватися (45%.) стримуватися (35%), нервувати (15%), часто опускаються руки (60%).

Аналіз анкет показав, що сім'ї, в яких виховується дитина з особливими потребами потребують моральної, психологічної, медичної, матеріальної підтримки. Батьки намагаються допомогти своїй дитині, сприймають її такою як вона є, хоча матері часто хвилюються за її майбуття і майбутнє сім'ї. Тому організовуючи роботу з дітьми з особливими потребами соціальному педагогу варто допомогти у вирішенні тих проблем, з якими вони неминуче стикаються.

Отож ми простежили необхідність поступового, важливого підходу до роботи соціального педагога з сім'ями в яких виховується дитина з особливими потребами. Вирішення соціальних проблем сімей залежить від формування у суспільстві позитивного ставлення до інвалідів, посилення соціально-правового захисту, реалізації програми інтеграції дитини з особливими потребами у суспільство. Тому на сучасному етапі соціальним педагогам і працівникам варто підтримувати всі напрямки соціальної роботи, які забезпечують адаптацію і реабілітацію дітей з особливими потребами та їх сімей.

Література

- [1] Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання)/ Упор. А. Капська, О. Безпалько, Р. Вайнола. – К., 2002. – 164 с.
- [2] Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 134 с.
- [3] Іванова І. Б. Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів. – К.: Логос, 2000. – 82 с.
- [4] Левченко И.Ю., Приходько О.П. Технология обучения и воспитания детей с нарушением опорно-двигательного аппарата. – Москва, 2001.–167 с.
- [5] Методичні рекомендації „Соціальна робота з батьками, що мають дитину-інваліда. За заг. ред. А. О. Бучака. – Рівне, 2001. – 40 с.
- [6] Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю з функціональними обмеженнями. Навчально-методичний посібник для соціальних працівників і соціальних педагогів / За ред. Проф. А. Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2003. – 168 с.

- [7] Стинська В. Зміст роботи соціального педагога із сім'ями дітей-інвалідів. Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск 41. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2006. 400 с.

Summary

Rehabilitation of children with functional developmental disfunctionalities

Key words: rehabilitation ,children, disfunctionalities

Modern society faces up to many difficult challenges. One such challenge is rehabilitation of children with functional developmental deficiencies and reconstructing of their socio-cultural environment, social inclusion, stimulating of their creative development, etc. continue to be of great importance. However, it was not until 1990s that children with special needs became focus of systematic studies. The author proposes many approaches concerning work with children affected by growth impairments; the proposed therapies are expected to compensate for disfunctionalities in a child's development and his or her functioning at school and in society.

Jan Zubelewicz

Przemoc uczniów wobec nauczycieli i polityka władz oświatowych¹

Istnieje duże zróżnicowanie natur ludzkich. W związku z tym ludzie różnie zachowują się. Mogą więc zdarzać się i faktycznie zdarzają się różne patologie społeczne. Duch czasu i rozwiązania prawno-społeczne mogą te patologie ograniczać lub przyczyniać się do ich powiększenia. Nie jest jednak możliwe zupełne wyeliminowanie patologii społecznych. W każdym społeczeństwie ich faktyczny poziom przekracza pewien minimalny próg. Naszą analizę ograniczymy do przemocy uczniów wobec nauczycieli². Zdarzenia tego rodzaju stanowiły w zasadzie margines w historii oświaty. Do jakościowo nowych zmian doszło w Polsce w ostatnich kilkunastu latach: przemoc uczniów wobec nauczycieli zaczęła narastać i stała się ważnym problemem. Jaka jest główna przyczyna takiego stanu rzeczy?

Padają różne odpowiedzi. Ministerialne władze oświatowe i ich eksperci obciążają winą przede wszystkim nauczycieli i w drugiej kolejności rodziców. Obwiniają ich o brak umiejętności współżycia z uczniami na obecnym etapie rozwoju społecznego. Nauczyciele powinni wyzwoić się ze stosowania starych rygorystycznych środków oddziaływania i opanować oraz wykorzystywać nowe psychopedagogiczne metody³.

Moja odpowiedź jest zupełnie inna. Twierdzę, że główną przyczyną istnienia przemocy uczniów wobec nauczycieli jest propagowanie pajdocentryzmu. Celem wychowania w pajdocentryzmie jest samorealizacja, środkami są: partnerstwo, opieka, spontaniczność i ekspresja dzieci, małe wymagania, rezygnacja z kar lub ich radykalne ograniczenie. Ponadto popiera się roszczeniowość dzieci: powinny one mieć zapewnione różne „prawa”, w tym prawo do kwestionowania tradycji⁴.

Taki model wychowania oddziałuje destrukcyjnie na kulturę. Jeżeli jednak – jak to czyni pajdocentryzm – znosimy bariery kulturowe, to ciemne strony natury ludzkiej dochodzą do głosu i mamy wtedy np. przemoc w szkole i przemoc uczniów wobec nauczycieli w szczególności.

W wychowaniu konserwatywnym, zwanym w moich tekstach aksjonormatywnym, proponuje się inne środki. Są to: władza i autorytet nauczycieli, dyscyplina, wysokie wymagania i opieka oraz współdziałanie i wdzięczność wobec opiekunów. Uczniów sprawiających większe kłopoty wychowawcze

¹ Jest to kontynuacja moich wcześniejszych badań. Patrz np. „Dwie filozofie edukacji: aksjocentryzm i pajdocentryzm”, Warszawa 2003, s. 78-81. Dziękuję mojej Żonie Ewie Jasińskiej-Zubelewicz za poczynione uwagi przy przygotowywaniu tego tekstu.

² Problem przemocy w szkole podejmowany jest przez wielu badaczy. Analizuje się głównie przemoc uczniów wobec uczniów, a także przemoc nauczycieli wobec uczniów. Problemowi przemocy uczniów wobec nauczycieli poświęca się raczej mało uwagi.

³ Patrz np. P. Jaworski, Nurt zagrożeń ideologicznych w projektowanej reformie oświaty, *Arcana* 1998, nr 3 (21), s. 27-43, J. Misiak, Edukacja inaczej, *Arcana* 1998, nr 3 (21), s. 44-57.

⁴ Skrajne stanowisko w pajdocentryzmie zajmuje antypedagogika. Krytyczne ustosunkowanie się do niej zawarłem w tekście: Filozofie edukacji i antypedagogika, w: Filozofia i edukacja, red. P. Jaroszyński, ks. P. Tarasiewicz, I. Chłodna, Lublin 2005, s. 201-209. Patrz również: B. Wolniewicz, Skąd zło, w: Z. Musiał, J. Skarbek, B. Wolniewicz, Trzy nurty: racjonalizm – antyracjonalizm – scjentyzm, Warszawa 2006, s. 43-48.

wysła się do szkół poprawczych⁵. Niektórzy rzecznicy tego nurtu uważają nawet, że w wyjątkowych przypadkach należałoby skrajnie źle zachowujących się uczniów pozbawić przywileju uczęszczania do szkoły⁶.

Ministerialne władze oświatowe w Polsce skłaniają się raczej do akceptacji środków proponowanych przez pajdocentryzm⁷. Dlaczego, wbrew elementarnym zasadom zdrowego rozsądku, ta droga jest proponowana i obierana? Nie jest łatwo na to pytanie jednoznacznie odpowiedzieć. Przyjmując hipotezę o istnieniu kilku przyczyn, nie zawsze ze sobą zgodnych.

Po pierwsze, realizowanie postulatów władzy państwowej. Władze oświatowe popierają, z pewnymi ograniczeniami, stosowanie środków pajdocentrycznych, bo do takiego rozwiązania przychyliła się w dużym stopniu władza państwowa. W ten sposób nasz poprzedni problem przyjmuje nową postać: dlaczego władza państwowa zachowuje się w taki sposób? Próba odpowiedzi na to z kolei pytanie podjęta jest poniżej.

Po drugie, naiwność. Cecha ta w tym przypadku znajduje wyraz w przekonaniu o naturalnej dobroci człowieka. W konsekwencji uważa się, że zbędne są rygorystyczne środki w wychowaniu i nauczaniu oraz zbędny jest instytucjonalny autorytet nauczyciela.

Zapomina się jednak o tym, że instytucjonalny autorytet nauczyciela stanowi wstępną i zarazem rezerwową moc nauczyciela. Bez tej mocy nauczyciel jest bezbronny. Nie może on wtedy liczyć (tak, jak to jest teraz) na pomoc dyrekcji i władz oświatowych. O tym oczywiście uczniowie wiedzą i tę wiedzę wykorzystują w kontaktach z nauczycielem.

Po trzecie, realizowanie celów półukrytych czy nawet ukrytych⁸. Jest to, być może, najważniejsza przyczyna. Takim wiodącym celem wydaje się być kreowanie jakościowo nowej rzeczywistości polityczno-kulturowej. Ta bliżej nieokreślona rzeczywistość ma powstać po dużych przeobrażeniach czy nawet destrukcji istniejących wspólnot duchowych, takich jak: dom, ojczyzna, wspólnoty religijne, szkolne wspólnoty duchowe i inne. Ma to być w pewnym sensie rewolucja kulturowa. Proponowane środki mają spełniać destrukcyjno-konstruktywną rolę: burzyć starą rzeczywistość i zarazem tworzyć nową. W tym celu propaguje się m.in. normy „poprawności politycznej” czy dokładniej wyrażając się normy „poprawności polityczno-kulturowej”. Wyróżnia się dwie biegunowe kategorie słów: „słowa-klątwy” i „słowa-pochwały”⁹. Do pierwszej kategorii zaliczone są m.in. następujące nazwy: „ksenofob”, „etnocentryk”, „faszysta”, „nacionalista”, „rasista”, „antysemita”, „homofob”, „seksista”, do drugiej: „obrońca praw człowieka”, „wyznawca multikulturalizmu”, „osoba otwarta”, „osoba dialogu” itd. Zarysowany system wartości znajduje odzwierciedlenie w nauczaniu i wychowaniu. Dochodzą tutaj jeszcze dalsze „słowa-pochwały”, jak np. „uczeń autonomiczny”, „nauczyciel autonomiczny”, „obrońca samorealizacji”, „klasa integracyjna”, „partnerstwo”, „obrońca praw dziecka”, „obrońca praw ucznia”, „nauczanie samodzielnego myślenia”. Równocześnie na drugim biegunie są odpowiednie negatywne określenia. Za pomocą wymienionych słów-klątw i słów-pochwał ocenia się uczniów i ludzi dorosłych oraz feruje się wyroki.

⁵ Zob. B. Wolniewicz, Trzy wypowiedzi pedagogiczne cudze, w: Z. Musiał, J. Skarbek, B. Wolniewicz, Trzy nurty..., wyd. cyt., s. 85-90; J. Zubulewicz, Filozofie wychowania, w: B. Burlikowski, W. Rechlewicz (red.), Filozofia w szkole, t. V: Filozofia w życiu, Kielce 2004, s. 169-174.

⁶ Zob. B. Wolniewicz, Trzy wypowiedzi ... wyd. cyt.

⁷ Jedynie minister R. Giertych podejmował wyraźne działania mające na celu zwiększenie instytucjonalnego autorytetu nauczyciela oraz zmniejszenie przemocy w szkole. W tym celu zaproponował stosowanie środków także z repertuaru pedagogiki tradycyjnej. Min. R. Legutko kontynuuje pod tym względem, jak można przypuszczać, politykę swojego poprzednika. (Pisałem dn. 18.10.2007.)

⁸ Problemem celów ukrytych zajmowałem się w artykule „Cele rzeczywiste a cele deklarowane w kontaktach międzyludzkich, w: Pedagogika a środki informatyczne i media, red. M. Tanaś, Warszawa-Kraków 2004 (2005), s. 161-166.

⁹ Patrz na ten temat Z. Musiał, B. Wolniewicz, Ksenofobia i wspólnota, Kraków 2003, s. 7-89; J. Witek, Z. Żmigrodzki, „Polityczna poprawność” w III Rzeczypospolitej, Radom 2003.

Można zgłaszać różne obiekcje wobec proponowanych *explicite* lub *implicite* norm. Przedstawmy niektóre uwagi polemiczne.

a) Broń praw człowieka¹⁰! - Hasło „obrony praw człowieka” wykorzystywane jest często jako pretekst do realizacji różnych celów niejawnych. W relacjach między państwami służy ono coraz częściej jako tytuł egzekucyjny do politycznego wtrącania się w cudze sprawy. W relacjach międzyludzkich natomiast przyczynia się ono do destrukcyjnego oddziaływania na podstawy kultury duchowej. Przejawia się to w kwestionowaniu predemokratycznych standardów społeczeństwa¹¹, wtedy np. gdy przyznaje się dzieciom, uczniom, mniejszościom obyczajowym oraz innym mniejszościowym grupom coraz to nowe prawa.

Od praw człowieka należy odróżnić prawa obywatelskie. Są one wielką zdobyczą dziejową. Stanowią barierę dla despotyzmu. Duch praw człowieka działa destrukcyjnie na państwo prawa. Z jednej strony oddziałują anarchizująco. Powołując się na prawa człowieka przyznają sobie ludzie prawo do obywatelskiego nieposłuszeństwa: do blokady dróg, do strajków, do przywiązywania się do drzew, torów kolejowych itd. Z drugiej strony zaś duch ten wznaga etatyzację. Oczekuje się od państwa spełnienia roszczeń obywateli: to państwo ma stworzyć takie warunki, by różne potrzeby człowieka zostały zaspokojone. Państwo ma stworzyć również warunki, by ludzie mogli w pełni skorzystać z praw człowieka. W imię tych praw ustala się jednakowe na ogół wygórowane normy dla wszystkich ludzi łącznie do pracy, sfery socjalnej, warunków odbywania kary w więzieniach itd. Kraje bogate mogą względnie łatwo spełniać te normy, natomiast kraje biedne - z dużymi trudnościami. W tym drugim przypadku poczucie sprawiedliwości kłóci się wyraźnie z koniecznością realizacji narzuconych norm. Nadmienmy przy okazji, że odbywanie kary w więzieniach-sanatoriach, jak to obecnie czasami ma miejsce, nie spełnia funkcji resocjalizacyjnej.

b) Broń praw dziecka! Broń praw ucznia! - Aby te cele realizować powstała w ostatnich kilkunastu latach instytucja rzecznika praw dziecka i instytucja rzecznika praw ucznia. Niestety spełniają one raczej negatywną rolę. Pierwsza z nich godzi w autorytet rodziców i dom, druga - w autorytet nauczycieli i szkolną wspólnotę duchową. Dom jest wspólnotą duchową nadbudowaną nad rodziną¹². Dodajmy, że instytucja rzecznika praw człowieka oddziałuje destrukcyjnie na ojczyznę i stabilność państwa.

c) Akceptuj samorealizację! - W psychologii humanistycznej Masłowa potrzeba samorealizacji zajmuje najwyższą pozycję w hierarchii potrzeb. Przyjmuje się, że jest ona potrzebą pozytywną. Krytycy psychologii humanistycznej przyjmują inne założenie o naturze człowieka. Uważają, że natura człowieka ma charakter ambiwalentny: są w niej predyspozycje ku dobru i ku złu. Również potrzeba samorealizacji ma, według nich, taki sam charakter.

d) Akceptuj klasy integracyjne! - W pewnym ograniczonym zakresie można i trzeba się zgodzić z powyższym postulatem. Są jednak przypadki, kiedy zgody dać nie można. Dotyczy to głównie dwóch sytuacji: tworzenie klas integracyjnych z uczniami sprawiającymi większe kłopoty wychowawcze i tworzenie tego typu klas z uczniami z częściowym upośledzeniem umysłowym. W pierwszym przypadku powinno się tworzyć specjalne szkoły poprawcze, w drugim - specjalne klasy lub szkoły. W obu przypadkach okresie międzywojennym i po II wojnie światowej takie szkoły i klasy istniały. W ostatnich dziesięcioleciach jednak coraz mniej uczniów kierowano do tego typu szkół i klas. Takie nastawienie pogłębiło się jeszcze w latach 90-tych XX wieku podczas realizowania reformy edukacji.

¹⁰ Przy odniesieniu się do tej normy korzystałem z artykułu B. Wolniewicza, O tzw. prawach człowieka, w: Z. Musiał, B. Wolniewicz, Ksenofobia ..., wyd. cyt., s. 91-101.

¹¹ Na duże znaczenie predemokratycznych zasad zwraca uwagę np. Robert Nisbet, Przesady. Słownik filozoficzny, Warszawa 1998, s. 189, 211.

¹² Zob. U. Schrade, B. Wolniewicz, J. Zubelewicz, Dom jako wartość duchowa, w: B. Wolniewicz, Filozofia i wartości II, WFis UW, Warszawa 1998, s. 163-185; U. Schrade, Kryzys domu, *Obyczaje* 1998, nr 1, s. 30-35 oraz Ł. Musielak, A. Jachowicz, U. Schrade, Kryzys domu - polemika, *Obyczaje* 1998, nr 2, s. 22-25.

Nadmieńmy, że w okresie międzywojennym były nawet specjalne domy dziecka dla dzieci w wieku przedszkolnym sprawiających większe kłopoty wychowawcze. Sensowne uzasadnienie tego stanu rzeczy podaje np. Janusz Korczak¹³.

e) Trzeba walczyć z ksenofobią¹⁴! – Przede wszystkim zauważmy, że ksenofobia jest sprzężona z ojkofilią (akceptacja własnej wspólnoty i tradycji). Gdy rośnie ksenofobia, to rośnie też ojkofilia i odwrotnie. Ksenofobia manifestuje się na kilku poziomach: ostrożność, niechęć, wrogość, nienawiść. Niższe natężenia ksenofobii są wyrazem instynktu samozachowawczego danej wspólnoty: dla jej istnienia są nieodzowne. Natomiast różne formy zła związane są z wyższymi poziomami ksenofobii. Ale nawet i tutaj należałoby odróżnić ksenofobię w obronie od tej w ataku.

Hasło „walki z ksenofobią” nie ma bezpośredniego przełożenia na sytuację w szkole. Odnosi się ono głównie do narodów i ojczyzn oraz do cywilizacji Zachodu. Obniżając na różnych płaszczyznach ksenofobię, obniżamy też odpowiednio ojkofilie wspólnot narodowo-państwowych i ojkofilie cywilizacji Zachodu. Przyczyniamy się więc do obniżenia rangi tradycji, w tym, pośrednio, tradycji szkolnej.

Po czwarte, zakłamanie i wyrachowanie. Władza państwowa oczekuje od władz oświatowych akceptacji zasad poprawności polityczno-pedagogicznej i w związku z tym względnie dużego poziomu akceptacji środków pajdocentrycznych. Władze oświatowe z kolei oczekują akceptacji tych zasad i środków od nauczycieli. W takiej sytuacji i wobec widma zwolnienia z pracy zdarza się, że nauczyciele deklarują swoją akceptację środków pajdocentrycznych. Ta pozorna, bo wymuszona akceptacja traktowana jest następnie jako potwierdzenie słuszności głoszonych tez.

Powtórzmy jeszcze raz: propagowanie pajdocentryzmu doprowadziło do istnienia przemocy w szkole i przemocy uczniów wobec nauczycieli w szczególności. Ci, którzy popierają pajdocentryzm tworzą więc atmosferę „przemocogenną”. Do tych w dużym stopniu popierających zaliczyć trzeba też ministerialne władze oświatowe i ich ekspertów. W przypadku konfliktu: nauczyciel – uczeń władze oświatowe z reguły stają po stronie ucznia. Złe zachowanie ucznia tłumaczy się prowokacyjnym zachowaniem nauczyciela. W związku z tym uważa się, że wina jest po stronie nauczyciela. Wygrywa „podmiotowość ucznia”. A co z podmiotowością nauczyciela? Nie ma więc w tym nic dziwnego, że w takich warunkach pojawiła się przemoc uczniów wobec nauczycieli. Byłoby czymś dziwnym i niezrozumiałym, gdyby takiej przemocy nie było.

Można i trzeba ubolewać nad tym, że władze oświatowe z tak dużym lekceważeniem odnoszą się do nauczycieli. Jeżeli władze te w dalszym ciągu nie sprzeciwią się postulatam pajdocentryzmu, to przemoc w szkole pogłębi się. Równocześnie narodzi się nowa forma przemocy: przemoc dzieci wobec rodziców.

Summary

The violence of students against teachers and the politics of the education authorities

Keywords: violence, students, teachers, paidocentrism, politics, education authorities, political correctness, naivety, hidden goals, self-realisation

Violence in schools has increased in Poland over the last decade, including the violence of students against teachers. The main reason for this is the propagation of paidocentrism. The end of the paidocentric education is the self-realisation, while the means are the spontaneity and free expression of children, low requirements and the limitation of punishment. The ministerial authorities and their experts

¹³ Zob. J. Korczak, Dzieci występne w wieku przedszkolnym, (w:) tenże, Pisma Wybrane, t. II, Warszawa 1984, s. 135-137. Patrz również J. Korczak, Występna kara, (w:) tenże, Pisma Wybrane, t. II, ..., wyd. cyt., s. 185-189. Można tylko wyrazić zdziwienie i ubolewanie, że w literaturze pedagogicznej nie przytacza się stanowiska Korczaka w tej sprawie.

¹⁴ Przy opracowywaniu obiekcji wobec tej normy korzystałem z książki Zbigniewa Musiała i Bogusława Wolnicwicza, Ksenofobia ..., wyd. cyt., s. 17-90.

have used to accept the paidocentric means. Why, despite its inefficiency, this way was chosen? I state the hypothesis that it happened because of a few different reasons.

The first one is the human naivety. It manifests itself in a popular belief in the goodness of human nature. As a consequence, rigorous means in education as well as the institutional authority of a teacher are considered unnecessary.

The second reason is the accomplishment of hidden or semi-hidden goals. One of the goals is the creation of a new political and cultural reality. In a way, it should lead to a cultural revolution. New words-curses (e.g. "xenophobe", "racist", "homophobe", "sexist") and new words-praises (e.g. "open person", "person of dialogue", "multiculturalist") are being introduced. Moreover, in the education there are also such words-praises as "autonomy of a student", "integrated classes", "teaching of independent thinking". They serve in the propagation of the norms of the political and pedagogical "correctness". However, these norms shall be thoroughly reviewed and questioned.

PRAWO

Katarzyna Stanik-Filipowska

Administracyjno-prawne podstawy ochrony zabytków niematerialnych w prawie polskim (zagadnienia podstawowe)

Jedną z podstawowych zasad Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.¹, wyrażoną w art. 5, jest obowiązek strzeżenia przez Rzeczpospolitą Polską dziedzictwa narodowego, obejmującego narodowe dziedzictwo kulturalne. W systemie prawa polskiego, prawo administracyjne materialne, dział kultura i dziedzictwo narodowe, reguluje w szczególności problematykę prawną związaną z materialnym i niematerialnym dziedzictwem narodowym oraz sprawy działalności kulturalnej. Swoiste znaczenie w ochronie dziedzictwa narodowego przypisane jest zabytkom. Problematykę tę reguluje ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami². Określa ona przedmiot, zakres i formy ochrony oraz opieki nad zabytkami, a także zasady tworzenia krajowego programu ochrony zabytków oraz finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach, jak również organizację organów ochrony zabytków.

Pojęcie zabytku na gruncie prawa polskiego zostało zdefiniowane wprost w obowiązującej ustawie, jako nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, które stanowią dzieło człowieka lub są związane z jego działalnością, będąc zarazem świadectwem minionej epoki lub zdarzenia, których zachowanie, ze względu na wartość historyczną, artystyczną czy naukową, leży w interesie społecznym. Wprowadzone przez ustawę o ochronie zabytków, w art. 3 pkt 1, pojęcie zabytku odnosi się do klasycznego w teorii cywilistycznej, dychotomicznego podziału zabytków na nieruchome i ruchome. Powielona została tym samym najstarsza koncepcja prawna i prawnicza pojmująca zabytek w ramach cywilistycznie definiowalnej rzeczy- przedmiotu ruchomego i nieruchomego.³ Ponadto, istotnie zawężone, pojęcie zabytku zostało dookreślone poprzez ustawowe zdefiniowanie, co należy rozumieć pod pojęciem: zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy oraz zabytek archeologiczny (jako kategoria pojęciowa w ramach zabytku nieruchomego).

Pojęcie zabytku w swoim zakresie przedmiotowym nie zostało sformułowane w sposób odwołujący się do szerszej koncepcji podziału zabytków, która za podstawę przyjmuje pierwotny podział na zabytki materialne i niematerialne.⁴ Mimo że zabytek niematerialny został pominięty w zdefiniowanym ustawowo ogólnym pojęciu zabytku, to teoria ochrony zabytków, w zakresie pojęciowym zabytku wyodrębnia go coraz widoczniej, a ponadto poddany jest ochronie w regulacji ustawowej. Ustawodawca przy wskazywaniu rzeczowego przedmiotu ochrony mieszczącego się w ramach zabytku nieruchomego, ruchomego i archeologicznego, wskazał fakultatywną możliwość poddania, na gruncie niniejszej ustawy, ochronie nazw geograficznych, historycznych lub tradycyjnych obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej. Nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne związane z nieruchomością stanowią o wprost wyrażonej w ustawie oddzielnej kategorii przedmiotowej poddającej ochronie zabytek niematerialny. Obowiązująca ustawa, jako jedyna z dotychczasowych polskich regulacji prawnych w tym zakresie, traktuje zabytki niematerialne jako odrębną kategorię pojęciową, jed-

¹ Dz. U. nr 78, poz. 483 ze zm.

² Dz. U. nr 162, poz. 1568 ze zm., zwana dalej ustawą o ochronie zabytków.

³ P. Dobosz, *Administracyjnoprawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków*, Kraków 1997 r., s. 7.

⁴ Misiórowski A., *Rozważania nad kształtowaniem prawa o ochronie dóbr kultury*, *Ochrona Zabytków*, Nr 2, 1986 r., s. 104;

nakże nie jest ona wprost nazwana, a tym bardziej definiowana w samej ustawie. Zabytki niematerialne poddane ochronie na gruncie niniejszej ustawy nie ograniczają się jedynie do wskazanego wprost przedmiotu ochrony w postaci nazw geograficznych, historycznych lub tradycyjnych. Koncepcja ochrony zabytków niematerialnych w administracyjnym prawie ochrony zabytków nie stanowi jeszcze ugruntowanego teoretycznego nurtu prawniczego, jest ona dopiero w fazie zainteresowania i wypracowywania podstaw teoretycznych, podlegając stale ewolucji, w tym także w zakresie regulacji prawnej.

Poddając szerokiej analizie polskie prawo ochrony zabytków pod kątem ochrony zabytków niematerialnych, należy wskazać, że pierwsza polska regulacja prawna- Dekret Rady Regencyjnej z 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami⁵, wprowadzając wprost podział zabytków jedynie na nieruchomości i ruchome, w rzeczowym zakresie przedmiotu ochrony zabytków nieruchomości poddawał ochronie prawnej na gruncie dochowane rozplanowania starych miast i dzielnic staromiejskich wraz z dawnymi historycznymi nazwami ulic i placów. Wskazywał tym samym przedmiot ochrony, który nie posiada charakteru materialnego.⁶ Dekret odnosił się również do ochrony wartości niematerialnej zabytku, który miał charakter zabytku krajobrazowego. Dostrzegając potrzebę poddania ochronie nie tylko substancji zabytkowej, ale i widoku „z” i „na” zabytek, jako wartości estetycznej.⁷ Kolejny akt prawny regulujący polską problematykę ochrony zabytków- rozporządzenie Prezydenta RP z mocą ustawy z 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami, obejmowało swoim zakresem jedynie ochronę zabytków materialnych. Nawet pośrednio nie odnosiło się do zabytków o charakterze niematerialnym, jak również do wartości niematerialnych zabytków. Pojęcie „widoku” zastąpione zostało zdefiniowanym na gruncie rozporządzenia pojęciem otoczenia, tj. jedynie ogrodu lub placu, a więc nieruchomości gruntowej w cywilistycznym jej rozumieniu.⁸ W ustawie z 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach⁹ pojęcie zabytek odnosiło się jedynie do przedmiotów materialnych, dopiero nowelizacja ustawy z 1990 r. wprowadziła w zakresie przedmiotowym ochrony rzeczowej pojęcie krajobrazu kulturowego. Krajobraz kulturowy mógł podlegać na gruncie ustawy ochronie jedynie w formie stref ochrony konserwatorskiej, rezerwatów i parków kulturowych, tak więc przewidziany został statusowo wyłącznie jako zabytek nieruchomy.¹⁰

Krajobraz kulturowy, zwany środowiskiem kulturowym, obejmuje wszystkie wytworzone lub przekształcone przez człowieka dobra, które zmieniają naturalną równowagę środowiska, ale nie naruszają równowagi między jego poszczególnymi składnikami.¹¹ Środowisko kulturowe zamyka się także w pojęciu prawnej ochrony środowiska w szerszym jego rozumieniu, a więc w odniesieniu do ochrony aktywnej, polegającej na przeprowadzaniu w środowisku określonych zmian.¹²

Kształtowanie pojęcia zabytku niematerialnego, jak również zakres jego ochrony stanowi najmłodszą teoretyczną konstrukcję prawniczą.¹³ Jednakże należy odróżnić pojęcie zabytku niematerialnego oraz niematerialnej wartości zabytku.

Niematerialna wartość zabytku opiera się na relacji pomiędzy materialną postacią zabytku, a związaną z nią sferą ideową. Wartość niematerialna zabytku nie wyraża się wyłącznie w wartości artystycznej, ponieważ składa się na nią wyobrażenie dziedzictwa duchowego, jakie się z danym zabytkiem

⁵ Dz. Pr. PP nr 16, poz. 36.

⁶ P. Dobosz, *Administracyjnoprawne instrumenty ...*, op. cit., s. 67.

⁷ J. Pruszyński, *Prawna ochrona zabytków architektury w Polsce*, Warszawa 1977 r., s. 28.

⁸ *Ibidem*, s. 29.

⁹ Dz. U. nr 10, poz. 48 ze zm.

¹⁰ P. Dobosz, *Administracyjnoprawne instrumenty...*, op. cit., s. 68.

¹¹ J. Pruszyński, *Prawna ochrona zabytków...*, op. cit., s. 15.

¹² J. Stelmasiak, *Geneza prawnego pojęcia „środowisko” jako przedmiotu ochrony prawnej*, w: *Państwo, prawo, myśl prawnicza: prace dedykowane G.L. Seidlerowi w dziewięćdziesiątą rocznicę urodzin*, pod red. A. Korobowicz, Lublin, 2003 r., s. 268.

¹³ P. Dobosz, *Administracyjnoprawne instrumenty...*, op. cit., s. 69.

wiąże.¹⁴ Wartości niematerialne zabytku kreowane są w dwóch fazach: w czasie materializacji, tj. zamysłu, wyobraźni jego twórcy oraz w czasie trwania zabytku, jako nośnika zakodowanych w nim niematerialnych wartości.¹⁵

Wartość niematerialna zabytku podlega również niejako zróżnicowaniu, ponieważ bezsprzecznym pozostaje fakt wyrażania się jej niemalże w każdym zabytku materialnym. Szczególnego znaczenia nabiera ona jednak w zestawieniu z pojęciem krajobrazu kulturowego, historycznego układu urbanistycznego lub ruralistycznego, historycznego zespołu budowlanego, jak również w odniesieniu do wartości widokowych zabytku, wyrażających się w pojęciu otoczenia. Znaczenie tej wartości zakodowanej w wyżej wskazanych rzeczowych przedmiotach ochrony zabytków nieruchomych są tak znaczące, że można tę wartość przełożyć na sam zakres pojęcia ochrony zabytku niematerialnego i podjąć próbę wskazania w samej tej wartości zabytku niematerialnego.

Wskazane powyżej rzeczowe przedmioty ochrony zabytku materialnego zachowane in situ są nośnikami czytelnych i zrozumiałych wartości niematerialnych. Jakikolwiek ich przemieszczenie odbiera im znaczną część niniejszych wartości, bowiem nieodzowne w przypadku omawiania wartości niematerialnej zabytku jest przekonanie, że każdy przedmiot został stworzony w konkretnym celu w jego „naturalnym środowisku”.¹⁶ Dlatego też w odniesieniu do tych nieruchomości to wartość niematerialna przesądza o nadanym im statusie zabytku.

Wprowadzenie w obowiązującą ustawie przedmiotu ochrony zabytków niematerialnych, w postaci nazw geograficznych, historycznych lub tradycyjnych, jak również wartości niematerialnych w ramach ochrony zabytków materialnych nieruchomych, nie spowodowało jednak podjęcia próby wprowadzenia do prawa ochrony zabytków, chociażby doktrynalnej definicji zabytku niematerialnego.¹⁷ Podejmując próbę sformułowania definicji zabytku niematerialnego należy wskazać za P. Doboszem, że stanowią go unikalne, historyczne wartości niematerialne, których utrzymanie ze względów społecznych, urbanistycznych, artystycznych lub naukowych leży w interesie publicznym. W zakresie rzeczowego przedmiotu ochrony zabytki niematerialne stanowią: nazwy, niematerialne wytwory sztuki, tradycyjne umiejętności manualne, zwyczaje (w tym obyczaje, ceremonie, rytuały) oraz tradycyjne funkcje rzeczy ruchomych i nieruchomych¹⁸, a ponadto literatura, muzyka, filozofia.

Administracyjnoprawny przedmiot ochrony zabytków niematerialnych nie pokrywa się wprost z pojęciem praw na dobrach niematerialnych w ich cywilistycznym rozumieniu. Jest on znacznie szerszy. Odnosi się zarówno do zabytków, jako niematerialnego wytworu twórczej działalności umysłu ludzkiego utrwalonego w jakiegokolwiek formie zmaturalizowanej, jak i dóbr o charakterze osobistym, w odniesieniu do poddanych ochronie nazw, a także niedookreślonych pojęć w postaci tradycyjnych umiejętności manualnych czy zwyczajów.

Posiłkową rolę w zakresie ochrony zabytków niematerialnych pełni nauka pomocnicza historii państwa i prawa - archeologia prawna. Wyróżnia ona, w przedmiocie swoich badań, wśród zabytków archeologicznych zabytki niematerialne, odnosząc je do rytuału prawnego o znaczeniu symbolicznym, gestów, postawy ciała. Tę kategorię zabytków archeologicznych wyodrębnił twórca archeologii praw-

¹⁴ M. Żelazny, Co to jest niematerialna wartość zabytku, w: *Chrońmy zabytki duchowe!*, Spotkania z Zabytkami, nr 5, 2002 r., s. 4-5.

¹⁵ A. Tomaszewski, Wartości niematerialne architektury, w: *Chrońmy zabytki duchowe!*, Spotkania z Zabytkami, nr 5, 2002 r., s. 7.

¹⁶ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski: jego starty i ochrona prawna*, Tom I, Kraków 2001, s. 87-88.

¹⁷ A. Misiorowski, *Rozważania nad kształtem...*, op. cit., s. 104; H. Nieć, *Ojczyzna dzieła sztuki. Międzynarodowa prawna ochrona integralności spuścizny kulturalnej*, Warszawa-Kraków 1980, s. 34-36; Bielawski B., *Zabytki niematerialne- dobra kultury zasługujące na ochronę*, *Ochrona Zabytków*, Nr 2, 1988 r., s. 8-87; P. Dobosz, *Administracyjnoprawne instrumenty...*, op. cit., s. 69-70; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, op. cit., s. 86-91.

¹⁸ P. Dobosz, *Administracyjnoprawne instrumenty...*, op. cit., s. 70.

nej K. Amira, określając je mianem symboliki prawniczej.¹⁹ Informacje o zabytkach niematerialnych pozostały w normach prawnych, przekazach narracyjnych, jak również ikonograficznych. Są one podzielone na czynności użytkowe- związane z posługiwaniem się jakimś przedmiotem, np. pasowanie na rycerza poprzez uderzenie mieczem, oraz na czynności o charakterze formalnym, pozycja kłęcząca przy składaniu hołdu.²⁰

Wartym podkreślenia jest również fakt, iż w obowiązującej ustawie o zabytkach przedmiotową ochroną objęte są wyłącznie zabytki, a nie szeroko rozumiane dobra kultury, co nie oznacza, że pojęcie dobra kultury straciło swój kontekst normatywny. W odniesieniu do szerszego niż zabytki niematerialne pojęcia dóbr kultury niematerialnej, niektóre zjawiska nie dają się objąć ochroną prawną i często zanikają, jeżeli nie są chronione w pamięci. Przede wszystkim odnosi się to do zabytków leksykografii i obyczaju. Do dóbr niematerialnych zaliczane są bowiem także cechy, przymioty i wartości współzycia społecznego, określane mianem imponderabiliów lub cnót.²¹

W odniesieniu do wskazanego wprost w obowiązującej ustawie o zabytkach przedmiotu ochrony zabytków niematerialnych, w postaci nazw geograficznych, historycznych lub tradycyjnych, ich znaczenie należy zestawić z poddanymi w głównej mierze cywilistycznej ochronie dobrami osobistymi człowieka. Powstanie i rozwój określonych nazw na tle uwarunkowań historycznych wskazuje na ich znaczenie dla kultury narodowej. Dlatego też nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne, należałoby odnieść, jak wskazuje P. Dobosz, do ochrony dóbr osobistych osób fizycznych dotyczących nazwiska, i uznać je za dobra osobiste społeczeństwa.²² Na szczególne znaczenie ochrony nazw w materialnym prawie administracyjnym, jako dóbr niematerialnych o charakterze publicznym, nie tylko w ustawodawstwie ochrony zabytków, wskazuje ustawa z dnia 29 sierpnia 2003 r. o urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych²³. Odnosi się ona do zasad ustalania i używania nazw urzędowych, w tym nazw miejscowości.

Polskie prawo administracyjne materialne zawiera ponadto normatywne regulacje odnoszące się do dóbr niematerialnych, innych niż bezpośrednio lub pośrednio chronionych jako zabytki. Ustawa z dnia 31 stycznia 1980 r. o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych²⁴ poddaje ochronie prawnej godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej Polskiej, a więc dobra niematerialne o walorach historycznych - symbole Państwa Polskiego o charakterze ogólnonarodowym. Symbolami o niematerialnym charakterze, które stanowią materialnoadministracyjny przedmiot regulacji ustawy z dnia 16 października 1992 r. o orderach i odznaczeniach²⁵, są także ordery.²⁶

Również język polski, stanowiący podstawowy element narodowej tożsamości, jest dobrem narodowej kultury podlegającym ochronie na gruncie ustawy z 7 października 1999 r. o języku polskim²⁷. Ustawa o ochronie zabytków wprost normuje, że jej postanowienia nie naruszają niniejszej ustawy.

W odniesieniu do ochrony zabytków niematerialnych, na gruncie obowiązującej ustawy o zabytkach, warto podkreślić, iż pośrednio przedmiotem ochrony są także twory w rozumieniu prawa autorskiego, a więc twórcze przejawy myśli ludzkiej utrwalone na materialnym nośniku.²⁸ Problematykę ochrony dóbr z zakresu własności intelektualnej, a zwłaszcza odnoszącą się do utworów chronionych prawami autorskimi, reguluje nie tylko na gruncie prawa cywilnego ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie

¹⁹ K. Amira, Grundriss des germanischen Rechts, Starsburg 1913, s. 15-16, podają za: W. Maisel, Archeologia prawna Polski, Warszawa-Poznań 1982, s. 11

²⁰ W. Maisel, Archeologia prawna..., op. cit., s. 15.

²¹ J. Pruszyński, Dziedzictwo kultury Polski..., op. cit., s. 89.

²² P. Dobosz, Ochrona nazw historycznych w obrębie prawnej ochrony zabytków, Ochrona Zabytków, 1986 r., nr 1, s. 25, szerzej o tej problematyce tamże s. 23-29.

²³ Dz. U. nr 16, poz. 1612.

²⁴ Dz. U. z 2005 r., nr 235, poz. 2000 ze zm..

²⁵ Dz. U. nr 90, poz. 450 ze zm..

²⁶ R. Golać, Dobra niematerialne. Kompendium prawne, Bydgoszcz-Warszawa 2005, s. 194.

²⁷ Dz. U. nr 90, poz. 999 ze zm..

²⁸ M. Dreła, Własność zabytków, Warszawa 2006 r., s. 48.

autorskim i prawach pokrewnych²⁹, ale również materialne prawo administracyjne. Prawo kultury i sztuki, a przede wszystkim przedmiotowy zakres: ustawy z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej³⁰, ustawy z 30 czerwca 2005 r. o kinematografii³¹, ustawy z dnia 2 stycznia 1984 r. Prawo prasowe³², ustawy z dnia 29 grudnia 1992 o radiofonii i telewizji³³ poddają ochronie wyodrębnione dobro niematerialne.

Obowiązująca ustawa o zabytkach, wskazując bezpośrednio i pośrednio przedmiot ochrony zabytków niematerialnych i wartości niematerialnych zabytków, poddaje je ochronie w przewidzianych dla zabytków administracyjnoprawnych formach ochrony. Wyodrębniony, w postaci ustawowego rozdziału, katalog form ochrony zabytków przewiduje cztery formy ochronne w postaci: wpisu do rejestru zabytków, uznania za pomnik historii, utworzenia parku kulturowego, ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Zabytki niematerialne w postaci nazw geograficznych, historycznych lub tradycyjnych podlegają bezpośrednio wpisowi do rejestru zabytków na zasadach przewidzianych dla zabytków niematerialnych w tym zakresie. Ponadto ustawodawca wskazuje wprost, iż wpisowi do rejestru zabytków podlega także otoczenie zabytku wpisanego do rejestru. Niewątpliwie objęcie ochroną otoczenia zabytku poprzez odrębne ujawnienie jego w rejestrze, stanowi podstawę dla uznania przez ustawodawcę wartości niematerialnych wpisanego zabytku nieruchomego w postaci odrębnego zabytku niematerialnego. Administracyjną formą ochrony zabytku poprzez wpis do rejestru zabytków objęte są również historyczne układy urbanistyczne, ruralistyczne lub historyczne zespoły budowlane.

Ponadto wartości niematerialne krajobrazu kulturowego oraz wyróżniającego się krajobrazowo tere- nu z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej, podlegają ochronie w formie parku kulturowego. Ta forma ochrony zabytków ma na celu głównie ochronę zabytków nieruchomych, jednakże opiera się w głównej mierze na poddaniu ochronie niematerialnych wartości tych zabytków. W ten sam sposób zabytki niematerialne lub wartości niematerialne zabytków nieruchomych mogą być poddane ochronie w koncepcjach, strategiach, analizach, planach i studiach o zasięgu krajowym, wojewódzkim, powiatowym czy lokalnym.

Szczególną formą ochrony zabytku jest uznanie za pomnik historii. Obejmuje ona jedynie zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków oraz parki kulturowe. Tak więc, wobec zabytków uznanych za pomnik historii, następuje zbieg dwóch form ochrony: wpisu do rejestru, utworzenia parku kulturowego oraz uznania za pomnik historii, w stosunku do tożsamego przedmiotu ochrony. Stanowi to szczególny rodzaj nobilitacji dla zabytków oceniany ze względu na wartość dla kultury w wymiarze ponadregionalnym. Niewątpliwie ochronie w tej formie podlegają zabytki o szczególnie uwypuklonych wartościach niematerialnych, jak i zabytki niematerialne, stanowiące dzieła wybitnych twórców, czy wpisane do rejestru zabytków nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne.

Pojęcie zabytku niematerialnego, jak również zakres jego ochrony stanowi najmłodszą teoretyczną konstrukcję prawniczą. W systemie prawa polskiego, prawo administracyjne materialne, dział kultura i dziedzictwo narodowe, reguluje w szczególności problematykę prawną związaną z materialnym i niematerialnym dziedzictwem narodowym oraz sprawy działalności kulturalnej, przy czym swoiste znaczenie w ochronie dziedzictwa narodowego przypisane jest zabytkom. Na gruncie ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami pojęcie zabytku nie zostało sformułowane w sposób odwołujący się do szerszej koncepcji podziału zabytków, która za podstawę przyjmuje pierwotny podział na zabytki materialne i niematerialne. Mimo że zabytek niematerialny został pominięty w zdefiniowanym ustawowo ogólnym pojęciu zabytku, to teoria ochrony zabytków, w zakresie pojęciowym zabytku wyodrębnia go coraz widoczniej, a ponadto poddany jest ochronie w regulacji ustawowej. Ustawodawca przy wskazywaniu rzeczowego przedmiotu ochrony mieszczącego się w ramach

²⁹ Dz. U. z 2000 r. nr 80, poz. 904 ze zm..

³⁰ Dz. U. z 2001 r. nr 13, poz. 123 ze zm..

³¹ Dz. U. nr 132, poz. 1111.

³² Dz. U. nr 5, poz. 24 ze zm..

³³ Dz. U. z 2004 r. nr 253, poz. 2531.

zabytku nieruchomego, ruchomego i archeologicznego, wskazał fakultatywną możliwość poddania, na gruncie ustawy, ochronie nazw geograficznych, historycznych lub tradycyjnych obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej. Należy jednakże wskazać, iż teoria ochrony zabytków odróżnia pojęcie zabytku niematerialnego oraz niematerialnej wartości zabytku. Wprowadzenie w obowiązującej ustawie przedmiotu ochrony zabytków niematerialnych, w postaci nazw geograficznych, historycznych lub tradycyjnych, jak również wartości niematerialnych w ramach ochrony zabytków materialnych nieruchomych, nie spowodowało podjęcia próby wprowadzenia do prawa ochrony zabytków, chociażby doktrynalnej definicji zabytku niematerialnego. Podejmując próbę sformułowania definicji zabytku niematerialnego należy wskazać za P. Doboszem, że stanowią go unikalne, historyczne wartości niematerialne, których utrzymanie ze względów społecznych, urbanistycznych, artystycznych lub naukowych leży w interesie publicznym. W zakresie rzeczowego przedmiotu ochrony zabytki niematerialne stanowią: nazwy, niematerialne wytwory sztuki, tradycyjne umiejętności manualne, zwyczaje (w tym obyczaje, ceremonie, rytuały) oraz tradycyjne funkcje rzeczy ruchomych i nieruchomych, a ponadto literatura, muzyka, filozofia.

Administracyjnoprawny przedmiot ochrony zabytków niematerialnych nie pokrywa się wprost z pojęciem praw na dobrach niematerialnych w ich cywilistycznym rozumieniu. Jest on znacznie szerszy. Odnosi się zarówno do zabytków, jako niematerialnego wytworu twórczej działalności umysłu ludzkiego utrwalonego w jakiegokolwiek formie zmateralizowanej, jak i dóbr o charakterze osobistym, w odniesieniu do poddanych ochronie nazw, a także niedookreślonych pojęć w postaci tradycyjnych umiejętności manualnych czy zwyczajów. Polskie prawo administracyjne materialne zawiera ponadto normatywne regulacje odnoszące się do dóbr niematerialnych, innych niż bezpośrednio lub pośrednio chronionych jako zabytki, które w szczególności stanowią: godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej Polskiej, język polski, stanowiący podstawowy element narodowej tożsamości. Obowiązująca ustawa o zabytkach, wskazując bezpośrednio i pośrednio przedmiot ochrony zabytków niematerialnych i wartości niematerialnych zabytków, poddaje je ochronie w przewidzianych dla zabytków administracyjnoprawnych formach ochrony. Wyodrębniony, w postaci ustawowego rozdziału, katalog form ochrony zabytków przewiduje cztery formy ochronne, które stanowi: wpis do rejestru zabytków, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego, ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.

Summary

Administrative and legal foundations of non-material monument's protection in Polish law. (Basic problems)

Key words: Polish legal system, non-material monument's protection

Both the notion of material monument and the scope of its protection constitutes the youngest theoretical jurisprudential construction. In the Polish legal system, the official issues related to the substantive and incorporeal national heritage, as well as the sphere of the cultural activity are particularly regulated according to the substantive administrative law, the Department of Culture and National Heritage; nevertheless the monuments are of very great importance on the protection of national heritage. On the basis of the law for the Protection and Preservation of Monuments from 23rd July 2003 the notion of monument was not defined in the wide sense invoking the concept of the monument division, which is based upon the primary classification into the material and immaterial monuments. Although the immaterial monument was omitted in the general notion of the monument defined by law, it is visibly shown in the theory of the preservation of historical sites; moreover, it is under protection according to the law. With regard to its subject matter of protection within the frameworks of any movable, immovable and archeological monument, historic relics such as geographical, historical or traditional names of the premises, buildings, streets or settling units may be subject to the protection on the proposal of the

legislator. Yet it ought to be indicated that the theory of the preservation of historical sites distinguishes the notion of the immaterial monument and its immaterial value.

On the basis of the law in force both the immaterial monuments such as geographical, historical and traditional names and in the framework of preservation of material immobile monuments the immaterial values are pointed as a subject of protection; nevertheless it did not cause to make an attempt to create even the doctrinal definition of immaterial monument. However following P. Dobosz the immaterial monument can be define as unique, historical immaterial values which because of theirs social, artistic or scientific character should be preserve in the name of public policy. Considering the subject of protection the immaterial monuments constitutes: names, immaterial creations of art, traditional manual skills, customs (including manners, ceremonies and rituals) and also traditional functions of mobile and immobile things and moreover literature, music and philosophy.

It is necessary to stress that the subject of protection of immaterial monuments in administrative law is determined much wider than the notion of law of immaterial goods in civil law. It concerns both monuments, consider as immaterial products of creative activity of human mind fixed in material form and personal goods and moreover unspecified notion such as traditional manual skills or customs. Polish administrative law includes regulations which are related to immaterial goods which are not taken directly or indirectly under protection as monuments. This group involves: Polish emblem, anthem and flag which are regard as the basis of national identity.

On the basis of the law in force there are four forms of protection of monuments: entry in monument register, acknowledgement as a historical monument, creation of cultural park or establishment of protection in local plan of spatial arrangement.

Jerzy Kowalski

Etapy zmian ustroju państwa w II Rzeczypospolitej Polskiej (1918-1939)

Artykuł omawia główne tendencje przeobrażeń modelu ustrojowego państwa polskiego w okresie II Rzeczypospolitej, którego zręby powstają w nowej sytuacji historycznej po okresie całkowitej utraty suwerenności ostatecznie w wyniku III rozbioru. Tworzenie od 1918 r. podstaw nowej państwowości polskiej wymagało m. in. określenia typu ustroju państwa, jego podstawowych instytucji, systemu organów władzy, podstawowych zasad funkcjonowania. Fundamentalne zagadnienia ustrojowe zgodnie z europejską tradycją polityczno-prawną przyjętą od końca XVIII wieku ustala konstytucja państwa jako ustawa zasadnicza. W piśmiennictwie zgodnie przyjmuje się, że normy prawne konstytucji (jako pisanego aktu prawnego najwyższej rangi) określają przede wszystkim podmiot władzy suwerennej w państwie i sposoby jej sprawowania, a więc konstytucja określa, jaka jest forma i charakter państwa; konstytucja określa z kolei, jaki jest system organów państwowych, w jakim stosunku pozostają one do siebie, jaki jest tryb ich funkcjonowania. Do istoty ustawy zasadniczej należy też ustalenie charakteru ustroju społeczno-gospodarczego państwa, jakie występują formy własności, jakie są generalne zasady jej ochrony, czyli inaczej mówiąc – konstytucja reguluje u samych podstaw sposób organizacji życia i społecznego, i ekonomicznego. Konstytucja wreszcie określa status obywatela w państwie – wolności i prawa obywatela, jego obowiązki wobec państwa, a ponadto – reguluje także procedury ochrony praw i wolności człowieka; formułuje też podstawy systemu wyborczego, w szczególności zaś sposób powoływania organów przedstawicielskich.

W okresie II Rzeczypospolitej Polskiej, w owym dwudziestoleciu międzywojennym, obowiązywały dwie konstytucje: pierwsza, uchwalona przez Sejm 17 marca 1921 r., zwana potocznie „konstytucją marcową”; była ona poprzedzona swoistym prowizorium konstytucyjnym w formie „Małej Konstytucji” z 1919 r. Druga konstytucja została uchwalona po bardzo długim okresie dyskusji nad jej projektem i kolejnymi poprawkami w sejmie oraz w senacie 23 marca 1935 r. Nową ustawę konstytucyjną podpisał prezydent Ignacy Mościcki 23 kwietnia tegoż roku, dzień później została ona opublikowana w Dzienniku Ustaw, i od tego dnia weszła w życie. Opublikowany tekst konstytucji nie został jednak opatrzony datą uchwały sejmu (wbrew dotychczasowej praktyce), ale datą podpisu prezydenta; stąd też przyjęto nową konstytucję nazywać konstytucją „kwietniową”. Ważną cezurą w dziejach konstytucjonalizmu polskiego w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej jest rok 1926 – rok „zamachu majowego” dokonanego przez J. Piłsudskiego. Ten akt polityczny rozpoczyna m.in. proces dokonywania kolejnych zmian konstytucji – w kierunku odejścia od zasad systemu demokratycznego. Tak więc można określić ogólnie trzy etapy kształtowania się konstytucjonalizmu w okresie 1918-1939: etap pierwszy – od opracowywania wielu projektów konstytucji, przez uchwalenie dnia 20 lutego 1919 r. tzw. „Małej Konstytucji” a następnie konstytucji „marcowej” do 1926 r.; etap drugi – od 1926 r. – otwiera wydarzenie polityczne o dalekosiężnych skutkach, czyli „zamach majowy” J. Piłsudskiego; były Naczelnik Państwa 12 maja 1926 r. podejmuje akcję zbrojną, w wyniku której obalony został legalny rząd Wincentego Witosa, mający większościowe poparcie w parlamencie; przestał istnieć system rządów określany jako parlamentarno-gabinetowy; wydarzenie to otwiera zarazem etap przygotowywania generalnej zmiany konstytucji, do czego wstępem jest tzw. „nowela sierpniowa” (z 2 sierpnia 1926 r.), która to ustawa przeprowadza zgodnie z jej tytułem „zmiany i uzupełnienia Konstytucji Rzeczypospolitej z dnia

17 marca 1921 r.”; jest to okres trwający do początku 1935 r., okres, w którym praktyka polityczna coraz wyraźniej łamie zasady konstytucyjne, a zwłaszcza od 1929 r. intensywnie rozwija się debata nad generalną zmianą konstytucji i trwa przygotowywanie projektów tej zmiany; i wreszcie etap trzeci – od uchwalenia nowej konstytucji w 1935 r. do września 1939 r.

Pierwsza konstytucja w swych fundamentalnych treściach wyrażała tendencje demokratyczne i republikańskie; druga zaś – była odbiciem antydemokratycznych i antyparlamentarnych dążeń, wyrażała tendencje typowe dla przemian politycznych w ówczesnej Europie, które konkretyzowały się w tworzeniu nowej formy państwa nazywanego „państwem autorytarnym”. W wyniku zmian konstytucyjnych dokonano się więc przejście od państwa o charakterze demokratyczno-liberalnym do państwa o całkiem innej treści polityczno-społecznej. Wąskie ramy niniejszego artykułu nie pozwalają na szczegółowe omówienie rozwiązań ustrojowych obu konstytucji, nie jest też możliwe scharakteryzowanie ewolucji myśli politycznej, nader bogatej ówczesnie dyskusji nad doktryną konstytucyjną tak w jednym, jak i w drugim wypadku. Wypada więc skoncentrować rozważania na wybranych tylko kwestiach, tak aby uwydatnić najbardziej podstawowe cechy przeciwstawnych rozwiązań konstytucyjnych.

Od pierwszych dekretów rządowych do „Małej Konstytucji” z 1919 r. Punktem wyjścia określenia procesu zmian konstytucjonalizmu niepodległej Polski musi być najpierw określenie charakteru wspomnianej „Małej Konstytucji” z 1919 r. Akt ten należy usytuować w kontekście formowania się w początkowym okresie (tj. na przełomie 1918/1919 r.) głównych organów władzy państwowej. W tym artykule można to tylko przedstawić poprzez określenie podstawowej sekwencji zdarzeń politycznych, z pominięciem ich niezmiernie skomplikowanego tła polityczno-społecznego. W Lublinie w nocy z 6 na 7 listopada Ignacy Daszyński utworzył Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej. Wydany przez ten rząd następnego dnia manifest programowy określał generalną wizję ustrojową: państwo republikańskie (Polska Republika Ludowa); suwerenem jest „lud pracujący”; ustalona jest pełnia praw obywatelskich: „całkowite polityczne i obywatelskie równouprawnienie wszystkich obywateli bez różnicy pochodzenia, wiary i narodowości, wolność sumienia, duku, słowa, zgromadzeń, pochodów, zrzesseń, związków zawodowych i strajków; manifest przewidywał wybór pierwszego prezydenta republiki przez Sejm Ustawodawczy zwołany na podstawie powszechnego prawa wyborczego (bez różnicy płci, równego, bezpośredniego, tajnego i proporcjonalnego głosowania). Manifest nie określał szczegółowych rozwiązań w zakresie organów władzy i relacji między nimi; nie podejmował kwestii granic państwa (te wszak nie były w żaden sposób jeszcze określone), nie rozstrzygał kwestii narodowościowych. Przedstawił natomiast szeroki program reform społecznych: odbudowa na zasadach demokratycznych systemu samorządności terytorialnej, wywłaszczenie wielkiej własności ziemskiej, 8-godzinny dzień pracy, nowe ustawodawstwo pracy, powszechne, bezpłatne i świeckie nauczanie.

Rząd I. Daszyńskiego, z chwilą przybycia J. Piłsudskiego do Warszawy, jemu przekazał prerogatywy dalszych działań państwowo-politycznych. Na tej podstawie powołał on nowy rząd pod kierownictwem Jędrzeja Moraczewskiego. Rząd ten 22 listopada 1918 r. przygotował Dekret o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej. Na mocy tego dekretu została uregulowana pozycja prawna J. Piłsudskiego w państwie polskim – obejmował on najwyższą władzę jako Tymczasowy Naczelnik Państwa. Władzę tę pełnił miał do czasu powołania Sejmu Ustawodawczego. Można powiedzieć, że formuła ta była i bardzo prestiżowa, i nader pragmatyczna. Honorowała wielkie zasługi komendanta I Brygady Legionów Polskich w walce o niepodległość Polski – wszak z biegiem czasu coraz powszechniej przydawano mu miano „wskrziesiciela państwa polskiego” i uznawano go za twórcę polskich sił zbrojnych. Uznawała go zarazem jako najbardziej godnego do piastowania najwyższej funkcji w państwie w danej sytuacji. Jednocześnie władzy tej nadawała swoistą sankcję prawną, dość powszechnie uznawaną (z wyjątkiem skrajnej lewicy rewolucyjnej, dla której głównym programem było nie państwo narodowe, suwerenne i demokratyczne w typie demokracji burżuazyjnej, a republika rad). Zapewne też odpowiadała jego osobowościowym cechom i aspiracjom. Dekret również nie przesądzał z góry dalszej przyszłości politycznej J. Piłsudskiego – stwarzał więc rozwiązanie „elastyczne”, do czasu, kiedy ustalili się parlamentarna reprezentacja narodu. Dekret nadawał władzy Naczelnika Państwa szerokie kompetencje władcze, przede wszystkim powoływał tylko przed nim odpowiedzialny rząd,

nadawał sankcję wykonawczą projektom aktów ustawodawczych przygotowanych przez gabinet. Była to władza quasi-prezydencka.

Kolejny dekret (z 28 listopada 1918 r.) określał ordynację wyborczą do Sejmu Ustawodawczego, pojmowanego na wzór tradycji rewolucyjnej Francji, jako jednoizbowy parlament-Konstytuanta. Jego jedyną rolą miało być przyjęcie ustawy zasadniczej-konstytucji. Ordynacja na swoje czasy była bardzo demokratyczna i nowoczesna (np. czynne prawo wyborcze dla kobiet, co w ówczesnej Europie nie było jeszcze całkiem powszechną praktyką). Prawo wyborcze oparte zostało na zasadzie „pięcioprzymiotnikowej” (powszechność, równość, bezpośredniość, tajność i proporcjonalność) i ustalało tylko jeden cenzus – cenzus wieku, dolną jego granicę określając na 21 lat. Zasada powszechności czynnego prawa wyborczego miała tylko jeden wyjątek: wojskowi w służbie czynnej z tego prawa zostali wyłączeni, ale odpowiadało to ówczesnemu standardowi europejskiemu. W odniesieniu do biernego prawa wyborczego, wyjątek ten nie miał już zastosowania.

Mała Konstytucja – system „komitetowy”. Wybory do pierwszego sejm – Sejmu Ustawodawczego, przeprowadzono 26 stycznia 1919 r. W konkretnej sytuacji politycznej i społecznej, Sejm ten jednak ograniczył się do przyjęcia tylko aktu o nader specyficznym charakterze. Zamiast przyjęcia ustawy zasadniczej-konstytucji, sejm ten uchwalił akt, który tymczasowo określał podstawowe kwestie ustrojowe, tzn. tymczasowo ustalał organizację naczelnych władz państwowych, odkładając prace konstytucyjne w pełnym zakresie na okres późniejszy. Akt ów nosił oficjalną nazwę „Uchwała Sejmu Ustawodawczego z dnia 20 lutego 1919 r. w sprawie powierzenia Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa”; uchwała ta w historiografii zwana jest Małą Konstytucją. Nazwa ta ma o tyle uzasadnienie merytoryczne, że istotnie – na wzór konstytucji, uchwała ta określała organizację naczelnych władz w państwie, choć tylko w ograniczonym zakresie, i na okres tymczasowy. Wobec zebrania się sejm – utracił moc wcześniejszy dekret Naczelnika Państwa o sprawowaniu przezeń najwyższej władzy reprezentacyjnej w Republice Polskiej. Na trzecim posiedzeniu Sejmu (20. II.) J. Piłsudski oficjalnie złożył na ręce marszałka sejm swój urząd, uprzednio wygłaszając owacyjnie przyjęte przemówienie, charakteryzujące swą dotychczasową politykę, w której demokratyczne zwołanie sejm jako przedstawicielstwa narodu było nader ważnym celem. Ostatecznie uchwała sejm, choć powierzyła dalej sprawowanie urzędu Naczelnika Państwa J. Piłsudskiemu, jednakże władzę tę dość ściśle określiła licznymi warunkami ograniczającymi. Mała Konstytucja naczelną pozycję ustrojową w państwie wyznaczyła tylko sejmowi, który jest władzą suwerenną i ustawodawczą (punkt 1 uchwały). Ta wysoka pozycja ustrojowa przejawia się w tym, że ustawy ogłasza tylko marszałek sejm (choć z kontrasygnatą premiera i właściwego ministra). Rząd powołuje Naczelnik Państwa – ale na podstawie porozumienia z sejmem. I rząd, i naczelnik państwa ponoszą odpowiedzialność za swą działalność przed sejmem – jest to odpowiedzialność polityczna (parlamentarna). Nie sprecyzowano, jakiego rodzaju naczelnik państwa może wydawać akty państwowe, ale niemniej – co istotne – każdy jego akt, dla swej ważności, musi uzyskać kontrasygnatę właściwego ministra. Tak więc Naczelnik Państwa nie sprawował swej władzy samodzielnie, ale stawał się tylko przedstawicielem państwa i najwyższym wykonawcą uchwał sejm w sprawach cywilnych i wojskowych. Zatem Mała Konstytucja ustanawiała w Polsce taki system rządów, w którym sejm znajdował się na czele wszystkich innych organów państwa. Komentując tę sytuację, znany historyk Andrzej Ajnenkiel, w swej pracy „Historia Sejmu Polskiego” (PWN, W-wa 1989, t. II cz. 2, str. 41) odwołując się do poglądów wybitnego konstytucjonalisty niemieckiego Hansa Kelsena określił, iż system ten nazywany jest systemem „rządów komitetowych”. W myśl poglądów H. Kelsena, system ten sprowadza wszystkie inne naczelne organy do roli swego rodzaju komitetu wykonawczego parlamentu; istotą zagadnienia jest to, iż „komitety” te są pozbawione własnych, niezależnych od sejm uprawnień. System ten był zastosowany po I wojnie światowej nie tylko w Polsce, ale w innych też państwach - w Czechosłowacji (ustawa z 14. XI. 1918 r.), w Niemczech (ustawa z 10.II. 1919 r.), w Austrii (ustawa z 14.IV.1919 r.), w Estonii (ustawa z 4.VI.1919 r.). Z biegiem czasu odchodzono zresztą od tego systemu, na rzecz wzmocnienia władzy wykonawczej, zwłaszcza władzy prezydenta. Późniejsze dążności podobnego typu w Polsce wpisują się więc w ogólniejszą tendencję europejską. Podporządkowanie naczelnika państwa sejmowi J. Piłsudski ówczesnie zaakceptował, z jednym tylko zastrzeżeniem (na mocy wewnętrznych uzgodnień z sejmem)

– iż ograniczenia władzy nie mają zastosowania do sfery spraw wojskowych: decyzje wojskowe J. Piłsudskiego jako naczelnego wodza nie podlegają kontroli Izby; znalazło to formalny wyraz w protokole nr 4, przyjętym przez sejmowy Konwent Seniorów (składającego się z przedstawicieli wszystkich klubów sejmowych) – jednakże protokół ten nie został opublikowany w „Dzienniku Praw”. Można też wspomnieć, że tekst projektu małej konstytucji został przed uchwaleniem uzgodniony z J. Piłsudskim. Mała Konstytucja obowiązywała jednak nader długo – do grudnia 1922 roku. W tym okresie swoistego „prowizorium konstytucyjnego” (1919-1922) wykrystalizowała się m. in. sytuacja międzynarodowa Polski – zakończony został proces ustalenia granic państwowych w wyniku wielu działań wojennych (np. koniec wojny polsko-radzieckiej, zakończenie walk z Ukrainą o Galicję), zakończyły się walki o Pomorze, o Śląsk i o Wielkopolskę, o Wileńszczyznę. Terytorialny kształt państwa został wyznaczony – jak się miało później okazać - na czas do 1939 r. Rozpoczął się proces o wielkiej doniosłości – scalania ziem polskich rozdartych zaborami w jednolity twór państwowy, a jednocześnie trwały prace nad wieloma projektami konstytucji. Biegły one wielotorowo, bowiem projekty przygotowywane były odrębnie przez różne gremia państwowe (rządowe), sejmowe oraz partyjno-poselskie, a nadto – prezentowały różne koncepcje ustrojowe, a każda z nich budziła wielkie kontrowersje polityczne. Wynikały one m. in. z wielkiego „rozczłonkowania” politycznego sejmu, w którym ostro ścierały się odmienne opcje polityczne wielu ugrupowań partyjno-poselskich – lewicowych, socjaldemokratycznych, ludowych, wyznaniowych (katolickich) itd., usytuowanych na ówczesnym scenie politycznej od lewicy, przez centrum, po prawicę. W sumie – dwa lata trwały spory odnośnie kształtu ustrojowego niepodległej Polski. Po 106 posiedzeniach Komisji Konstytucyjnej, po 38 posiedzeniach plenarnych sejmu poświęconych debacie konstytucyjnej, po okresie nasilonych batalii publicystycznych, wieców itp., po ogromnej liczbie poprawek, wewnętrznych dyskusji w poselskich klubach sejmowych, 17 marca 1921 roku sejm przystąpił do procedury uchwalania konstytucji, zakończonej tegoż dnia. Z postanowień ostatniego rozdziału uchwalonej konstytucji wynikało, że wchodzi ona w życie z dniem jej ogłoszenia, co nastąpiło 1 czerwca 1921 r. Z tą chwilą, zgodnie z tradycją konstytucjonalizmu, powinna utracić ważność Mała Konstytucja, jak też wszystkie inne akty sprzeczne z przyjętą konstytucją. Przyjęto jednakże zasadę, że niezgodne z przyjętą konstytucją akty prawne tracą faktycznie moc obowiązującą wtedy, kiedy zostaną one zastąpione nowymi odpowiednimi ustawami uchwalonymi przez sejm lub też uzgodnione z konstytucją w drodze ustawowej, co powinno nastąpić w ciągu roku. Wreszcie pozostawała do uregulowania kwestia realnego funkcjonowania w państwie naczelnych władz – dwuizbowego parlamentu (sejm i senat) oraz prezydenta RP, w sytuacji, gdy narazie działa tylko Sejm Ustawodawczy i Naczelnik Państwa. Zagadnienia te określiła tzw. ustawa przechodnia również z 17 marca 1921 roku w sprawie tymczasowej władzy zwierzchniej Rzeczypospolitej Polskiej. W myśl tej ustawy – Sejm Ustawodawczy działa do chwili ukonstytuowania się nowej władzy ustawodawczej przewidzianej konstytucją. Z kolei naczelnik państwa zarządza na podstawie uchwały Sejmu Ustawodawczego wybory do sejmu i senatu oraz sprawuje swą funkcję do chwili objęcia urzędu przez wybranego prezydenta RP. Wszystkie te działania zakończyły się dopiero z końcem 1922 roku.

Historyczne podstawy konstytucji marcowej. Podstawowe jest pytanie, do jakiej tradycji konstytucyjnej nawiązano, do jakich rozwiązań modelowych? Nie budzi wątpliwości, że pierwsza konstytucja niepodległego państwa polskiego odwoływała się do pierwszej w Europie pisanej konstytucji, czyli do Konstytucji 3 Maja. Mimo utraty niepodległości, ostatecznego rozbioru państwa pomiędzy trzy sąsiednie mocarstwa, przez ponad stulecie idee tej Konstytucji nieustannie oddziaływały na polską myśl polityczną, stymulowały program walki o odzyskanie niepodległości i suwerenności państwa, i miały nader istotny wpływ na kształtowanie się polskiego konstytucjonalizmu oraz treść polskich konstytucji.

Należy więc podkreślić, że Konstytucja 3 Maja formułowała program polityczny, który był zakorzeniony w myśli politycznej francuskiego oświecenia i rewolucji francuskiej, uwzględniając też doświadczenia angielskiego parlamentaryzmu. Idee, które stały się podstawowymi zasadami nowożytnych konstytucji i nowożytnych państw, znalazły bezpośredni wyraz w tekście Konstytucji Majowej; odwołuje się ona do idei zwierzchnictwa narodu (ludu), do idei podziału władzy (zgodnie z doktryną Monteskiusza o trójpodziale władzy), do umowy społecznej (wpływ myśli J.J. Rousseau), do koncepcji parlamentu jako reprezentacji całego narodu, oraz do zasady prawnej ochrony jednostki w państwie. To

oddziaływanie Konstytucji 3 Maja stało się długofalowe – w okresie zaborów w wymiarze symbolicznym, ale także miała ona wpływ na kształt myśli prawnoustrojowej, wyrażanej w konstytucjach XIX i XX wieku. Mowa tu zarówno o okrojonej konstytucji Księstwa Warszawskiego 1807 roku, konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 roku z nadania cara Aleksandra I, konstytucji 1921 roku, nawet w pewnym sensie konstytucji kwietniowej (1935 r.), jak też o konstytucjach późniejszych: z 1947 roku, 1992 i 1997 roku, z wyłączeniem tylko konstytucji PRL z 1952 roku. O tym oddziaływaniu świadczy chociażby idea zwierzchnictwa narodu czy zasada trójpodziału władzy, wyrażona w konstytucji majowej, marcowej lub w konstytucji z 1997 r.

Oto wersja Konstytucji 3 Maja, art. V: „Wszelka władza społeczności ludzkiej początek swój bierze z woli narodu. Aby więc całość państw, wolność obywatelską i porządek społeczności w równej wadze na zawsze zostawały, trzy władze rząd narodu Polskiego składać powinny i z woli prawa niniejszego na zawsze składać będą, to jest władza prawodawcza w stanach zgromadzonych, władza najwyższa wykonawcza w królu i straży i władza sądownicza w jurysdykcjach, na ten koniec ustanowionych, lub ustanowić się mających”.

Art. 2 Konstytucji z 1921 r. stanowi: „Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu. Organami Narodu w zakresie ustawodawstwa są Sejm i Senat, w zakresie władzy wykonawczej – Prezydent Rzeczypospolitej łącznie z odpowiedzialnymi ministrami, w zakresie wymiaru sprawiedliwości - niezawisłe sądy”.

Konstytucja z 1997 r. w art. 4 określa suwerena w państwie: „1. Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu. 2. Naród sprawuje władzę przez swoich przedstawicieli lub bezpośrednio”, zaś art. 10 precyzuje zasadę podziału władzy: „1. Ustrój Rzeczypospolitej Polskiej opiera się na podziale i równowadze władzy ustawodawczej, władzy wykonawczej i władzy sądowniczej. 2. Władzę ustawodawczą sprawują Sejm i Senat, władzę wykonawczą Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej i Rada Ministrów, władzę sądowniczą sądy i trybunały.”

Konstytucja marcowa we wstępie (preambuła) wprost odwoływała się do Konstytucji 3 Maja, uznając ją za podstawę uchwalenia nowej ustawy zasadniczej; powtórzono więc inwokację religijną „W imię Boga Wszechmogącego”, a dalej : „My, Naród Polski, dziękując Opatrzności za wyzwolenie nas z półtorawiekowej niewoli, wspominając z wdzięcznością męstwo i trwałość ofiarnej walki pokoleń, które najlepsze wysiłki swoje sprawie niepodległości bez przerwy poświęcały, nawiązując do świetnej tradycji wiekopomnej Konstytucji 3 Maja ... tę ustawę Konstytucyjną ... uchwalamy i stanowimy.” Nietrudno stwierdzić odwołując się do tekstu (por. wstęp), że również konstytucja obecnie obowiązująca (z 1997 r.) ma swoje źródła polityczno-moralne w konstytucji majowej (a także w konstytucji marcowej). Choć odwołania te są sformułowane dość ogólnie, niemniej jednak wyrażają bardzo czytelną treść. Odpowiedni fragment konstytucyjnej preambuły głosi bezpośrednio, że nowa konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej nawiązuje „do najlepszych tradycji Pierwszej i Drugiej Rzeczypospolitej”.

Główne treści konstytucji marcowej. Zagadnienie to w ramach niniejszego artykułu zostanie ograniczone do ustrojowej pozycji sejmu oraz prezydenta – bowiem te kwestie staną się potem przedmiotem podstawowych kontrowersji i podstawą późniejszych dążeń do zmiany konstytucji. Przede wszystkim należy jednak na wstępie podkreślić, że konstytucja II Rzeczypospolitej z 1921 r. określiła zasadę ciągłości państwa polskiego. Nie jest ono państwem całkowicie nowym, lecz państwem odrodzonym po okresie niewoli narodowej, i choć w zmienionym kształcie terytorialnym i ustrojowym – jest kontynuacją państwa istniejącego w okresie przedrozbiorowym, I Rzeczypospolitej. Konstytucja w art. 1 nawiązuje do historycznej nazwy państwa: „Państwo Polskie jest Rzeczpospolitą”. Potwierdziła więc nazwę państwa, która w nowych warunkach historyczno-politycznych, po zakończeniu I wojny światowej, formalnie była stosowana w urzędowych dokumentach od 1919 r. Ustawa z dnia 31 lipca 1919 r. o wydawaniu „Dziennika Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” ostatecznie przesądziła o nazwie państwa (która wszak obowiązywała aż do uchwalenia konstytucji PRL w 1952 r., i która powróciła dopiero w okresie przemian politycznoustrojowych na przełomie lat 80/90 ub. wieku). Do tego momentu państwo polskie określane było różnie: powołana 12 września 1917 r. przez państwa okupacyjne Rada Regencyjna w 1918 r. dla przyszłego państwa polskiego przyjmowała nazwę Królestwo Polskie (co

oczywiście z góry określało kształt ustrojowy państwa); gdy Ignacy Daszyński, wybitny działacz socjalistyczny z Galicji z 6 na 7 listopada 1918 r. tworzył w Lublinie pierwszy rząd, w wydanym manifest programowym wprowadził nazwę „Polska Republika Ludowa”; kiedy zaś główny ośrodek kształtowania się państwowości polskiej przeniesiony został do Warszawy (od 11 listopada, w związku z powrotem z okresu uwięzienia Józefa Piłsudskiego), kolejny-nowy rząd (Jędrzeja Morawczewskiego) opracował „Dekret o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej”. Dekret ten (z 22 listopada), który był swoistą ustawą zasadniczą określającą najważniejsze kwestie ustrojowe w okresie przejściowym, tj. do czasu zwołania Sejmu Ustawodawczego, przyznawał najwyższą władzę w Republice Polskiej J. Piłsudskiemu jako Tymczasowemu Naczelnikowi Państwa.

Historyczna nazwa państwa odnowiona i utrwalona w art. 1 konstytucji marcowej określała jednocześnie republikańską formę państwa, co znalazło wyraz w art. 2 konstytucji: „Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do narodu”. Formuła ta jest niewątpliwie nawiązaniem do konstytucji francuskiej z 1791 r., z tego zaś źródła przenika ta zasada do wszystkich konstytucji o charakterze demokratycznym; jest także nawiązaniem do wspomnianego już art. V konstytucji 3 Maja; wyraźnie zaznacza się ciągłość tradycji republikańsko-demokratycznej. Na określenie republikańskiej formy rządów stosowany jest więc termin polski – Rzeczpospolita. Suwerenem w państwie jest naród, rozumiany w sensie politycznym jako zbiorowość wszystkich obywateli państwa. I w tym zakresie widoczny jest wpływ francuskiej doktryny polityczno-prawnej, która uznaje naród za polityczną zbiorowość wszystkich obywateli państwa, niezależnie od ich przynależności etnicznej (czyli bez względu na pochodzenie narodowościowe). Zasada zwierzchnictwa narodu doktrynalnie sformułowana w myśli politycznej Oświecenia przyjęta została w dwóch pierwszych konstytucjach europejskich – polskiej i francuskiej, a potem zdobywała uznanie w następnej epoce historycznej i przyjęta została też w konstytucjach uchwalanych w Europie po I wojnie światowej (np. konstytucja Finlandii z 1919 r., a następnie w konstytucjach Litwy czy Łotwy, w 1922 r.).

A. Pozycja sejmu. Nader podstawowe znaczenie miały rozdziały II i III konstytucji, bowiem określały one w kolejności – rolę sejmu, zakres jego kompetencji, oraz pozycję ustrojową prezydenta w układzie systemu władzy wykonawczej. Co do sejmu – w systemie organów państwowych zajmował on wyróżnioną pozycję, pierwsze miejsce; jemu (oraz rządowi) przysługiwała wyłączna inicjatywa ustawodawcza – pozbawiony jej był senat oraz prezydent. Rozporządzenia władz wykonawczych mają moc tylko i wyłącznie, gdy oparte są na ustawie (tzn. wydane są z upoważnienia ustawy i z powołaniem się na nią). To ograniczenie jest jedną z cech „państwa prawa”, w ten bowiem sposób wprowadzona jest gwarancja ochrony praw obywateli przed samowładztwem organów administracji państwowej, przed nadużyciem swych uprawnień. Sejm sprawuje pełną kontrolę nad działalnością finansową rządu (kwestie uchwalania budżetu, zaciągania pożyczek, zmiany w majątku państwa, zagadnienia podatków, systemu monetarnego). Sejm powołuje i określa kompetencje Najwyższej Izby Kontroli, która jest organem całkowicie niezależnym od rządu, i faktycznym organem kontroli rządu nad jego działalnością finansową. Posłom przysługiwał immunitet poselski (przede wszystkim w zakresie wykonywania mandatu poselskiego, w innych zakresach – odpowiedzialności karnej lub cywilnej poseł może być pociągnięty do odpowiedzialności za zgodą Izby). Obowiązuje jawność obrad – jako forma kontroli społeczeństwa nad pracą parlamentu. Rząd (Rada Ministrów) i ministrowie ponoszą odpowiedzialność za swe działania - w pierwszym członie jest to odpowiedzialność solidarna konstytucyjna i parlamentarna, w drugim członie – także odpowiedzialność indywidualna. Co więcej – ministrowie ponoszą odpowiedzialność solidarnie lub indywidualnie za akty wydane przez prezydenta, skoro są opatrzone kontrasygnatą odpowiedniego ministra (art. 55-63 dotyczące rządu). Zaś artykuł 58 określał, że „Do odpowiedzialności parlamentarnej pociąga ministrów Sejm *zwyczajną większością głosów* (podkreśl. JK). Rada Ministrów i każdy minister z osobna ustępują na żądanie Sejmu”.

B. Pozycja ustrojowa prezydenta. W dotychczasowym polskim piśmiennictwie prawniczym zagadnienie to było przedmiotem rozmaitych interpretacji i wydaje się, że w aktualnym stanie wiedzy trudno jest już wprowadzić nowe ujęcia lub istotne uzupełnienia do istniejących analiz. W tym stanie rzeczy właściwe jest w tym miejscu tylko syntetyczne odwołanie się do problemów najbardziej istotnych. Zagadnieniem podstawowym jest fakt daleko idących ograniczeń kompetencji prezydenta. Przede

wszystkim jest on wybierany nie w głosowaniu powszechnym przez naród, lecz przez sejm i senat (jako Zgromadzenie Narodowe). Już to samo przez się dodatkowo uwydatnia dominującą rolę parlamentu w systemie władzy państwowej. Prezydent jest podporządkowany sejmowi; co prawda głowie państwa przysługuje prawo rozwiązania sejmu przed końcem kadencji, ale prawo to jest ograniczone przez zgodę na ten akt wyrażoną przez kwalifikowaną większość senatu; tak więc to uprawnienie prezydenta wydaje się być dość iluzoryczne. Prezydent nie posiada prawa weta ustawodawczego. Choć formalnie stoi on na czele władzy wykonawczej, ale swoje uprawnienia konstytucyjne i ustawowe może realizować tylko łącznie z ministrami (zasada kontrasygnaty decyzji prezydenta przez prezesa Rady Ministrów i właściwego ministra). Prezydentowi przysługuje prawo powoływania rządu, samodzielnego mianowania premiera. Choć formalnie nie był prawnie w tym zakresie niczym ograniczony, jednakże w rzeczywistości musiał w tych decyzjach liczyć się z realnym układem sił politycznych w sejmie; jeśli w sejmie kształtowała się wyraźnie większość, rola prezydenta stawała się całkiem formalna, natomiast wzrastała, gdy sformowanie większościowej koalicji stawało się trudne. Ministrów mianuje jednakże tylko na wniosek premiera. Konstytucja przyznawała prezydentowi formalnie szeroki zakres uprawnień, nie wykraczały jednak one w niczym poza typowe funkcje właściwe ówczesnie dla głowy państwa w innych państwach, a nie tylko w Polsce. A więc np. powoływał wyższych urzędników cywilnych i wojskowych, sprawował zwierzchnictwo nad siłami zbrojnymi, mianował polskich przedstawicieli dyplomatycznych (to w zakresie władzy wykonawczej); w zakresie władzy ustawodawczej zwoływał i zamykał zwyczajne i nadzwyczajne sesje sejmu i senatu, podpisywał ustawy i ogłaszał je w Dzienniku Ustaw. W zakresie wymiaru sprawiedliwości, mianował sędziów i korzystał z prawa łaski.

Tak więc prezydent, ograniczony w swych decyzjach wykonawczych kontrasygnatą, niemal niemożnością rozwiązania sejmu przed końcem kadencji, nie ogrywał roli samodzielnej, na tyle choć, żeby mógł równoważyć pozycję sejmu. M. Pietrzak wskazuje, że również rząd zdominowany był przez sejm także nie miał dostatecznie samodzielności działania, a w razie konfliktu z sejmem rząd nie dysponował żadnym uprawnieniem, pozwalającym mu bronić swego stanowiska wobec sejmu, nie mógł też znaleźć wsparcia u prezydenta, musiał aprobować decyzję polityczną większości sejmowej. (M. Pietrzak, *Demokratyczne, świeckie państwo prawne* str. 96).

Konstytucja marcowa – konkludując, wprowadziła ustrój demokracji parlamentarnej. Generalne rozwiązania konstytucyjne nawiązywały do wzorów francuskich okresu III Republiki, kiedy to francuskie ustawy konstytucyjne z 1875 r. zapoczątkowały – jak pisał wybitny prawnik W. Komarnicki – model ustrojowy stanowiący „pierwsze połączenie republiki z prezydentem jako głową państwa z rządami parlamentarnymi typu angielskiego”. Jednakże, jak charakteryzuje sytuację prawno-ustrojową A. Ajnenkiel, choć francuski model ustrojowy zakładał, że centralną postacią ma być prezydent republiki, z silną władzą zbliżoną do władzy monarchicznej, to jednakże w dalszej praktyce politycznej pozycja prezydenta została nader osłabiona, ciężar władzy wykonawczej przeszedł na rzecz rządu, a jednocześnie poważnie osłabiła pozycja rządu wobec parlamentu, i w efekcie funkcje głowy państwa sprowadzały się praktycznie do zajęć reprezentacyjnych i honorowych. Prof. Janusz Trzcziński wskazuje, że konstytucja przewidując instytucję prezydenta RP, który wraz z Radą Ministrów stanowią władzę wykonawczą, i określając stosunek prezydenta do rządu i sejmu, ustanawia model tej prezydentury właściwy dla systemu parlamentarnego. Dalsza jego ewolucja (od 1926 r.) prowadziła formalnie do system parlamentarno-gabinetowego (o czym niżej w związku z sygnalizowaną działalnością W. Makowskiego).

Okres przejściowy – ku ograniczeniom ustroju demokracji parlamentarnej: „Nowela sierpniowa”. Przyjęcie modelu słabej prezydentury, dominacji sejmu w systemie trójpodziału władzy, koncepcji pełnego uzależnienia rządu od sejmu, w konkretnej sytuacji kraju miały do pewnego stopnia swoje uzasadnienia polityczne. Kwestie te dostatecznie szeroko omówione są w piśmiennictwie, i nie sposób tutaj ich referować. Niejednokrotnie analizowano także praktyczne skutki przyjętych rozwiązań konstytucyjnych, których wadliwość szybko się okazała. Dla omówienia dalszej ewolucji systemu ustrojowego państwa konieczne jest jednak zaakcentowanie spraw najbardziej zasadniczych. Sejm, który charakteryzował się niezwykle rozdrobnieniem politycznym (skutek m. in. wyborów proporcjonalnych), nie był w stanie wyłonić stabilnej większości, rządy nie miały więc trwałej podstawy.

Powstawały często gabinety pozaparlamentarne, nie oparte na koalicji stronnictw sejmowych. Kolejne często zmieniające się rządy, wspierane przez inną większość sejmową, realizowały zmienną politykę, a rządy pozaparlamentarne „administrowały” tylko państwem, zajmując się tylko bieżącymi sprawami. Trzykrotny premier Wincenty Witos stwierdzał w odniesieniu do tego stanu rzeczy, że żaden rząd nie ma możliwości wykonania swego programu, lub choćby nawet jego części. Toteż wkrótce rozpoczęto krytykę konstytucji, która rozwinęła się przede wszystkim w kierunku krytyki tzw. „sejmokracji”. Zwłaszcza stronnictwa prawicowe (Narodowa Demokracja), ale też niektóre inne ugrupowania (PSL „Piast”) wystąpiły z postulatami wzmocnienia pozycji wyższej izby parlamentu-senatu, wzmocnienia władzy wykonawczej, w tym m.in. rozszerzenia kompetencji prezydenta, który miałby prawo np. samodzielnego przedterminowego rozwiązywania sejmu, prawo weta wobec ustaw uchwalanych przez sejm. Inne propozycje były też dalej idące: ograniczenie demokratycznych zasad ordynacji wyborczej przez częściowe pozbawienie mniejszości narodowych praw wyborczych, ograniczenie immunitetu poselskiego. Ugrupowania bliskie J. Piłsudskiemu z kolei podjęły kampanię na rzecz wyboru prezydenta na wzór amerykański, wysuwały też ogólniejszy program przebudowy ustroju politycznego Polski (szerzej na ten temat: A. Ajnenkiel, Spór o model parlamentaryzmu polskiego). W lutym i marcu 1926 r. trzy kluby: Chrześcijańsko-Narodowy, Związku Ludowo-Demokratycznego, Chrześcijańskiej Demokracji zgłosiły podobne wnioski nt. zmiany ordynacji wyborczej, a 26 kwietnia kluby sejmowe Narodowej Demokracji, PSL „Piast” i Narodowej Partii Robotniczej przedstawiły wspólny wniosek dot. zmiany konstytucji. Jest swoistym paradoksem historycznym, że wniosek ten został uchwalony 2 sierpnia 1926 r. w zupełnie zmienionej sytuacji politycznej wskutek wspomnianego już wyżej zamachu stanu przeprowadzonego przez J. Piłsudskiego. Obalony został legalnie działający rząd, a w historii polskiego konstytucjonalizmu rozpoczął się faktycznie nowy okres. Paradoks historyczny polega na tym, że program zmiany konstytucji przeprowadzony „nowelą sierpniową” został uprzednio przejęty przez nowy obóz rządzący pod hasłem „sanacja”, tzn. „uzdrowienia ustroju politycznego”, „uzdrowienie” to kierując coraz bardziej konsekwentnie ku rozwiązaniom antydemokratycznym, ku rządóm autorytarnym, z daleko idącym z kolei ograniczeniem roli parlamentu na rzecz pełni władzy wykonawczej. Wnioski klubów sejmowych centrowo-prawicowych dot. zmiany konstytucji, a więc wnioski tych orientacji ideowo-politycznych, które niejako programowo były „niechętne” J. Piłsudskiemu, stały się podstawą rządowego projektu ustawy w sprawie zmiany konstytucji – projekt przedłożył sejmowi rząd Kazimierza Bartła, który na funkcję premiera powołany został z faktycznej inspiracji J. Piłsudskiego. Uzupełnieniem pewnego politycznego kontekstu sytuacyjnego jest fakt, że zwołanie Zgromadzenie Narodowe w kilka dni po zamachu stanu-31 maja 1926 r. wybrało na urząd prezydenta właśnie J. Piłsudskiego, ten jednakże nie przyjął tego wyboru, wskazując na ten urząd własnego kandydata w osobie Ignacego Mościckiego, mniej znanego jako polityk, ale znanego jako wybitny chemik, profesor Politechniki we Lwowie.

Zmiana konstytucji uchwalona większością sejmową 2 sierpnia 1926 r. zwiększała uprawnienia organów władzy wykonawczej. Całość przeprowadzonych zmian ukierunkowana była na wzmocnienie pozycji głowy państwa w ramach istniejącego systemu rządów, którego naczelne zasady z zasadą rządów parlamentarnych na czele nie zostały de iure podważone. Zmiany nadawały prezydentowi prawo rozwiązywania izb przed upływem ich kadencji na wniosek rządu, prawo wetowania ustaw celem ponownego ich rozpatrzenia w parlamencie oraz prawo do wydawania aktów normatywnych (rozporządzeń) o randze równej ustawie w dwóch sytuacjach: gdy izby są rozwiązane lub kiedy prezydent uzyska uprzednio w sejmie pełnomocnictwo dla takiej czynności prawodawczej. Prezydent uzyskał także inne ważne prawo: ogłaszania rządowego projektu budżetu jako ustawy w sytuacji, kiedy sejm i senat nie uchwały go w ustalonym terminie ani też go nie odrzuciły. Jak już stwierdzono, zmiany w stosunkach między organami władzy ustawodawczej i wykonawczej nie naruszały istoty rządów parlamentarnych, nie naruszały także generalnych zasad państwa prawa, jednakże praktyka ustrojowa ukształtowała się całkiem odmiennie od formalnych uregulowań konstytucyjnych. W praktyce zakwestionowane zostały uprawnienia ustawodawcze i kontrolne sejmu, oraz jego udział w procesie wyłaniania rządu. Rząd, właściwie niezależny od sejmu, stał się głównym organem określającym kierunek polityki państwa. Główną rolę w gabinetach tworzonych po 1926 r. odgrywał J. Piłsudski, niezależnie

od formalnie zajmowanego stanowiska w państwie: dwukrotnie premiera lub ministra spraw wojskowych, a kiedy i ten urząd przekazał w inne ręce, nieprzerwanie do swej śmierci w 1935 r. pełniąc funkcję generalnego inspektora sił zbrojnych (była to najwyższa funkcja w armii, faktycznie oznaczająca pozycję naczelnego wodza i oddająca w jego ręce całość operacyjnego zarządzania armią). W istocie rzeczy, to J. Piłsudski, a nie prezydent, odgrywał najistotniejszą rolę w państwie; dyrektywom i poleceniom marszałka podporządkowywali się kolejni premierzy, a także wybrany w 1926 r. prezydent I. Mościcki – postać wybitna jako uczonec, ale politycznie uległy i bez większego autorytetu. Oznaczało to de facto odrzucenie konstytucyjnych reguł postępowania, określających funkcjonowanie demokracji parlamentarnej; powstał istotny rozdźwięk między zasadami konstytucyjnymi a praktyką polityczno-ustrojową. Można określić, że faktyczny ośrodek władzy (w osobie J. Piłsudskiego) miał charakter pozakonstytucyjny, przy zachowaniu wszelkich formalnych pozorów systemu demokratycznego. Sejm w okresie 1926-1930 mógł uchwalić wotum nieufności wobec rządu, ale nie był w stanie odsunąć od władzy obozu politycznego, na czele którego stał J. Piłsudski. Inaczej, obrazowo mówiąc: centrum zarządzania państwem nie znajdowało się w budynkach sejmu przy ul. Wiejskiej w Warszawie, ani w Zamku Królewskim - siedzibie prezydenta, ani w ówczesnej siedzibie Rady Ministrów – lecz w siedzibie Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych w Al. Ujazdowskich (obecnie gmach Kancelarii Prezesa Rady Ministrów) lub w ostatnich już latach życia J. Piłsudskiego – w sąsiednim pałacyku, który do ostatnich dni życia był mieszkaniem marszałka.

Istotną rolę w przeprowadzeniu zmiany konstytucji marcowej (a następnie także w uchwaleniu już nowej konstytucji w 1935 r.) odegrał Waław Makowski – trzykrotny minister sprawiedliwości w II Rzeczypospolitej, po 1926 r. poseł na sejm w trzech kadencjach, senator w jednej kadencji, wicemarszałek sejmu (w trzeciej kadencji), wicemarszałek senatu czwartej kadencji i wreszcie – marszałek ostatniego sejmu II Rzeczypospolitej; zarazem jeden z najwybitniejszych polskich prawników, uczonec, profesor Wydziału Prawa – specjalista prawa karnego (był m. in. wraz z prof. J. Makarewiczem współtwórcą projektu nowego polskiego kodeksu karnego); rozwijał także twórczość naukową w dziedzinie zagadnień ustrojowo-prawnych, prawa konstytucyjnego. On właśnie podjął się opracowania teoretycznych uzasadnień dla proponowanych zmian konstytucji, prezentował je w sejmie podczas debat, w toku obrad Komisji Konstytucyjnych i w bardzo wielu wypowiedziach publicznych, za pośrednictwem ówczesnej prasy. Celowe więc wydaje się być choćby zasygnalizowanie podstawowego kierunku myślenia teoretycznego W. Makowskiego. Jego zadaniem było stworzenie de iure konstytucyjnych podstaw dla realizacji w Polsce systemu rządów parlamentarno-gabinetowych, a więc rządów opartych na zasadzie równowagi między legislatywą a egzekutywą. Drogą do tego było, jak już była mowa o tym, wzmocnienie szczególnie pozycji ustrojowej prezydenta. Podstawowa argumentacja W. Makowskiego wynikała z przeświadczenia, że klasyczny XVIII-wieczny model demokracji liberalnej nie odpowiada już całkowicie innym realiom historycznym i politycznym na początku XX wieku. Model z innej epoki przeniesiony w nowe uwarunkowania nie może już być funkcjonalny, i staje się pewną utopią. Przygotowując (w 1927 r.) nową polską edycję dzieła Monteskiusza „O duchu praw” przeprowadził też wywód podkreślający, że w procesie recepcji jego idei, dokonane zostały istotne „przesunięcia akcentów” – istotą podziału władz nie jest ich wzajemne przeciwstawienie, ale równowaga, umożliwiająca ich współpracę. Współczesna praktyka polityczna tę ideę zmarginalizowała. (Por. O Monteskiuszu inaczej, w zbiorze W. Makowski, o Państwie społecznym). Druga linia rozumowania uwydatniała, że „stara” demokracja liberalna powinna być zastąpiona nowym typem demokracji – o charakterze solidarystycznym, odwołującym się do idei solidaryzmu społecznego. Demokracja liberalna odpowiadała duchowi indywidualizmu w życiu społecznym i w sferze działalności gospodarczej. Nowe państwo, które musi rozwiązywać problemy społeczne w ogromnej skali, nie może odwoływać się do zasad ustrojowych, które w istocie rzeczy chronią indywidualny egoizm. „Stare” idee liberalne są już niewystarczające dla organizacji współczesnego życia społecznego. Stąd więc wyprowadzał ideę silnej – tzn. sprawnej władzy państwowej, zdolnej do wykonywania swych ogólnospołecznych funkcji, władzy zogniskowanej w osobie głowy państwa oraz w rządzie. Tendencje te uzyskały miano autorytarnych. (Niektóre koncepcje i uzasadnienia zmiany konstytucji prezentuje wybór przemówień sejmowych, senac-

kich i wystąpień prasowych w zbiorze: W. Makowski, Państwo społeczne, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1998).

Nowela sierpniowa składała się z ośmiu artykułów, które uzupełniały lub zmieniały sześć artykułów konstytucji marcowej, dotyczących: kwestii budżetowych, wydawania rozporządzeń z mocą ustawy, przedterminowego rozwiązywania izb, sposobu wyrażania wotum nieufności, utraty mandatu poselskiego. Zmiany te omawiane są w wielu opracowaniach (np. A. Ajnenkiel, J. Bardach, w podręcznikach z zakresu historii polskiego prawa i historii państwa), nie ma potrzeby tutaj ponownego ich opisu. Natomiast pokrótce warto zwrócić uwagę na zagadnienie charakteru dokonanych zmian konstytucyjnych, na sporne oceny istoty noweli sierpniowej. Nowela ta istotnie, wprowadziła ważne zmiany w stosunkach między organami władzy wykonawczej i ustawodawczej, na wyraźną korzyść tej pierwszej, stanowiła formalny wyraz zmiany układu sił we wzajemnych stosunkach owych władz, sankcjonowała fakt przesunięcia się ośrodka dyspozycyjnego władzy państwowej z sejmu do rządu. Jak stwierdza A. Ajnenkiel (Polskie konstytucje, str. 286), nowela stwarzała rządowi możliwość uchylania się od parlamentarnej kontroli jego działalności, dokonywanej przy okazji debaty budżetowej. Z kolei np. prawo przedterminowego rozwiązania izb wyłącznie mocą decyzji prezydenta stanowiło groźną broń w rękach aparatu wykonawczego wobec rozdartego politycznie parlamentu i rozczłonkowanego na bardzo wiele frakcji, klubów, które nie mogły tworzyć należytego oparcia dla rządu, albo mówiąc ostrzej – kiedy to rząd faktycznie był „zakładnikiem” sejmu. W późniejszym więc piśmiennictwie, ujawniły się generalnie dwie linie interpretacyjne dokonanych nowelą zmian konstytucyjnych. W latach 50. XX wieku rozpowszechniona była interpretacja o faszystowskim charakterze noweli. Ta wykładnia odpowiadała politycznym potrzebom owego czasu, jest nie do utrzymania, i nie warto już szczegółowo rozstrzygać tej kwestii. Druga linia interpretacyjna miała charakter znuansowany: przyjmowała, że nowela obalała system rządów parlamentarnych i że stwarzała przesłanki akceptacji dyktatury, tworząc też prawne ramy dla jej funkcjonowania. Tę interpretację formułował np. prof. Andrzej Garlicki, historyk, monografista J. Piłsudskiego. (Zob. A. Garlicki, „Przewrót majowy”, Czytelnik, Warszawa 1978, i inne jego prace cyklu dot. osoby J. Piłsudskiego; nowa, zbiorcza edycja tych cząstkowych monografii: tenże, Józef Piłsudski, Czytelnik, Warszawa 1988); ostrożniej w tej kwestii wypowiadał się A. Ajnenkiel:

„Na ostateczną treść ustawy wywarł wpływ fakt, że opowiadały się za nią siły zwalczające się na innej płaszczyźnie: rząd i jego pravicowo-centrowi przeciwnicy. Siły te, wychodząc z odmiennych niekiedy przesłanek, zmierzały w podobnym kierunku – do ograniczenia parlamentarnych zasad konstytucji. W konsekwencji postanowienia ustawy stanowią wypadkową różnych koncepcji, kompromisów i taktycznych rozgrywek. Pozostając w *granicach systemu parlamentarnego* (podkreśl. JK) ustawa stwarzała zarazem sanacyjnej ekipie możliwość dokonywania przeobrażeń politycznych, zmierzających ku rządowi typu dyktatorskiego czy autorytarnego. Jej uchwalenie stanowiło zamknięcie okresu, w którym ugrupowania parlamentarne wywierały wpływ na kształt ustrojowy państwa. Na dalsze przekształcenie istniejącej formy państwa wywierać będą coraz większy wpływ koncepcje rządzącego obozu, przesuwającego się coraz wyraźniej na pozycje pravicowe”. (A. Ajnenkiel, Polskie konstytucje, str. 286).

Z kolei Stanisław Krukowski, Antoni Czubiński i cytowany już Michał Pietrzak bardziej jednoznacznie formułowali pogląd, że nowela sama w sobie nie stanowiła przekreślenia parlamentaryzmu, że choć dokonywała znaczącego wzmocnienia egzekutywy, ale w ramach systemu parlamentarnego. Podzielając ten pogląd, niniejszy podrozdział artykułu został zatytułowany w części „ku ograniczeniom systemu demokracji parlamentarnej” – ku ograniczeniom, ale nie „ku zniesieniu” tego systemu, przynajmniej na tym etapie zmian konstytucji. Natomiast całkowicie inną kwestią jest to, że system rządów parlamentarnych po zamachu majowym faktycznie przestał istnieć. Jednakże St. Krukowski precyzuje, że został on obalony w maju (1926 r.), a nie w sierpniu tegoż roku. Więc nie tyle nowela sierpniowa stwarzała prawną możliwość nieprzerwanych rządów sanacji bez formalnego zniesienia systemu rządów parlamentarnych i bez posiadania przez nią większości w sejmie. Szansę dla tych rządów stworzył nowy układ sił politycznych, dzięki któremu możliwa była interpretacja konstytucji całkowicie sprzeczna z jej duchem. (St. Krakowski, Nowela sierpniowa z 1926 r., zob. niżej „wybrane piśmiennic-

two”). Z duchem konstytucji rozminęła się zaś praktyka ustrojowa (podkreśla to M. Pietrzak), i to ona właśnie umożliwiła przekształcanie się ustroju państwa w kierunku autorytarnym.

Konstytucja kwietniowa – z 23 kwietnia 1935 r.

Jak się wkrótce okazało – nowela sierpniowa nie zamknęła procesu równoważenia systemu władzy i wzmocnienia władzy wykonawczej, ale dopiero rozpoczęła ten proces. Dyskusja nad dalszą rewizją konstytucji marcowej rozpoczęła się w 1928 r. Projekt zmian przygotował rządzący obóz „sanacji”, który do nowych wyborów parlamentarnych (marzec 1928 r.) wystąpił jako ugrupowanie pod nazwą Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem, a jego głównym programem wyborczym było hasło zmiany konstytucji. Projekty zmian konstytucji opracowywały z kolei także inne ugrupowania sejmowe. Kilku-letni okres przygotowań zmiany zwieńczony został zamiast nowelizacją konstytucji dotychczas obowiązującej - uchwaleniem całkiem nowej konstytucji. Do czasu wybuchu wojny obowiązywała ona zaledwie przez okres 52 miesiące – nieco ponad cztery lata.

Nowa konstytucja wprowadziła ważne zmiany ustrojowe. Najogólniej, w literaturze przedmiotu, przyjęto, że konstytucja ustanowiła ustrój (lub model władzy) o charakterze autorytarnym. Jednakże należy zwrócić uwagę, że treść tego pojęcia ma charakter bardziej ideologiczny niż formalnoprawny i konstytucyjny, nazwa tego modelu nie wynika np. z definicji w ustawie zasadniczej, lecz jest wyprowadzona pośrednio z wielu rozwiązań (i w zakresie spraw o bardzo różnym charakterze) zastosowanych w konstytucji, i dopiero specyficzny sens rozwiązań konstytucyjnych, poprzez całościowe ich ujęcie, pozwala wprowadzić takie określenie. Termin ten (państwo autorytarne) funkcjonował już ówczesnie, ale i wtedy nie był rozumiany jednolicie. Np. jeden z badaczy prawa państwowego, S. Starzyński, sformułował następującą opinię: „Niektórzy nazywają państwa hołdujące temu kierunkowi państwami autorytatywnymi, co jest, wedle mnie, mylne, bo autorytet jest pojęciem moralnym, a nie władczym, oznacza powagę moralną, przed którą się dobrowolnie pochyla głowę, a nie nakaz zaopatrzony w przymus” (Księga pamiątkowa ku czci L. Pinińskiego, Lwów 1936, str. 238; cyt. za: Ryszka F., Historia państwa i prawa polskiego 1918-1939, cz. I, Warszawa 1962, str. 150). Pojęcie to i jego sens polityczny rozważany był też wielokrotnie w bardziej współczesnej literaturze. Określa ono taki model państwa i taki system władzy, w którym z pewnością nie funkcjonuje już system klasycznej demokracji, z jej podstawowymi typowymi zasadami, instytucjami. Ale nie jest to też państwo, które jednoznacznie da się określić jako dyktatorskie, faszystowskie czy totalitarne, choć zarazem różne elementy charakteryzujące te typy państw – dadzą się odnieść w pewnym stopniu do państwa autorytarnego. Tak więc np. F. Ryszka charakteryzując zakres uprawnień prezydenta w nowej konstytucji zinterpretuje tę niedookreśloną linię graniczną następująco: „ Nie jest to już więc prezydent – najwyższy tylko reprezentant państwa, ani prezydent – koordynator działalności naczelnych organów państwowych. Jest to – w całym tego słowa znaczeniu szef państwa, którego kompetencje niedaleko już odbiegają od kompetencji szefów państwa jawnie faszystowskich” (F. Ryszka, op. cit. str. 152).

W miejsce dotychczasowej generalnej zasady podziału władz konstytucja wprowadziła zasadę jednolitej i niepodzielnej władzy prezydenta („w jego osobie skupia się jednolita i niepodzielna władza państwowa” – art. 2). Art. 3 uwydatniał absolutnie naczelną pozycję ustrojową głowy państwa: główne organy państwa (rząd, sejm, senat, sądy i kontrola państwowa, siły zbrojne) pozostają „pod zwierzchnictwem prezydenta”. Był on więc źródłem i nosicielem władzy państwowej, był po prostu suwerenem, bo tym – przestał być już naród (w myśl innych zasad konstytucyjnych). Wybitny prawnik Wacław Komarnicki uznał, że konstytucja postawiła jednostkę kierowniczą ponad zbiorowość (W. Komarnicki, Ustrój państwowy. Geneza i system, Wilno 1937, str. 24). Odrzucała tym samym zasadę zwierzchnictwa narodu. Prezydent miał działać w ramach prawnych określonych przez konstytucję, ale za ich naruszenie nie ponosił odpowiedzialności politycznej ani konstytucyjnej. Art. 2 określał wprost, że prezydent ponosi jedynie odpowiedzialność przed Bogiem i historią. Ta pompatyczna formuła (a niejednokrotnie też wykpiwana) wyrażała, że jednostka przywódcza w osobie prezydenta wyniesiona jest ponad naród i ponad państwo, i jego odpowiedzialność ma wymiar moralny, a nie prawno-polityczny. Konstytucja zniósła dotychczasowe pojmowanie państwa jako organizacji prawnej narodu. Odtąd państwo było rozumiane jako dobro wspólne wszystkich obywateli, jako swego rodzaju porządek prawny,

umożliwiający realizację celów państwa, które są ponad indywidualne i ponad grupowe. Wprowadzone zostało więc pojmowanie państwa w duchu solidaryzmu (lub inaczej – w duchu doktryny korporatystycznej; na ten temat zob. m. in. W. Makowski, O państwie społecznym; można tu przypomnieć, że to właśnie ten prawnik szeroko uzasadniał nowe pojmowanie państwa, jako jedną z przesłanek konieczności zmiany konstytucji). Można dopowiedzieć, w myśl tej doktryny, wspólne dobro polega na czynnym zespoleniu obywatela z państwem w pracy dla niego. Państwo nie pełni służebnej roli wobec jego członków (obywateli). To wszyscy obywatele są odpowiedzialni za państwo (jako forma politycznego życia zbiorowego), to obywatele mają powinności wobec państwa. Państwo ma bezwzględny prymat nad dobrem jednostki i może ograniczyć przyrodzone wolności osobiste. W. Makowski pisał wręcz; „Państwo nie jest związkiem politycznym dla zachowania praw przyrodzonych człowieka” (W. Makowski, Nauka o państwie. Część pierwsza..., Warszawa 1939, str. 169). Przysługując prezydentowi uprawnienia osobiste, tzw. prerogatywy, konstytucja szczególnie wzmocniła osobistą władzę prezydenta. Bowiem akty prawne, przez niego wydawane, nie podlegają żadnej kontroli, nie wymagają kontrasygnaty premiera czy ministrów. Wyraźnie w tym zakresie widać ewolucję systemową: konstytucja marcowa stała na stanowisku wyłączności ustawy jako jedynej formy stanowienia aktów ustawodawczych. Nowela z 1926 r. zniósła tę wyłączność, powołując nową instytucję – w postaci rozporządzeń prezydenta z mocą ustawy. Konstytucja kwietniowa poszła dalej, wprowadziła formę dekretów prezydenta (zamiast rozporządzeń), i zrównała rangę konstytucyjną ustawy i dekretu prezydenta. Co więcej, konstytucja przyjęła, że trzy dziedziny spraw: organizacja rządu, organizacja administracji rządowej oraz zwierzchnictwo sił zbrojnych, mogą być regulowane tylko przez dekrety, a nie przez ustawy, tym samym wymienione sfery działalności państwa wyjęte zostały spod nadzoru sejmowego, oddając je wyłącznie w gestię decyzji prezydenta. Natomiast wobec ustaw uchwalanych przez sejm i senat, prezydent uzyskał prawo weta, określane jako weto zawieszające; po ponownych uchwałach sejmu i senatu prezydent zobowiązany był już ustawę podpisać i ogłosić. Rola sejmu została zmarginalizowana w wielu aspektach; w tym miejscu odwołam się tylko do art. 31 ust. 3, gdyż bardzo wymownie określa on nową sytuację ustrojową: „Funkcje rządzenia Państwem nie należą do Sejmu”.

Doktryna pojmowania państwa w nowy sposób, znalazła wyraz w konstytucji w szczególny sposób: oto zostały ograniczone prawa obywatelskie – zasady liberalno-demokratyczne dotyczące m. in. swobody wyrażania myśli i przekonań, wolności prasy, z nowej konstytucji zostały wyłączone. Dotyczy to także jednej z najbardziej podstawowych zasad demokratycznych – zasady równości wszystkich obywateli wobec prawa. Zasada ta została zastąpiona kuriozalnym sformułowaniem art. 7: „Wartością wysiłku i zasług obywatela na rzecz dobra powszechnego mierzone będą jego uprawnienia do wpływania na sprawy publiczne”. Wynika stąd, że to odpaść państwo będzie wyznaczało uprawnienia obywatelskie. Próbuje określić system władzy ustalony przez nową konstytucję, pozycję ustrojową prezydenta, M. Pietrzak przyjmuje inną jeszcze formułę: uznaje, że „konstytucja kwietniowa stworzyła oryginalny ustrój prezydencki, odbiegający od modelu amerykańskiego. Prezydent dysponował bowiem nie tylko uprawnieniami z zakresu władzy wykonawczej, ale wywierał istotny wpływ na funkcjonowanie organów władzy ustawodawczej, Różnica tkwiła też w sposobie legitymizacji władzy prezydenta i izb ustawodawczych, którego nie można uznać za demokratyczny” (M. Pietrzak, *Demokratyczne, świeckie państwo prawne*, op. cit. str. 102-103). System ustrojowy zmierzał do odsunięcia partii politycznych od wpływu na sprawowanie władzy państwowej. Jednocześnie powstał układ polityczny, który spowodował pozakonstytucyjne ukształtowanie się dwuwładzy (współrządów) w państwie: prezydenta (w osobie I. Mościckiego) i Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych (w osobie gen. Edwarda Rydz-Śmigłego), źródłem tej dwuwładzy (w wymiarze niby formalnym) był okólnik prezesa Rady Ministrów, określający, iż generalny inspektor ma być uważany i szanowany jako pierwsza w Polsce osoba po prezydencie RP, a wszyscy funkcjonariusze państwowi, z prezesem RM na czele, winni okazywać mu posłuszeństwo (okólnik prezesa RM F. Sławoj-Składkowskiego z 13 lipca 1936 r.). Dokument ten, kuriozalny w treści a także w formie, wyrażał jednak bardzo istotną sytuację: ówczesna rzeczywistość polityczna nie dawała się określić do końca przez konstytucję, rzeczywistość polityczna nie mieściła się w formalno-prawnych ramach ustrojowych nowej konstytucji. Stąd też wynikają m. in. trudności z jednoznacznym określeniem typu ustroju i z klasyfikacją całości kształtu rzeczywistości politycznej. Przyjmuje się w

piśmiennictwie, że konstytucja kwietniowa powstała pod wpływem prądów powszechnych wówczas w Europie, mowa o faszyzmie, a związane z tym procesy przemian konstytucyjnych nie były właściwe tylko dla Polski, ale miały wymiar powszechniejszy – zachodziły one także w Litwie, Austrii, Portugalii, Rumunii, Jugosławii i in. krajach. Polska konstytucja „kwietniowa” określa jednak swoiście „trzecią drogę”, „wypośredkując” zasady ustroju między państwem demokratyczno-liberalnym a totalitarnym. W tę „trzecią drogę” wpisują się m.in.: ograniczenia praw wyborczych (w nowej ordynacji wyborczej), koncepcje elity narodu (znajdujące swój konstytucyjny wymiar w nowych zasadach wyboru prezydenta, z istotną rolą w tej procedurze „zgromadzenia elektorów”; zob. też cytowany odpowiednio wyżej art. 7), a także wiele tendencji działań politycznych nie mających podstaw prawnych, poczynając od sposobu uchwalenia samej konstytucji, w „podstępnej” procedurze niewiele mającej wspólnego z legalizmem, pod nieobecność posłów opozycji. (Co prawda można wskazać, że w podobny sposób uchwalona została chwalebna Konstytucja 3 Maja, jednakże należy uwzględnić zupełnie inny kontekst sytuacyjno-historyczny, kontekst polityczny i moralny, np. pierwsza Konstytucja rodziła się w klimacie działań dla ratowania ojczyzny, a druga – dla dobra państwa). Obecnie, z perspektywy czasu, można sądzić, że konstytucja ta nie była w sensie legislacyjnym przykładem dobrej pracy legislacyjnej, wykazuje wiele luk a nade wszystko - możliwości interpretacyjnych. Ale to, co można odczytać jako wdę techniki legislacyjnej, można też odczytać jako działanie świadome – otwierające możliwości dalszej ewolucji ustroju, z uwzględnieniem tendencji albo zaostrażającej „kurs autorytarny”, lub też stwarzające „furtkę” dla pewnej liberalizacji funkcjonowania systemu politycznego. I w jednym tylko zakresie konstytucja wykazała historycznie pozytywną doniosłość, acz nie w sposób zamierzony. Dotyczy to sposobu wyboru prezydenta, który swą godność mógł przekazać wyznaczonej przez siebie osobie. Intencje tej zasady były dość oczywiste w ówczesnej rzeczywistości. Natomiast owa zasada nabrała całkiem innego wymiaru, kiedy w sytuacji katastrofy narodowej, we wrześniu 1939 roku, w warunkach internowania naczelnych władz państwa w Rumunii, umożliwiła legalne przekazanie władzy i tym samym – pozwoliła na utrzymanie idei ciągłości prawnej państwa polskiego oraz na stworzenie legalnych podstaw do powołania rządu na obczyźnie.

Wybrane piśmiennictwo

- Odnośnie projektów konstytucji:

- [1] *Buzek Józef*, Projekt konstytucji państwa polskiego i ordynacji wyborczej sejmowej oraz uzasadnienie i porównanie projektu konstytucji państwa polskiego z innymi konstytucjami, Warszawa 1918
- [2] *Trzeciński Janusz*, Głos do projektu konstytucji przedstawionego przez posła Mieczysława Niedziałkowskiego ze Związku Polskich Posłów Socjalistycznych w dniu 27 maja 1919 r. Komisji Konstytucyjnej Sejmu Ustawodawczego, w: Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej, Wyd. Trybunał Konstytucyjny, Warszawa 1996

- Mała Konstytucja:

- [1] *Ajnenkiel Andrzej*, Pierwsze akty ustrojowe Polski Niepodległej, w: tenże, Polskie konstytucje, Wiedza Powszechna Warszawa 1983 (tamże bibliografia, m.in. dot. edycji źródełowych)
- [2] *Krukowski Stanisław*, Mała Konstytucja z 1919 r., w: Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu, red. Marian Kallas, PWN Warszawa 1990, t. II (Z prac Zespołu Konstytucjonalizmu Polskiego XVIII-XX wieku UMK w Toruniu)

- Konstytucja marcowa i jej zmiana:

- [1] *Ajnenkiel Andrzej*, Koncepcje zmiany konstytucji marcowej przed przewrotem majowym, Czasopismo Prawno-Historyczne rocznik XIX, 1967 zes. 1
- [2] *Burda Andrzej*, Konstytucja marcowa. Wstęp, Lublin 1983 (Dokumenty naszej tradycji)

- [3] *Car Stanisław*, Z zagadnień konstytucyjnych Polski. Istota i zakres władzy Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Państwowość polska w jej rozwoju historycznym, Warszawa 1924
- [4] *Czajowski Jacek*, Konstytucja marcowa: podział władz i jednolitość władzy (1921-1926), w: Państwo-Władza-Społeczeństwo-Polityka, księga jubileuszowa profesora Krzysztofa Paleckiego, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2006
- [5] *Daszyński Ignacy*, Sejm, rząd, król, dyktator. Uwagi na czasie, Warszawa 1926
- [6] *Dubanowicz Edward*, Rewizja konstytucji, Poznań 1926
- [7] *Gwiżdż Andrzej*, Przyczynek do genezy i losów konstytucji marcowej, „Państwo i Prawo”, 1971, nr 12
- [8] *Janowska Halina*, Konstytucja marcowa. Rządy parlamentarne w Polsce, Warszawa 1962
- [9] *Kudej Marcin*, Problem „sejmokracji” w doktrynie krytykującej konstytucję marcową, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego nr 21, Prace Prawnicze t. II, 1971
- [10] *Krukowski Stanisław*, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 r., w: Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu op. cit. t. II
- [11] *Krukowski Stanisław*, Geneza konstytucji marcowej z 17 marca 1921 r., Warszawa 1977
- [12] *Kumaniecki K.W.* (red. pr. zb.), O naprawę Rzeczypospolitej (księga II – dot. ustroju państwowego), Kraków 1922
- [13] *Makowski Wacław*, O państwie społecznym, wstęp, wybór i oprac. Władysław T. Kulesza, Wydawnictwo Sejmowe Warszawa 1998
- [14] *Mycielski Andrzej*, Obsada urzędu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Studia prawne na tle europejskich konstytucji powojennych, Kraków 1930
- [15] *Pietrzak Michał*, Model ustroju politycznego w konstytucji 17 marca 1921 r., w: Droga przez półwiecze. O Polsce lat 1918-1968, Warszawa 1969
- [16] *Pietrzak Michał*, Prezydent w konstytucjach polskich w XX wieku, w: tenże, Demokratyczne, świeckie państwo prawne, Wydział Prawa i Administracji UW – LIBER, Warszawa 1999
- [17] *Pietrzak Michał*, Państwo prawne w konstytucji z 17 marca 1921 r., „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1987, zesz. 2
- [18] *Witkowski Z.*, Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej 1921-1935, Warszawa-Poznań-Toruń 1987
- [19] *Zakrzewski Witold*, Pojęcie narodu w Konstytucji Marcowej, „Państwo i Prawo” rok I, 1946, nr 5-6
- [20] *Zalewski Ryszard*, Walka o zasady konstytucji z 1921 r., „Więź” 1971, nr 9

- Parlamentaryzm polski:

- [1] *Ajnenkiel Andrzej*, Historia Sejmu polskiego, t. II cz. II, PWN Warszawa 1989 (bibliogr.)
- [2] *Ajnenkiel Andrzej*, Spór o model parlamentaryzmu polskiego do roku 1926, Warszawa 1972 (bibliogr.)
- [3] *Bartel Kazimierz*, Kilka uwag o praktyce parlamentarnej w Polsce, Warszawa 1929
- [4] *Pietrzak Michał*, Rządy parlamentarne w Polsce (1919-1926), Warszawa 1969
- [5] *Próchnik Adam*, Pierwsze piętnastolecie polski niepodległej. Zarys dziejów politycznych, Warszawa 1983

- Nowela sierpniowa, geneza konstytucji kwietniowej:

- [1] *Ajnenkiel Andrzej*, Nowela sierpniowa; konstytucja kwietniowa, w: tenże, Polskie konstytucje, op. cit.
- [2] *Caro Leopold*, Solidaryzm, jego zasady, dzieje i zastosowania, Lwów 1931
- [3] *Car Stanisław*, Na drodze ku nowej konstytucji, Warszawa 1934
- [4] *Car Stanisław*, Polska koncepcja autorytarna, wstęp, wybór i opracowanie Jacek M. Majchrowski, Wydawnictwo Sejmowe Warszawa 1998

- [5] *Czubiński Antoni*, Próby wprowadzenia nowej konstytucji w sejmie II kadencji (1928-1930), *Zeszyty Naukowe UAM w Poznaniu*, nr 47, *Historia*, nr 6, 1964
- [6] *Dubanowicz Edward*, Z zagadnień konstytucyjnych. Wzmocnienie władzy wykonawczej, w: *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. I, Lwów 1930
- [7] *Gdulewicz Ewa*, *Gwiżdż Andrzej*, *Witkowski Zbigniew*, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1935 r., w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. II, op. cit. (bibliogr.)
- [8] *Gdulewicz Ewa*, Zasada jednolitej i niepodzielnej władzy prezydenta w konstytucji RP z 23 kwietnia 1935 r., *Annales Univ. Marii Curie-Skłodowskiej. Ius* vol. XXI, 1974 r.
- [9] *Jaruzelski Jerzy*, O genezie konstytucji kwietniowej. Poseł Cat-Mackiewicz i konserwatyści w pracach przygotowawczych, „*Kwartalnik Historyczny*”, 1983, nr 2
- [10] *Mażewski L.*, Odpowiedzialność prezydenta w Konstytucji kwietniowej, „*Państwo i Prawo*” 1982, nr 10
- [11] *Rykowski Zbigniew*, *Sokolewicz Wojciech*, Konstytucja kwietniowa jako przejaw kryzysu demokracji w Polsce, w: *Lewica społeczna w Polsce wobec Konstytucji Kwiecniowej z 1935 r.*, Warszawa 1986
- **Koncepcje ustrojowe:**

[1] *Chojnowski Andrzej*, *Piłsudzczy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem*, Ossolineum, Wrocław 1986 (bibliogr.)

[2] *Kulesza Władysław T.*, *Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926-1935*, Wrocław 1985 (bibliogr.)
 - **Ujęcia syntetyczno-całościowe:**

[1] *Bardach Juliusz* (red.), *Historia państwa i prawa Polski; Historia państwa i prawa Polski 1918-1939 cz. I* pod red. Franciszka Ryszki, PWN Warszawa 1962

Summary

Stages of the legal (constitutional) system transitions in the Republic of Poland between 1918 and 1939

Key words: constitutional system, Republic of Poland

Author presents the evolution of Polish constitutional system between World Wars. The evolution had conveyed by the transition of fundamental rules embedded in two following Constitutions of Poland (1921 and 1935). It defined the process of formation of two separate constitutional models of Poland after the Great War. First was republican-democratic legal system set by the March Constitution 1921 and the second was antidemocratic system based on the authoritarian regime (set by the April Constitution 1935). Situation on Polish ground between 1935 and 1939, can not be however described unequivocally as the fascist system of government. It had been rather a system between liberal-democratic and totalitarian. The article marks out three stages of the Polish constitutional system formation: stage I - formation of the parliamentary democracy fundamentals and Cabinet government 1918-1926, stage II - limitation of parliamentary system and schemes for the Constitution changes 1926-1935, stage III - new Constitution and introduction of authoritarian regime 1935-1939. Author presented basic constitutional transitions characteristic for both constitutions. He especially pointed significant changes taking in relations between the prime minister and the president of Poland. The characteristic includes also historical and political background in Poland and around Europe.

Wiktor Kwiecień

Pojęcie i cele instytucji informowania i przeprowadzania konsultacji z pracownikami w prawie Unii Europejskiej

Artykuł ten przedstawia podstawowe pojęcia związane z instytucją informowania oraz przeprowadzania konsultacji, cele jakie tej instytucji przyświecają oraz podmioty, które na mocy Dyrektywy 2002/14/WE¹ (dalej „Dyrektywa 2002/14” lub „Dyrektywa”) oraz regulacji krajowych zostały zobowiązane lub uprawnione do brania udziału w omawianym procesie (w przedmiocie omawianego zagadnienia). W niniejszym artykule za przykład posłużyły uregulowania prawne Polski oraz Wielkiej Brytanii. Trzeba podkreślić, iż analiza regulacji brytyjskiej oraz ustawy polskiej nie jest rzeczą łatwą w ujęciu porównawczym. Jest to spowodowane nie tylko różnicami w objętości obu aktów, ale przede wszystkim zakresem przedmiotowym, oraz kompleksowym potraktowaniem zagadnienia przez parlament westminsterski.

Prawidłowością jest bowiem, iż Brytyjski ustawodawca pragmatycznie podchodząc do tworzenia prawa pragnie wyjaśnić szczegółowo wszelkie terminy użyte w swych aktach, co nie pozostawia wątpliwości interpretacyjnych oraz umożliwia zrozumienie ich treści przeciętnemu czytelnikowi. Ponadto, na Wyspach Brytyjskich panuje system prawny zwany *common law*, w którym prawo zawarte jest w aktach oraz niezliczonych orzeczeniach sądowych różnych szczebli, a także w precedensach oraz konwenansach, których genezę można odnaleźć sięgając wiele stuleci wstecz.. Dlatego ustawodawca brytyjski pragnąc uniknąć niejasności, w niemal każdej regulacji zamieszcza swoisty słownik wyjaśniający pojęcia użyte w poszczególnej akcie.

Natomiast polskie prawo jest niemal całkowicie skodyfikowane, dlatego definicje pojęć zawartych w ustawach można znaleźć w innych aktach należących do konkretnej dziedziny prawa, w tym przypadku prawa pracy, gdzie głównym źródłem jest kodeks pracy.

Zgodnie z artykułami 10 oraz 11 dyrektywy 2002/14 Państwa Członkowskie powinny przyjąć tą regulację (implementować ją) nie później niż do dnia 23 marca 2005 r. Z przykrością należy wspomnieć, że dyrektywa ta została implementowana do porządku prawnego w Polsce ze znacznym opóźnieniem tj. została uchwalona w dniu 7 kwietnia 2006 roku, w formie Ustawy o informowaniu pracowników i przeprowadzaniu z nimi konsultacji² (dalej zwana „ustawą o informowaniu”). Akt ten wszedł w życie w dniu 25 maja 2006 roku, czyli ponad rok później niż nakazywały tego Parlament Europejski oraz Rada. Z tego też powodu Komisja Europejska wszczęła wobec Polski postępowanie na podstawie artykułu 226 Traktatu Rzymskiego. Postępowanie to nie zostało jeszcze zakończone, jednakże trzeba się spodziewać, że Komisja wyciągnie konsekwencje związane z opieszałością ustawodawcy polskiego.

¹ Dyrektywa 2002/14/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z 11 marca 2002 roku (Dz. U. L 80, str.29).

² Dz. U. Nr 79, poz.550.

Rozwój ekonomiczny państw członkowskich warunkuje dynamicznie prosperujący Jednolity Rynek Wewnętrzny Unii Europejskiej będący podstawą wspólnotowego prawa gospodarczego oraz celem integracji i równocześnie środkiem jej doskonalenia³.

Dyrektywa 2002/14 jest zbudowana z kilku części. Pierwszą stanowi obszerny wstęp, który wskazuje na jakich zasadach oraz źródłach prawa wspólnotowego została dyrektywa oparta. Ponadto został przedstawiony proces tworzenia wyżej wymienionej regulacji, oparty na dialogu pomiędzy Komisją Unii Europejskiej, Komitetem Ekonomiczno-Społecznym, Komitetem Regionów, a przedstawicielami pracodawców oraz pracowników na szczeblu wspólnotowym.

Dyrektywę można określić jako ogólną. Nie narusza ona spraw szczegółowych rozwiązanych w innych dyrektywach, np. dyrektywie Rady 94/45 z dnia 22 września 1994 r. w sprawie ustanowienia Europejskiej Rady Zakładowej lub trybu informowania i konsultowania pracowników w przedsiębiorstwach lub w grupach przedsiębiorstw o zasięgu wspólnotowym (Dz. U. L 254, str. 64)⁴. Zgodnie z treścią dyrektywy Państwa Członkowskie mają obowiązek zapewnić właściwe instrumenty na wypadek niewypełnienia postanowień niniejszej regulacji. W artykule 8 dyrektywy, jest wyraźnie wskazane, że Państwa Członkowskie mają zapewnić „procedury administracyjne lub sądowe w umożliwienia realizacji obowiązku wynikających z niniejszej dyrektywy” (art. 8 Dyrektywy 2002/14).

Regulacja unijna pozwala na jej implementację na dwa różne sposoby. Wprowadzenie dyrektywy do systemu wewnętrznego danego państwa może nastąpić na dwa sposoby: ustawowy, zwany bezpośrednim oraz negocjacyjny zwany pośrednim⁵.

Zgodnie z artykułem 5 dyrektywy 2002/14 „Państwa Członkowskie mogą powierzyć przedstawicielom pracodawców oraz pracowników właściwego szczebla, w tym szczebla przedsiębiorstwa lub zakładu, swobodne określenie w jakimkolwiek czasie, poprzez wynegocjowane porozumienie, praktycznych ustaleń dotyczących informowania i przeprowadzania konsultacji z pracownikami. To w znacznym stopniu ułatwia zarówno pracodawcom jak i pracownikom ustalenie właściwych reguł informowania oraz konsultowania się, dostosowanych do warunków panujących w konkretnym przedsiębiorstwie lub zakładzie. L. Florek wskazuje, że „dyrektywa 2002/14 jest bardzo szczegółowa w zakresie przedmiotu oraz form informacji i konsultacji, ma natomiast ramowy(ogólny) charakter w zakresie ustalania przedstawicielstwa pracowniczego uprawnionego do prowadzenia dialogu z pracodawcą⁶. Wskazuje on również dwie główne zasady, na których oparta jest dyrektywa.

Pierwszą z nich jest zasada skuteczności, która oznacza, że zasady dotyczące informowania oraz konsultowania się będą wcielone w życie zgodnie z ustawodawstwem wewnętrznym oraz wewnętrzną praktyką Państw Członkowskich oraz, że rozwiązania te będą realnie możliwe do wdrożenia, czyli będą skuteczne.

Druga to zasada współpracy i oznacza ona, iż w czasie wcielania w życie przez pracodawców oraz pracowników praktycznych ustaleń w sprawie informowania i przeprowadzania konsultacji, strony te będą działać w duchu współpracy oraz w poszanowaniu wzajemnych praw, które im przysługują⁷.

Ważną uwagą jest również to, że „dyrektywa 2002/14 nie dotyczy tzw. partycypacji, czyli współdecydowania o losach zakładu pracy. Kwestie ewentualnego powierzenia pracownikom lub ich przedstawicielom uprawnień decyzyjnych pozostawiono gestii państw członkowskich⁸.

³ Por. E. Wojtaszek-Mik, C. Mik, *Unia Europejska. Wspólnota Europejska. Zbiór dokumentów*, Zakamycze, Kraków 2005.

⁴ J. Stelina, M. Zielniecki, *Ustawa o informowaniu pracowników i przeprowadzaniu z nimi konsultacji z komentarzem*, Fundacja Gospodarcza, Gdynia 2006, s. 2.

⁵ Tamże, s. 3

⁶ L. Florek, *Europejskie prawo pracy*, LexisNexis, Warszawa 2004, s. 214.

⁷ L. Florek, *Informacja i konsultacja pracowników w prawie europejskim*, PiZS 10/2002, s. 5.

⁸ J. Stelina, M. Zielniecki, *Ustawa o informowaniu ...*, s. 5.

Pojęcie informowania i konsultacji

Pojęcia związane z instytucją informowania i przeprowadzania konsultacji zostały obszernie wyjaśnione zarówno w polskiej i brytyjskiej ustawie, jak i w Dyrektywie 2002/14/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 11 marca 2002 r. Trzeba zaznaczyć, iż poszczególne regulacje krajowe niemalże dosłownie implementują treść dyrektywy w tej kwestii. Należy również podkreślić, że ustawa brytyjska jest obszerniejsza w porównaniu do polskiej, co wynika ze znacznie bardziej rozwiniętych instytucji ochrony praw i interesów pracowniczych w Zjednoczonym Królestwie.

Podstawowymi pojęciami są informowanie oraz przeprowadzanie konsultacji z pracownikami. Dlatego zostaną one wyjaśnione na początku tego rozdziału.

Informowanie oznacza przekazywanie radzie pracowników danych dotyczących pracodawcy umożliwiających zapoznanie się ze sprawą i zbadania jej⁹. Tyle o instytucji informowania mówi polska ustawa, natomiast brytyjska regulacja rozwodzi się na ten temat znacznie szerzej. Charakterystyczne jest również to, że ustawa Parlamentu Westminsterkiego odwołuje się do dyrektywy. Dlatego w *Information and Consultation of Employees Regulations 2004 (SI 2004/3426)* ustawodawca dodaje, że w przypadku negocjowanego porozumienia uregulowanego w artykule 16(1)(f)(ii) informuje się również bezpośrednio pracowników, a nie tylko radę pracowniczą, czy poszczególnych jej członków¹⁰. O instytucji negocjowanego porozumienia będzie mowa w kolejnych rozdziałach dotyczących podmiotów i przedmiotów informowania i konsultacji oraz statusu prawnego przedstawicieli pracowników oraz samych pracowników.

Równie lakonicznie polska ustawa definiuje instytucję przeprowadzania konsultacji z pracownikami. Zgodnie z art.2 pkt.3 ustawy o informowaniu konsultacje oznaczają wymianę poglądów oraz podjęcie dialogu między pracodawcą, a radą pracowników. Regulacja brytyjska ponownie wskazuje, że nie tylko rada pracowników może być podmiotem konsultacji, ale również sam pracownik może nim być w przypadku wymienionej wyżej instytucji negocjowanego porozumienia.

Obok wyjaśnienia dwóch najważniejszych pojęć ustawodawcy krajowi powielając konstrukcję Dyrektywy 2002/14 definiują również inne ważne pojęcia występujące w poszczególnych aktach. Po raz kolejny regulacja westminsterska jest bardziej skrupulatna w tym obszarze w porównaniu z jej polskim odpowiednikiem, co jest charakterystyczne dla większości aktów prawnych wychodzących z angielskiego parlamentu. Należałoby teraz przedstawić pozostałe definicje jakimi posługuje się niniejsza regulacja wspólnotowa. Pojęcia, które zostały zdefiniowane w Dyrektywie 2002/14 to: przedsiębiorstwo, zakład, pracodawca, pracownik, przedstawiciele pracowników. Wszystkie te terminy zostały wyjaśnione w artykule 2 dyrektywy. Przedsiębiorstwo oznacza przedsiębiorstwo publiczne lub prywatne, prowadzące działalność gospodarczą, bez względu na to, czy jego celem jest osiągnięcie zysku czy nie, i którego siedziba znajduje się na terytorium Państw Członkowskich. Zakład oznacza jednostkę organizacyjną przedsiębiorstwa, zdefiniowaną zgodnie z krajowym prawem i praktyką, której siedziba znajduje się na terytorium Państwa Członkowskiego, prowadzącą działalność gospodarczą w sposób nieprzerwany, mając do dyspozycji zasoby ludzkie i materialne. Pracodawca oznacza osobę fizyczną lub prawną, będącą stroną umowy o pracę lub stosunku pracy z pracownikami, zgodnie z krajowym prawem i praktyką. Pracownik oznacza jakąkolwiek osobę, która w danym Państwie Członkowskim jest chroniona jak pracownik na podstawie krajowego prawa pracy i zgodnie z krajową praktyką. Pojęcie przedstawicieli pracowników oznacza przedstawicieli pracowników w rozumieniu prawa krajowego i/lub praktyki.

Ten swoisty słownik będzie przydatny w dalszej części pracy, ponieważ dyrektywa odwołuje się do prawa wewnętrznego panującego w danym Państwie Członkowskim, dlatego konieczne będzie w stosownym rozdziale pracy przedstawić, jak definiuje wyżej wymienione terminy ustawodawca polski.

⁹ L. Florek, *Informacja i konsultacja...*, s. 5.

¹⁰ H. Collins, K. Ewing, A. McColgan, *Labour Law. Cases and Materials*, Hart Publishing, London 2005, s. 170.

Cele informowania i konsultowania się z pracownikami oraz znaczenie wprowadzenia nowych procedur na gruncie omawianej problematyki

Postulaty oraz cele jakie przyświecają instytucji informowania i przeprowadzania konsultacji z pracownikami zostały rozlegle i szczegółowo nakreślone w Dyrektywie 2002/14. We wstępie ustawodawca podkreśla, że chociaż uczyniono już wiele w sprawie ułatwienia porozumiewania się pracodawców z pracownikami, to w dalszym ciągu istniejące ustawodawstwo – zarówno na szczeblu wspólnotowym, jak i krajowym – prowadzi często do zbyt późnego reagowania na zmiany jakie mają miejsce w zakresie kwestii ekonomicznych i wiążącym się z tym zjawiskiem zmian w obszarze zatrudnienia pracowników¹¹.

Dlatego konieczne jest ustanowienie minimalnych ram, które będą obowiązywały wszystkie kraje członkowskie Unii Europejskiej, w zakresie informowania i przeprowadzania konsultacji z pracownikami. Następnie prawodawca unijny wymienia wyczerpującą listę celów przyświecających instytucji informowania oraz przeprowadzania konsultacji. Niniejsza regulacja ma za zadanie „wzmocnienie dialogu i wspieranie wzajemnego zaufania w przedsiębiorstwach w celu poprawy przewidywania wystąpienia ryzyka”¹². Chodzi tu o ryzyko związane ze zmianami w zakresie restrukturyzacji przedsiębiorstw, które pociągają za sobą redukcję zatrudnienia, nowy system naliczania płac oraz kwestie świadczeń socjalnych. Kolejnym celem wymienionym w Dyrektywie 2002/14 jest ulepszenie organizacji pracy, co z kolei związane jest z postępem technologicznym i unowocześnianiem procesu produkcji.

Nowe ustawodawstwo implementowane na podstawie opisywanej dyrektywy powinno przyczynić się do szerszego udostępnienia szkoleń w przedsiębiorstwach, większego zaangażowania się pracowników w proces ulepszenia warunków pracy, wyników ekonomicznych oraz ich udziału w restrukturyzacji, modernizacji i podnoszenia konkurencyjności przedsiębiorstwa.

Prawodawca unijny przypomina w ten sposób, że nie tylko pracodawca jest odpowiedzialny za przystosowanie przedsiębiorstwa do zmieniających się warunków ekonomicznych, społecznych i technologicznych. Pracownicy jako zbiorowość, jak również każdy zatrudniony w zakładzie z osobna powinien przyczynić się do dostosowywania procesów zachodzących w poszczególnych przedsiębiorstwach.

Ponadto dyrektywa podkreśla, że ustawodawstwo musi nadążać za procesami gospodarczymi mającymi miejsce w obrębie Unii Europejskiej oraz poza nią, a także uwzględniać wszelkie skutki postępującej globalizacji. Jest to poważne zadanie stojące przed każdym z krajów członkowskich Unii Europejskiej, przede wszystkim dlatego, że warunki panujące w poszczególnych państwach różnią się znacznie i Unia jako jednoczące się gospodarczo ciało musi niemalże wymuszać unifikację ustawodawstwa w tym obszarze, aby sprostać nasilającej się presji wzrastających gospodarek w różnych regionach świata, zwłaszcza w Azji Południowo-Wschodniej.

Również wdrożenie trzeciego etapu Unii Gospodarczej i walutowej spowodowało nasilenie konkurencji i wymusza na Unii zaproponowanie nowych rozwiązań dla polepszenia sytuacji prawnej pracowników. Nie podlega żadnym wątpliwościom, że istniejące wówczas prawo w zakresie informowania i przeprowadzania konsultacji z pracownikami nie zapobiegało w wystarczający sposób ryzyku zmian zatrudnienia w przedsiębiorstwach. Ówczesne rozwiązania można określić jako mało elastyczne, a procedury powolne i niedostosowane do realiów ekonomicznych.

W treści dyrektywy jej autorzy stwierdzają, że poszczególne Państwa Członkowskie same nie są w stanie osiągnąć wyżej wymienionych celów (m.in. z powodu postępującego procesu ujednocniania rynku w ramach Unii Europejskiej), dlatego niezbędne są rozwiązania na szczeblu wspólnotowym, które zapewnią wykonalność nowego prawa.

Jak można zauważyć dyrektywa wyznacza wiele celów, jednak są one bardzo ogólne, wybiegające w przyszłość. Ustawodawca wspólnotowy dostrzega zarówno obecne zagrożenia w omawianej materii, jak i poważne wyzwania, którym pracodawcy oraz pracownicy z Unii Europejskiej będą musieli sprostać.

¹¹ L. Florek, *Europejskie...*, s. 213.

¹² Por. Treść Preambuły Dyrektywy 2002/14/WE.

Również fakt, iż Parlament Unii Europejskiej oraz Rada wyznaczyły nieodległą datę, do której wszystkie państwa muszą implementować postanowienia Dyrektywy 2002/14, udowadnia, że kwestia informacji oraz przeprowadzania konsultacji z pracownikami jest bardzo ważna i wymagająca uregulowania w możliwie najszybszym terminie, ponieważ cele jakim ona prześwieca dotyczą żywotnych interesów całej jednoczącej się Europy.

W punkcie 17 dyrektywa powołuje się na dwie ważne zasady, na których oparte jest funkcjonowanie Unii Europejskiej i jej uprawnienia w zakresie ustawodawczym. Mam tu na myśli zasadę pomocniczości (art.5 Traktatu) oraz zasadę proporcjonalności. Zgodnie z zasadą proporcjonalności dyrektywa podkreśla, że jej postanowienia nie wychodzą poza to, co jest niezbędne dla osiągnięcia celów wymienionych powyżej w omawianym dokumencie. W punkcie 18 treść dyrektywy przypomina również, że regulacja ta określa jedynie minimalne standardy, jakimi powinno kierować się każde z Państw Członkowskich, co nie stoi oczywiście na przeszkodzie wprowadzeniu przez te państwa rozwiązań bardziej korzystnych w porównaniu z tymi, jakie wymusza niniejsza dyrektywa.

Na końcu należy również wtrącić, iż omawiana instytucja zgodnie z wymogami Dyrektywy 2002/14 odnosi się do tych przedsiębiorstw, które zatrudniają więcej niż 50 pracowników¹³. Wyjaśnienie to jest konieczne ze względu na fakt, iż omawiana instytucja jest narzędziem mającym na celu ułatwienie dialogu między stronami, z których niewątpliwie słabszą i bardziej zagrożoną (np. utratą pracy) jest strona pracownicza. Dlatego ustawodawca wspólnotowy chcąc zagwarantować jasne zasady ułatwiające współdziałanie pracowników przy podejmowaniu decyzji związanych z procesami gospodarczymi zachodzącymi w danym przedsiębiorstwie, określił w Dyrektywie zasady wyłaniania reprezentacji pracowniczej oraz objął ją ochroną prawną przed negatywnymi następstwami związanymi z uczestnictwem w procesie zawierania porozumień, które niejednokrotnie mogą powodować nieporozumienia oraz konflikty ze stojącym po przeciwnej stronie pracodawcą lub jego reprezentacją.

¹³ Artykuł 3 dyrektywy jasno określa, że odnosi się ona do przedsiębiorstw zatrudniających co najmniej 50 pracowników oraz do zakładów zatrudniających co najmniej 20 pracowników w którymkolwiek Państwie Członkowskim. Autorzy tej regulacji podkreślają, że poszczególni członkowie Unii Europejskiej samodzielnie wybiorą sposób ustalania progu liczbowego zatrudnianych pracowników. W tym miejscu należy również wspomnieć o przepisach przejściowych. W artykule 10 Dyrektywy 2002/14 prawodawca unijny umożliwia legislatorom krajowym na przejściowe objęcie zakresem obowiązywania wewnętrznego prawa dotyczącego instytucji informowania i przeprowadzania konsultacji przedsiębiorstwa, które zatrudniają większą liczbę pracowników. Obwarowane jest to paryletem ilościowym oraz czasowym. Do dnia 23 marca 2007 roku przepisy prawa krajowego, w obszarze informowania i konsultacji z pracownikami, będą stosowane również do przedsiębiorstw zatrudniających co najmniej 150 osób, natomiast przez następny rok od wyżej wymienionej daty prawo wewnętrzne stosować się będzie również do przedsiębiorstw zatrudniających minimum 100 pracowników. Jak podkreśla dyrektywa, to do państwa należącego do UE należy opcja wyboru stosowności przepisów przejściowych. Po raz kolejny dostrzec można elastyczność oraz zapobiegliwość autorów niniejszej regulacji. Te okresy przejściowe dają czas poszczególnym przedsiębiorstwom na dostosowanie do realiów panujących w danym przedsiębiorstwie. Dyrektywa 2002/14 wyznacza okres na dostosowanie prawodawstwa wewnętrznego danego kraju członkowskiego w kwestii liczebności pracowników w przedsiębiorstwie, a jako termin ostateczny ustala dzień 23 marca 2008 roku. Zgodnie z westminsterską regulacją okres przejściowy dla przedsiębiorstw liczących więcej niż 50 pracowników kończy się z dniem 6 kwietnia 2008 roku, czyli przekracza unijną cezurę czasową o dwa tygodnie.

Summary

Term and targets of the institution of information and consultation of employees.

Key words: information of employees, consultation of employees, Directive 2002/14/EEC, targets, European Union, Polish and British legislature.

The article presents the idea and most important targets of the institution of information and consultation of employees introduced by Directive 2002/14/EEC that obliged member states of the EU to enforce new legislature regarding rules of informing and consulting in undertakings where more than 50 people are employed. Invocation of the Directive describes economic, social and political background that caused need for creating new regulations in labour law area. There are also examples of implementation of Directive 2002/14/EEC by Polish and British Parliament. They differ from each other broadly not only because of the systems of law operating in these two states (common law and continental law) but also because of tradition of labour unions that have existed in the United Kingdom of Great Britain over 100 years longer than in Poland. According to statutory indications “information” means transmission by the employer to the employees' representatives of data in order to enable them to acquaint themselves with the subject matter and to examine it. While consultation means the exchange of views and establishment of dialogue between the employees' representatives and the employer.

Miroslav Štrkolec

Subjekty daňového konania v Slovenskej republike

Každý právne relevantný postup smerujúci k dosiahnutiu určitého cieľa je vo svojej podstate podmienený prítomnosťou viacerých subjektov, ktoré disponujú v rámci tohto postupu subjektívnymi právami a povinnosťami vyplývajúcimi z právnej úpravy. Základnú (avšak nie výlučnú) právnu úpravu subjektov daňového konania v Slovenskej republike predstavuje zákon č. 511/1992 Zb. o správe daní a poplatkov a o zmenách v sústave územných finančných orgánov. Prítomnosť konkrétnych subjektov právneho procesu limituje jeho konečný účel, ktorým je v prípade daňového konania naplnenie príjmovej stránky verejných rozpočtov. Zo samotnej podstaty daňového konania vyplýva, že sa ho musia zúčastniť najmenej dva okruhy subjektov:

- orgány verejnej správy, ktorých úlohou je v tomto konaní chrániť záujmy štátu a jednotiek územnej samosprávy na dosahovaní rozpočtových príjmov umožňujúcich riadne plnenie ich úloh a funkcií. Tento okruh subjektov zúčastnených na daňovom konaní tvoria správcovia dane a im nadriadené orgány.
- fyzické osoby a právnické osoby, ktorým zákony alebo na ich základe podzákonné normatívne právne akty obcí a vyšších územných celkov ukladajú daňové, či poplatkové povinnosti voči štátu a jednotkám územnej samosprávy. Tento okruh subjektov zúčastnených na daňovom konaní tvoria daňové subjekty, o ktorých zákon ustanovuje, že sú účastníkmi daňového konania.

V zmysle právnej úpravy sa na daňovom konaní môžu zúčastniť aj tzv. tretie osoby, ak ich správa dane na daňové konanie prizve. Tieto tretie osoby z procesného hľadiska majú postavenie účastníkov konania. Dikcia zákona teda napovedá, že tieto osoby nie sú účastníkmi daňového konania v tom zmysle, že by boli nositeľmi povinností vyplývajúcich z jednotlivých hmotno-právnych zákonov upravujúcich dane. Z hľadiska procesného však majú postavenie účastníkov konania, čo sa prejavuje vo viacerých nižšie naznačených rovinách.

Správcovia dane a im nadriadené orgány

Orgánmi verejnej správy, ktoré na prvom stupni realizujú daňové konanie a v tomto konaní aj rozhodujú sú správcovia dane. Právne predpisy správcov dane nedefinujú, len ustanovujú, ktoré orgány štátu a jednotky územnej samosprávy sú správcom dane. Správcom dane je podľa zákona o správe daní a poplatkov:

1. daňový úrad,
2. obec a
3. colný úrad.

Zjednodušene možno správcu dane definovať ako oprávnený orgán štátu alebo obce, ktorý v daňovom konaní reprezentuje fiskálne záujmy štátu a územnej samosprávy a vo vzťahu k účastníkom daňového konania má nadradené postavenie. Daňové úrady a colné úrady vystupujú v daňovom konaní ako orgány štátu, ktoré chránia jeho fiskálne záujmy. Obce v daňovom konaní chránia svoje vlastné záujmy, pričom obec ako správca dane je reprezentovaná svojimi orgánmi. Administratívnym (správnym) orgánom obce s rozhodovacou právomocou v daňovom konaní je pritom starosta obce, ktorý však môže poveriť podpisovaním rozhodnutí v daňovom konaní (de facto rozhodovaním) aj ktoréhokolvek zamestnanca obce.

Daňové právo ako odvetvie práva verejného, je charakterizované dominantným postavením štátu, resp. iných verejnoprávných telies, ktoré zastúpené svojimi orgánmi vystupujú v konkrétnych daňovo-právnych vzťahoch v zásade v pozícii nadradeného subjektu voči ostatným subjektom týchto vzťahov. Subordináciu je v tomto smere potrebné vnímať v kontexte jej historickeho vývoja. Vzťah medzi povinným a oprávneným bol vždy založený na existencii ich nerovného postavenia. Dane (resp. iný ekvivalent peňažných dávok) bol vždy povinný platiť štátu ten subjekt, nad ktorým štát vykonával svoju moc. Na strane druhej, určujúcim pojmovým znakom charakterizujúcim daň je jej neekvivalentnosť. Pre každý subjekt platiaci dane predstavuje platba dane majetkovú ujmu a to bez toho, aby mu súčasne vznikol nárok na akékoľvek priame protiplnenie zo strany štátu či jednotky územnej samosprávy.

Nadradené postavenie správcov dane v daňovom konaní vyplýva zo zákonného zakotvenia jednotlivých mocenských oprávnení, ktorými disponujú pri výkone správy daní. Ich úlohou je realizovať svoju právomoc tak, aby efektívne a zákonne využívali všetky oprávnenia smerujúce k ochrane fiskálnych záujmov štátu a jednotiek územnej samosprávy. Skutočnosť, že stoja na tej strane procesno-právneho vzťahu, ktorá vyjadruje fiskálne záujmy štátu a samosprávy je prispôsobený aj súhrn procesných nástrojov a oprávnení, ktorými môžu vynucovať plnenie povinností od účastníkov daňového konania.

Ich nadradenosť v daňovom konaní priamo vyplýva aj z ustanovení zákona č. 511/1992 Zb., ktoré formulujú základné zásady daňového konania¹. Na prvom mieste sa uvádza zásada zákonnosti v zmysle ktorej sa v daňovom konaní postupuje v súlade so všeobecne záväznými právnymi predpismi, chránia sa záujmy štátu a obcí a dbá sa pritom na zachovávanie práv a právom chránených záujmov daňových subjektov a ostatných osôb zúčastnených na daňovom konaní. V rámci zásady zákonnosti sa teda jednak vyjadruje povinnosť postupu v súlade s platným právom, no zároveň sa prioritizuje ochrana fiskálnych záujmov štátu a obcí. Tieto záujmy sú prioritné a majú v daňovom konaní prednosť pred záujmami daňových subjektov a iných osôb. Samozrejme v súlade so základnými princípmi právneho štátu správcovia dane pri ochrane fiskálnych záujmov štátu a obcí nemôžu postupovať svojvoľne, ale musia rešpektovať (dbať na zachovávanie) práv a právom chránených záujmov daňových subjektov a iných osôb zúčastnených na konaní.

Správcovia dane vykonávajú správu jednotlivých daní podľa súčasnej právnej úpravy nasledovne.

Daňové úrady spravujú daň z príjmov (daň fyzickej osoby a daň právnickej osoby), daň z pridanej hodnoty a daň z motorových vozidiel, ktorá je však miestnou daňou plynúcou do rozpočtov vyšších územných celkov. Možno teda povedať, že daňové úrady ako orgány štátu v daňovom konaní chránia a zastupujú aj záujmy vyšších územných celkov. Daň z motorových vozidiel je fakultatívnou miestnou daňou, o ktorej zavedení rozhoduje vyšší územný celok v zastupiteľstve vyššieho územného celku. Zavedením tejto dane, určením jej sadzby, prípadne podmienok pre oslobodenie od dane alebo zníženie dane vo všeobecne záväznom nariadení sa však pôsobnosť vyššieho územného celku v podstate končí, keďže správu dane z motorových vozidiel vykonáva daňový úrad. Zároveň možno poznamenať, že daňové úrady ešte stále vykonávajú aj správu už zrušených daní. Daň z dedičstva a daň z darovania boli zrušené s účinnosťou k 1. januáru 2004, daň z prevodu a prechodu nehnuteľností sa neuplatňuje, ak daňová povinnosť k nej vznikla po 1. januári 2005. Daňové konania (ako aj daňové exekučné konania) týkajúce sa týchto zrušených daní však stále prebiehajú vo vzťahu k daňovníkom, ktorým vznikla daňová povinnosť ešte počas účinnosti právnych predpisov regulujúcich tieto dane, a ktorí si svoju daňovú povinnosť nesplnili. Samozrejme, daňové úrady môžu vymáhať daňové nedoplatky na týchto daniach len ak ešte neuplynula zákonná lehota, po uplynutí ktorej sa premlčuje právo vybrať a vymáhať daňové nedoplatky².

¹ § 2 zákona č. 511/1992 Zb. o správe daní a poplatkov a o zmenách v sústave územných finančných orgánov v znení neskorších predpisov

² § 69 zákona č. 511/1992 Zb.

Colné úrady sú správcom dane podľa osobitných zákonov, ktorými sú jednotlivé zákony ukladajúce a regulujúce spotrebné dane (tzv. akcízy). Sústava spotrebných daní je v súčasnosti tvorená v súlade s európskym právom týmito daňami:

- spotrebná daň z minerálneho oleja
- spotrebná daň z vína
- spotrebná daň z piva
- spotrebná daň z tabakových výrobkov
- spotrebná daň z liehu.

Colné úrady však okrem správy spotrebných daní plnia v oblasti správy daní ďalšiu dôležitú úlohu, ktorou je správa dane z pridanej hodnoty pri dovoze tovaru. Dovozením tovaru do tuzemska sa rozumie vstup tovaru z územia tretích štátov, teda štátov, ktoré nie sú členmi Európskych spoločenstiev na územie Európskych spoločenstiev a ako taký sa považuje podľa zákona o dani z pridanej hodnoty za zdaňiteľný obchod podliehajúci dani. Správcom dane z pridanej hodnoty pri dovoze tovaru je colný úrad, ktorý túto správu vykonáva v právnom režime colných predpisov s odchýlkami uvedenými v zákone o dani z pridanej hodnoty³.

Obce sú správcom miestnych daní podľa zákona č. 582/2004 Z.z. o miestnych daniach a miestnom poplatku za komunálne odpady a drobné stavebné odpady v znení neskorších predpisov. Sústavu fakultatívne ukladaných miestnych daní, ktoré obec na základe zákonného splnomocnenia formou všeobecne záväzného nariadenia môže na svojom území ukladať tvoria:

- daň z nehnuteľností,
- daň za psa,
- daň za užívanie verejného priestranstva,
- daň za ubytovanie,
- daň za predajné automaty,
- daň za nevýherné hracie prístroje,
- daň za vjazd a zotrvanie motorového vozidla v historickej časti mesta,
- daň za jadrové zariadenie.

Miestny poplatok za komunálne odpady a drobné stavebné odpady predstavuje v súčasnosti jediný miestny poplatok, ktorý má obligatórny charakter. Obec tento poplatok na svojom území ukladá priamo zo zákona, bez toho aby sa vyžadovalo prijatie všeobecne záväzného nariadenia obce, tak ako je to pri miestnych daniach.

Správu dane z nehnuteľností vykonáva obec, na území ktorej sa nehnuteľnosť nachádza. Správu ostatných miestnych daní a miestneho poplatku za komunálne odpady a drobné stavebné odpady vykonáva obec, ktorá ich na svojom území zaviedla.

V súlade so zásadou dvojinstančnosti daňového konania je rozhodnutie prvostupňového orgánu v daňovom konaní (správcu dane) preskúmateľné nadriadeným orgánom. Existencia opravných prostriedkov v právnych procesoch vyplýva z premisy formulovanej už právnikmi starovekého Ríma, podľa ktorej „errare humanum est“ – myliť sa je ľudské. Účelom dvojinstančnosti daňového konania je teda umožniť preskúmanie napadnutého rozhodnutia správcu dane z hľadiska jeho súladu jednak so skutkovým stavom ako aj s právnymi predpismi.

Súčasná právna úprava daňového konania neustanovuje jeden univerzálny odvolací orgán, ktorý by bol oprávnený rozhodovať ako nadriadený orgán vo vzťahu ku všetkým správcom dane. Procesné predpisy ustanovujú dva odvolacie orgány, ktorým sa v zmysle legálneho výkladu pojmov hovorí orgány najbližšie nadriadené správcovi dane.

Daňové riaditeľstvo Slovenskej republiky je orgánom najbližšie nadriadeným správcovi dane, ktorým je daňový úrad a obec. Colné riaditeľstvo Slovenskej republiky je orgánom najbližšie nadriadeným správcovi dane, ktorým je colný úrad.

³ § 84 zákona č. 222/2004 Z.z. o dani z pridanej hodnoty v znení neskorších predpisov

Tak daňové riaditeľstvo SR ako aj colné riaditeľstvo SR sú orgány s celoštátnou pôsobnosťou, avšak nemajú postavenie ústredných orgánov štátnej správy podľa osobitného predpisu⁴. Ústredným orgánom štátnej správy pre oblasť daní je ministerstvo financií Slovenskej republiky. Ide o orgány, ktoré majú postavenie orgánov reprezentujúcich štát a realizujúcich štátnu moc, ktoré sú z pohľadu personálneho a organizačného podriadené ministerstvu financií SR. Tak generálneho riaditeľa daňového riaditeľstva SR ako aj generálneho riaditeľa colného riaditeľstva SR totiž menuje a odvoláva minister financií. Generálny riaditeľ daňového riaditeľstva SR a generálny riaditeľ colného riaditeľstva SR následne menujú a odvolávajú riaditeľov daňových úradov a colných úradov. Takéto hierarchické usporiadanie riadenia a právomoc v personálnej oblasti len zvyrazňuje vplyv ústrednej vlády na realizáciu práv a povinností subjektov daňového konania vyplývajúcich z daňovo-právnych vzťahov.

Právomoc, pôsobnosť a príslušnosť v daňovom konaní

Štátne orgány sú základnou a rozhodujúcou zložkou štátneho mechanizmu, ktoré sú vybavené právomocou, pôsobnosťou (kompetenciou) a štátomocenským charakterom⁵. Uvedenú charakteristiku možno v rámci orgánov daňovej správy vzťahovať na daňové úrady, colné úrady, daňové riaditeľstvo SR, colné riaditeľstvo SR ako aj ministerstvo financií SR. Obce, ktoré tiež majú postavenie správcu dane síce nedisponujú štátomocenským charakterom, avšak právomoc a pôsobnosť ako mocenské atribúty sú im tiež vlastné.

Zákonná úprava daňového konania (v širšom zmysle správy daní) nedefinuje a nerozlišuje medzi právomocou, pôsobnosťou a príslušnosťou na správu daní. Pri vymedzení týchto pojmov, ktoré majú zásadný vplyv na určenie akým spôsobom a aký orgán bude realizovať daňové konanie, je preto na mieste vychádzať zo všeobecných poznatkov právnej vedy. Všeobecná štátoveda chápe právomoc ako spôsobilosť štátneho orgánu vydávať právne akty (normatívne a individuálne) a pôsobnosť (kompetenciu) ako okruh spoločenských vzťahov, v ktorých štátny orgán môže vykonávať svoju právomoc, čiže okruh spoločenských vzťahov, v ktorých štátny orgán vydáva právne akty⁶.

Vo vzťahu k orgánom daňovej správy veda daňového práva pod právomocou na správu daní rozumie súhrn oprávnení a povinností, ktoré zákon priznáva správcovi dane pri výkone správy daní, ktoré sú príjmom štátneho rozpočtu alebo miestneho rozpočtu⁷. Ide teda o zákonom zverený okruh práv a povinností, ktorými správcovia dane disponujú pri výkone správy daní, a ktoré vyplývajú z viacerých právnych predpisov, ktoré pre prehľadnosť možno rozdeliť do troch skupín:

- v prvotnej rovine formulujú právomoc správcov daní predpisy procesného práva, ktoré zároveň kreujú orgány daňovej správy (aj colnej správy). Ide o zákon o daňových orgánoch⁸ a zákon o orgánoch štátnej správy v colníctve⁹, ktoré vymedzujú vo všeobecnosti právomoc daňových orgánov a colných orgánov ako orgánov daňovej správy,
- konkrétnejšie vyjadrenie právomoci správcov dane a im nadriadených orgánov podáva zákon o správe daní a poplatkov, ktorý formuluje konkrétne procesné oprávnenia ale aj procesné povinnosti správcov daní pri výkone správy daní vo všetkých jej zložkách,
- špecifické oprávnenia a povinnosti správcov daní vo vzťahu k jednotlivým daniam tvoriacim daňovú sústavu Slovenskej republiky ustanovujú jednotlivé hmotno-právne predpisy, ktorými alebo na ktorých základe (miestne dane) sú tieto dane ukladané.

Pôsobnosť správcov dane a im nadriadených orgánov, ktorá je určená okruhom spoločenských vzťahov alebo záležitostí, v ktorých sú činní a v ktorých vykonávajú svoju právomoc možno vystihnúť jedným slovom - dane. Bol by to však zjednodušený pohľad na vec. Do pôsobnosti orgánov daňovej

⁴ zákon č. 575/2001 Z.z. o organizácii činnosti vlády a organizácii ústrednej štátnej správy v znení neskorších predpisov

⁵ BRÄSTL, A., DOBROVIÄOVÄ, G., KANÄRIK, I.: ZÄklady štÄtovedy, UPJŠ, Košice, 2000, s. 26

⁶ BRÄSTL, A., DOBROVIÄOVÄ, G., KANÄRIK, I.: ZÄklady štÄtovedy, UPJŠ, Košice, 2000, s. 26

⁷ BABÄÄÄK, V.: Daňové právo, UPJŠ, Košice, 2005, s. 70

⁸ zákon č. 150/2001 Z.z. o daňových orgÄnoch v znení neskorších predpisov

⁹ zákon č. 652/2004 Z.z. o orgÄnoch štÄtnej sprÄvy v colníctve v znení neskorších predpisov

správy totiž patrí celý rad ďalších záležitostí, ktoré vôbec alebo len sčasti nesúvisia so správou daní. Tak napríklad daňové úrady vykonávajú štátny dozor nad prevádzkovaním hazardných hier¹⁰, resp. colné úrady zabezpečujú celý rad úkonov vo vzťahu k dovozu, vývozu a tranzitu tovaru medzi Európskou úniou a tretími štátmi¹¹. Vo vzťahu k obci ako správcovi miestnych daní je zrejmé, že nedaňová pôsobnosť prevažuje nad daňovou, samozrejme pri rešpektovaní dôležitosti a rozpočtového významu miestnych daní, bez ktorých by obec nemala zdroje ani na výkon iných činností predstavujúcich ich samosprávnú pôsobnosť¹².

Príslušnosť na správu daní je vyjadrením pôsobnosti a právomoci určitého orgánu pôsobiť v určitej veci¹³. Vychádzajúc z naznačených obsahov pojmov právomoc a príslušnosť možno zhrnúť, že príslušnosť v daňovom konaní zahŕňa súhrn zákonom zverených práv a povinností, ktorými disponujú správcovia daní a im nadriadené orgány pri výkone správy jednotlivých daní a poplatkov, resp. v užšom zmysle v rámci daňového konania. Príslušnosť je teda pojmom procesnoprávnym, pričom procesné predpisy upravujúce jednotlivé druhy právnych procesov vymedzujú spravidla vecnú, funkčnú a miestnu príslušnosť.

Normatívna úprava daňového konania sa výslovne zaoberá len miestnou príslušnosťou, čo však neznamená, že v daňovom konaní sa nevychádza aj z vecnej a funkčnej príslušnosti. Vecná príslušnosť určuje, ktorý orgán daňovej správy je príslušný rozhodovať v daňovom konaní vo vzťahu ku konkrétnej dani. Ako teda už bolo uvedené vecne príslušným na daňové konanie v prvom stupni vo vzťahu k dani z príjmov a dani z pridanej hodnoty bude daňový úrad, v druhom stupni daňové riaditeľstvo SR. Vo vzťahu k spotrebným daniam vecná príslušnosť prislúcha v prvom stupni colným úradom a v druhom stupni colnému riaditeľstvu SR. Vecná príslušnosť na daňové konanie pri miestnych daniach a miestnom poplatku za komunálne odpady a drobné stavebné odpady je zverená v prvom stupni obciam a v druhom stupni daňovému riaditeľstvu SR.

Funkčná príslušnosť vyjadruje, ktorý orgán vecne príslušného správcu dane je príslušný na konanie a vydanie rozhodnutia. V naznačenom uhle pohľadu má o funkčnej príslušnosti v daňovom konaní zmysel uvažovať len vo vzťahu k obci ako správcovi miestnych daní, ktorá sama o sebe nie je orgánom. Obec je základnou jednotkou územnej samosprávy¹⁴. Orgánmi obce ako správcu dane sú obecné zastupiteľstvo a starosta obce. Administratívnym orgánom obce s rozhodovacou právomocou je starosta obce, ktorému teda prislúcha funkčná príslušnosť v daňovom konaní.

Miestna príslušnosť určuje, ktorý vecne príslušný orgán daňovej správy je s ohľadom na územný rozsah svojej pôsobnosti oprávnený konať v konkrétnom daňovom konaní vo vzťahu ku konkrétnemu daňovému subjektu. Územné obvody daňových úradov sú určené priamo zákonom¹⁵. Kritériami, ktorými sa spravuje určenie miestnej príslušnosti je viac. Primárnym kritériom je pre určenie miestnej príslušnosti je daňový domicil, teda sídlo právnickej osoby alebo jej miesto skutočného vedenia¹⁶, u fyzickej osoby je to jej trvalý pobyt alebo miesto, kde sa obvykle zdržuje. Sekundárnym kritériom, ktoré je vo vzťahu k primárnemu kritériu subsidiárnym, a teda použije sa len vtedy, ak nemožno postupovať pri určení miestnej príslušnosti podľa daňového domicilu, je miesto, kde má daňový subjekt stálu prevádzkareň alebo miesto kde vykonáva hlavnú časť dani podliehajúcej činnosti alebo miesto, v ktorom sa nachádza prevažná časť nehnuteľného majetku daňového subjektu v Slovenskej republike.

Popri primárnych a sekundárnych kritériách na určenie miestnej príslušnosti normatívna úprava ustanovuje aj špeciálne kritériá, pričom tieto sú ustanovené osobitne s ohľadom na predmet zdanenia.

¹⁰ § 4 ods. 3 písm. i) zákona č. 150/2001 Z.z.

¹¹ § 9 ods. 3 zákona č. 652/2004 Z.z.

¹² § 4 zákona č. 369/1990 Zb. o obecnom zriadení v znení neskorších predpisov

¹³ BABČÁK, V.: Daňové právo, UPJŠ, Košice, 2005, s. 70

¹⁴ Článok 64 Ústavy Slovenskej republiky č. 460/1992 Zb.

¹⁵ Príloha č. 1 k zákonu č. 150/2001 Z.z.

¹⁶ Miestom skutočného vedenia je miesto, kde sa prijímajú obchodné a riadiace rozhodnutia štatutárnych orgánov a dozorných orgánov právnickej osoby, aj ak adresa tohto miesta nie je zapísaná v obchodnom registri - § 2 písm. d) bod 2. zákona č. 595/2003 Z.z. o dani z príjmov v znení neskorších predpisov.

Zároveň možno povedať, že v konečnom dôsledku majú prispieť aj k hospodárnosti konania. Ide o kritérium miesta veci (*rei sitae*), ktoré sa uplatní pri dani z nehnuteľnosti, kde miestne príslušný je ten správca dane (obec), v ktorého územnom obvode sa nehnuteľnosť nachádza. Druhým špeciálnym kritériom je miesto prechodu štátnej hranice, ktoré sa uplatní u tých daniach, ktoré spravujú colné úrady.

Osobitne je riešená miestna príslušnosť správcu dane aj v prípade dane z príjmov, ktorá sa vyberá zrážkou, ktorú vykonávajú banky (napríklad zdaňovanie úrokov z vkladov) a poisťovne (zdaňovanie vyplatených poisťných plnení pre prípad dožitia veku), pričom príslušným je Daňový úrad pre vybrané daňové subjekty so sídlom v Bratislave, do ktorého pôsobnosti patria aj banky a poisťovne¹⁷.

V konečnom dôsledku je potrebné uviesť, že zákonná úprava daňového konania vzhľadom na jeho podstatu a účel formuluje kritéria pre určenia miestnej príslušnosti tak, aby ju bolo možné určiť vo vzťahu k všetkým daňovým subjektom. Ak by napriek tomu došlo k situácii, v ktorej by podmienky pre určenie miestnej príslušnosti chýbali a túto by nebolo možné určiť, postupovalo by sa nasledovne:

- ak by išlo o daň spravovanú daňovými úradmi (daň z príjmov, daň z pridanej hodnoty), miestne príslušným by bol zo zákona daňový úrad Bratislava I,
- v prípade nemožnosti určenia miestnej príslušnosti u daniach spravovaných colnými úradmi a obcami, by miestnu príslušnosť správcu dane určilo ministerstvo financií SR¹⁸.

Daňové subjekty

Subjektami daňového konania, ktoré sú v opačnom postavení ako správcovia dane a im nadriadené orgány sú fyzické osoby a právnické osoby, ktorým všeobecne záväzné právne predpisy ukladajú daňové, či poplatkové povinnosti voči štátu a jednotkám územnej samosprávy. Termín daňové subjekty je legálnym termínom používaným v procesno-právnych vzťahoch na označenie účastníkov daňového konania. Súčasná právna úprava termín daňové subjekty nedefinuje, iba ustanovuje, ktoré osoby sa považujú za daňové subjekty. Zároveň možno skonštatovať, že ide o všeobecný, zastrešujúci termín pre tie fyzické osoby a právnické osoby, ktorým zákon č. 511/1992 Zb. i osobitné daňové predpisy určujú rozhodujúci okruh práv, ale najmä povinností v súvislosti s realizáciou daňovo-právnych vzťahov¹⁹.

Daňovým subjektom je:

- daňovník,
- platiteľ dane,
- daňový dlžník podľa osobitného zákona,
- poplatník,
- právny nástupca fyzickej osoby či právnickej osoby, ktorý je ako daňový subjekt vymedzený osobitnými predpismi²⁰.

Ide o vymedzenie daňových subjektov pre účely realizácie procesno-právnych vzťahov v rámci správy daní a užšie povedané daňové konania. Hmotno-právne predpisy daňového práva neustanovujú kto sa rozumie daňovým subjektom, iba ustanovujú, za akých okolností sa fyzické osoby a právnické osoby stávajú jedným z daňových subjektov. Procesno-právne vymedzenie daňových subjektov možno zároveň vytknúť, že je neúplné, nakoľko niektoré daňové subjekty zákon bližšie charakterizuje (daňovník a platiteľ dane) kým ostatné len uvádza ako daňové subjekty bez toho, aby ich bližšie charakterizoval (poplatník a daňový dlžník). V nasledujúcich riadkoch predstavíme jednotlivé daňové subjekty ako účastníkov daňového konania vo vzťahu ku štátnym ako miestnym daniam a miestnemu poplatku za komunálne odpady a drobné stavebné odpady.

Daňovníkom je osoba, ktorej príjmy, majetok alebo činnosti priamo podliehajú dani²¹.

¹⁷ § 4 ods. 7 zákona č. 150/2001 Z.z.

¹⁸ § 3 ods. 4 a 14 zákona č. 511/1992 Zb.

¹⁹ BABČÁK, V.: Daňové právo procesné, ATOM computers, Košice, 2000, s. 127

²⁰ § 5 ods. 1 zákona č. 511/1992 Zb.

²¹ 5 ods. 2 zákona č. 511/1992 Zb.

Platiteľom dane je osoba, ktorá odvádza správcovi dane daň vybranú od daňovníka alebo zrazenú daňovníkovi a majetkovo za ňu zodpovedá²².

Legálne vymedzenie daňovníka zákonodarca spája s priamym zdaňovaním hospodárskych skutočností v podobe príjmov, majetku či činností. Rozlišovanie daní priamych a nepriamych tak umožňuje v procesno-právnych daňových vzťahoch odlíšiť daňovníka od platiteľa dane. S daňovníkom ako daňovým subjektom sa stretávame pri všetkých priamych daniach, čiže pri dani z príjmov a pri miestnych daniach. Neplatí to však absolútne, nakoľko aj pri týchto daniach môže vo výnimočných prípadoch vystupovať ako daňový subjekt platiteľ dane, a to vtedy keď to vyžaduje technika vyberania konkrétnej dane.

Daňovník je daňovým subjektom vo vzťahu k dani z príjmov fyzickej osoby ako aj dani z príjmov právnickej osoby. Osobitným prípadom sú však príjmy fyzickej osoby zo závislej činnosti, kde okrem osoby daňovníka vystupuje aj platiteľ dane. Daňovníkom je takto fyzická osoba, ktorej plynú príjmy zo závislej činnosti (napr. zamestnanec, ústavný činiteľ a pod.) a platiteľom dane je fyzická osoba alebo právnická osoba, ktorá tieto príjmy daňovníkovi vypláca (napr. zamestnávateľ). Zdaňovanie príjmov zo závislej činnosti je založené na vyberaní a platení preddavkov na daň z príjmov zo závislej činnosti, kedy platiteľ vyberá preddavok na daň z úhrnu zdaniteľných príjmov zo závislej činnosti vyplatených za kalendárny mesiac. Takto vybrané preddavky na daň od daňovníka následne platiteľ dane odvedie správcovi dane. Po skončení zdaňovacieho obdobia sa takto vybrané a odvedené preddavky na daň započítavajú na úhradu dane samotnej. Napriek tomu, že ide o značne zjednodušený pohľad na zdaňovanie príjmov zo závislej činnosti máme za to, že vystihuje podstatu tejto techniky zdaňovania, ktorá zohľadňuje najmä požiadavku na racionálnu správu daní. Len ťažko si totiž možno predstaviť ideu zdaňovania príjmov zo závislej činnosti tak, že by si každý zamestnanec sám (mesačne či štvrťročne) zdaňoval svoje príjmy a po uplynutí zdaňovacieho obdobia sám podal daňové priznanie.

Pri miestnych daniach ako daniach priamych vystupuje taktiež ako daňový subjekt daňovník. Pri dani za ubytovanie však popri daňovníkovi právna úprava vymedzuje aj platiteľa tejto dane. Daňovníkom dane za ubytovanie je fyzická osoba, ktorá sa v ubytovacom zariadení odplatne prechodne ubytuje a platiteľom dane je prevádzkovateľ ubytovacieho zariadenia, ktorý odplatne prechodne ubytovanie poskytuje. Uvedený spôsob zdaňovania bol zákonodarcom zakotvený z obdobných racionálnych dôvodov ako pri dani z príjmov zo závislej činnosti²³.

Platiteľ dane vystupuje ako daňový subjekt pri všeobecnej nepriamej dani spotrebného charakteru, a to dani z pridanej hodnoty. Súčasná právna úprava dane z pridanej hodnoty určuje kto a za akých podmienok je povinný alebo oprávnený požiadať správcu dane o registráciu pre daň. Daňové bremeno vyplývajúce z dane z pridanej hodnoty zaťažuje konečného spotrebiteľa tovaru alebo služby, keďže daň je obsiahnutá v konečnej cene. Nie je však predstaviteľné, aby táto osoba súčasne zabezpečovala odvod tejto dane správcovi dane. Z uvedeného titulu ako istý medzičlánok vystupuje práve platiteľ dane, ktorý túto daň odvádza platiteľovi bez toho, aby zaťažovala jeho majetok či príjmy. Všeobecne sa však uznáva, že nedostatkom takéhoto postupu zdaňovania je vysoká administratívna náročnosť tak na strane orgánov daňovej správy ako aj na strane platiteľov dane. Uvedené je však na mieste najmä s ohľadom na fakt, že výnosy z dane z pridanej hodnoty predstavujú dlhodobo najvýznamnejší daňový príjem štátneho rozpočtu²⁴.

Daňovým subjektom je aj daňový dlžník podľa osobitných zákonov, ktorými sú zákony regulujúce spotrebné dane. Daňový dlžník je daňovým subjektom a teda účastníkom daňového konania pri spo-

²² 5 ods. 3 zákona č. 511/1992 Zb.

²³ až do 30.11.2007 sa rozlišovanie medzi daňovníkom a platiteľom dane týkalo aj dane za vjazd a zotrvanie motorového vozidla v historickej časti mesta, keď daňovníkom dane za vjazd a zotrvanie motorového vozidla v historickej časti mesta bola fyzická osoba alebo právnická osoba, ktorá bola držiteľom motorového vozidla a platiteľom tejto dane bol vodič motorového vozidla, ktoré vojde a zdržuje sa v historickej časti mesta.

²⁴ Zákon č. 608/2007 Z.z. o štátnom rozpočte na rok 2008 rozpočtuje celkové príjmy štátneho rozpočtu na rok 2008 sumou 348,2 mld. Sk, z čoho daňové príjmy tvoria sumu 270,9 mld. Sk a výnos z dane z pridanej hodnoty predstavuje sumu 142 mld. Sk, čo je 52,42% zo všetkých daňových príjmov.

trebnej dani z piva, vína, liehu, tabakových výrobkov a minerálnych olejov. S účinnosťou od 1. júla 2008 kedy sa súčasťou daňovej sústavy Slovenskej republiky stane aj spotrebná daň z elektriny, uhlia a zemného plynu bude daňový dlžník vystupovať ako daňový subjekt aj pri tejto dani²⁵.

Takéto vymedzenie obostojí z hľadiska hmotno-právnej úpravy, nie však z pohľadu procesno-právneho. Procesno-právne sa totiž za daňového dlžníka považuje každá osoba, ktorá má daňový nedoplatok pričom je irelevantné, na ktorej dani nedoplatok vznikol. Dokonca aj osoba, ktorá má nedoplatok na miestnom poplatku za komunálne odpady a drobné stavebné odpady sa považuje za daňového dlžníka a to z dôvodu, že v zmysle legislatívnej skratky daňou sa rozumie na účely zákona o správe daní a poplatkov aj tento miestny poplatok. Domnievam sa, že používanie terminologického označenia daňový dlžník môže viesť k istým problémom v daňovej praxi, ktoré možno ilustrovať na príklade osobitného druhu daňového konania, a to konania o odpustenie daňového nedoplatku²⁶. Daňový nedoplatok ako dlžnú sumu dane po lehote splatnosti dane môže na žiadosť daňového dlžníka odpustiť správca dane za splnenia zákonných podmienok. Pri spotrebných daniach a dani z pridanej hodnoty však takto správca dane nemôže postupovať, a prípadnú žiadosť o odpustenie daňového nedoplatku na týchto daniach by musel zamietnuť pre jej neprípustnosť. Z uvedeného vyplýva, že:

- z procesno-právneho hľadiska v konaní o odpustenie daňového nedoplatku je jeho účastníkom daňový dlžník (osoba, ktorá má daňový nedoplatok), avšak zároveň
- zákon vylučuje, aby správca dane vyhovel žiadosti daňového dlžníka (v zmysle hmotno-právnej úpravy spotrebných daní) o odpustenie daňového nedoplatku. Z toho vyplýva, že daňovým dlžníkom v konaní o odpustenie daňového nedoplatku môže byť každý daňový subjekt, ktorý má daňový nedoplatok s výnimkou daňového dlžníka podľa hmotno-právnej úpravy spotrebných daní (a platiteľa dane z pridanej hodnoty).

Poplatník ako daňový subjekt nie je zákonom definovaný. Keďže jediným miestnym poplatkom spravovaným správcom dane v daňovom konaní ostal miestny poplatok za komunálne odpady a drobné stavebné odpady možno skonštatovať, že s poplatníkom ako účastníkom daňového konania sa stretávame len pri tomto miestnom poplatku. Termín poplatník síce používajú aj iné právne predpisy regulujúce rôzne iné poplatkové povinnosti (koncesionárske poplatky, súdne poplatky, správne poplatky a iné), o týchto sa však nerozhoduje v daňovom konaní podľa zákona o správe daní a poplatkov. Z uvedeného vyplýva, že poplatníkov pri tých poplatkoch, ktoré nespravujú správcovia dane nemožno považovať za daňové subjekty.

V rámci pojednania o daňových subjektoch je potrebné vymedziť aj osobu právneho nástupcu fyzickej osoby či právnickej osoby, ktorú ako daňový subjekt vymedzujú osobitné predpisy. Závazky daňových subjektov voči správcovi dane sú spravidla záväzkami znejúcimi na peňažné plnenie spočívajúce v platbe dane a ako také prechádzajú na právnych nástupcov fyzickej osoby či právnickej osoby. Takto teda v súlade so zákonom daňová povinnosť, ktorá vznikla pred smrťou fyzickej osoby na ktorejkoľvek dani ale aj poplatku, pokute, sankčnom úroku či úroku, prechádza na dediča, resp. viacerých dedičov daňového subjektu. Vo vzťahu k právnickým osobám taktiež platí, že daňová povinnosť zaniknutej právnickej osoby prechádza na jej právneho nástupcu, čo však platí len v prípade, že právnická osoba zaniká bez likvidácie a teda má právneho nástupcu²⁷. V prípade, že dôjde k zániku právnickej osoby bez právneho nástupcu, vykoná sa likvidácia v súlade s Obchodným zákonníkom, ktorého ustanovenia sa vzťahujú nielen na likvidáciu obchodných spoločností a družstiev ale aj iných právnických osôb, ktoré taktiež môžu byť daňovým subjektom (občianske združenia), ale len za predpokladu, že z predpisov, ktoré ich upravujú nevyplýva nič iné²⁸.

²⁵ zákon č. 609/2007 Z.z. o spotrebnej dani z elektriny, uhlia a zemného plynu

²⁶ § 64 zákona č. 511/1992 Zb.

²⁷ §§ 69 a 69a zákona č. 513/1991 Zb. Obchodný zákonník v znení neskorších predpisov umožňuje zrušenie spoločnosti bez likvidácie splnutím, zlúčením alebo rozdelením

²⁸ § 761 ods. 2 a §§ 70 až 75a zákon č. 513/1991 Zb.

Spôsobilosť daňových subjektov

Je zrejmé, že daňového konania sa môžu zúčastniť len fyzické osoby a právnické osoby, ktoré sú subjektami práva, teda majú právnu subjektivitu. Zákon o správe daní a poplatkov však spôsobilosť byť účastníkom daňového konania vôbec nerieši a preto je potrebné vychádzať zo základnej právnej úpravy obsiahnutej v Občianskom zákonníku²⁹. Spôsobilosť fyzickej osoby byť účastníkom daňového konania je odvodená od občianskoprávnej spôsobilosti mať práva a povinnosti, pričom vzniká jej narodením a zaniká jej smrťou. Má ju aj počaté a nenarodené dieťa pokiaľ sa narodí živé, čo však pre účely daňového konania môže byť významné len vo výnimočných prípadoch. Aj maloletí teda môžu byť účastníkmi daňového konania, a to napríklad ako vlastníci nehnuteľnosti nadobudnutej dedením či darovaním v súvislosti s daňou z nehnuteľnosti alebo v súvislosti s výkonom závislej činnosti, ktorá je predmetom dane z príjmov. Spôsobilosť právnickej osoby byť účastníkom daňového konania nastáva jej vznikom a má ju až do svojho zániku. V prípade rozhodujúcej skupiny právnických osôb daňových subjektov – obchodných spoločností je ich vznik ako aj zánik viazaný na zápis do obchodného registra a výmaz z obchodného registra.

Zákon o správe daní a poplatkov rieši len spôsobilosť na daňové konanie. Zákonná úprava spôsobilosti na daňové konanie však nie je komplexná, nakoľko vychádza z všeobecnej úpravy občianskoprávnej spôsobilosti na právne úkony. Účastník daňového konania (daňový subjekt) môže daňovým konaním konať v takom rozsahu, v akom má spôsobilosť vlastnými úkonmi nadobúdať práva a brať na seba povinnosti. Spôsobilosť na daňové konanie v prípade fyzických osôb vzniká až dovŕšením plnoletosti, teda neskôr ako spôsobilosť byť účastníkom daňového konania. Napriek tomu, že všeobecná úprava obsiahnutá v Občianskom zákonníku priznáva obmedzenú spôsobilosť na právne úkony aj maloletým (len na tie právne úkony, ktoré sú primerané rozumovej a vôľovej vyspelosti zodpovedajúcej ich veku), v daňovom konaní je rozhodovacia prax správcov dane taká, že na samostatné vystupovanie a konanie v daňovom konaní vyžadujú, aby daňový subjekt - fyzická osoba dovŕšila plnoletosť, a teda mala plnú spôsobilosť na právne úkony. Uvedené je odôvodnené najmä predmetom konania pred správcov dane a jeho dôsledkami (zásah do majetkovej sféry) pre daňový subjekt. Pokiaľ ide o spôsobilosť na daňové konanie u právnických osôb táto vzniká súčasne s ich vznikom teda súčasne s ich spôsobilosťou byť účastníkom daňového konania.

Tretie osoby

Ako už bolo uvedené, na daňovom konaní sa môžu zúčastniť aj tretie osoby (ak ich správca dane na konanie prizve), ktoré majú postavenie účastníkov konania. Tretími osobami v daňovom konaní sú:

- svedkovia,
- osoby, ktoré majú listiny a iné veci potrebné v konaní
- znalci, audítori a tlmočníci,
- ručiteľia, poddlžníci a platitelia pôsobiaci v rámci zabezpečovacieho a vykonávacieho konania
- správcovia konkurznej podstaty, osobitní správcovia, zástupcovia správcu alebo vyrovnávací správcovia,
- štátne orgány a obce,
- ďalšie osoby, ktoré majú povinnosť súčinnosti v daňovom konaní v rozsahu a spôsobom ustanoveným zákonom o správe daní a poplatkov.

Možno konštatovať, že zákon o správe daní a poplatkov u tretích osôb v niektorých prípadoch výslovne formuluje ich práva a povinnosti (svedok, ručiteľ, poddlžník), a v niektorých prípadoch tretie osoby len vymenúva bez bližšieho vymedzenia ich práv a povinností (štátne orgány, obce).

Svedkovia patria vo všetkých druhoch právnych procesoch medzi rozhodujúce dôkazné prostriedky a ich svedecká výpoveď má často povahu rozhodujúceho dôkazu. Ide najmä o tie procesy, ktoré sú

²⁹ Zákon č. 40/1964 Zb. Občiansky zákonník v znení neskorších predpisov

spravované zásadou ústnosti a bezprostrednosti, teda občianske súdne konanie a trestné súdne konanie. Daňové konanie je však ovládané zásadou písomnosti, z čoho vyplýva aj to, že pri zisťovaní skutkového stavu sú rozhodujúce listinné dôkazy. Napriek tomu aj svedecká výpoveď môže byť v určitých prípadoch nápomocná pri zisťovaní skutkového stavu. Navrhovať vykonanie dôkazu svedeckou výpoveďou môže tak správca dane ako aj daňový subjekt. Svedkovia vystupujú v daňovom konaní často v prípade dane z pridanej hodnoty, keď je predmetom ich výpovede otázka skutočnej realizácie zdaniteľných obchodov, teda otázka, či pri nich vznikla daňová povinnosť, kde podmienkou je dodanie tovaru alebo služby. Pri dani z príjmov môže byť svedecká výpoveď zameraná napríklad na zisťovanie uskutočnenia daňových výdavkov a ich výšky. Predmetom svedeckej výpovede však môžu byť aj skutočnosti smerujúce k zisťovaniu majetku daňového dlžníka podliehajúcemu daňovej exekúcii. Pre svedeckú výpoveď v daňovom konaní platia všeobecné požiadavky na svedkov:

- povinnosť každého vypovedať pravdivo ako svedok na účely správy dane o dôležitých okolnostiach, ak sú mu známe, pričom nesmie nič zamlčať,
- ústavou garantované právo svedka odoprieť výpoveď, ak by ňou spôsobil nebezpečenstvo trestného stíhania sebe alebo blízkej osobe,
- zákaz výsluchu o utajovaných skutočnostiach, a skutočnostiach, na ktoré sa vzťahuje zákonná povinnosť mlčanlivosti. Tento zákaz však neplatí v prípade zbavenia povinnosti uchovávať tajomstvo alebo mlčanlivosť príslušným orgánom, alebo tým v záujme koho túto povinnosť má,
- poučovací povinnosť správcu dane o možnosti odoprieť výpoveď, o povinnosti vypovedať pravdu a nič nezamlčať a o právnych následkoch nepravdivej alebo neúplnej výpovede.

Osobitosťou svedeckej výpovede v daňovom konaní je možnosť jej podania v písomnej forme. V daňovom konaní totiž možno svedeckú výpoveď podať aj ústne ale aj písomne, čo súvisí s uplatňovaním zásady písomnosti v daňovom konaní. Ak správca dane žiada písomnou výzvou svedka o podanie písomnej svedeckej výpovede, už v predmetnej výzve je povinný splniť si svoju poučovaciu povinnosť. V závislosti od povahy informácie, ktorá sa má získať svedeckou výpoveďou však správca dane môže postupovať aj tak, že predvolá svedka, aby sa osobne dostavil a vypovedal ako svedok do zápisnice pred správcom dane.

Osoby, ktoré majú listiny a iné veci potrebné v konaní majú tiež postavenie tretích osôb v daňovom konaní. Zákon o správe daní a poplatkov ustanovuje, že ak tieto osoby majú listiny alebo veci, ktoré môžu byť dôkazným prostriedkom, sú povinné na výzvu správcu dane tieto listiny alebo veci vydať alebo zapožičať. Zákon o správe daní a poplatkov je však nedôsledný, nakoľko nerieši situáciu, kedy by obsahom informácie na predmetnej listine, ktorá má byť vydaná bola informácia chránená ako utajovaná skutočnosť alebo chránená povinnosťou mlčanlivosti. Vychádzajúc z toho, čo zákonodarca v osobitných predpisoch sledoval zakotvením povinnosti chrániť utajované skutočnosti a skutočnosti chránené zákonnou mlčanlivosťou mám za to, že správca dane nemôže žiadať informácie chránené podľa týchto predpisov. Tomu zodpovedá aj právo tretej osoby odoprieť predložiť alebo zapožičať takúto listinu správcovi dane.

Znalec vystupuje ako tretia osoba v daňovom konaní vtedy, ak sú pre zistenie skutkového stavu potrebné jeho odborné znalosti. Tak tomu môže byť v prípade konania vo veci dane z nehnuteľnosti, kde hodnota lesných pozemkov podliehajúcich dani sa zisťuje znaleckým posudkom. Spracovanie znaleckého posudku majúceho povahu dôkazu v daňovom konaní sa spravuje všeobecnou právnou úpravou o znalcoch³⁰.

Audítor môže v daňovom konaní vystupovať v súvislosti s povinnosťou vybraných právnických osôb mať svoju účtovnú závierku overenú audítorom. Takto musí mať účtovnú závierku overenú audítorom každá akciová spoločnosť, avšak spoločnosť s ručením obmedzeným alebo družstvo len

³⁰ Zákon č. 382/2004 Z.z. o znalcoch, tlmočníkoch a prekladateľoch v znení neskorších predpisov

vtedy, ak spĺňajú zákonné podmienky³¹. Rovnako sa účtovná závierka overená audítorom vyžaduje u osôb, ktorým túto povinnosť ukladá osobitný predpis a osôb, ktoré sú oprávneným príjemcom podielu zaplatenej dane na osobitné účely, ak suma ročného podielu presahuje zákonom stanovenú výšku³². Účtovná závierka je pritom obligatórnou prílohou daňového priznania.

Postavenie tlmočníka ako tretej osoby v daňovom konaní je limitované ústavne garantovaným právom na tlmočníka osobe, ktorá vyhlási, že neovláda kto vyhlási, v ktorom sa konanie vedie. V súvislosti s integráciou Slovenskej republiky do Európskej únie a slobodným pohybom tovaru, osôb a kapitálu v nej možno v posledných rokoch badať zvýšený výskyt cudzincov ako daňových subjektov v daňovom konaní. Uvedené sa prejavilo v zvýšenej miere aj pri dani z nehnuteľnosti, kde v dôsledku liberalizácie devízových predpisov je až na malé výnimky povolené neobmedzené nadobúdanie vlastníctva nehnuteľností v Slovenskej republike cudzincami³³. Na tomto mieste možno poznamenať, že ani ústava SR ani zákon o správe daní a poplatkov negarantuje daňovému subjektu právo na bezplatného tlmočníka, a teda je na daňovom subjekte, aby si tlmočníka zabezpečil a zaplatil sám. V prípade nečinnosti daňového subjektu a nemožnosti pokračovať v daňovom konaní bez tlmočníka, správca dane by sám prizval tlmočníka a nahradil mu jeho odmenu a hotové výdavky, a tieto náklady by následne rozhodnutím preniesol na daňový subjekt. Uvedené sa v rovnakom rozsahu vzťahuje aj na odmeny znalcov a audítorov³⁴.

Ručiteľ môže v daňovom konaní vystupovať z rôznych dôvodov. Môže ísť o zákonné ručenie, ktoré v súčasnosti ustanovuje zákon o miestnych daniach pri spoluvlastníctve nehnuteľností (pozemkov, stavieb, bytov a nebytových priestorov). Každý zo spoluvlastníkov je daňovníkom len do výšky svojho spoluvlastníckeho podielu. Všetci spoluvlastníci sa však môžu dohodnúť, že daňovníkom bude zastupovať jeden z nich, ktorému správca dane vyrubí daň platobným výmerom, pričom ostatní spoluvlastníci za daň ručia do výšky svojho podielu na dani. Okrem tohto zákonného ručenia, k ručeniu môže dôjsť v daňovom konaní aj na základe dohody správcu dane a ručiteľa, v ktorej ručiteľ písomne vyhlási, že uspokojí pohľadávku správcu dane, ak ju nesplní daňový subjekt ako dlžník. Takáto dohoda v daňovom konaní prichádza do úvahy ako zabezpečovací prostriedok pri povolení odkladu platenia dane alebo platenia dane v splátkach³⁵. Spoločnou podmienkou pre vznik povinnosti ručiteľa plniť svoj ručiteľský záväzok je nesplnenie záväzku daňovým subjektom a výzva správcu dane daňového dlžníka na splnenie ručiteľovej platobnej povinnosti. Napriek tomu, že zákon používa termín výzva, ide vo svojej podstate o rozhodnutie, čo je dané aj tým, že ručiteľ sa proti tejto výzve na plnenie môže odvolať. Z uvedeného vyplýva aj skutočnosť, že táto výzva na platenie musí obsahovať všetky formálne a obsahové náležitosti rozhodnutia, osobitne výrok a poučenie o odvolaní.

Platitelia a poddlžníci vystupujú ako tretie osoby v daňovom exekučnom konaní, kde im právna úprava ukladá celý rad povinností smerujúcich k vymoženiu daňového nedoplatku niektorým zo spôsobov výkonu daňovej exekúcie.

Správca konkurznej podstaty sa v čase od vyhlásenia konkurzu do zrušenia konkurzu stáva účastníkom daňového konania namiesto daňového subjektu, pričom správca v konkurznom konaní sa považuje za daňový subjekt. Zároveň sa na správcu vzťahujú všetky práva a povinnosti, ktoré zákon o správe daní a poplatkov ale aj hmotno-právne daňové predpisy ukladajú daňovým subjektom. Správca teda podáva daňové priznania, predkladá potrebné listiny a doklady a plní ďalšie povinnosti³⁶.

³¹ Musí ísť o súčasné splnenie aspoň dvoch z nasledovných podmienok: celková suma majetku presahuje 20 mil. Sk, čistý obrat presiahol 40 mil. Sk, priemerný počet zamestnancov presiahol 20 (§ 19 zákona č. 431/2002 Z.z. o účtovníctve v znení neskorších predpisov)

³² 1 mil. Sk získaný z daňovej asignácie 2% zaplatenej dane z príjmov podľa § 50 zákona č. 595/2003 Z.z.

³³ § 19a zákona č. 202/1995 Z.z. Devízový zákon v znení neskorších predpisov

³⁴ § 28 ods. 2 a 4 zákona č. 511/1992 Zb.

³⁵ § 59 zákona č. 511/1992 Zb.

³⁶ § 95a ods. 5 zákona č. 511/1992 Zb.

Účasť štátnych orgánov a obcí ako tretích osôb v daňovom konaní je spájaná najmä s ich povinnosťou poskytovať správcom dane potrebnú súčinnosť spočívajúcu v povinnosti poskytovať im údaje, ktoré sú potrebné na vyrubenie dane a vymáhanie daňového nedoplatku.

Summary

The subjects of tax proceedings in Slovak republic

Key words: tax administrator, tax subject

The article deals about subjects of tax proceedings in Slovak republic. Tax proceedings is actually governed by the Act No. 511/1992 Coll. on tax and fees administration, which also rules organization of tax administration and personally aspects of tax proceedings. There are two main subjects of tax proceedings – tax administrators and tax subjects. Tax administrators represents interests of state and local administration and have many instruments how to reach the purpose of tax proceedings, which is to levy a tax from taxpayers and to fill up the public budgets. On the other side, tax subjects are in the position of subordination, and have more duties than rights, what is usually in the sphere of public law. Article deals also about the position of „third persons“ in tax proceedings with the accent on their place (rights and duties) in this legal process.

Małgorzata Orzeł

W kręgu polityki *gender mainstreaming* na przykładzie różnic w wynagrodzeniach pomiędzy kobietami a mężczyznami w Polsce

Wśród najczęściej wymienianych przejawów dyskryminacji kobiet w kontekście rynku pracy, zgodnie ze słownikową definicją słowa dyskryminacja (pozbawienie równouprawnienia, upośledzanie, szkanowanie, traktowanie kogoś gorzej niż innych w tych samych warunkach), wymieniane są różnice wynagrodzeń kobiet i mężczyzn. Rozważając ten aspekt należy zauważyć, iż samo posiadanie pracy nie oznacza dla polskich kobiet niezależności ekonomicznej. Wynika to właśnie głównie z różnic wynagrodzeń. Istniejące dane statystyczne wskazują, że dysproporcja między zarobkami kobiet i mężczyzn jest jedną z przyczyn niekorzystnej sytuacji ekonomicznej kobiet¹. Kobiety rzadko otrzymują najwyższe wynagrodzenia i zajmują większość gorzej płatnych stanowisk. 71% kobiet i 56% mężczyzn zarabia poniżej średniej krajowej (GUS 2002b). Przeciętne wynagrodzenie kobiet było w 2001 r. niższe o 18,2% od przeciętnego wynagrodzenia mężczyzn. Dysproporcje te zależne są od wielu czynników. Ujawniają się w zależności od wieku, wykształcenia, stanowiska, branży, stażu pracy itp.

Analizując dane statystyczne i wyniki badań „Badania Płac 2003 przeprowadzonego przez wynagrodzenia” pl i onet.pl i wyniki „Internetowego Badania Wynagrodzeń” przeprowadzonego przez portal Wynagrodzenia.pl różnica w poziomie płacy wzrasta wraz z ważnością zajmowanego stanowiska.

Tabela nr 1 Średnie wynagrodzenie kobiet i mężczyzn w zależności od zajmowanego stanowiska

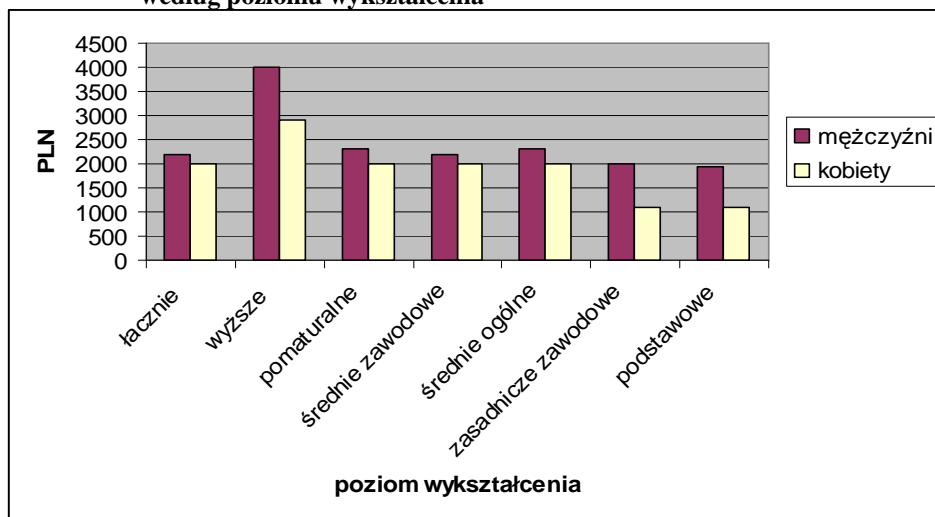
Rodzaj stanowisk	stanowiska szeregowo	specjaliści	Kierownicy	dyrektorzy działów i oddziałów	dyrektorzy generalni i prezesi
Średnie wynagrodzenie kobiet	1683	2411	4216	6618	7231
Średnie wynagrodzenie mężczyzn	1893	3010	4885	8451	10742
O ile więcej zarabiają mężczyźni	12%	25%	16%	28%	49%

Tutaj wyniki również są przygnębiające dla pań. Najmniejsze różnice, bo zaledwie 12% między płacami kobiet i mężczyzn występują na stanowiskach szeregowych. Niestety w przypadku prezesów sięgają one aż 49%. Dane te świadczą również często o tym, że kobiety pracują na stanowiskach poniżej swoich kwalifikacji i rzadziej niż mężczyźni zajmują stanowiska kierownicze, dlatego też otrzymują niższe wynagrodzenie niż mężczyźni o tych samych kwalifikacjach. Jednocześnie dysproporcja płac mężczyzn i kobiet z najniższym wykształceniem może wskazywać na to, że kobiety nie posiadające

¹ Analiza sytuacji w Polsce – Wpływ przystąpienia do Unii Europejskiej na sytuację kobiet na rynku pracy w krajach Europy Środkowej i Wschodniej – Kinga Lohmann, Anita |Seibert (red.) Warszawa 2003.

kwalfikacji wykonują zajęcia tradycyjnie uważane za „kobiece” (sprzątaczkę, opiekunki do dzieci...), co jest równoznaczne z niskim wynagrodzeniem, gdyż praca kobiet zazwyczaj nie jest ceniona.²

Tabela nr 2 **Przeciętne wynagrodzenie brutto kobiet i mężczyzn w Polsce w roku 2001 według poziomu wykształcenia**

Źródło: GUS, 2002d.

Dane wskazują, że płace zarówno mężczyzn jak i kobiet rosną w miarę proporcjonalnie do wykształcenia. Jedynym odstępstwem jest w tym wypadku tytuł MBA.

Uzyskanie go oznacza dla kobiet i mężczyzn ponad 2,5-krotny wzrost wynagrodzenia w porównaniu do zarobków osób legitymujących się wyższym wykształceniem. Ponadto zaobserwowane różnice w zarobkach na korzyść mężczyzn wahają się od 28% w grupie osób z wykształceniem średnim do 46-47% z wykształceniem wyższym, podyplomowym i z tytułem MBA.

Tabela nr 3 **Średnie wynagrodzenie kobiet i mężczyzn w zależności od wykształcenia**

Wykształcenie	podstawowe / zawodowe	średnie ogólne	średnie techniczne	licencjat, niepełne wyższe	Wyższe	podyplomowe
Średnie wynagrodzenie kobiet	1611	1843	1794	2057	2635	3049
Średnie wynagrodzenie mężczyzn	2062	2292	2412	2888	3997	4984
O ile więcej zarabiają mężczyźni	28%	24%	34%	40%	52%	63%

Jeżeli popatrzymy na procentowe różnice między płacami okaże się, że w najgorszej sytuacji są kobiety z wykształceniem wyższym i podyplomowym. Średnio zarabiają one od 34% do 39% mniej niż mężczyźni z podobnym wykształceniem. Różnice te wyraźnie widać na poniższym wykresie.³

² Tamże, s. 35.

Tabela nr 4 Średnie wynagrodzenie kobiet i mężczyzn w zależności od wieku

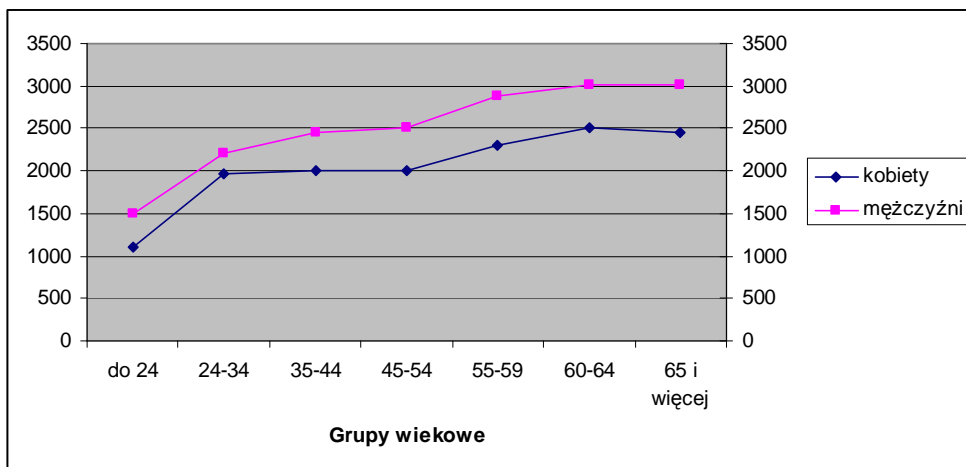
Grupy wiekowe	17-23	24-26	27-29	30-35	36-40	41-45	46-60
Średnie wynagrodzenie kobiet	1367	1827	2407	2876	2818	2900	3239
Średnie wynagrodzenie mężczyzn	1655	2305	3124	4203	4707	4688	4509
O ile więcej zarabiają mężczyźni	21%	26%	30%	46%	67%	62%	39%

Źródło: Podsumowanie Internetowego Badania Płac 2003 przeprowadzonego przez wynagrodzenia.pl i onet.pl

Zarobki zarówno kobiet jak i mężczyzn rosną dynamicznie w początkowych latach kariery zawodowej. Najwyższy poziom osiągają w przedziale wiekowym 31-35 lat, gdzie mediana wynagrodzeń mężczyzn wynosi od 3800 PLN, a kobiet 2700 PLN.

Różnica pomiędzy zarobkami na korzyść mężczyzn również zwiększa się z wiekiem i wynosi od 21% dla 17-23-latków do poziomu 67% w przypadku osób znajdujących się w przedziale wiekowym 36-40 lat. Najnowsze badania z roku 2006 przeprowadzone przez portal Wynagrodzenia.pl wskazują, istotną zmianę w odniesieniu do wyników z roku 2003. Mianowicie najmniejsze dysproporcje widać obecnie w najstarszej grupie wiekowej (powyżej 51 lat), gdzie mężczyźni zarabiają tylko 12% więcej niż kobiety. Zjawisko to powiązane jest pośrednio z negatywną tendencją rynku pracy związaną z dyskryminacją ze względu na wiek, bez względu na płeć.

Tabela nr 5 Średnie wynagrodzenie brutto według grup wiekowych.

Źródło: GUS, 2002d.

³ Podsumowanie Internetowego Badania Płac 2003 przeprowadzonego przez wynagrodzenia.pl i onet.pl.

Na podstawie danych GUS można stwierdzić, iż średnia różnica wynagrodzeń mężczyzn i kobiet zatrudnionych we wszystkich wyszczególnionych grupach zawodowych wynosiła 22%. Proporcje zarobków były i są różne w poszczególnych grupach. W grupie „parlamentarzyści, wyżsi urzędnicy i kierownicy”, w której wynagrodzenie jest najwyższe, różnica płac kobiet i mężczyzn wynosi 33%. Wskazuje to jednoznacznie, że kobiety w tej grupie zawodowej rzadko pełnią najwyższe stanowiska.

Największy odsetek kobiet (24%) zatrudniony jest w drugiej grupie zawodowej: „specjaliści”. Różnica w tej kategorii jest jedną z najwyższych – 36%.

Dysproporcje w zawodach powiązane są bezpośrednio powiązane z branżami. W badaniach z 2006 roku największe dysproporcje dochodów występują w telekomunikacji, gdzie mediana wynagrodzeń mężczyzn jest o 81% wyższa od mediany płacy kobiet. Związane jest to zapewne ze specyfiką tej branży, w której tradycyjnie dominują mężczyźni. W roku 2002 największa różnica wynagrodzeń pomiędzy płacami występowała w sektorze „przemysłowym”, gdzie procent mężczyzn otrzymujących najniższe wynagrodzenie jest dwu i półkrotnie mniejszy (5,4% mężczyzn zatrudnionych w tym sektorze otrzymało najniższe wynagrodzenie).⁴

Duże różnice zanotowano również w przypadku sektora bankowego, gdzie panowie mają dochody o 65% wyższe niż panie oraz w ubezpieczeniach (54,9%).

Najmniejsze dysproporcje płacy występują w służbie zdrowia oraz logistyce, transporcie i spedycji. Mężczyźni otrzymują tam odpowiednio o 165 PLN i 200 PLN więcej niż kobiety. Jediną branżą, w której kobiety zarabiały więcej (o 2,6%) niż mężczyźni jest kultura i sztuka. Wydaje się to być zrozumiałe, zważywszy na ich dominację liczebną w tym obszarze gospodarki.

Z wskazanych badań wynika, że statystyczna kobieta z wyższym wykształceniem, na kierowniczym stanowisku i z 10-15 letnim stażem zarabia od 30 do 40 % mniej niż porównywalny mężczyzna. Kiedy w krajach Unii Europejskiej luka dotycząca płac wynosi 15%. Prezentowane podejście znajduje również potwierdzenie w wskazaniach samych pracodawców, którzy (50,9%)⁵ wskazują na bezsprzeczne występowanie zjawiska – „niższe wynagrodzenie kobiet za pracę na takim samym stanowisku jak mężczyźni”.

Zaistnienie pozytywnej zmiany w obszarze niwelacji różnic w wynagrodzeniu kobiet i mężczyzn wymaga zmiany w mentalności pracodawców ale musi zostać wsparte poprzez aktywne działania Rządu Rzeczypospolitej Polski. Tylko wtedy uda się wypracować sytuację, w której płaca kobiety będzie zapewniania jej niezależność ekonomiczną.

Summary

In the circle of gender mainstreaming policy for example in differences in salary between women and man in Poland

Key words: gender mainstreaming, salary, differences

This article in the short way presents analysis of the differences in the salary between women and man in Poland. Statistic are based on the investigations of 2003 to 2006 years. Analysis of this statistic is visibly point at deepening of differences in the salary between sex in Poland. However differently, in the space on the years, this differences forms depending on profession, age, education, working period. Differences in the level of salary is increased together with how high post are occupied. This different is 49% on the level of the directors or chairmen's. This have a closely connection with education's level. Women witch have a higher education and postgraduate training are in the worst situation becau-

⁴ Analiza sytuacji w Polsce – Wpływ przystąpienia do Unii Europejskiej na sytuację kobiet na rynku pracy w krajach Europy Środkowej i Wschodniej – Kinga Lohmann, Anita Seibert (red.) Warszawa 2003, s. 66.

⁵ Na podstawie danych zawartych w „Diagnoza zróżnicowania szans kobiet w dostępie do rynku pracy – badanie ogólnopolskie, przeprowadzone wśród pracodawców” grudzień 2005.

se the differences in the salary comes up to 39%. Different in the salary to the advantage of man, increases with age and amounts from 21% to 17-23 years old to level 67% in case people between 36-40 years old. Newest investigations from 2006 year shows essential change with reference to outcome from 2003 year, because the lowest disproportion is now on the eldest age group (above 51 years old). In this case man earn only 12% more then women. This example have indirectly connection with negative trend of the work market connected to ageism regardless of sex. Disproportions witch are between professions are closely connection with line of business. It turned out that some profession treads like typically only for women or man. Only in one case women earns more than man – in the culture and art business. Summary the author claims that in the worst situations are women with higher education level, on the high post because they earn about 30% less than man. And to make a change this situation support and commitment of Poland's government is needed.

Karina Prievozníková

Vyvýnové tendencie v oblasti colného práva

Problematika cla, colníctva, ako aj ich právnych aspektov v hmotno-právnej i procesno-právnej rovine, bola vždy v strede pozornosti moderných civilizácií. Každý štátny útvar si od najstarších čias chránil svoje záujmy v oblasti pohybu tovaru, osôb, pracovnej sily, atď. Právo v tomto zmysle zohrávalo stále rozhodujúcu a nezastupiteľnú úlohu. Žiadny iný nástroj spoločenskej regulácie najmä v súčasnosti nemá svoju vnútornú silu a schopnosť lepšie vyjadrovať a chrániť tieto záujmy. Z tohto pohľadu je plne na mieste názor o chápaní práva ako významného nástroja organizácie, existencie, realizácie a ďalšieho rozvoja spoločenských vzťahov, ktoré upravuje¹. Toto bez akýchkoľvek pochybností platí aj o tej skupine právnych noriem, ktoré vytvárajú colné právo. K tomu, aby colné právo mohlo plniť najmä svoju regulatívnu, ochrannú a represívnu funkciu, musí byť vyjadrené adekvátnym spôsobom v normách najvyššej právnej sily.

Každé právne odvetvie, resp. každá právna disciplína, musí reagovať a aj reaguje na ekonomický, sociálny a súvisiaci vývoj v spoločnosti. Tak ako sa v dejinách menilo spoločenské zriadenie, vytvárali nové hospodárske, ekonomické a sociálne podmienky, tak sa menilo aj colné zákonodarstvo. Na rozdiel od iných právnych oblastí, pre colné právo je v prvom rade charakteristická flexibilita prispôsobovania sa ekonomickému pohybu a spoločenskej praxi, hlavne z dôvodu objektívnej nutnosti regulovať novovzniknuté spoločenské vzťahy, a to v súlade s potrebami spoločnosti. Tým nechcem popierať skutočnosť, že každé právne odvetvie, resp. každá právna disciplína, musí reagovať a aj reaguje na ekonomický, sociálny a súvisiaci vývoj v spoločnosti.

Nepochybne najvýraznejší vplyv na náš právny poriadok v súvislosti so vstupom Slovenskej republiky do Európskych spoločenstiev má právny systém súhrne označovaný ako právo Európskej únie. Z tohto dôvodu je aj celkové smerovanie našej legislatívy vrátane colného zákonodarstva dané naším členstvom v Európskej únii a záväzkami z neho vyplývajúcimi. V tomto smere je pre Slovenskú republiku záväzné rešpektovanie nariadení a smerníc Európskej únie, ktoré prenikajú do nášho právneho poriadku a udávajú celkovú tendenciu vývoja aj v oblasti colného práva na Slovensku.

Jednou z najvýraznejších tendencií prejavujúcich sa v oblasti colného práva je „**tendencia elektronizácie colnej komunikácie**“. Táto tendencia súvisí hlavne s rozvojom informačných a komunikačných technológií.

Na území Slovenskej republiky všetky činnosti spojené s elektronickou komunikáciou v oblasti colného práva už zabezpečuje a zároveň koordinuje Colné riaditeľstvo SR. Zámerom Colného riaditeľstva SR je v rámci podpory rozvoja elektronickej komunikácie implementovať také elektronicke komunikačné systémy, ktoré umožnia hlavne podnikateľom zabezpečiť efektívnejšiu, účinnejšiu a rýchlejšiu elektronicke komunikáciu s Colnou správou SR². Táto tendencia sa najzreteľnejšie prejavuje najmä v oblasti právnej úpravy colného konania.

Colné konanie predstavuje parciálnu problematiku právnej úpravy colníctva, nesmierne dôležitú pre realizáciu hmotnoprávných noriem colného práva. Colné zákony sa všeobecne primárne považujú za

¹ Pozri: BABČÁK, V.: Základy finančného práva I. časť, Právnická fakulta UPJŠ, Košice, 2001, s. 21.

² Zákon č. 652/2004 Z. z. o orgánoch štátnej správy v colníctve a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskoršieho predpisu.

hmotnoprávne predpisy, avšak významný podiel v právnych normách týchto predpisov pripadá na procesnoprávne aspekty colnej problematiky. Môžeme konštatovať, že colné konanie je významným spoločenským fenoménom. Je to súčasne aj jav právny, a ako taký podlieha zákonitostiam spoločenského vývoja. V reálnej praxi elektronická colná komunikácia znamená možnosť uskutočňovať celý proces colného konania prostredníctvom elektronických komunikačných kanálov, a to od prijatia colného vyhlásenia v elektronickej forme, cez elektronickú komunikáciu s colnou správou počas jeho spracovania, až po elektronickú úhradu colného dlhu.

Zámerom elektronického colného konania je podstatným spôsobom znížiť administratívne náklady hospodárskych subjektov, skrátiť čas potrebný na colné konanie, poskytovať okamžité a relevantné informácie pokiaľ ide o medzinárodný zásobovateľský reťazec a umožniť plynulú výmenu údajov medzi krajinami dovozcu a vývozcu. Elektronické colné konanie by malo byť realizované v súlade so zákonom o elektronickom podpise³. Práve aplikovanie princípov tohto zákona umožní dosiahnuť požadovanú úroveň ochrany údajov, ako aj bezpečnú a spoľahlivú prevádzku elektronického systému výmeny informácií medzi podnikateľskou sférou a colnou správou.

Za účelom praktického využívania elektronického colného konania začalo Colné riaditeľstvo SR spoluprácu s operátormi, ktorí by mali zabezpečovať implementáciu elektronických komunikačných kanálov. Elektronická komunikácia s Colným riaditeľstvom SR bude sprostredkovaná iba operátormi, ktorým Colné riaditeľstvo SR vydá osvedčenie. Udelenie „Osvedčenia pre operátora“ je vyjadrením splnenia podmienok definovaných Colným riaditeľstvom SR pre elektronickú komunikáciu medzi colnou správou a podnikateľskou sférou. Pri výbere operátora sa veľký dôraz kladie predovšetkým na dodržiavanie bezpečnosti, spoľahlivosti a kvalitu ním poskytovaných služieb.

Tendencia elektronizácie colnej komunikácie sa prejavila aj v novele Colného zákona⁴, ktorá nadobudla účinnosť 1. januára 2007⁵. V zmysle tejto novely sa písomným rozhodnutím stáva aj rozhodnutie, ktoré sa vyhotovuje a odosiela prostredníctvom zariadenia na spracovanie a prenos údajov a ktoré obsahuje zaručený elektronický podpis; takéto rozhodnutie sa považuje za doručené dňom nasledujúcim po odoslaní tohto rozhodnutia prostredníctvom elektronickej podateľne Colného riaditeľstva SR⁶, obdobne je to aj pri colných vyhláseniach vyhotovených a podaných prostredníctvom zariadenia na spracovanie a prenos údajov⁷, ktoré budú musieť obsahovať zaručený elektronický podpis⁸.

Vo sfére elektronického colného konania sa do budúca predpokladá, že sa postupne vytvoria podmienky pre úplnú náhradu papierových dokumentov, vznikajúcich pri procesoch komunikácie s colnou správou, elektronickými dokumentmi, ktoré by znamenali zrýchlenie colných postupov, zefektívnenie procesu colného konania a zároveň by zvýšili ochranu a bezpečnosť medzinárodného obchodu. Aktuálne sa táto myšlienka presadzuje v návrhu Rozhodnutia o colnom a obchodnom prostredí bez dokumentov v papierovej forme, ktoré predložila Komisia ES na schválenie Rade EÚ a Európskemu parlamentu.

Uplatňovanie tendencie elektronizácie colnej komunikácie je dôsledkom napĺňania komunitárneho programu „Customs 2007“, ktorý vytvára právny a finančný rámec pre implementáciu elektronických systémov pre výmenu informácií medzi národnými administratívami, ako aj pre implementáciu elektronických systémov pre komunikáciu colných administratív s podnikateľskou sférou, ktorým sa umožní postupný prechod k „bezpapierovému“ prostrediu.

Trvanie programu bolo vymedzené na obdobie rokov 2003 – 2007 s tým, že všetky otázky spojené s financovaním programu sú podrobne uvedené vo finančnej správe vypracovanej na konci rozpočto-

³ Zákon č. 215/2002 Z. z. o elektronickom podpise a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov

⁴ Zákon č. 199/2004 Z. z. Colný zákon a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov

⁵ Zákon č. 672/2006 Z. z., ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 199/2004 Z. z. Colný zákon a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov

⁶ Pozri § 36 ods. 9 zákona č. 199/2004 Z. z.

⁷ Pozri § 32 ods. 3 zákona č. 199/2004 Z. z.

⁸ Pozri zákon č. 215/2002 Z. z.

vého obdobia a predkladanej Európskej komisii. Všetky aktivity uskutočnené v rámci programu Customs 2007 boli financované z vlastného rozpočtu tohto komunitárneho programu. Za obdobie od 1.4. 2005 do 31.3.2006 Colné riaditeľstvo SR vyčerpalo v rámci programu Customs 2007 finančné prostriedky vo výške 126 539,11 EUR.

Plnenie cieľov a hlavných priorit programu Customs 2007 sa zabezpečuje prostredníctvom 4 základných skupín: „Skupina pre elektronické colníctvo“, „Skupina pre IT záležitosti“, „Skupina pracovných metód“ a „Skupina pre vzdelávanie“. Colné riaditeľstvo SR má pre každú z týchto skupín nominovaného svojho zástupcu, ktorý sa zúčastňuje pracovných stretnutí zameraných na danú problematiku.

Doterajšie skúsenosti s účasťou Slovenskej republiky v komunitárnom programe Customs 2007 sú hodnotené ako vysoko pozitívne, keďže program podporuje dosiahnutie zlepšenia práce všetkých útvarov Colnej správy SR. V súvislosti so stúpajúcou tendenciou globalizácie medzinárodného obchodu a rozvojom nových trhových oblastí si colné správy Spoločenstva vyžadujú efektívnu spoluprácu, ktorá je založená na kvalitnej a rýchlej výmene informácií. Program Customs 2007 umožňuje colným správam Spoločenstva zosúladiť pracovné postupy a vyvíjať automatizované systémy, aby mohli do budúcnosti prispieť k naplneniu iniciatívy elektronického colníctva, ktoré je kľúčovým aj pre nástupnícky program Customs 2013.

Elektronická komunikácia v oblasti colného práva však nepokrýva iba procesy elektronického colného konania, ale jej zámerom je poskytnúť podnikateľom možnosti elektronickej komunikácie aj v rámci ďalších procesov vyplývajúcich z nových úloh Colnej správy SR pri začleňovaní Slovenskej republiky do priestoru Európskej únie.

Zároveň je potrebné pripomenúť, že na území Slovenskej republiky je už od 1. júla 2006 v plnom rozsahu spustený automatizovaný systém spracovania údajov v colnom režime tranzit, tzn. že colné vyhlásenie v colnom režime tranzit sa môže podať iba prostredníctvom zariadenia na spracovanie údajov.

Ďalšou výraznou tendenciou prejavujúcou sa v oblasti colného práva je „**tendencia precizácie ustanovení colných predpisov**“. Ide o prirodzenú tendenciu, keďže právo pružne reaguje na potreby aplikáčnej praxe. Táto tendencia sa prejavuje precizáciou jednotlivých inštitútov v oblasti colného práva a je badateľná aj v pripravovanej novele Colného kódexu⁹. Ide napríklad o spresnenie pojmového vymedzenia colných orgánov (v zmysle predkladanej novely by sa mali spresniť úlohy, ktoré budú colné orgány v rámci colného dohľadu vykonávať), deklaranta (predpokladá sa, že do definície deklaranta sa zahrnie aj predbežné colné vyhlásenie tzn., deklarantom bude osoba, ktorá podáva predbežné colné vyhlásenie, alebo osoba, ktorá podáva colné vo vlastnom mene, alebo osoba, v mene ktorej sa colné vyhlásenie podáva), prípadne o definíciu pojmov, ktorých vymedzenie v Colnom kódexe chýba (napr. v súčasnom texte chýba definícia zástupcu; v zmysle predloženého návrhu by malo ísť o osobu, ktorá má sídlo na území Európskej únie a poskytuje služby tretím stranám v colnej oblasti).

Tieto tendencie sú dôsledkom naplnenia požiadaviek vyplývajúcich z rozhodnutí Európskej únie, týkajúcich sa zavedenia celoeurópskeho elektronického colného prostredia, ktoré by malo podstatným spôsobom urýchliť a zjednodušiť vývozné a dovozné postupy tak medzi členskými krajinami Európskej únie, ako aj vo vzťahu k tretím krajinám.

Na záver k uvedenej problematike treba dodať, že prudké zmeny v oblasti medzinárodného obchodu spôsobené aj čoraz väčším využívaním informačných technológií si podľa môjho názoru vyžadujú modernizáciu a zároveň zjednodušenie colných postupov a predpisov vo vzťahu k hospodárskym subjektom a colnej správe s cieľom znížiť náklady na prečlenie a reagovať na nové hospodárske výzvy.

⁹ Nariadenie Rady (EHS) č.2913/92, ktorým sa ustanovuje Colný kódex spoločenstva v znení neskorších predpisov

Summary

Development tendencies in Customs Law

Key words: customs law, electronic communication, precisising of customs legal regulation

The article presents development tendencies in the area of customs legislation in connection with its further possible evolution resulting from the forming European legislation. A full membership of Slovak republic in the European union determines the overall direction of our legislation, not excluding the area of customs law.

In her article, the author closely observes the two most obvious and strongest development tendencies occurring in the area of customs law – a tendency of electronization of customs communication and a tendency of customs legal regulation precisising.

СУРЪСЪКА

Peter Čuka

Shaping of development trends of tourist traffic (TT) in Banská Bystrica and its recreational background out of geographic tourist traffic and movement view.

Prologue

Important and serious civil, political and economical changes after the year 1989 has brought great expectations also on to the field of development of tourist traffic around us. Attractive nature potential of Slovakia, extensive cultural and historical structure of the towns, cities and communities, as well as tradition of Slovak welcome, hospitality and heartiness found great expectations for building up of operating tourist traffic industry in early 90-ties. A lot of changes of Slovak tourist traffic and movement of the towns positively operate. Such examples are renovation of historical centers of the cities (Banská Bystrica was one of the first city among Slovakia after historic center renovation), erection and building up of private sales network and services, diverting of transit traffic (somewhere city transport traffic service) out of historical centers, institutionalization of autonomy management of tourist traffic of the town (Culture Information Centers), etc.. Other changes has brought negative issues. Examples of such negative issues is oversized highway cross connection of the Banská Bystrica region, poor image building and presentation of town tourist traffic, live issue of static car traffic, insufficient development of basic services of tourist traffic out of quantity and quality aspects, orientation towards passive tourist traffic movement, increasing of income taxation of services, insufficient and poor security standards, comfort.

In the background of the city of Banská Bystrica and its historical and geographical development stages were created heterogeneous villages uses their recreational potential in a different ways. Lot of villages situated in Starohorská valley and Kordícka trench started to be known as creating centers of tourist traffic in early seventies of 20th century. Forming of the villages was connected with quantitative surge of infra and supra-structure of tourist traffic and changes of clientship after the year 1989.

Even while practically all after November governments declares support of tourist traffic movement (the first, so called „Cabinet of the National Understanding and Feeling“ objective and one of their priority was opening of „Iron Curtain“ and securing of „free travelling & moving of all people“) and even of origin of several government and non government institutions the Slovak Republic relatively lagging compare to dynamic development of tourist traffic of the counties of Central European region

Table 1 Several basic indicators of outlandish tourist traffic development in Central European region

COUNTRY	OVERNIGHT STAYS FOREIGN GUESTS (in thousands of persons)	FOREIGN EXCHANGE INCOME FROM TT (in billions of USD)
Austria	17 352	11, 560
Czech republic	16 325	3, 719
Hungary	15 000	2, 568
Slovak republic	3 311	0, 480
Poland	4 300	6 230

Source: WTO, www.intur.com

Examples of accomplishments are inspirational towards to experts working in Slovak tourist traffic. There is a way to get near to success of our neighbours by improving of the system of tourist traffic presentation of Slovakia in abroad, deeper control of spending government sources to „public relation“, e.g. in Slovak Agency of Traffic (SACR) with headquarters in Banská Bystrica, as well as by increasing of working outputs of employees of infrastructure of tourism.

There is a certain backwardness in most of indicators thanks to not effective coordination of tourist traffic products development and its general financial and organizational professional background out of economical view of tourist traffic in Slovak region.

Table. 2 Comparison of financing SACR with other national agencies in Central European region (2005)

COUNTRY	BUDGET (in mil. Sk)	AGENCIES IN EUROPE	AGENCIES OVERSEA	TOTAL
Hungary	600	10	2	12
Poland	650	16	3	19
Czech republic	155	10	1	11
Slovak republik	42	1	0	1

Source: Internal materials of SACR (2005)

The only one foreign agency of SACR is Prague office (since 2004) and together with limited resources is limiting building up the picture of Slovakia as the target country of tourist traffic. Activities towards development of tourist traffic of local regional organizations is bounded by limited financial sources, while facing lack of high qualified experts. The aim of the article is the verification of Banská Bystrica tourist traffic potential and its recreational background, verification of present trends and survey of solutions for some issues out of the view of geographical tourist traffic.

The main trends of Banská Bystrica Tourist Traffic and its background

Verification of the main trends of development of the tourist traffic is based on eight processes of forming of scientific knowledge: Observation, measurment, classification, quantifying, reasoning, expressing, designating of the relations, prognostication. During research process we put a stress on observation, expression, measurment and prognostication. Theoretical – methodological studies of the town and geographical analysis of Banská Bystrica appeared in some works BARAN (1969, 1976), ČUKA (2000, 2002), BARAN, BAŠOVSKÝ (2002), POUŠ (2006), MATLOVIČ (1998) and others. Inspiring studies focused on the functions of tourist traffic movement appear in Polish studies, for instance LISZEWSKI (1999), WOLANIUK (1998), there are well known studies in Slovakia MARIOT

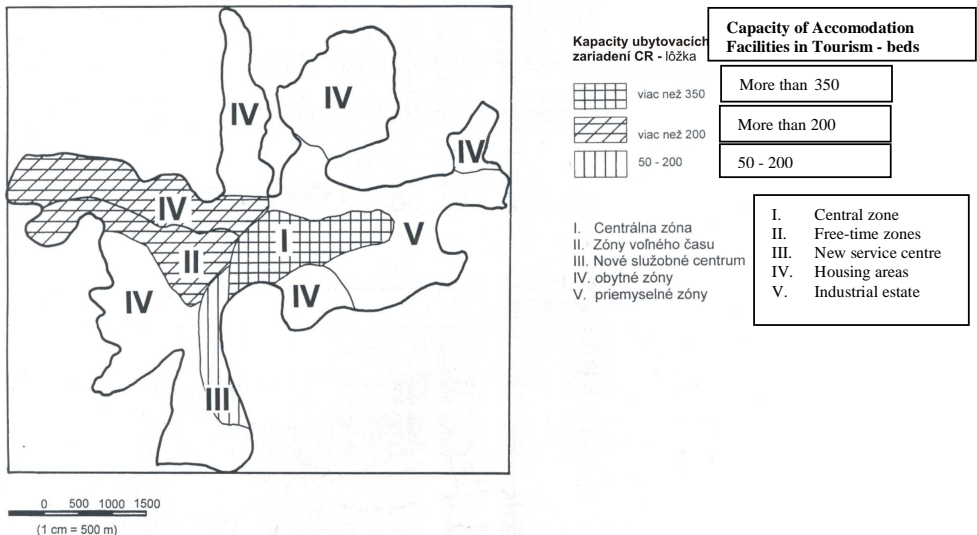
(1971), KROGMAN (2005) and ČUKA, ZIMMERMANN (1995), resp. MATLOVIČ, MATLOVIČOVÁ (1997).

Out of the view of tourist traffic, Banská Bystrica has extraordinary strong position out of 1. central location, 2. starting point attractive town and its recreational background, 3. final destination out of potential of resources, equipment and advanced visit rate.

Observation targeted onto verification of development trends is based on identification of infrastructure of tourist traffic and determination of recreational background of the town.

Banská Bystrica has relatively quite well developed infra and supra-structure of tourist traffic. On SNP square, which designates narrower centre, there is only hotel Arcade situated, rated by class*, capacity 28 beds at present time. In wider center there is hotel Národný dom rated by class **, capacity 55 beds and biggest hotel Lux rated class *** with capacity 274 beds. Hotel capacities of the town are replenished in the area of free time where is situated hotel Dixon rated by class ** with capacity around 100 beds, which is expanding at present time by annex and finally Hotel SAD with capacity 80 beds allocated in industrial zone Partizánska street. Total capacity of tourist traffic infrastructure in Banská Bystrica is around 1 167 beds and 6 897 chairs (seasonal fluctuation) ČUKA (2006).

Map 1 Layout of Accommodation Facilities in the Functional City Zones

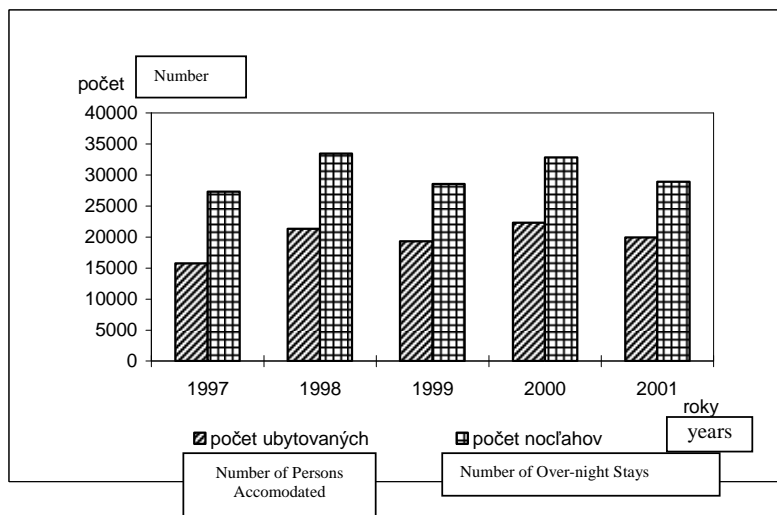

Annual report of SR z r. 2003 states that Banská Bystrica dispose with 12 hotels, 2 pensions, 2 tourist hostels, 2 cottage villages with capacity of 422 beds. By the field research we proof that all the indications are undervaluated.: in Banská Bystrica we re-enumerate other 9 accomodation facilities 9, which totally increased capacity up to 921 beds in 2000, 5 years later it was 1314 beds. Official statistics states the size of attendance of Banská Bystrica 30 896 person, quantity of over night stays to 45 599 and beds capacity utilization 29, 8 %. The more real values (related to Banská Bystrica) states KMECO (1999), who index of density beds related to 1 000 citizen in choosen towns of Slovakia determine in Bratislava to 16, 28, in Nitra 13, 69, in Prešov 5, 87, in Žilina 5, 87 and in Banská Bystrica 9, 28, for the year 1998.

Field resaerch and collected data allowing us to estimate the real volume of stay overnights related to 100 thousand citizen per year. Modified data compare to capacities of other big Slovak towns pointing up the backlog in capacities of accomodation facilities in Banská Bystrica. Ratio of beds quantity per 1 000 citizen of the town Bratislava is 19, 3, in Košice 11, 3, in Žilina 12, 7, in Nitra 13, 7 and in Banská Bystrica only 10, 8.

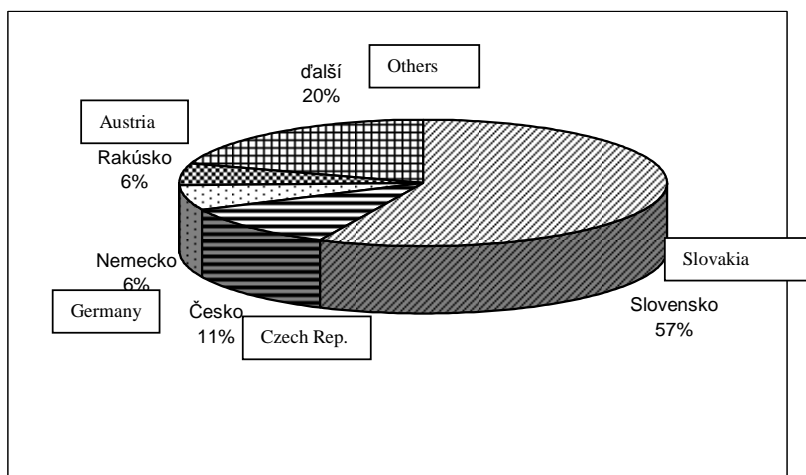
There is no appropriate statistic database in Slovakia of „soft“ data about capacities and outputs of particular accomodation facilities, or other facilities or real outputs. Available are only conglomerate statistic data from administration units, which is not sufficient for town research. We observe statistics of the most important accomodation facilities in Banská Bystrica since 2000. There are hotels Lux, Arcade, Národný dom and up to abolishment of we observe the development of hotel Urpín. All those facilities constitute around 40% of accomodation capacities of the town and around 75 % capacity of hotel type facilities. Just for the illustration it is possible to bring up the basic indicators of the biggest hotel Lux *** 274 beds (29, 7% of town accomodation capacity):

Graph 1 Number of Persons Accomodated and Number of Over-night Stays in the Hotel Lux in the years 1997 – 2001

Source: Internal materials of hotel Lux

Graph 2 Structure of Accomodated Guests in the Hotel Lux in the year 2001

Source: Internal records of the Hotel Lux

Analyze of the data with empirical figures, which were finalized by field research allowed us to formulate further main development trends of tourist traffic in Banská Bystrica.

1. The biggest concentration of the services of tourist traffic is allocated in central city zone, by higher distance from the center of the town offered services are reduced. (map 1).

2. High concentration of food and accommodation facilities are situated in suburban recreational zones. For example centre of Donovaly saturating capacity around 15 thousands transported people by mountain traffic machinery per hour, 119 weekend houses, more than 300 recreational cottages, 570 beds in hotels, 426 beds in pensions PETRÍK (2005). The general trend is projection and designing of another similar tourist centers, like in village Králiky (map 2).

3. Specialized facilities are located with regard to purpose of use (motels – close to communication lines, sporting and recreational objects – close to stadiums, lodging houses – in peripheral zones, erotic saloons – in suburb zones or residential zones).

4. History of functional useage of the buildings pointed out that some hotels, restaurations lost their traditional functions and were replaced by other functional useage. Certain fluctuation of the building functions is related to infra and supra-structure of tourist traffic. This is demonstrated not only by downfall of capacities – negative fluctuation (beds, chairs, etc...), but also by uprise - positive fluctuation, (uprising of capacities of tourist traffic in buildings used originally in different ways). Example of negative fluctuation of tourist traffic infrastructure in Banská Bystrica is disappearance of the hotels Rak, CKM a Urpín from the center of the town. Example of positive fluctuation from 2000 year is the origin of pensions - EXPO, Bellevue, SLOS a Grand, by conversion of residential buildings and shops in the center of the town. The trend is the building up the pensions in other parts and zones of the town – for example pensions. Olympia, Bella, Maják etc...

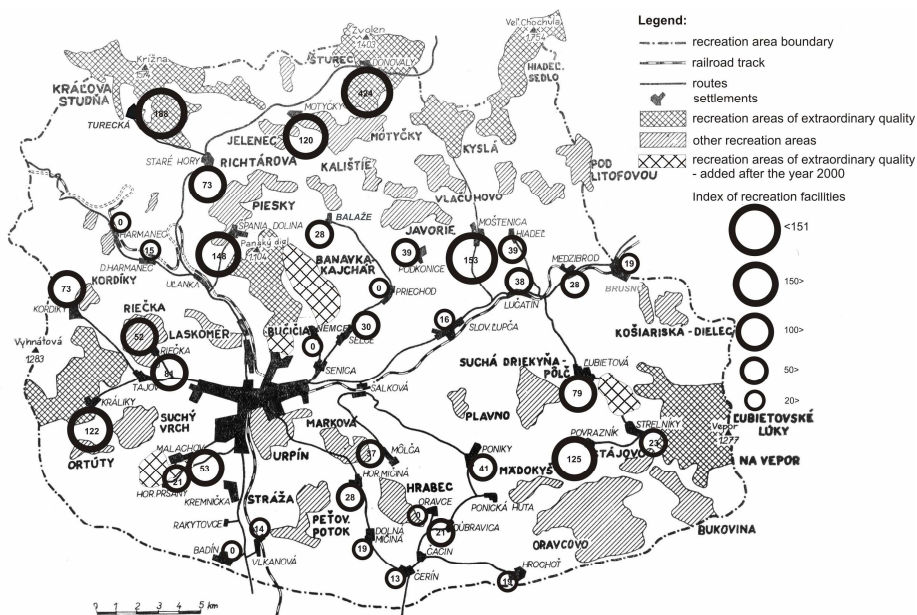
5. The tourist traffic infrastructure of the center of the town is disintegrated vertically to several stages or floors. On SNP square we have noticed that 65 % of tourist traffic functionalities are allocated in subgrade spaces, 35 % on the first floor and 22 % on the second floor. The biggest competitor to tourist

traffic functionalities are small shops, banks and residential premises.

The tourist traffic infrastructure is generally insufficient in the towns and cities of central Slovakia. Hotel capacities are missing the hotels of the highest rating class *****, index of density of the beds is too low, for example Banská Bystrica 9, 44, Zvolen 7, 12, Brezno 5, 2, Rimavská Sobota 6, 2 and Ružomberok 2, 19. It is really important that the most prosperous are the hotels with highest rating level in conditions of Austria ČUKA, ZIMMERMANN (1998).

6. The central Slovak towns and cities are situated in economically heterogenous regions with different levels of : centralization, traffic accessibility, hierarchization, economical productivity, KOREC (2005). The towns and cities heterogeneity is demonstrated by level of tourist traffic development, by cultural and historical potential.. Reflection of all those differencies is different visit rate of our towns, too.

Map 2 Recreation Centres and Recreation Areas in the Banská Bystrica Surroundings

Source: Personal research; based on the map by V. Baran (1969)

Bibliography

- [1] BARAN, V. (1969): Možnosti využitia geografických podmienok pre rozvoj cestovného ruchu v okolí Banskej Bystrice. In: *Zborník PF v Banskej Bystrici. Geografia. 16.* Bratislava : SPN, s. 35 – 59.
- [2] BARAN, V. (1976): Vyčlenenie sídelnej aglomerácie Banskej Bystrice. In: *Acta Facultatis Paedagogicae. Sériá prírodovedná. II.* Bratislava : SPN, s. 7 – 41.
- [3] BARAN, V. (2002): Formovanie pôdorysnej štruktúry mesta. In: *Banská Bystrica v priestore a v čase.* Banská Bystrica : Mesto Banská Bystrica a Katedra geografie FPV UMB.
- [4] BARAN, V, BAŠOSKÝ, O. (2002): Postavenie mesta v rámci Slovenska a v regióne Pohronia. In: *Banská Bystrica v priestore a v čase.* Banská Bystrica : Mesto Banská Bystrica a Katedra geografie FPV UMB.

- [5] ČUKA, P., ZIMMERMANN, F. M. (1995): Využitie rakúskych skúseností pri tvorbe konceptu cestovného ruchu Banskej Bystrice. In: *Ekonomická revue cestovného ruchu* č. 3. Banská Bystrica : Ekonomická fakulta UMB, s. 115 – 126.
- [6] Čuka, P. (2000): Funkcie mesta Banská Bystrica a jej perspektívy. In.: *Dynamické vývojové procesy a štruktúry a ich medzinárodný kontext*. Scientific script. Vol. 3. Banská Bystrica : UMB – Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov, s. 229 –235.
- [7] ČUKA, P. (2002): Súčasný charakter cestovného ruchu v Banskej Bystrici a v jej rekreačnom zázemí s výhľadom na rozvoj. In: *Banská Bystrica v priestore a v čase*. Banská Bystrica : Mesto Banská Bystrica a Katedra geografie FPV UMB s. 92 – 105.
- [8] ČUKA, P. (2006): *Priestorová dynamika infra a supraštruktúry cestovného ruchu v Banskej Bystrici a jej zázemí*. Habilitačná práca, Katedra geografie a verejnej správy, FHPV PU Prešov, 116 s.
- [9] KMECO, E. (1999): Potenciál ponuky pre mestský cestovný ruch. In: *Ekonomická revue cestovného ruchu* Nr. 3, s. 151 – 161.
- [10] Korec, P. (2005): *Regionálny rozvoj Slovenska v rokoch 1989 – 2004*. Bratislava : Geografika. 226 s.
- [11] Korec, P. (2005): *Regionálny rozvoj Slovenska v rokoch 1989 – 2004*. Bratislava : Geografika. 226 s.
- [12] KROGMAN, A. (2005): Analýza možnosti využitia potenciálu územia Nitrianskeho kraja z hľadiska cestovného ruchu. In: *Geografické štúdie 10*. Nitra : UKF.
- [13] Liszewski, S. (1999): Przestrzeń turystyczna miasta (przykład Łódzi). In: *Turyzm* Nr. 9. Łódź : WUŁ.
- [14] Łódź : WUŁ.
- [15] MARIOT, P. (1971): Funkčné hodnotenie predpokladov cestovného ruchu ako podklad pre vytvorenie priestorového modelu cestovného ruchu. *Geografický časopis* Nr. 3. Bratislava : Veda, s. 242 – 254.
- [16] MATLOVIČ, R., MATLOVIČOVÁ, K. (1997): Valorizácia vybraných rekreačných predpokladov cestovného ruchu na území Prešova. *Urbánne a krajinné štúdie* Nr 2, s.202 – 222.
- [17] Matlovič, R. (1998): *Geografia priestorovej štruktúry mesta Prešov*. Geografické práce FHPV. Prešov : PU.
- [18] PETRÍK, I (2005): Vplyv základnej infraštruktúry na rozvoj cestovného ruchu v stredisku Donovaly. In.: *Ekonomická revue cestovného ruchu* Nr. 3, s. 168 – 182.
- [19] WOLANIUK, A. (1998): Funkcja turystyczna ulicy Piotrkowskiej. In: *Turyzm* 8/2 WUŁ, Łódź, s. 75 – 85.
- [20] Internet:
- [21] www.WTO.com
- [22] www.statistics.sk
- [23] www.intur.com.pl
- [24] www.sacr.sk

RECENZJE

Gita Geremešová

V. Gluchman, *Morality of the Past from the Present Perspective: Picture of Morality in Slovakia in the First Half of the Twentieth Century*, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing 2007.

Kolektív historikov filozofie, filozofov "špecialistov" – etikov, literárnych vedcov, bádateľov orientovaných sociologicky, etnologicke či psychologicky je autorom monografie *Morality of the Past from the Present Perspective: Picture of Morality in Slovakia in the First Half of the Twentieth Century*. Východiskový rámec celého bádania (grantovej úlohy) načrtol predslov vedúceho autorského kolektívu, profesora V. Gluchmana – *Morality of the Past from the Present Point of View* - o poslaní morálky, resp. etiky vo fungovaní každej society: "...neodstraňuje zo života morálne problémy..., skôr nám ho aspoň trochu uľahčuje, a to aj prostredníctvom noriem a príkazov...", v istom zmysle tragickým poslaním etiky je rozpor, antinómia medzi tým, "čo má byť, na úkor toho, čo je." Ciele výskumníkov v ich historickom rozmere a priereze precizuje V. Bilasová (*Morality of the Past or the Past of Morality*) v tom zmysle, že "logos a etos v dimenzii sociality sa prelínajú, a preto nemožno... preceňiť prítomnosť, alebo oslabovať hodnotový poriadok minulosti a priori." Mimochodom, minulosť. Monografia cieľi do konca 19. a prvej polovice 20. storočia, teda doby modernej, kedy – ako sa nám dnes zdá – apely vlastného svedomia a komunikácia s priateľom a blížnym častokrát zaťažili individuum väčšou vinou ako inštancia súdneho tribunálu. Neskorá moderna (postmoderna) eviduje, žiaľ, tendencie redukovať morálne na legálne, morálny apel stráca reálne záchytné body v správaní sa konkrétnych ľudí. Pripomína nám to aj spomínaná štúdia V. Bilasovej, ktorá v dobových reláciach prelomu 19. a 20. storočia "usvedčila" slovenských vzdelancov z viery v autoritu a nezameniteľnosť (nazastupiteľnosť) morálneho, z "modloslu-žobníctva" národa a národného; neprospechárska služba národu bola najvyššou formou sociálneho etosu.

Druhá časť monografie – *The Development of the Philosophical and Ethical Reflection of Morality in Slovakia (at the turn of the 19th and 20th Centuries)* - je si vedomá, že slovenská pospolitosť - či už v Uhrách alebo samostatne – vždy žila "v režimoch dobiehania, v sporoch o tom, čo vlastne je Európa a ako, kadiaľ sa do nej dostať, cez Budapešť, Viedeň alebo Peterburg..." (F. Novosád). Následné štúdie sú jednak kultivovanými naráciami o európskych filozofických kontextoch, ktoré tak či onak predznáčili teoretické dianie aj v priestore filozoficko-etického, ale hlavne náčrtom toho, ako slovenská pospolitosť filozofov, literátov, teológov usilovala o kultivované, našské, teda jedinečné transformovanie univerzálneho filozoficko-etického odkazu ako Kanta, Luthera, tak i rádovo nižšie stojaceho filozofa, "revolucionára" hláv a srdc, prezidenta T. G. Masaryka.

V istom zmysle nanovo – v priestore sakrálny i sekulárne naladenej slovenskej inteligencie – vyvstáva opäť problém heteronómie a autonómie morálky a mravného; povedané ináč, či je morálny príkaz, norma, zákon dielom božieho alebo ľudského rozumu. Túto dilemu vyjadril R. Dupkala v štúdiu *On the Place and Meaning of Ethics in the Philosophical Thinking in Slovakia in the first Half of the 20th Century* s tým, že Slovensko v rovine sekulárneho malo epigónov i odporcov Kanta (išlo hlavne o profesorov prešovského evanjelického kolégia – Andreja Vandráka a Mateja Szláviaka), kým v priestore sakrálného dominovali v etike neotomistické podnety encykliky Leva XIII. Aeterni Patris (1879) v dielach C. Dudáša, L. Hanusa, J. Bubána, A. Spesza a ďalších.

Po detailnejšom rozbere etiky J. Vandráka ako filozofie mravného sveta človeka (J. Pospíšilová) nasleduje – povedané nábožensko-konfesionálnym jazykom – "rozprava" o etickom diele slovenských evanjelikov, či už teoreticky pôsobili v službách a štruktúrach teológie a cirkvi alebo mimo nej. Profesor I. Kišš celkom iste zaujme popri rozbere teonómnej morálky slovenského luteranizmu (*The Authenticity of Slovak Evangelical Ethics in the First Half of the 20th Century*) aj informáciami o kritike naci-

zmu a rasizmu jeho súkmeňovcami i preto, že na Slovensku tých čias viac reflektovala na jednej strane antifašistická encyklika Pia XI. Mit Brennender Sorge (vrátane jej komunistického náprotivku Divini Redemptoris), kým Lutherov antisemitský spis je dodnes málo známy.

Veľný problém teológie, vzťah absolútneho, dobrotivého boha a zlého sveta, teda problém teodicey v sociálno-filozofickom, etickom rieši vlastne každý teológ, každé západné náboženstvo. Platí to i pre Martina Rázusa. Pre neho navyše platí vyznanie V. Mináča, že "národná literatúra je súčasne publicistika a politika; politika sa pohybuje najmä v rámci literatúry a publicistiky." Zvykli sme si teda na dvojdomosť úloh : M. Rázus bol literátom a politickým dejateľom (predsedom SNS) súčasne. V. Gluchman nás oslovuje tretím rozmerom jeho osobnosti – vidí ho ako filozofujúceho teológa - etika cez dielo Argumenty (Hovory so synom a so sebou) v štúdií Martin Rázus, a Philosopher and Ethicist. V tej istej 2. časti monografie D. Hajko sa vracia ku masarykovsky orientovanému hlasistovi V. Šrobárovi, ktorý kategóriu morálna rozpracovával prostredníctvom kritiky tolstojovstva.

Obsah a hlavne otázky 4. oddielu monografie – *Literary and Aesthetic Reflection of Morality* – podnietili a ovplyvnili literáti nesúci prívlastok "filozofujúci". Snáď nevyslovíme nepravdu, ak povieme, že stredná Európa mimoriadne žičila takýmto ambíciám. Rozbiť predstavu, že umelecká literatúra sa vyjadruje v obrazoch a filozofia, etika (resp. veda) v pojmoch, sa podujali – či už vedome alebo bez konkrétnejšieho zámyslu – také mená, ako E. Canneti, J. Roth, O. Horvath, R. Musil, B. Schulz, H. Broch, F. Kafka a ďalší. J. Sošková v úvodnej štúdií v tejto súvislosti hovorí: "Zrovnoprávenie umeleckého diela a teoreticky formulovanej praktickej etiky je zrovnoprávením umeleckého obrazu a teoretického konceptu." Ako vyplýva z ďalšieho textu, autorka štúdie "stráži" pojmovosť, teoretickosť výlučne etiky. Dodajme, že v istom zmysle je to problém neaktuálny či "vyriešený", keďže postmoderna racionalitu vedeckú, umeleckú či náboženskú považuje za rovnocenné, svojbytné, legálne prejavy ľudského ducha v pluralitne naplnenom priestore globalizujúcej sa modernity. Povedané ináč : kultúra Západu má éru divinácie vedy a jej teoretických konceptov už za sebou a hľadá novú jednotu sveta bez zrejmej favorizácie tej či onej formy racionálneho spodobenia vecí ľudských, prírodných i tých vzdialenejších, božsko-transcendentných...

Z filozofujúcich literatúr a literátov tu vyčnieva popri J. C. Hronskom (štúdia G. Kohla *Ethical Dimension in Literary Reflection of J. C. Hronský*) jedinečný, neopakovateľný dejotvorca, rozprávač a hlavne "analytik" G. Vámoš s etickým nábojom diela Atómy boha, ktorý sa stal (teda autor i jeho dielo) leitmotívom štúdie autoriek V. Bilasovej a V. Žemberovej s názvom *Ethical Aspects in the Strategy of the Prosaic Text*. O filozoficko-etickom, popri biologickom, zacielení literárneho diela G. Vámoša pojednáva takisto štúdia S. Malankie-vičovej (*The Moral Dimension of a Man in the Philosophical and "Philosophizing" Reflections of Gejza Vámoš*).

Trochu sme predbehli vecný, časový i tematický rozvrh monografie, a teda konštatujeme, že jej 3. časť je venovaná sociálnym, politickým, kultúrnym a profesijným reflexiám morálky na Slovensku (*Socio-Political and Professional-Ethical Reflection of Morality in Slovakia*). Možno tu nájsť cenné a podnetné analýzy prienikov normatívneho náboženstva, tradícií a rodinných zvykov v prvej polovici 20. storočia, presnejšie peniky relígie do manželskej a sexuálnej morálky (L. Kráľová a jej štúdia *The reflection of Marital and Sexual Morality in a Traditional European and Slovak Family*). V. Gluchman sa venuje problému alkoholizmu na úrovni jeho eticko-literárneho vykreslenia i ako závažnej kauze sociálnej a morálnej, ktorá bola v mnohých ohľadoch determinovaná sociálnym vylúčením, bezmedznou chudobou, ba až pauperizáciou (*Alcoholism as a Moral Problem in 19th Century Slovak Ethics and Literature*), podobne G. Olejárová rieši etické aspekty chudoby. Morálny aspekt solidarity k spoločensky hendikepovaným, morálnu determináciu práce lekára a práce sestier načrtávajú autorky – B. Balogová, M. Nemčeková a L. Balázová.

Na záver chceme konštatovať, že pre čitateľa nie je jednoduché "vstrebať" takýto obsiahly námet a aj rozsah monografie. Popri "štandardnej" filozofickej erudícii od čitateľa sa žiada, aby poznal aspoň okrajovo epiku a dejovú osnovu literárnych diel, čo do istej miery platí aj o dielach filozoficko-etických. Celkovo je monografia premysleným, tematicky vyváženým a hodnotným príspevkom ku analýze stavu etiky a literárnej, sociálnej, politickej, kultúrnej a profesijnej reflexie morálky na Slovensku v dobových kontextoch konca 19. a prvej polovice 20. storočia.

Vasil Gluchman

I. Kišš, *Sociálna etika*, Bratislava, UK 2006, 386 s.

Význačný slovenský evanjelický teológ a etik Igor Kišš vydal rozsiahle, možno povedať celoživotné dielo venované aktuálnym etickým a morálnym problémom súčasnosti. Na základe evanjelickej teológie vychádzajúcej z novozmluvných a Lutherových stanovísk posudzuje, hodnotí a formuluje svoje odporúčania pre našu súčasnosť, ale aj budúcnosť. Jeho prístupy a postoje však majú veľmi ďaleko od toho, aby ostali len na úrovni striktnej interpretácie a hodnotenia súčasnosti cez biblickú, náboženskú či teologickú optiku.

Autor najprv vysvetľuje základy kresťanskej etiky, potom upriamuje pozornosť na otázky sexuálnej etiky, etiky manželstva a rodiny, lekárskej a ekologickej etiky, etiky kultúry, športu, politickej, hospodárskej, kňazskej a etiky cirkvi. Okrem toho sa zaoberá problémami systematickej etiky a v jej rámci analyzuje hodnotu humánosti, resp. v jeho terminológii humanity (ide o najrozsiahlejšiu časť knihy, podobne ako v prípade kapitoly venovanej lekárskej etike), na to nadväzuje skúmanie takých hodnôt ako sú úcta k životu, sloboda, právo, tolerancia, pravda, spravodlivosť, milosrdenstvo, sociálnosť, mier atď. Výpočet otázok a problémov nastolených v tejto práci poukazuje na fakt, že skutočne ide o rozsiahle skúmanie problematiky etiky a morálky.

V prvom rade chcem konštatovať, že ústrednou hodnotou celej Kiššovej etickej koncepcie je hodnota humanity. Podľa Kišša Boh je Bohom lásky a z tohto indikatívu vyplýva pre neho kategorický imperatív morálky založenej na dôslednej humanite, pretože človek bol stvorený na Boží obraz (s. 21). Čo možno zvlášť oceniť na jeho prioritte humanity je skutočnosť, že pri obhajobe tejto ústrednej hodnoty svojej koncepcie neváha polemizovať aj s biblickými novozmluvnými pisateľmi, ako napríklad apoštolom Pavlom v prípade hodnotenia homosexuality (s. 160-161). Aj v mnohých ďalších prípadoch sa Kišš postavil na stranu humanity proti zákazom obmedzujúcim možnosť človeka nájsť či dosiahnuť v živote lásku alebo šťastie (napríklad v prípade pozitívneho postoja k umelému oplodneniu alebo v súvislosti s novým manželstvom rozvedených partnerov).

Humanitu, resp. humánosť považuje Kišš za leitmotív dejinného vývoja človeka a dokonca tvrdí, že ľudstvo sa vo svojom dejinnom vývoji neustále humanizuje, čo podľa neho znamená, že sa vyvíja od *lex naturalis historica* (historického pochopenia prirodzeného zákona) k *lex naturalis optima* (maximálnej humánosti ľudstva v podmienkach existencie hriechu). Je to veľmi sympatický názor, s ktorým by som v mnohom mohol súhlasiť. Vzniká však otázka či Kišš nepreceňuje pozitívne javy a na druhej strane nepodceňuje, resp. neprehliada negatíva vypovedajúce o nehumánosti. Určite možno súhlasiť s Kiššom, že „*humanita v dejinách môže víťaziť len s naším pričinením*“ (s. 238). Áno, celé dejiny ľudstva možno v tomto kontexte považovať za permanentný proces boja dobra a zla, humanizácie a dehumanizácie, ktorý na jednej strane tvorí nové podoby humánosti, ale zároveň aj nehumánosti. Kišš v tejto súvislosti tvrdí, že „*dejiny majú tendenciu k presadeniu sa morálneho proti nemorálnemu*. Je to v súlade so starou skúsenosťou ľudstva, že *pravda víťazí*. Morálne hodnoty sú ako korok, ktoré síce možno dočasne potopiť, ale oni vždy nanovo vyplávajú na povrch“ (s. 277).

Kiššove úvahy o dejinnom vývoji ľudstva a úlohe humánosti vrcholia podľa môjho názoru v príliš optimistickom, prípadne až mierne utopickom konštatovaní, keď dospel k záveru, že buď dokážeme vytvoriť akýsi zlatý vek ľudstva v dobe vedecko-technickej spoločnosti na základe humanizácie medzinárodných vzťahov a nastane vek mieru, odzbrojenia a využívania výsledkov vedy pre dobro celého ľudstva alebo nastane zánik ľudstva (s. 351-352).

Ako som uviedol už predtým, druhou najrozsiahlejšou časťou Kiššovej práce je kapitola venovaná lekárskej etike. Najmä pri týchto úvahách (ale nielen tam) sa najvýraznejšie prejavilo jeho stanovisko, ktoré nazýva humanizovanou (prípadne humánnou) deontológiou vychádzajúcou z etiky povinnosti voči prikázanému. Na druhej strane však tvrdí, že ak to vyžaduje láska k blížnemu a súhlas s ďalšími

etickými hodnotami, je v danej situácii potrebné odkloniť sa od prikázaného a netvať křčovito na jeho strohom znení. Podľa autorovho vyjadrenia „deontológia... musí byť zbavená strnulosti a na základe etiky hodnôt i etiky dohier s prihliadnutím na danú situáciu a teleologické hľadisko (konzekvencie), pritom s dôrazom na etiku zmysľovania, musí byť humanizovaná. *Preto ako riešenie problému určenia etickej normy navrhujeme princípy humánnej deontológie. Ide vlastne o teleologickú deontológiu*“ (s. 60). Mohli by sme polemizovať o obsahu a zmysluplnosti tohto pojmu, no k tomu sa vyjadrim neskôr.

V rámci problematiky lekárskej etiky sa Kišš zaoberá veľmi aktuálnymi otázkami súčasnosti, ktoré v rozličnej miere hýbu aj Slovenskom. Ide napríklad o otázky interrupcií, eutanázie, orgánových transplantácií, umelého oplodnenia, genetického inžinierstva, embryonálneho výskumu atď. Nadväzujúc na svoje stanovisko humánnej deontológie formuluje obyčajne dve stanoviská, ktoré majú svoju platnosť a opodstatnenie, no môžu viesť k dvom rozličným (a často protikladným) záverom. U Kišša ide o dve etiky: etiku absolútnu (pre kráľovstvo Božie a jeho ideály) a etiku relatívnu, ktorá vychádza zo slabosti človeka, jeho nedokonalosti, neschopnosti plniť absolútne príkazy či ideály, ako sa má odrážať podľa neho v štátnych zákonoch. Vytvára tak priestor, aby aj obyčajní ľudia mohli žiť v súlade s morálnymi požiadavkami, ktoré však nie sú také prísne, ako v prípade absolútnej morálky. Jeho relatívna etika je ľudská, prispôbena možnostiam a schopnostiam človeka, je liberálnejšia a z tohto sveta. V súvislosti so spomínanými otázkami lekárskej etiky znamená, že na jednej strane formuluje absolútne etické princípy a normy odmietajúce interrupcie, eutanáziu, extrémny genetického inžinierstva a embryonálneho výskumu (najmä klonovanie) atď. A tak je celkom samozrejme, že Kišš napríklad tvrdí: „*Evangelická etika sa stavia zásadne odmietavo k umelému prerušeniu tehotenstva, ak nejde o zvlášť zdôvodnené prípady, pretože je to v rozpore s Božou vôľou život zachovať*“ (s. 182). Podobne aj v súvislosti s eutanáziou nájdeme jeho vyjadrenie, že „siahnuť na život človeka, to z etického hľadiska už nie je zabitie (ako u zvierat), ale to je už vražda. Tu už prichádzame do konfliktu s 5. Božím prikázaním „*Nezavraždíš*“. Inému človeku siahnuť na život však nie je dovolené“ (s. 186). Podobné stanovisko nájdeme napríklad aj k rozvodom.

Na druhej strane vychádza z toho, že striktné stanovisko založené na biblických či kresťanských argumentoch v spoločnosti nemožno legalizovať v podobe štátnych zákonov, pretože v štáte žijú aj nekresťania. Kišš nachádza priestor, aby sa aj z kresťanského hľadiska za presne stanovených podmienok dali akceptovať, resp. morálne ospravedlniť či už interrupcie, eutanázia, no najväčšiu pozornosť venuje v súčasnosti zvlášť aktuálnym otázkam umelého oplodnenia, genetického inžinierstva a embryonálneho výskumu. Autor v tejto súvislosti, presne v intenciách svojich východiskových pozícií humanizovanej deontológie na jednej strane upozorňuje, že „*Boh je predovšetkým Zachovávatelom tohto sveta. To je teda aj program pre gentechnológiu. Gentechnologické zásahy sa nesmú dostať do rozporu so zachovaním univerza, nesmú nikdy slúžiť na deštrukciu univerza ani človeka*“, no zároveň dodáva: „Ale ak niečo humanite a človeku slúži, je to aj pre gentechnologické konanie prípustné. Humanita sa musí stať lakmusovým papierikom pre schválenie aj smelých gentechnologických projektov“ (s. 206).

Kišš vnáša do svojho chápania etiky založenej na kristologickej láske či láske k Bohu významný sekularizovaný moment, ktorý zdanlivo môže oslabovať teologický rozmer jeho koncepcie, ale na druhej strane zvyšuje možnosť jej akceptovania aj mimo náboženského či teologického prostredia v rámci filozofického či vôbec sekulárneho myslenia.

Na záver chcem konštatovať, že Kiššovi sa skutočne podarilo sformulovať moderné kresťanské stanovisko k aktuálnym etickým a morálnym otázkam súčasnosti, ktoré je na úrovni diskusií prebiehajúcich v súčasnosti či už v rámci liberálnejšie ladených protestantských kruhov, ale aj v rámci sekulárneho filozofického myslenia vo svete. Zvlášť oceňujem jeho dôraz na miesto, úlohu a význam humanitosti pri úvahách o riešení aktuálnych morálnych otázok našej prítomnosti. V jeho stanoviskách nachádzam značnú mieru podobnosti (aspoň čiastočnej) medzi mojim chápaním významu či miesta humanitosti v rámci našej morálky (podľa etiky sociálnych dôsledkov) a tým, akú úlohu pripisuje humanite Kišš na základe Biblie a Lutherovho učenia. Oceňujem dôraz na humanitu v každom jednom ohľade jeho etickej koncepcie.

Ako som už naznačil predtým, mohli by sme diskutovať o zmysluplnosti pojmu humánna či humanizovaná deontológia. Na základe názorov vyjadrených v predloženej práci, ale aj poznania ďalších jeho

prác, myslím si, že pre Kišša je deontológia len prvotný rámec či východisko jeho etických a morálnych úvah. Rozhodujúcim kritériom pre formulovanie jeho hodnotení či záverov sú teleologické alebo priamo konzekvencialistické argumenty. Videli sme to napríklad aj v súvislosti s jeho postojom ku géno-vým technológiám (s. 206-207) alebo embryonálnemu výskumu (s. 215-216). Aj na základe toho som pri čítaní Kiššovej *Sociálnej etiky* dospel k záveru, že v jeho stanoviskách je oveľa viac teleológie (možno dokonca by som to priamo nazval konzekvencializmom) než deontológie a pravdepodobne by bolo vhodnejšie pomenovať jeho koncepciu deontologickou teleológiou. Môj vlastný záver k názorom prezentovaným v knihe *Sociálna etika* znie, že v Kiššovej etike ide o teologickú podobu etiky sociálnych dôsledkov, čo neznamená znižovanie originality a vysokého hodnotenia Kiššovho diela. Skôr je vyjadrením názorovej blízkosti našich stanovísk bez ohľadu na odlišné ideologické či svetonázorové pozície, z ktorých vychádzame pri svojich etických úvahách.

Jerzy Kowalski

W. Wołodkiewicz, J. Krzynówek (red. pr. zb.), *Łacińskie paremie w europejskiej kulturze prawnej i orzecznictwie sądów polskich*, LIBER, Warszawa, s. 287.

Coraz bardziej zanika dobry obyczaj wydawców dzieł naukowych przekazywania egzemplarzy swych nowości edytorskich do redakcji czasopism naukowych lub innych instytucji działających w obszarze wiedzy, celem poszerzenia obiegu informacji. Książka naukowa z istoty rzeczy nie ma masowych nakładów, nie jest też dobrym towarem dla szeroko rozumianej reklamy. Toteż bywa, że przy jednak stale rosnącej ilości edycji, bieżące nowości wypierają z półek księgarskich inne tytuły, które wypadają z obiegu księgarskiego. W efekcie niejednokrotnie ważne dzieła przychodzi odnotować z pewnym opóźnieniem, acz fakt ten w niczym nie umniejsza ich znaczenia.

Z wielkim tedy uznaniem trzeba przyjąć dzieło będące efektem pracy naukowej Warszawskiej Szkoły Prawa Rzymskiego, rozwijającej się z twórczej inspiracji prof. dra Witolda Wołodkiewicza. Jeden z najświetniejszych znawców prawa rzymskiego i tradycji romanistycznej w historycznym rozwoju prawa po czasy współczesne, dyrektor Instytutu Historii Prawa Uniwersytetu Warszawskiego, przewodniczący Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej PAN i twórca warszawskiej szkoły naukowej studiów nad prawem rzymskim, sygnalizowanym tomem wraz ze swymi współpracownikami jakby dopełnił obchody 50-lecia swej pracy naukowej i uniwersyteckiej, uświetnione odrębnie wydaniem dwutomowej książki jubileuszowej – zbiorem prac naukowych dedykowanych Jubilatowi (w języku francuskim-Au-dela des frontieres; Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego-Wyd. LIBER, Warszawa).

Tom otwiera szkic W. Wołodkiewicza „Łacińskie paremie prawne w orzecznictwie sądów polskich.” Tytuł nie jest dość adekwatny do zakresu treści, jest tytułem znacznie zawężającym, gdyż w tekście występują wyodrębnione wątki problemowe: 1. Stosunek do prawa rzymskiego w państwach socjalizmu realnego i po jego upadku; 2. Prawo rzymskie jako element kształtowania współczesnej kultury prawnej; 3. Łacińskie paremie, reguły, maksymy, brocarda; 4. Zastosowanie łacińskich paremii prawnych w orzecznictwie sądów polskich; 5. Łacińskie paremie prawne jako ozdobnik architektoniczny.

Pierwszy szkic wyjaśnia doktrynalne powody negatywnego stosunku w b. ZSRR i krajach socjalistycznych do prawa rzymskiego. M.in. uznając, że prawo jest elementem tzw. nadbudowy (w znanej relacji między bazą a nadbudową wg teorii materializmu historycznego), tedy rzymskie prawo odnosząc się do formacji niewolniczej nie może mieć już jakiegokolwiek zastosowania i nawet teoretycznego znaczenia w nowej całkiem formacji (socjalistycznej), opartej na innych stosunkach ekonomiczno-społecznych. Negatywny stosunek do prawa rzymskiego i w ogóle do tzw. prawa burżuazyjnego wyrażony w piśmiennictwie okresu „socjalistycznego” nie jest żadnym zaskoczeniem, jest to problem dobrze znany. Natomiast większy walor ma przedstawienie meandrow poglądów po II wojnie światowej prezentowanych przez polskich prawników na zagadnienie prawa rzymskiego, nie tylko w aspekcie teoretycznym, ale także w odniesieniu do dydaktyki uniwersyteckiej. Ujawnia się tu problem całkiem innej natury – uwikłania nauki w system ideologiczny, wplątania jej w dyktat ideologii, jest to też problem uwikłania się w dane paradygmaty ideologiczne uczonych, i to jest już zupełnie inny wymiar zagadnienia. Kolejny szkic najbardziej syntetycznie wyklada znaczenie prawa rzymskiego dla współczesnej kultury prawnej. Jest to ujęcie niemal encyklopedyczne w swej zwięzłości i trafności. I nie ma istotniejszego znaczenia to, że współczesne unormowania mogą się różnić od rozwiązań rzymskich, np. w tak znaczącym obszarze, jak instytucja prawa zobowiązań. Ważniejsze jest to, że duch prawa rzymskiego żyje do dziś w prawodawstwie wielu krajów europejskich, a pojęcia i instytucje wykształcone

w prawie rzymskim są podstawą dzisiejszego prawa cywilnego. Trzeci szkic wykłada aktualne rozumienie istoty łacińskich paremii. Ważne jest tutaj rozróżnienie trzech zakresów: paremie jako fundament aksjologiczny, na którym winno być oparte prawodawstwo; paremie jako „gotowe instrumentarium techniczne” wykorzystywane przy tworzeniu prawa; i paremie jako stały element retoryki prawniczej. Autor omawia także pochodzenie paremii, uwydatniając, że nie wszystkie ze znanych formuł pochodzą ze źródeł prawa rzymskiego, tylko zostały sformułowane w okresach późniejszych (w tym m.in. przez średniowiecznych glosatorów).

Szkic czwarty orientuje ogólnie, w jakim zakresie w orzecznictwie sądów polskich (Trybunał Konstytucyjny, Sąd Najwyższy i Naczelny Sąd Administracyjny) występują paremie, przy czym autor różni tutaj dwie grupy zwrotów łacińskich: jako sformułowania wyrażające określoną zasadę prawną lub definicję jakiejś instytucji prawnej, i po drugie – jako zwroty od wieków używane w języku prawniczym. Odpowiednio do tego rozróżnienia, w dwóch odrębnych zestawieniach zaprezentowana jest częstotliwość odwołania się do danych formuł. Tak więc np. największa jest ilość cytowań w orzecznictwie zasady *lex retro non agit*, *in dubio pro reo*, *nullum crimen sine lege*, *pacta sunt servanda*; w drugiej grupie – *ratio legis*. Konkluzja jest znacząca: paremie niezależnie od tego, czy wykazują bardziej czy mniej ścisły związek wprost ze źródłami prawa rzymskiego, „świadczą o obecności doktryny romanistycznej we współczesnej jurysprudencji polskiej”. W ostatnim fragmencie swego tekstu autor zaprezentował pełne zestawienie paremii (86) przedstawionych na kolumnach gmachu Sądu Najwyższego w Warszawie, z odwołaniem się do źródła przekazującego paremie, oraz podając ich tłumaczenie na język polski. Wykorzystanie formuł paremii jako elementu architektonicznego dobrze świadczy o oryginalnym pomysle projektanta; ale to także bardzo czytelny wyraz tego faktu, że polska praktyka prawna stale sięga do tradycji prawa rzymskiego. Tekst W. Wołodkiewicza złożony z odrębnych fragmentów, co do swej całościowej formy został tu określony jako szkic; bo też rzeczywiście, jest to jakby zbiór notatek do wykładów na dany temat, albo szkic myśli do mającego dopiero powstać obszerniejszego opracowania. Te poszczególne fragmenty mogą być też inspiracją dla odrębnych opracowań.

Opracowanie Marii Zabłockiej (*Regulae iuris romani ad >leges divinarum tabularum decem<*) dokumentuje uniwersalizm prawa rzymskiego, i tę myśl, że zasady i reguły stworzone przez to prawo mają ponadczasową wartość. Przypomina postać i dzieło wybitnego niemieckiego humanisty renesansowego, znanego prawnika – profesora prawa w kilku uniwersytetach, Johanna Oldendorpa, ale nade wszystko – odwołuje się do oryginalnego zestawienia. Mianowicie, J. Oldenburg swoiście zinterpretował prawo (tablice) możeszowe: zestawiał reguły prawa pochodzące głównie z Digestów, a odnoszące się do poszczególnych przykazań. W ten sposób treść i sens dekalogu został uwydatniony przez zasady prawa rzymskiego. Oldenburg zestawiał też wspólne zasady odnoszące się łącznie do wszystkich przykazań. Stąd wynika myśl, że zasady i reguły prawa rzymskiego można „dostosować” do kwestii powstałych w innych kulturach i w różnym czasie, także obecnie.

Aleksander Stępkowski (*Maksymy prawne na Wyspach Brytyjskich*) omawia zagadnienie, w jakim stopniu i w jakim zakresie prawo rzymskie oddziaływało na system prawa brytyjskiego – common law – ale jednak nie drogą bezpośredniej recepcji. Rzymskie *regulae iuris* są obecne w praktyce i w literaturze prawniczej, występując pod odrębną nazwą „maksym”. Omówiono więc występowanie maksym w angielskiej literaturze prawniczej przynajmniej od XIV wieku, szczególnie zaś w XVII wieku, przy czym zainteresowanie problematyką maksym na gruncie common law nie wygasło i współcześnie, jak o tym świadczą m.in. prace R. Dworkina. Podrozdział *Regulae, maksymy, normy* omawia zagadnienia terminologiczne, w odniesieniu do realiów angielskich, m.in. w jakim znaczeniu występują te pojęcia, jaka jest np. relacja maksymy a reguły prawa (rules of law). Ma to pewne odniesienia do współczesnej dyskusji filozofów prawa na istotę reguł prawnych (m.in. L.A. Hart, R. Dworkin). Kolejne części opracowania omawiają zagadnienia: jak maksymy stosowane były w praktyce sądowej; występowanie maksym w prawie szkockim; zastosowanie maksym jako argumenty w dyskusjach politycznych od XIII wieku, wpływ maksym na konstytucjonalizm angielski – szczególnie w zakresie kształtowania się tzw. zwyczajów konstytucyjnych, które mają niezwykle ważne znaczenie. Studium zamykają rozważania „Istota maksymy i jej miejsce w common law”.

„Nieznajomość prawa szkodzi. U źródeł zasady *ignorantia iuris nocet*” – to znakomita minimonografia konkretnej paremii (Witold Wołodkiewicz). Tenże autor omawia też paremię *Lex retro non agit* (zasada niedziałania prawa wstecz, nieretroaktywności prawa); Roman Sobotka zasadzie prawnej ochrony nietykalności osobistej poświęca opracowanie „*Neminem captivabimus nisi iure victum*”; Franciszek Longchamps de Berier rozważa „Zakaz nadużywania własnego prawa – *male nostro iure uti non debemus*”, a Jerzy Krzynówek (współredaktor tomu) – „*Volenti non fit iniuria* – powstanie i historia reguły” (każdy powinien ponosić konsekwencje swych świadomych i zamierzonych działań). Wymienione opracowania występują w różnych miejscach tomu – to kwestia konwencji redaktorskiej; tutaj wymieniamy je łącznie, z pewnym namysłem – one wszystkie stanowią rodzaj monografii danej paremii. To zaś uświadamia, jak w polskim piśmiennictwie niewiele paremii ma odrębne omówienia monograficzne, i to zestawienie jest jakoś inspirujące, w tym sensie, że budzi nadzieję: może kiedyś przy wspólnym wysiłku uczonych polskich, mogłoby powstać swego rodzaju kompendium, jednolity zbiór monografii paremii, przynajmniej tych o najbardziej podstawowym znaczeniu, które odegrały istotną rolę w kształtowaniu prawa, których znaczenie historyczne jest nader ważne. Te wymienione wyżej cztery studia monograficzne wyznaczają właśnie taką drogę – z wielkim pożytkiem dla nauki, dla praktyków, dla studiujących prawo, a także dla tych wszystkich, którym tego typu edycja rozszerzyłaby po prostu horyzonty intelektualne.

Różny jest jednak charakter tych „monografii”, mają one różne zakresy tematyczne, nie powielają jakiegos schematu ujęcia. Zasada „nieznajomość prawa szkodzi” rozważona jest w wielu aspektach: w prawie rzymskim (rozmaite źródła, motywy sformułowania zasady, rodzaje kwestii do których była ona stosowana-np. nabycie własności, nabycie spadku, odpowiedzialność deliktowa, w sytuacjach związanych z małżeństwem); zasada ta w dziejach recepcji prawa rzymskiego; i wreszcie zasada ta w prawie współczesnym – prawo cywilne, prawo administracyjne, prawo karne – tak z elementami historycznymi, jak głównie z uwzględnieniem aspektów orzecznictwa – do konkretnych artykułów (kpa, kc, kpc, kk); wreszcie autor dokonuje przeglądu orzeczeń TK, SN i NSA, w których występuje ta premia. Całość tych rozważań zamyka konstatacja: „Występowanie paremii *ignorantia iuris nocet* w doktrynie i w orzecznictwie może stanowić ilustrację przenikania do współczesnej kultury prawnej zasad wywodzących się z prawa rzymskiego. Zasady te nie mają zawsze zastosowania powszechnego...stanowią jednak pewien idealny wzorzec, który niezależnie od tego, czy został przyjęty lub odrzucony, wywoływać musi refleksję tak w doktrynie jak i orzecznictwie”.

Opracowanie dot. zasady – zakaz nadużywania własnego prawa – ma swoją odrębność, bowiem skupia uwagę na tym, jak ta zasada była rozumiana i traktowana w prawie rzymskim, przeprowadzono zatem analizę głównych źródeł tego prawa (w tym np. reskrypty cesarskie, konstytucje), rozstrzygając istniejącą kontrowersję, czy zasada została sformułowana przez Gaiusa czy też przez cesarza Antonina Piusa, na korzyść tego pierwszego.

Zasada *lex retro non agit* zaprezentowana jest nader przekrojowo – poczynając od kwestii pewności prawa (z którym ściśle związana jest zasada nieretroaktywności) w Rzymie, ujęcia odpowiednich kwestii w konstytucjach cesarzy i nowelach justyniańskich, a następnie – autor omawia recepcję zasady (zwracając mocniej uwagę na wątek polski: statuty Kazimierza Wielkiego, konstytucja Sejmu Piotrkowskiego z 1496 r., *Ius subsidarium* do Ustanowienia praw wekslowych z 1775 r.). W koncepcjach państwa prawa zasada ta od XVIII wieku ma znaczenie podstawowe, autor dokonuje więc przeglądu jej wyrażania w konstytucjach dawniejszych i współczesnych. Zwraca jednakże wyraźnie uwagę na fakt, że zasada ta od czasu francuskiej Deklaracji praw człowieka nie ma charakteru bezwzględnie obowiązującego, i że odtąd stosuje się ją konstytucyjnie do norm karnych (tak też było w konstytucjach polskich z 1921 r. i 1935 r. aktualnie – z 1997 r.). Jedynie konstytucycja Stanów Zjednoczonych statuuje generalną zasadę nie działania normy prawnej wstecz. Scharakteryzowane jest odstępstwo od zasady nieretroaktywności prawa w konwencjach międzynarodowych. Obszerniejsza część rozważań skoncentrowana jest z kolei na charakterystyce orzecznictwa sądów polskich – TK, SN, NSA, z powołaniem się na zasadę *lex retro non agit*. Niejednokrotnie zasada ta występuje w innym też kontekście – zagadnień pewności prawa, w powiązaniu z ochroną praw nabytych, *vacatio legis*. Całość wywodów autora kończy się postulatem *de lege ferenda*: „Wydaje się, że potrzeba wyrażenia w konstytucjach zasady nieretroaktywności prawa jest dziś znacznie bardziej aktualna w odniesieniu do konstytucyjnego porządku

stanowienia norm prawnych, odnoszących się do prawa prywatnego, administracyjnego, a zwłaszcza finansowego, niż jedynie do w stosunku do prawa karnego....Wprowadzenie w konstytucji generalnej zasady *lex retro non agit* (nie ograniczającej się jedynie do prawa karnego)... wydaje się bardziej racjonalne z punktu widzenia czystości legislacyjnej”.

Studium poświęcone zasadzie nietykalności osobistej (*neminem captivabimus...*) ukazuje historyczny rodowód owej podstawowej wolności szlacheckiej, ale tylko w wymiarze prawa polskiego, poczynając od przywileju brzeskiego z 1425 r. (nie zatwierdzonego zresztą przez króla; ale ważne w tym wypadku jest to, że zachowany tekst zawiera pełny zapis artykułu o nietykalności osobistej); autor ogranicza zresztą zakres opracowania, przyjmując, że zajmie się początkami owej zasady aż do powstania *paremii* w tej właśnie formie. Omawia więc historyczne tło genezy prawnej ochrony nietykalności osobiastej (a także majątkowej), opisując ciąg konkretnych zdarzeń w królestwie polskim, które ową zasadę implikowały. Przedstawiono rozwój przywileju, zmiany jego treści, polemiki z nim związane, a także podstawowe zagadnienia terminologiczne, i wreszcie tok włączeń zasady w zbiory kodyfikacyjne prawa polskiego od Kodeksu Łaskiego poczynając.

Szkic Jerzego Krzyżówka omawia wskazaną w tytule regułę (zgoda poszkodowanego), umieszczając ją w kategorii zasad wyznaczających fundamentalne założenia porządku prawnego. Rys historyczny ukazuje rozwój maksymy – od aksjomatu początkowo zdrowego rozsądku, przez prawo kanoniczne, prawo angielskie, do współczesności. Najważniejsza część opracowania poświęcona jest analizie rozmaitych aspektów prawnych owej reguły (np. przyczynienie się poszkodowanego, działanie na własne ryzyko, zgoda poszkodowanego), z odwołaniem się do źródeł prawa rzymskiego.

Paremie łacińskie w wystąpieniach Rzecznika Praw Obywatelskich do SN i TK zestawia Magdalena Marquez. Najczęściej więc Rzecznik odwołuje się w konkretnych sprawach do zasad: *pacta sunt servanda* (stosunki państwo-obywatel, zaufanie obywateli do państwa w kontekście państwa prawnego), i *lex retro non agit*, ale także do innych. Ważna jest pointa opracowania: działalność RPO skoncentrowana na rozwiązywaniu współczesnych problemów ochrony praw obywateli dowodzi ciągłej obecności fundamentalnych łacińskich zasad wyrastających z przesiąkniętej prawem rzymskim tradycji prawnej Europy kontynentalnej. Można jednak dodać uzupełniająco wniosek innej natury: dowodzi też, niestety, ułomności polskiej legislacji.

W omawianym tomie zawarte są jeszcze opracowania: Aleksander Stępkowski, „Reguły prawne w poglądach Jeana Domat” – dotyczy ono, najogólniej mówiąc, obecności prawa rzymskiego we Francji, ze szczególnym uwzględnieniem XVII wieku, i Agnieszka Kasprzak, „*Pithana* Labeona. Pierwszy zbiór reguł prawa rzymskiego i jego metodologiczne znaczenie”.

Paremie nie stanowią treści odrębnego wykładu w programie studiów prawniczych, a przecież ich znajomość jest niezbędnym elementem wykształcenia prawników. Zatem omawiany tom zbierający różne studia z tego zakresu jest niezmiernie cenny – zarówno ze względu na doniosłość naukową poszczególnych jego części, jak i ze względu na wartość edukacyjno-informacyjną, a przy tym trzeba uwzględnić i ten fakt, że trudno byłoby wskazać w polskim piśmiennictwie podobny tematycznie zbiór. Jest to więc opracowanie w pewnym stopniu unikalne, co jest też wartością samą w sobie. Wspaniały język wypowiedzi pozwala ująć ten tom także w kategoriach literackich – klarowności wywodów, sugestywnej językowo argumentacji, nie rozwodząc się nad tak oczywistym faktem – logicznego toku myśli. Walory literackie nie są częste w odniesieniu do dzieł treści prawniczej, więc tym bardziej należy uznać i ten aspekt tego pasjonującego tematycznie zbioru prac.

Wiktor Kwiecień

V. Babčák, *Daňové (exekučné) konanie*, VEDA vydavateľstvo SAV, Bratislava 2005, 380 s.

System of taxation operating in each country is an very important issue in which all citizens might be interested. Both a natural person and a legal person are obliged to settle (pay) various types of pecuniary performance (therein mainly taxes) in favor of a state or a territorial self-government unit. The nature of these performances is compulsory, gratuitous, public and non-returnable. Therefore, a state is equipped in legal instruments of the tax enforcement that are exercised by the agency of revenue offices.

Government is aware that efficacy of the tax enforcement does not only depend on the effective and proper functioning of the revenue offices, but most of all it depends on the system of taxation that imposes proportional tax rates on individuals or economic subjects. Therefore, a rational legislator reacts flexibly on economical and social changes taking place in his country. He sets up tax rates and thresholds on proper, bearable level.

Professor Vladimír Babčák - priced and admitted as the savvy expert of financial, business and international law in Slovakia – in his book entitled “ Tax (enforcement) proceedings”, undertakes a task of profound analysis of tax enforcement proceedings’ provisions effective in our southern neighbour (Slovakia). This work is very interesting and valuable on polish ground because it presents the tax enforcement proceedings system in country where in 2004 had been introduced 19 flat tax. Since then Slovakia has begun rampant but lasting economic development.

At the same time the flat tax issue has been intensively and acutely discussed by polish politicians and economists. Currently, progressive tax system that has effected in Poland since the constitutional transformation in 1989 has come lately under fire of strong criticism. This solution has been blamed as the cause of insufficient economic growth and broadening of a ‘black economy’ in Poland. There are also approaches that progressive tax discriminates these citizens who are creative and work hard.

Therefore, one should appreciate the book of Professor Babčák, in which the author presents rules regarding Slovak tax enforcement proceedings in thorough and clear form.

First chapter presents general legal analysis of Slovak tax supervisory agencies and tax authority. Afterwards, author describes basic rules of the Slovak tax enforcement proceedings, where the first place belongs to the rule of legality. This rule mean that tax authority acts lawfully and within tax regulations. Other rules pointed by Professor Babčák are: the objective truth rule, active participation of litigant parties in proceedings, openness to litigant parties, rapidity of proceedings and simplicity of proceedings.

Next chapters present litigant parties, conduct of the proceedings (in each instance), time-limits and services. Author carries out the essential analysis of afore-named problems and presents them in intelligible, full-scale and straightforward manner. Last chapter regards the tax enforcement proceedings *sensu stricte*. Discussed book makes a measurelessly precious source of the knowledge about the tax system and tax proceedings in Slovakia – not only because of its educational and informative values, but also because of its scholarly (scientific) quality. One must remember that the subject area of Slovak legal system is a very rare one, mostly due to lack of the knowledge of Slovak regulations. Therefore the book can be finite as unique, what undoubtedly strengthens its value and positive recommendation. Innovative solutions of Slovak legislator in the area of tax law could be used by Polish legislator as *de lege ferenda* postulates in view of planned introduction of flat tax system by Polish government.

Stefan Konstańczak

J. Z. Górnikiewicz, *Distance Studies in the USA and Poland at the turn of the XX and XXI century*, Białystok 2004, 477 s.

Jacek Zbigniew Górnikiewicz is a noted Polish specialist in modern technologies of education. His recently published book *Distance Studies in the USA and Poland at the turn of the XX and XXI century* is a result of his latest study.

The book's main objective is not to summarize and describe the living practice of distance learning (DL) but to point out the trends which the author distinguishes in a contemporary, more and more technological teaching practice. The author also compares Polish DL performance with the practise applied in the USA, tries to evaluate Polish educational reality and in particular the position of Polish pedagogic practice in the world's achievements.

The first issue, which is indicated by the author, is an attempt to answer the question what DL should be. Should it be a "follow-up" to traditional teaching technologies, or it should rather substitute them or applied "in parallel". The author claims that in the nearest future there will be "hybridizing" a traditional and untraditional teaching model (page30), which is expressed in an opinion that both of them will unite in a uniform model including their previous good sides. Distance education for Jacek Górnikiewicz is an improved system of educational influence, which provides the student with opportunities similar to the traditional system.

We also learn that distance learning has over 160-year tradition and are introduced to its historical transformations. The author agrees with George Kearsley and Michael Moore on dividing DL into three generations. First of them is a classic correspondence education carried out with the help of post. The second generation starts with overspreading of radio and television and the third, the contemporary one, uses modern information-communicative technologies, and particularly the Internet. As the author notices, the first generation had a local range, the second – national and the third – international or global. The interesting fact, although not featured by the author, is that the third, contemporary generation has not replaced the other ones.

In the book the author shows the history of changing DL cognizance, which as he aptly notices, is putting more and more attention on the student and on growing care on motivating the learner (pages 58-59). No wonder DL is continuously earning new followers and over 200 academies all over the world uses the method.

In the next chapter the author outlines DL theories beginning with the pioneer works by Otto Peters and ending with contemporary theorists such as Michael G. Moore, the author of an interesting distance theory. The author clearly sympathizes with this theory which he discusses in detail, thanks to which the reader learns that a still progressing interest in DL with traditional education is now an accomplished fact in the sphere of theory. Other models presented in the book are not as complex as the one by Moore but their number shows not only his perfect knowledge in the field but also research variety of an optimal solution.

In the light of presented worldwide achievements Polish performance in the topic of DL theory is not minor as we can learn from a presentation of models by Eugenia Potulicka, Bronisław Siemieniecki, Mirosław Kubiak and Stanisław Juszczyk.

"Learning techniques" is a subject rarely discussed in Polish pedagogic literature. I highly value this part as any education process consists of a relation student-teacher and where each party might have a different or even completely contrasting opinion concerning "education success." In Jacek Górnikiewicz

wicz conception these two sides of success might integrate into a shared success, and here DL is noticeably higher than traditional education techniques.

In the second part of a book the author presents DL in the USA and tries to explain why there is an authentic interest and need for this kind of studies in American reality. The starting point is an attempt to specify American education. The numbers adduced in the book show an impressive development of education in the USA. A million of research workers, in that nearly 200 Nobel Prize winners, all this proves not only its momentum but also suggests multiplicity of problems connected with education. The author leading us into complexities of this system demonstrates at the same time its characteristics and versatility. For us, Europeans, used to centralized management of education, it is hard to imagine this state of condition. Specifics of American education system allows only a limited use of their DL experience in Polish conditions. Last part of the book deals with this problem. Polish experience is very little and they mostly concern the second generation of DL systems. We still lag behind American achievements but there is an opportunity of getting even a Master's degree at our universities which use DL method (for example Polish Academy in Czestochowa). The majority of Polish initiatives in this field are directed to hobbyists and they rather provide education in a chosen field and improve specific skills than educate in stages as schools and universities do. They still do not make a system which would open alternative education ways for everyone.

Jacek Gornikiewicz points out several problems which hold back the development of this form of teaching in Poland. Next to obvious financial barriers (imperfection of telecommunication systems, lack of knowledge in the field of information technology and media education concerning both young and elderly learners) he also shows mental barriers. All these obstacles make American experience only partially possible to use on Polish grounds. However, the author remains optimistic as he sees a prospect of fast development of DL in Poland especially on the academic level. He also shows possible variants of progress in this field, looking at American prognosis, especially at emerging worldwide teleinformation systems which in some measure will shift the wealth of American and West European offer to our realities. I cannot agree with the author on leveling DL efficiency with a traditional model. At least it seems impossible at the nearest future. I even notice a certain risk in DL related to uniform (even if best of all) education model because development does not result from homogeneity but from variety. I recognize a need for further functioning of imperfect national models and coexistence of traditional and modern model (DL).

Jacek Gornikiewicz is one of DL precursors in Poland and it is thanks them all that in our routine education reality there are still new suggestions and solutions. It is an important book addressed to Polish teachers to announce them that DL has an outlook on inevitable future revolutionary changes in education in the near future.

Wiktor Kwieciń

P. Czarnecki, *Etyka*, Warszawa 2006, 166 s.

The book by Pawel Czarnecki, a young and very creative philosopher, consists of four chapters: *Etyka- definicja, historia* (“Ethics-definition, history”), *Etyka współczesna* (“Contemporary Ethics”), *Współczesne dylematy etyki* (“Dilemmas of Ethics Today”) and *Etyka w Polsce w okresie transformacji ustrojowej* (“Ethics in Poland during the Political Transformations”), together with an excursus entitled *Etyka chrześcijańska w „nowej Europie”* (“Christian Ethics in the ‘New Europe’”). Although the author says in the introduction that the book is only meant to be an aid to philosophical studies, even a cursory reading creates the impression that this is not just an academic textbook for specialists, but also a concise and readable presentation of ethics as the science of morality for the layman. Ethics is sometimes perceived as an academic discipline isolated from the problems of daily life, and of little use to the average person. This can partly be blamed on ethicists themselves, for whom highly abstract issues on the subject of various ethical systems are often more important than genuine ethical problems which, after all, define the sense of these systems. In any case, it is difficult not to agree with the statement whereby the real – if one may say so – reason for ethical pronouncements are the real problems and conflicts which everyone encounters in his actions. Since the beginnings of civilisation, European philosophers have tried to find universal ways of resolving these conflicts, at the same time rejecting all the decisions reached by philosophers previously. Apparently, criticism is a feature of European culture thanks to which European culture dominates other cultures in a certain sense and aspires to become a universal culture. However, certainly components of this culture, including philosophy, cannot boil down to a mere criticism of the things that have been said in the past. For this reason, any book that does not surrender to this fashionable trend towards abstraction and towards a reluctance to express concrete substance merits recognition, and such a book is *Etyka* by Pawel Czarnecki. Whether this book examines the history of ethical systems or modern ethical issues, what it says is always addressed to a specific recipient who is reading it from the angle of a concrete situation. In individual chapters one senses the presence of a philosopher who is conveying a specific message, as well as the presence of a reader whom the author regards as a partner in a kind of dialogue which contains references and symbols that are not expressed outright, but are nevertheless clear and understandable to both participants in the dialogue. Obviously, this book does not cease to be a handbook on ethics. It contains everything that every good handbook on ethics should contain: a chapter devoted to a definition of ethics, a section devoted to the history of ethical systems, and a section dealing with more detailed problems (whereby even here the choice of topic is rather “classical”). However, despite all these absolutely classical or even tailor-made features (“tailor-made” should be interpreted in a positive sense as an expression of recognition for the book’s transparency), the reader cannot avoid the impression that this is a book about ethics which Europe needs very much today. Both the Author and – which seems obvious from his point of view – the potential reader are aware of a profound crisis in Europe today, though it probably does not exist everywhere and in every dimension, especially in the moral dimension. However, this awareness is accompanied by another awareness of fundamental importance for overcoming this crisis: If this morality is indeed meant to be morality, and not just a mere knowledge of what should really be done at a time when things are being done differently, and if ethics is meant to help overcome the present crisis, then it must be a living ethics which grows, to put it in literary terms, out of life itself, and not out of the works of the great philosophers of the past. An understanding of the need to revive ethics or even “start it from scratch” (as we know from the history of philosophy, an awareness that philosophy has to be started from scratch has always brought interesting results) seems to be a benefit that cannot be overestimated and which a reading of *Etyka* provides. When reading any textbook devoted to

philosophical issues, it is justifiable to ask to what extent the author has succeeded in achieving the fundamental objective of any decent textbook, in other words introduce the reader to the canon of a given discipline, and to what extent, when aiming towards this objective, the author has included his own thoughts and ideas with which hardly anyone could agree without reservations. I do not mean the presence of these subjective assessments themselves, but whether they were included in the text in an intelligent manner and whether the reader has been properly informed that they are not views that are shared universally (the question whether such views exist at all is a separate matter). Probably not many philosophers would agree that theories about the lost civilisation of Atlantis are one of the basic canons of philosophical knowledge, and yet thoughts of this kind are to be found in one Polish handbook on philosophy. *Etyka* contains no intellectually risky interpretation, and in view of what I have said above, it would be disturbing to say the least if it did contain them. The book has been written in a concise manner, but this conciseness is the result of a rejection of everything that is not absolutely needed in a handbook on ethics. Considering the fact that the book basically contains everything that the average philosophy student should know about ethics (provided of course he knows its entire contents, otherwise his knowledge will be incomplete), one can even say that the contents could not possibly have been presented in a more concise way, otherwise they would have been distorted.

One might also conclude that this book had to include everything that can be found in any other good handbook on ethics, but such a conclusion seems too hasty. Ultimately, even when one describes the best known and most influential systems of philosophy, one cannot completely avoid expressing one's own convictions and opinions on these systems. Therefore the author does not attempt the impossible, and although the choice of material and the way in which it is presented bears the hallmarks of academic genius, the text clearly displays a purely "philosophical" dimension in which the author ceases to be a philosophy teacher explaining the views of other philosophers to the reader, but himself becomes a philosopher who submits other people's views to his own assessment.

But does the presence of this somewhat subjective dimension from the author reduce the book's value? When one has read it, one has no doubt that the answer is no. But it is much harder to determine why this is so. In this book we encounter several kinds of opinions for which the authors themselves claim responsibility. These opinions mainly concern the tasks, sense and purpose of indulging in ethics as a reflection on morality (in contrast to ethics as a history of deliberations on morality). Last but not least, these are deliberations on the subject of mankind's condition as a whole, whereby it is worth emphasising that the Author discusses man in the most abstract manner, as a certain search for the meaning of man's existence in an attempt to define his identity, just as easily as he discusses man's existence in an infinite series of prosaic, specific situations which create an unending series of problems which may also seem banal and prosaic. A perception of man in these prosaic situations who does not become prosaic at all as a result of this „prosaic existence" is an art in itself, and it is even greater art to convey this fresh perception of man (which should perhaps be regarded as a distinct moral value - this does not seem quite unjustifiable) to the reader. The Author of *Etyka* has mastered this art. Coming back to the question whether the Author's assessments are a fault or an advantage in this book, one may say that the final verdict depends on the expectations of this book expressed by the reader. Someone who is only looking for historical facts will of course find the same things he might find in other philosophical dictionaries and encyclopaedias. In fact, for a person who is looking for dry information, the best solution is to consult a dictionary. *Etyka* is addressed to a reader who, apart from wishing to learn about purely technical matters such as the conceptual apparatus or the history of ethics, also wishes to discover the sense of indulging in ethics. Therefore a handbook on ethics which, apart from providing a knowledge of historical facts and an understanding of basic terminology, also teaches the reader what ethics is and why it makes sense to study it cannot fail to contain this "subjectivist" dimension thanks to which information about facts ceases to be merely an end but becomes a means to an end. In any case, the author's commentary in *Etyka* is clearly separate from the main body of the text describing various views on the subject of ethical problems, and not even the most insensitive reader need fear that he will be led astray. *Etyka* is without a doubt an original work. But this is not the kind of originality we have in mind when we talk about, for instance, original ideas or achievements. Rather, this originality is a certain kind of uniqueness, and it is not due to the way in which the book has been written, but in the

way in which it perceives and discusses ethical issues. Just as there are different styles of writing a novel or playing an instrument, some of which appear more universal and easy to emulate while others are impossible to emulate, so too there are different styles of indulging in ethics. The style which we encounter in *Etyka* is not actually inherent in the book itself because many ethicists can write books in which the contents and form of expression are similar. Instead, the style is inherent in a specific understanding of the essence and importance of ethical problems. This style is just as difficult to describe as literary or artistic styles – in order to acquaint oneself with and properly assess this style, one must see it with one's own eyes, in other words one must simply read the book. The one thing we can say for certain is what this style is not. It is certainly not a manifestation of that frequently encountered brand of mental philosophy in which philosophical problems are viewed through the prism of a text. This mentality is born out of the conviction that philosophy is, just like every science, a certain set of opinions, whereas the opinion themselves are nothing more than the classic canon of philosophical texts. But when reading *Etyka* one obtains a converse impression – it is not technical problems that exist through the prism of the texts devoted to them, but it is the texts themselves that exist through the prism of genuine problems.

Not all handbooks on ethics are worth reading – some of them should certainly never have been printed. Of those that deserve to be read, some deserve this more than others. Finally there are some books that set a certain model and standard for a textbook and become a kind of didactic masterpiece. One can say without exaggeration that *Etyka* is such a model handbook. It not only brings ethical problems home to the reader, but also discloses the sense of indulging in ethics, both in the past and in the present, at a time of profound crisis that Poland is experiencing. After reading *Etyka*, ethics ceases to look like an abstract set of thoughts about problems which would never have materialised in real life if they had not been dreamed up by philosophers. To the author, real problems of the real world turn out to be more important than historical attempts to resolve them, and thanks to this ethical sensitivity these problems and their attendant philosophical difficulties also become important to those who are only just starting out on their adventures with philosophy.

Ewa Kuźma

K. B. Janowski, *Źródła i przebieg zmiany politycznej w Polsce (1980 – 1989). Studium historyczno – politologiczne*, Toruń 2003, 464 s.

Książka, Karola B. Janowskiego, składa się z trzech części. Jest ona poświęcona przeobrażeniom społeczno – politycznym, które doprowadziły do upadku socjalizmu w Polsce.

W pierwszej części *Od euforii do szoku*, Autor ukazuje, jak komunistom w skutek odseparowania od siebie poszczególnych grup społeczno – zawodowych udało się doprowadzić do atomizacji narodu. W wyniku tego, protesty w środowisku inteligentkim i studenckim nie spotykały się z poparciem ze strony robotników, i odwrotnie. Takim społeczeństwem można było łatwo manipulować. Genezę sierpnia 1980r., przedstawia na tle konfliktów z 1956, 1970 i 1976r. Z chwilą, gdy społeczeństwo uświadomiło sobie, że ustroj socjalistyczny nie nadaje się do zreformowania, wówczas zjednoczyło się przeciw władzy. Wybór kardynała Karola Wojtyły na papieża, odrodził mit mesjanizmu i wzmógł opór wobec realnego socjalizmu. Autor przedstawia nie tylko bezpośrednie przyczyny wystąpień w 1980r., grę polityczną rządu, ale także różnorodne motywy, którymi kierowano się przystępując do strajków. W świadomości społecznej „Solidarność” skupiała zarówno oczekiwania natury: politycznej, ekonomicznej, moralnej, jak i duchowej, stając się synonimem opozycji antyrządowej. Przyjęte na I Zjeździe NSZZ „Solidarność” uchwały, służyły zmianie porządku politycznego. Na IX Nadzwyczajnym Zjeździe PZPR pojawiły się tendencje reformatorskie, których dorobek został zniszczony poprzez ogłoszenie stanu wojennego.

W drugiej części *Między konfrontacją a porozumieniem (1981 – 1989)*, Autor kreśląc podstawy polityczno – prawne stanu wojennego wykazuje, że twórcom jego zależało, aby czyn ten zaakceptował papież podczas swojej pielgrzymki, Kościół katolicki, jak i najszerze kręgi społeczeństwa oraz międzynarodowa opinia publiczna. Doprowadziłyby to do zniesienia sankcji gospodarczych, wspierających moralnie opozycję i wymierzonych w WRON. Przyjmowane wówczas przez sejm ustawy, budziły zastrzeżenia natury moralnej i międzynarodowo – prawnej. W tej sytuacji niezwykle ważna stała się odpowiednia oprawa polityczna zniesienia stanu wojennego. Autor przedstawia wydarzenia w kraju i na arenie międzynarodowej, które doprowadziły do rozmów przy „okrągłym stole”, oraz trudności tych obrad polegające na różnych oczekiwaniach strony rządowej i „Solidarności”.

W trzeciej części *Wielka zmiana – rok 1989*, K. B. Janowski zapoznaje czytelnika z trudnościami kampanii wyborczej i rezultatami wyborów do sejmu i senatu. Przebieg wyborów prezydenckich ukazuje w kontekście stosunku ugrupowań politycznych do osoby generała Wojciecha Jaruzelskiego. Autor dokonuje próby analizy „Solidarności” w momencie, gdy stała się ona ogniwem systemu politycznego. Przedstawia także utratę wpływów PZPR na życie społeczne kraju, m. in. poprzez masowe składanie legitymacji partyjnych, co w ostateczności doprowadziło do zakończenia jej działalności na XI Zjeździe PZPR i tworzenia się nowej lewicy postkomunistycznej. Na tym tle rysuje przemiany zachodzące wśród sojuszników PZPR, którzy z jednej strony wspierali jej rządy, ale też nie mieli decydującego głosu w uprawnianej przez komunistów polityce.

Zaprezentowane są tu rozgrywki wewnątrz ruchu ludowego w związku z rozłaniem ZSL. Część działaczy opowiadała się za potrzebą reaktywowania partii czerpiąc z tradycji mikołajczkowskich. Poczynania te zostały wsparte przez duszpasterza rolników, ks. prałata B. Bijaka. IX Nadzwyczajny Kongres ZSL usiłował nawiązać do podstaw ideowych z 1946r. i podjął próby manipulowania historią ruchu. Autor przedstawia jak łącząc tradycję i polityczne wymogi współczesności odrodziło się PSL.

Omawiając przeobrażenia w SD, charakteryzuje deklarację programową z 8 V. W niej to nie wykraczając poza ramy porządku socjalistycznego, pojawiły się projekty utworzenia: Trybunału Stanu, Trybunału Konstytucyjnego i powołania urzędu prezydenta. Autor zwraca uwagę, iż program ten będący dojrzałym dokumentem, ma wspólne elementy z opracowanym wcześniej przez „Solidarność”. W stanie obecnym badań nie można stwierdzić czy SD korzystało z myśli „Solidarności”, czy podjęło próbę zdystansowania się do PZPR.

W podobnej sytuacji znalazły się ugrupowania polityczne wiążące zasady ideowo – programowe z Kościołem katolickim i jednocześnie będące sojusznikami PZPR. W książce Autor śledzi kształtowanie się partii prawicowych, ich problemy w uzyskaniu poparcia wyborców i Episkopatu, oraz przeciwności w uchwaleniu ustawy o partiach politycznych w chwili tworzenia się systemu wielopartyjnego. Rysuje, także trudną drogę reaktywowaną w listopadzie 1987r. PPS, która nie uczestniczyła w obradach „okrągłego stołu”

Kościół katolicki nie angażował się w politykę, jednak zgodnie z II soborem watykańskim miał prawo do dokonania oceny moralnej wydarzeń. Z tego punktu widzenia, zaprezentowana jest rola Kościoła w skłonieniu społeczeństwa do udziału w wyborach i pomoc w organizowaniu zebrań przedwyborczych.

W książce, rząd Tadeusza Mazowieckiego, został przedstawiony w kontekście skutków: „terapii szokowej” w sferze gospodarczej, zmian w konstytucji oznaczających przełom ustrojowo – polityczny, odmiennego od dotychczasowego podejścia do historii polsko – rosyjskiej, zwrotu w polityce zagranicznej - zmanifestowanej przez złożenie pierwszej wizyty we Włoszech i spotkaniu się z papieżem. Wszystkie poczynania pierwszego niekomunistycznego rządu, widoczne są na tle pozytywnego ustosunkowania się M. Gorbaczowa do zachodzących zmian i negatywnej oceny tych przeobrażeń przez Rumunię. Zaprezentowane jest też odniesienie się do wewnętrznych spraw Polski, Europy Zachodniej i USA.

Karol B. Janowski daje w pracy głęboką i wszechstronną analizę przyczyn przeobrażeń politycznych i społecznych w kraju, w kontekście zmieniającej się sytuacji międzynarodowej. Celem książki jest zapoznanie czytelnika z wydarzeniami, w jakich mógł mniej lub bardziej aktywnie uczestniczyć, ale nie był do końca świadomy rozgrywek partyjnych, trudności napotykanych na każdym kroku w dążeniu do zmiany sceny politycznej.

Praca powstała na podstawie dokładnego zbadania: dokumentów, ówczesnej prasy, wspomnień i dzienników osób odgrywających istotną rolę w opisywanych wydarzeniach. Przepisy nie tylko odsyłają do literatury, ale też szczegółowo wyjaśniają pewne kwestie, przytaczając teksty ważne dla pełnego ujęcia poruszanego problemu. Liczne cytaty z wypowiedzi polityków, wprowadzają czytelnika w atmosferę tamtych wydarzeń. Lektura ta sprawia, że tamte lata stają się bliższe, a zachodzące teraz zmiany bardziej zrozumiałe.

Ewa Kuźma

**P. Sasanka, *Czerwiec 1976. Geneza – przebieg*
– *konsekwencje*, Warszawa 2006, 452 s.**

Książka ta, jak informuje czytelnika tytuł, omawia wystąpienie robotnicze, które choć nie stało się przełomem na miarę Czerwca i Października 1956r., Grudnia 1970r., czy Sierpnia 1980r., to jednak otworzyło nową epokę w dziejach PRL. Protest ten symbolicznie podzielił „epokę Gierka” na dwa okresy i torował drogę do kolejnego wystąpienia. Praca składa się z pięciu rozdziałów, z których każdy dzieli się na kilka podrozdziałów.

W pierwszym rozdziale pt. *Wielka stabilizacja (1971 – 1975)*, Autor kreśli biografie: Edwarda Gierka i Piotra Jarosiewicza, przytaczając liczne wydarzenia i wypowiedzi z okresu sprawowania przez nich władzy, które dobrze zapoznają czytelnika z ich osobowością. Następnie charakteryzuje pokolenie przejmujące stopniowo rządy w kraju, a ukształtowane w znacznej mierze w duch ideologii Związku Młodzieży Polskiej. Cechuje się ono pragmatyzmem i technokratyzmem, a termin „odnowa” oznacza dla niego jedynie: zmiany personalne, nieznaczne modyfikacje w polityce społecznej, kulturalnej, ekonomicznej, oraz w stosunku do Kościoła.

Autor przechodząc do omówienia zagadnień politycznych, zwraca uwagę na stosunek rządu do rolników po załamaniu się procesów uspołeczniania gospodarstw rolnych, prowadzonych przez poprzednie ekipy. Zwiększeniu areалу sektora państwowego i pozyskaniu rolników służyły takie posunięcia jak: zniesienie dostaw obowiązkowych, wprowadzenie ubezpieczeń społecznych, nadawanie rent po przekazaniu ziemi państwu. Przyczyny i rezultaty „cudu gospodarczego”, ukazuje na tle sytuacji międzynarodynarodowej, oraz podpisania Aktu Końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie.

Jednocześnie Autor przedstawia stopniowy powrót władzy do starych praktyk rządzenia z okresów prowadzących kraj do kryzysów gospodarczych i zmian politycznych. Wśród tego typu posunięć wymienia powstanie Związku Socjalistycznej Młodzieży Polskiej na wzór ZMP, wzmoczenie kontroli nad prasą, radiem i telewizją, wycofywanie książek, blokowanie ich recenzji, rehabilitację stalinizmu, oraz reformę administracyjną ułatwiającą centralistyczne zarządzanie państwem. Szczególne znaczenie miało bezwzględne podporządkowanie się dyrektywom Moskwy i zabieganie wszelkimi sposobami o pozyskanie jej przychylności. P. Sasanka, kreśli negatywny odbiór przez społeczeństwo decyzji odznaczenia Leonida Breżniewa, Krzyżem *Virtuti Militari* i ostry sprzeciw: Kościoła, intelektualistów, studentów wobec dokonania zmian w konstytucji, jeszcze dokładniej precyzujących zależność Polski od ZSRR.

W rozdziale drugim pt. *Droga do podwyżki cen*, Autor zapoznaje czytelnika z obawami rządu przed reakcją społeczeństwa na wiadomość o podwyżce cen, która była niezbędna dla poprawy ekonomicznej sytuacji kraju. Przedstawia on próbę pozyskania dla swoich celów Kościoła oraz przeprowadzanie w zakładach pracy fikcyjnych konsultacji z udziałem aktywu partyjnego. P. Sasanka dokładnie opisuje szeroki zasięg podjętych przez aparat bezpieczeństwa, przygotowań do stłumienia ewentualnych wystąpień robotniczych, oraz poczynionych zmian prawnych ułatwiających zatrzymywanie i karanie w trybie przyśpieszonym uczestników zająć. W sposób plastyczny oddaje, jak przemówienie P. Jaroszewicza wstrząsnęło całym społeczeństwem, uświadamiając mu szeroką skalę drastycznych podwyżek połączonych z niesprawiedliwymi zasadami rekompensat. W celu wykazania instrumentalnego traktowania narodu przez władzę, Autor posłużył się badaniami opinii społecznej na temat podwyżek cen, przeprowadzonymi w lipcu 1976r. przez Instytut Problemów Marksizmu – Leninizmu oraz Instytut Filozofii i Socjologii PAN. P. Sasanka starając się wyjaśnić, dlaczego rozruchy nie rozpoczęły się w dużych ośrodkach, a właśnie w Radomiu przybliżył jego historię od odzyskania niepodległości,

szczególnie akcentując udział młodzieży szkół średnich w akcji protestacyjnej 1968r., i nieporównywalnie gorsze warunki życia niż w innych miastach wojewódzkich.

Rozdział trzeci pt. *25 czerwca*, jest poświęcony wydarzeniom w tym dniu w Radomiu, Ursusie, Płocku, oraz innych miejscowościach, gdyż łącznie wybuchło wówczas 54 strajki na terenie 24 województw. Omawiając kolejne fazy protestu robotników i niewłaściwe podejście do nich władz terenowych, Autor wskazuje na analogie z wydarzeniami z 28 czerwca 1956r. i 14 grudnia 1970r. Gorącą atmosferę oddaje przytaczając: sprawozdania Resortu Spraw Wewnętrznych, wypowiedzi lokalnych władz i demonstrantów. W opisie walk ulicznych i pacyfikacji miasta krytycznie odnosi się do raportów i stenogramów rozmów, dostrzegając w nich sprzeczności z innymi ustalonymi faktami. Wskazuje on, na prowokacyjne zachowania służb bezpieczeństwa, których rozmiarów nie można określić z powodu braku materiałów źródłowych. Dokonuje on rekonstrukcji okoliczności śmierci Jana Łabęckiego i Tadeusza Ząbeckiego.

Autor omawiając strajki w Ursusie zwraca uwagę, iż sztab MSW zdecydował się na użycie siły, w chwili, gdy robotnicy na wieść o odwołaniu podwyżek przez premiera, rozchodzili się. Opisując przebieg strajków i manifestacji w Płocku daje obraz brutalnej pacyfikacji miasta, bicia aresztowanych ludzi, którzy nawet nie uczestniczyli w tych zajściach. Autor krótko kreśli także akcje protestacyjne w innych miastach i dokonuje ich podsumowania.

W rozdziale czwartym pt. *Represje*, P. Sasanka ujawnia zasady, jakimi kierowano się aresztując niewinnych ludzi. Opisując nieludzkie metody przesłuchań, cytuje wypowiedzi osób wówczas więzionych, co tym partiom książki dodaje swoistej dramaturgii. Przedstawia działalność Kolegii ds. Wykroczeń i przebieg procesów przed Sądem Wojewódzkim w Radomiu, w tym także tzw. „procesów pokazowych” odbywających się na polecenie KC PZPR, a mających za zadanie wykazanie, iż zamieszki wywołali ludzie z marginesu społecznego. Autor oddaje bezprawie systemu sprawiedliwości i organów bezpieczeństwa publicznego. W tym kontekście rozpatruje niewyjaśnione okoliczności śmierci osób związanych z protestem: Jana Drożyny i ks. Romana Kotlarza. Omawia mechanizm stosowania różnorodnych represji administracyjnych, często niedbających nawet o pozory zgodności z prawem. Na tle różnych form okrucieństwa, rysuje propagandowe „rozliczenie” się z członkami partii i jej kandydatami, będące swoistą dla nich karą za niezdecydowaną postawę w czasie wystąpień.

Rozdział piąty pt. *Reakcje władz i społeczeństwa*, poświęcony jest prezentacji dwóch skrajnych stanowisk wobec wydarzeń czerwcowych. Strona rządowa poprzez: środki masowego przekazu, organizowane wiece i masówki, starała się stworzyć pozory poparcia dla projektu zmiany cen, oraz potępienia przez cały naród uczestników strajków. W rzeczywistości nastroje społeczne były odmienne. W miejscach publicznych pojawiały się antyrządowe ulotki i napisy na ścianach. Pomoc represjonowanym niósł powstały Komitet Obrony Robotników, choć i jego działaczy więziono, a Stanisław Pyjas zginął w niewyjaśnionych okolicznościach. Negatywny odbiór poczynań rządowych przez światową opinię publiczną informowaną o sytuacji w kraju przez opozycję i stanowisko L. Breźniewa, ostatecznie przesądziło o zaniechaniu podwyżek cen, oraz doprowadziło do wydania przez Radę Państwa dekretu o amnestii.

Książka Pawła Sasanki *Czerwiec 1976r. Geneza – przebieg – konsekwencje*, jest ciekawą i wyczerpującą analizą historyczną mającą konstrukcję chronologiczno – problemową. Bardzo dobrze ukazuje: źródła kryzysu, przebieg wystąpień robotniczych i poważne zachwianie pozycji rządu. Praca ta powstała w oparciu o wnikliwie przeprowadzoną kwerendę. Liczne cytaty dokumentów sprawiają, iż czytelnik ma możliwość odbioru atmosfery tamtych dni. Publikacja ta została wydana w 30 rocznicę opisywanych wydarzeń i jest pierwszą próbą tak szerokiego ich zaprezentowania.

Viera Bilasová

**L. Kráľová, *Social Institutions (Politics, Religion, Family)*,
Prešov 2007, 235 s.**

Postmodernity reflects both traditional and modern social institutions as receding ones, eventually, under the pressure of freedom and individualism, as disintegrating ones. In her monograph *Social Institutions (Politics, Religion, Family)* Euba Kráľová tries to analyze fundamental institutions in social and historic dynamics in the way to comprehend their givenness, dynamics, intentionality and transcendence. Though the dynamics of changes and derivation from their tendencies and sense imply the conclusion that the essence of these changes is of elusive character, the author of monograph has found her "suppor point". It is presented by social nature of human being. Freedom, power, love and craving for eternity have been endlessly metamorphosing over the ages, but they always were and will be applied in some form of society and societal, which has or is going to get some institutionalized form. Thus the transendation of societal in human being is not possible, absolute cancellation of those institutions through which the author views human being and his/her value system, i.e. politics, religion and family, is evident.

Suitable synthesis of politological, sociological and philosophical approach to difficult topic has formed a productive methodological position, that enabled the author to define the key problems of the presented topic, to distinguish fundamental from phenomenal and the reasons from circumstances. The reader is offered possible answers to insistent problems on political power, on contemporary role of religion or on crisis in modern and postmodern family. In fact, no serious ready-to-go answers exist. However we are led by the author to possible way of searching, where new and interesting perspectives of knowledge appear before us. At the end of this way an enriching feeling awaits us – a feeling that the way ends neither for our searching of answers nor for society. Crisis of fundamental social institutions that all the time falls on us nowadays - is recognized by scientists and it is experienced by all of us - means neither the end of human society nor the end of huma being as a social creature. Immune system that is embodied in human being as a social creature, works just via social institutions.

The monograph of *Social Institutions (Politics, Religion, Family)* is logically-well arranged into four chapters. The first one - "Social Institutions in Sociology" - serves as a theoretical and methodological introduction to the whole book. In that chapter the author clearly formulates her philosophic and sociologic position. However this is an open and dynamic foothold that is later in other chapters penetrated by politological and philosophical viewpoints. The second chapter - "Politicity as a Social Institution" - represents one of the supporting chapters of the monograph. It is theoretically original and for readers very interesting. The author focused her attention to separate spheres of theoretical concepts that belong to consensual and conflictualist paradigm in sociology and politology. Within the intentions of Weber's classic methodology, she originally analyzes the function of nowadays political power even in such forms which often lead to misunderstanding.

The third chapter "Religion as a Social Institution" provides multi-layer examination of social functions of religion viewed as a social, cultural and ideological phenomena. Differentiating between theistic and non-theistic religions L. Kráľová indicates the situation of religion under the recent circumstances of secularization. Sociologic, psychologic and philosophic contexts of perceiving of religion as a social and cultural phenomena is noteworthy. Moreover, the author observes this context in tangible relations of the most influential and widespread religions in today's world. A wide range of subnotes brings a broad heuristic basis to this chapter.

The final chapter "Family as a Social Institution" presents a look into historical and recent bonds and relationships within the fundaments of human society and within human "sociability" - family. Besides,

the author pays attention to social and societal situations of the modern family which get along and survive in circumstances that often deprive them from historic anchoring in both religious and secular traditions. Free of journalistic contractions and simplifications as well as attractive text describe the key factors, which play their roles in transformation of traditional family forms and thus determine the contemporary trends of family life.

Readers of *Social Institutions (Politics, Religion, Family)* monograph will find answers to many questions, which were either put or implicitly felt by them. At the same time this publication opened other insistent questions. A perceivable reader will open this book again: either on account of its theoretical potential or for the plentiful factual and bibliographic source.

Daniel Sikorski

P. Czarnecki, *Etyka mediów*, Difin, Warszawa 2008, 144 s.

This publication is not a handbook concerning mass media issue, but this is a set of contemplations devoted to the key (essential) ethical problems referring to activity of present mass media. In the first chapter author considers the objective scope of mass media ethics that he reckons as the discipline between the occupational ethics (linked to journalist's ethics) and the ethics regarding problems derived from rampant development of the present world (for example business ethics, ecoethics, bioethics and what have you). To recognize the term "mass media" as the ambiguous and exacting of being specified, seems to be a risky operation, because it threatens the involvement in defining disputes. Nevertheless, author managed to avoid temptation of creating final definition. He described "mass media" as the fluent and amenable of dynamic changes reality.

It has to be said, that "The Mass Media Ethics" is not the dissertation describing, e.g. philosophical implication of mass media, but it concerns the mass media issue directly.

Philosophical problems are only mentioned accessorially, however, author refers to catholic personalists, as well as to secular (laic) philosophers. Hereby, he tries to analyze only these statements that could be accepted without worldview and theoretical disputes. There are not many distinct and sharp opinions in this handbook. Author tries to prove (reveal) that defining of the final opinions about mass media activities is impossible (what one can notice especially in the chapter devoted to ethical codes).